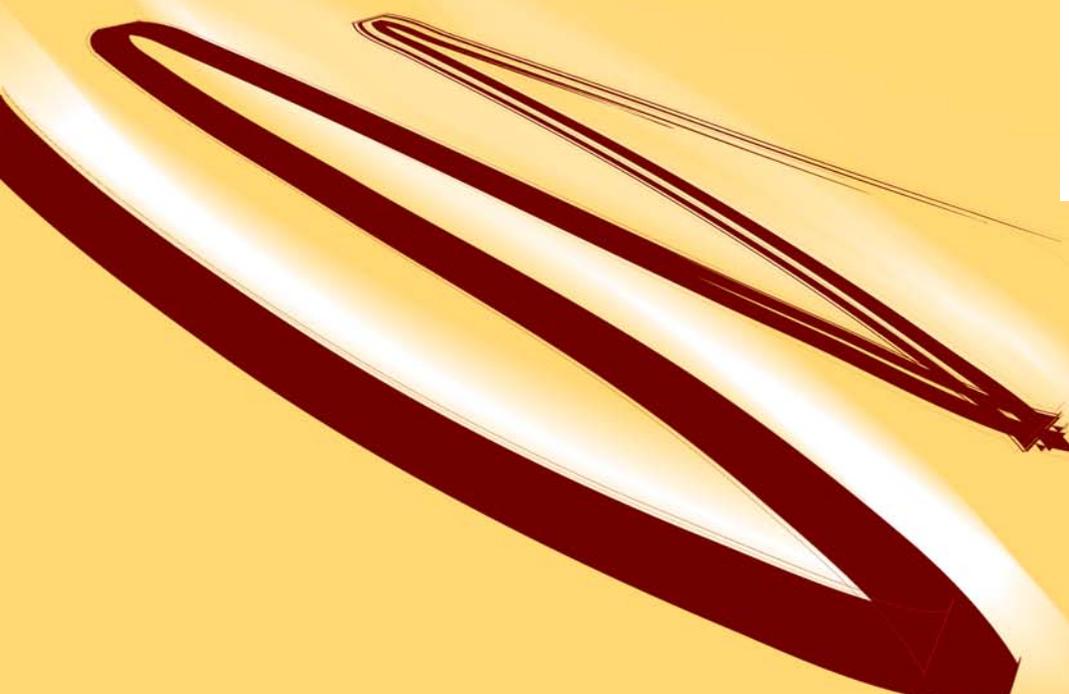
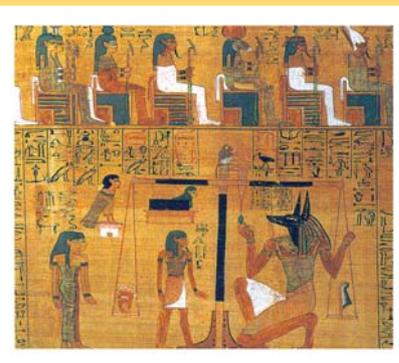
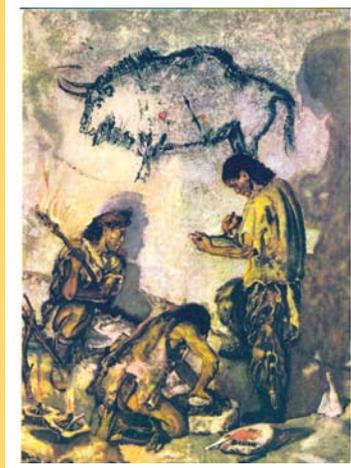

Lacza Tihamér

AZ ÓKOR EMLÉKEZETE

A sziklarajzoktól
az ábécéig

Lilium Aurum

LACZA TIHAMÉR
AZ ÓKOR EMLÉKEZETE

Lacza Tihamér

AZ ÓKOR EMLÉKEZETE

A sziklarajzoktól az ábécéig

Lilium Aurum
Dunaszerdahely
2004

A könyv megjelenését a Szlovák Köztársaság Kulturális Minisztériuma
és a Nemzeti Kulturális Örökség Minisztériuma, Budapest támogatta

© Lacza Tihamér, 2004
ISBN 80-8062-208-6

TARTALOM

Bevezetés	7
I. Kezdetben volt... ..	9
Sziklarajzok, barlangfestmények.....	13
II. Egyiptomi évszázadok	17
Champollion és a többiek	19
Kőbe vésve, papiruszra írva	22
A hieroglifák nyomában	25
III. Európa az ékírással ismerkedik	29
Egy új tudomány születik	32
Az ékírás kialakulása	36
Az agyagtáblák üzenete	41
IV. Egy nép – két írás.....	45
Hettita ünnepek és hétköznapok.....	56
V. A kínai írás és unokatestvérei	59
Tanuljunk „kínaiul” írni	63
A papír születése és a kínai könyvnyomtatás kezdetei.....	64
Korea írni tanul	67
A kínai hieroglifák vándorúton.....	69
A vietnami írás.....	69
A japán írás	70
VI. Közjáték Ugaritban	73
A gublai írás	76
VII. Schliemann nyomában	79
A lineáris B megfejtése.....	81
A ciprusi szótagírás	84
VIII. Az ábécé születése	87
Föníciaiak.....	88
Görögök.....	91
Etruszkok	96
Latinok	101
Az antik számírás	105

IX.	A Közel-Kelet népeinek sajátos ábécéje	109
	Az arameus hagyaték	115
	A Hindusztáni-félsziget és Délkelet-Ázsia írásai.....	118
	Népek és írások a Vörös-tenger két partján	121
X.	A germán rúnáktól a gót betűkig.....	123
XI.	A latin betűk térhódítása	127
XII.	A szlávok írni tanulnak	133
	A glagolitától a cirill írásig.....	135
XIII.	A pogány magyarok írása volt a rovásírás?	139
	A magyar rovásírás emlékei.....	142
	A magyar rovásírás eredete	150
	A türk rovásírás mint modell.....	151
XIV.	Amerikában, Kolumbusz előtt	155
XV.	A beszélő fák titka – a húsvét-szigeti írás nyomában.....	165
	Az indiai kapcsolat?.....	169
	Az ősök Amerikából érkeztek?	172
XVI.	Az európai könyvnyomtatás kezdetei.....	177
XVII.	Az írás múltja és jövője	183
	Időrendi táblázat.....	187
	Kislexikon.....	195
	Felhasznált irodalom	211

BEVEZETÉS

Az embert két lényeges dolog különbözteti meg minden más élőlénytől: a *gondolkodás* és a *beszéd* képessége. A gondolkodás képessége lehetővé teszi számára, hogy tudatosan cselekvő biológiai szubjektumként legyen résztvevője a természetben lejátszódó folyamatoknak, szükség esetén közreműködjön ezek alakításában – már amennyire körülményei, ismeretei és egyéb tényezők lehetővé teszik ezt. A beszéd révén egyedülálló, minőségileg új kapcsolatot teremthet társaival: fontos információkat és ismereteket cserélhet, nemcsak érzelmi, hanem szellemi kommunikációba is léphet velük stb. Ez a két képesség természetesen szorosan összefügg egymással, és az ember intellektuális tevékenységében alapvető szerepet játszik.

Vitathatatlan, hogy az ismeretek továbbadása a legtöbb emberi közösségben mindenekelőtt beszéd útján történik, az emberi agy elraktározó képességére – az emlékezetre – bízva azt, hogy az így közölt információkból mit tart megőrzésre érdemesnek, s mit hullajt ki végérvényesen a felejtés rostáján. Ez a módszer azonban – tapasztalatból tudjuk – nem túlzottan hatékony, szükség van olyan eszközre, amely segítségével az ismeretek akár korlátlan ideig is elraktározhatók, s amely akkor is lehetővé teszi az emberek közötti kommunikációt, amikor beszélgetésre nincs mód. Ez az „eszköz”, ez a nagyon fontos találmány az *írás*. Ebben a könyvben megkíséreljük nyomon követni az írás fejlődésének az útját, az ún. *tár-*

Az írás – 1) egyiptomi írás; 2) hattita hieroglifikus írás; 3) indiai szótagírás; 4) ékírás; 5) kínai írás; 6) görög írás; 7) lineáris B; 8) föníciai írás;

9) latin írás, ókori íróeszközök; 10) héber kvadrát írás; 11) germán rúna-írás

gyi írástól egészen a betűírásig, s közben szó lesz majd régen letűnt vagy elpusztított civilizációkról, kihalt népekről, valamint neves tudósokról is – mint pl. Champollion, Rawlinson, Michael Ventris és mások –, akik több ezer éve Csipkerózsika-álmukat alvó nyelveket ébresztettek föl, felbecsülhetetlen értékű szellemi alkotásokat téve ismét közkinccsé. Ennek a könyvnek elsősorban az ismeretterjesztés a célja, s azzal a nem is titkolt szándékkal írtam, hogy felkeltsem a tanuló ifjúság érdeklődését a múlt szellemi kincsei és a művelődéstörténet iránt, de őszintén remélem, hogy azok is szívesen elolvassák, akik már kinőttek az iskolapadból.

I. KEZDET BEN VOLT...

Az írás kezdetben sok mindenre emlékeztetett, de talán legkevésbé arra, amit ma írásnak nevezünk. A legfejlettebb ókori civilizációk is csak egy bizonyos idő elteltével voltak képesek megalkotni a maguk egyéni írásmódját, arra vonatkozóan azonban, hogy az írás *felfedezése* előtt hogyan rögzítették mondanivalójukat és ismereteiket, legfeljebb csak találgatásokba bocsátkozhatunk. Némi támpontot nyújthat bizonyos primitív, a fejlődés kezdetleges szintjén álló, a külvilágtól jobbra elzárta élő, saját írással nem rendelkező törzsek szokásainak tanulmányozása, óva intem azonban a kedves olvasót, hogy a bemutatásra kerülő példákból messzemenő következtetéseket vonjon le. Az írás megteremtésére ugyanis épp azért lett szükség, mert valahogy egységesíteni kellett a beszéden túli kommunikációs eszközöket és módszereket.

Ma is gyakran megesik velünk, hogy bizonyos tárgyak segítségével próbálunk meg visszaemlékezni dolgokra, jelenségekre vagy eseményekre: csomót kötünk a zsebkendőkre, papírdarabkát dugunk a mellényzsebünkbe vagy egy ritkán használt tárgyat állítunk magunk elé az asztalra. Ilyen emlékeztető eszköz volt egykor pl. a *rováspálca* és a *rovásfa*, amelyet elsősorban a kölcsönadott értékek nyilvántartására használtak. Lényegében egy hosszúka botról vagy lécszerű fadarabról van szó, amelyre különböző alakú rovátkákat véstek – ezekkel jelölték a kölcsönadott gabona, pénz stb. mennyiségét –, majd a pálcát kétfelé hasították, s az egyik felét a hitelező, a másikat pedig az adós kapta. Angliában az adóhivatalokban még a XVIII. században is rováspálcán „nyugtázták” a behajtott összegeket. A kelet-európai országokban a XIX. század végéig igen elterjedt volt a rovásfa használata az állatokra felügyelő emberek – csikósok, gulyások, kondások, juhászok – körében. A rovásfába először is beégették a gazda billogát (tulajdonjegyét) – a billogozás is egyfajta írásnak tekinthető –, majd rávésték a kihajtott állatok számát. A gyakran írni és olvasni sem tudó pásztorok természetesen nem arab számokkal, hanem egyéni módon jelölték a mennyiséget. A *tulajdonjegyek*, mint pl. az állatok bőrébe sült billogok, az állatok fülén ejtett bevágások szinte az egész világon elterjedtek. A nomád vagy pásztorkodó arabok is rásütik állataikra a család vagy a törzs tulajdonjegyét: tevéiken, lovaikon, juhaikon és kecskéiken ott látni az ún. *vasmjelet*. Egyes dél-amerikai indián törzsek régebben szerzőségeiket, rabszolgáikat, sőt asszonyaikat is megjelölték.

A rováspálcára hasonlított egy másik „emlékeztető” eszköz – az ún. *hírnökbot* vagy *követpálca* is. Az ausztráliai őslakosok körében a követpálca egyfajta *megbízólevélnek* is számított: a követ vagy az üzenet átadója ezzel igazolta, hogy hivatalos küldetésben jár. A követpálca ugyanakkor segített felfrissíteni a hírvívó emlékezetét; önmagában nem sok hasznát vették, mert nem egyezményes jeleket véstek rá, csakis a tulajdonosa tudta, mi mit jelöl.

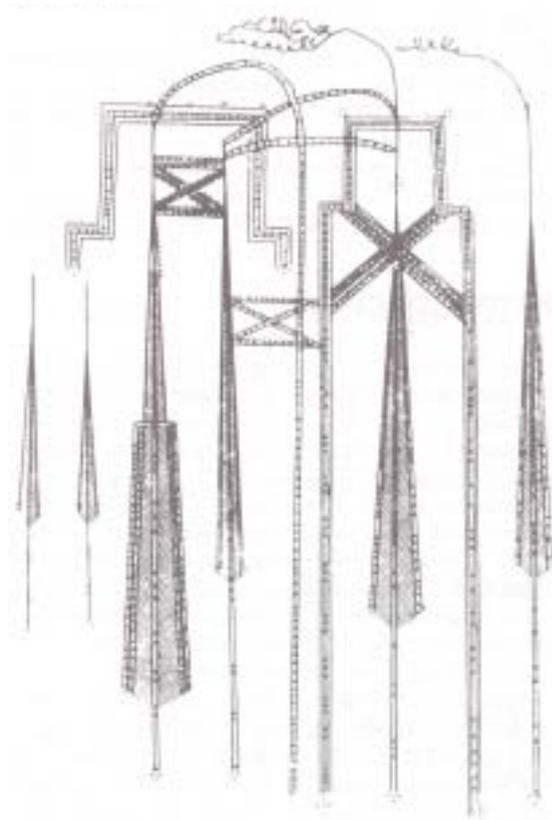
Sajátos „írásképek” az *útjelző kövek*, *kőrakások*, *figyelmeztető* és *segélykérő jelek*, valamint a *jelzőkarók* is. A sósón indiánok jelzőkarókat dugnak egy-egy kőrakásba, a kiateszamat eszkimók fűcsomóval jelzett botokat helyeznek el az út mentén, és így adják meg az útvonalat. Ezek a tárgyak azonban nemcsak az utat jelzik, hanem sok esetben valamilyen veszélyre intenek. Figyelmeztető jelként szolgálhat egy elhullott állat feltűnő helyre rakott teteme vagy faragott mása is. Az apacsok pl. döglött bagollyal jelezték, hogy a térségben ragályos betegség (pl. himlő) dühöng. A magányos utazók, vadászok a segélykérő jeleket különösen a ritkán lakott, ne-

A dakota indiánok bölénybőrre írt *Téli Krónikája*

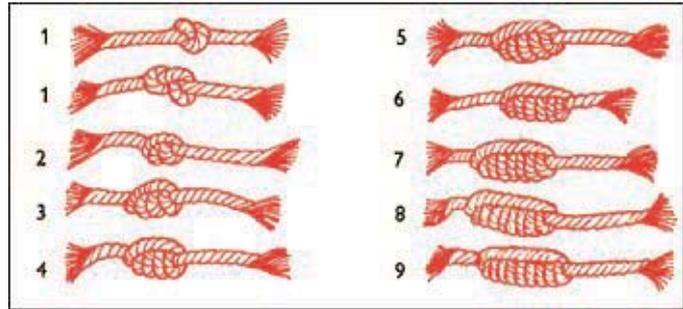
hezen megközelíthető vagy veszélyekkel teli helyen szokták elhelyezni, mintegy kijelölve az illetők tartózkodási pontját, esetleg állapotát is. Julius Lips német etnográfus írja: „Efféle jelzéseket különösen Labradorban, a montanye-naszkapai indiánoknál figyeltem meg, akik hatalmas szubartikus klímájú vadászterületeiken magányosan élnek, néha sok-sok mérföldre a törzsük legközelebbi tagjaitól. Mivel életkörülményeik rendkívül nehezek, ezek az indiánok kidolgozták a kölcsönös segélynyújtás átfogó jelzésrendszerét. Minden segélyhívásra, amelyet az ismeretlen vándorhoz intéztek, azonnal cselekedettel kell válaszolnia annak, aki észreveszi, a vonakodást a legsúlyosabb bűnnek tekintik. A vadon íratlan törvénye megköveteli, hogy az ember még a gyűlölt ellenségnek is azonnal segítséget nyújtson, ami valóban minden esetben meg is történik. A »segélyjelek« szerepét a rovátkolt cövekbe töltik be, amelyeket a stratégiai útszakaszokon állítanak fel, hogy pontosan jelezzék velük a beteg vagy szükségét szenvedő ember sátrának irányát. A segélykérőt legtöbb esetben az éhhalál fenyegeti. Az utas, aki ilyen jelzést talál, azonnal a baj színhelyére siet, vagy – ha nincs nála mentőeszköz vagy élelem – ráerősíti a cövekre a maga híradó jelzését; vagy azt jelzi vele, hogy elment a szükséges dolgokért és később visszatér, vagy pedig az esetleges újabb arrajárókat szólítja fel közös segélynyújtásra. Ezekről a híradócövekekről minden szükséges adatot le lehet olvasni: nemcsak a bajba jutott ember sátrának helyét, hanem a beteg személyek számát és bajuk természetét is. Mindezt a bemetszett rovás alakjával és mélységével fejezik ki. A segíteni kész vándor további tájékoztatást fűz ehhez, amennyiben gallyakból koszorút fon és ezt a cövekre akasztja. Ha a rovátkákat faszénnel befeketítették vagy ha a jelzőcövekre egy feketére festett botot támasztanak, ebből láthatja az arrajáró, hogy a további segítség már későn jönne, mert a betegek már elpusztultak.”

Talán meglepően hangzik majd, de a *csomójelek* használata nem a zsebkendő feltalálásával kezdődött. Az ókori Kínában már használtak csomójeleket: nádból és kákából összesodort zsinigre gabonaszalmából kötöttek csomókat, mennyiségek jelölésére. A csomójelek használatában azonban kétségtelenül az inkák jutottak el a legmagasabb szintre. Csomójeleik, az ún. *kipuk* bonyolult rendszert alkottak, s nem mindenki értette a jelentésüket. Minden kipu alapszínórból és a rákötött „mellékszinegekből” állt, s a zsinór színe a számba vett tárgyat jelezte. A kipu ugyanis – mint az hosszas vita után eldőlt – elsősorban a számolás segédeszköze volt, s az emberek vagyoni helyzetéről adott információkat. Az egyszerű csomó 10-nek, a kettős csomó 100-nak, a hármas csomó 1000-nek felelt meg. A csomókat egyenlő magasságra, egymástól egyenlő távolságra kötözték. Némelyik kipu több kilót is nyomott, így aligha meglepő, hogy használata körülményes volt és komoly „előtanulmányokat” igényelt. A XVI. század második felében élt félig spanyol, félig inka származású Garcilaso de la Vega egy kétkötetes munkát (*Comentarios reales*) írt az Inka Birodalom történetéről és az inkák életéről. Ebben a különösen művelődéstörténeti szempontból forrásértékű műben a következőket olvashatjuk: „A betűket az inkák nem ismerték (mint később szó lesz róla, ez nem volt így – L. T. megj.). Betűk helyett a *kipuírás*t használták. A kipu szó csomót jelent. Háromnegyed rőf hosszúságú, különböző színű, részben egyszínű, részben többszínű fonalakat tartottak készletben. Minden színnek megvolt a maga jelentése. Így például a sárga színt aranyat, a fehér ezüstöt jelentett, a vörös pedig katonát. Ha olyasmiről volt szó, ami nem volt egyszerűen színekkel meghatározható, akkor egy keresztfonálra rákötözték és bojt módjára lecsüngő fonalakkal segítettek magukon. Az első fonál a legbecsesebb tárgyat, az utolsó a legkevesebbet érő tárgyat jelentette. Így például a fegyverek felsorolásában első helyen a lándzsa állt, utána következett az íj, a nyíl, a parittyta stb. Ha kellett, a különböző színű fonalakra ugyanolyan színű másikat kötöttek rá; ez a szóban forgó tárgy egy változatát fejezte ki. A férfiakat és nőket jelentő fonalak apró mellékfonalai az özvegy férfiakat és nőket jelentették.” A kipukat egyébként közös helyen, az ún. *kipurak-tárakban* őrizték, s az irattár kezelésével egy kormány-

Jukagir lány szerelmes levele

tisztviselőt – a *kipu camayoxt* – bíztak meg. Mint de le Vega megjegyzi: „A legkitűnőbb férfiakat szemelték ki erre a számoló mesterségre, falunként legalább négyet. A kipu camayoxok nem csak a számokhoz értettek. A fontosabb eseményeket rövid formulára egyszerűsítve csomók bizonyos elrendezésével jegyezték föl, hogy ilyen módon emlékezetben maradjanak. Az így megörökített tudnivalók élőlőszóval is továbbadhatók voltak az országúti futárok útján. Az amauták, vagyis a filozófusok az eseményeket rövid allegorikus mesékbe öltöztették és ezeket aztán a *csomóírással* örökítették meg. Ha valamelyik nemes meg akart ismerkedni elődeinek életével, a kipu camayoxokhoz fordult, akik egész életükön át ezeknek a csomóelrendezéseknek a tanulmányozásával foglalkoztak (és épp ezért jutalmul adót se fizettek). Az isteni törvényeket és parancsokat is ilyen *csomónyelven* vették emlékezetbe.”

Kipucsomók

A csomójeleket azonban nemcsak az ókori Kínában és Peruban, hanem a világ más tájain is alkalmazták. Csomóírással készült feljegyzések ismeretesek Japánból, a Hawaii-szigetektől, Angolából, a csendes-óceáni szigetvilágból (még a Húsvét-szigetről is!) vagy a kaliforniai indiánok köréből.

Az ún. *mnemotechnikai (emlékeztető) eszközök* közé sorolhatjuk a számlálódobozokat is. Az ecuadori kara indiánok a számok vagy események rögzítésére különböző színű és alakú, fadobozokban őrzött kavicsokat használtak – ezeket mintegy „megolvasták”. Néhány száz kilométerrel délebbre, a perui tengerparton statisztikai célokra hasonló tartalmú ládikók voltak használatban.

A tárgyi írás kellékei igen sokfélék lehetnek. Nyugat-afrikai négek és észak-amerikai indiánok egyaránt használtak *kagylófüzereket* üzenettovábbítás céljából. A kagylók száma, színe és elhelyezkedése volt a meghatározó; változtatgatásukkal a legkülönbözőbb információkat tudták rögzíteni, illetve kódolni. Az afrikai zulu törzs lányai színes gyöngyök, magvak, növényi levelek és szárak segítségével olykor igen bonyolult üzeneteket közöltek. A fehér szín a tisztaságot és a hűséget jelképezte, a vörös a szerelme után sóvárgó és sírdogáló lányt (pontosabban annak vörösre sírt szemét) fejezte ki, míg a sárga a gazdagságra, a zöld a betegségre, a fekete pedig a szomorúságra és valamilyen szerencsétlenségre utalt. A színes „írásjegyeket” meghatározott sorrendbe rakva az írás tartalma eléggé egyértelmű lett.

A nigériai joruba törzs tagjai az *arokónak* nevezett „tárgyi írással” üzentek egymásnak. Ha a törzsfőnök papagájtojást küldött alattvalójának, az rendszerint halálos ítéletet jelentett. Az aroko azonban leggyakrabban összefűzött kagylóhéjakból állt; számuk, egymáshoz való illeszkedésük alapján igen változatos közléseket lehetett továbbítani. Például egy kaurikagyló tagadó választ, két, nyílásával egymás felé fordított kagyló a barátságot, ellentétes irányba fordítva viszont haragot vagy ellenségeskedést fejezett ki. Hat összefűzött kagylóhéj egyrészt a hatos számnak felel meg (joruba nyelven *efa*), de ez a szó egyúttal *megkötözöttet* is jelent, így a küldemény, ha feladója férfi, a címzettje pedig nő, egy szerelmi valomás, amelynek értelme: „vonzódom hozzád, szeretlek”. A nő, ha viszonzta a férfi érzelmeit, nyolc darabból álló kagylófüzért küldött válaszként. Joruba nyelven nyolc: *ejo*, de azt is jelenti, hogy azonos, tehát hasonlóan érez, mint a férfi.

De nemcsak az afrikai fiúk és lányok küldözgettek szokatlan alakú szerelmes leveleket egymásnak. A szibériai jukagirok nyírfakérget használtak íráshordozóként; a kéregbe vonalakat és különböző alakú jeleket karcoltak, majd a kéregdarabokat meghatározott sorrendben egymás mellé akasztották. A szakirodalomban gyakran idézik azt a szerelmes levelet („tosz”-üzenetet), amelyet egy csalódott jukagir lány „írt”, s ebben – egy elemző olvasata szerint – a következő áll (közreadja Julius Lips): „Te elhagytál engem egy orosz nő miatt, aki nem engedi, hogy hozzáam visszatérj. Talán még gyerekeket is fogtok a világra hozni. Én továbbra is hú maradok hozzád szomorúságban és nem vigasztalhat meg senki, habár egy másik férfi szeret engem.”

A jorubakénál is bonyolultabb tárgyi írást használtak a dhomei törzs tagjai: szokatlan alakú fejszéket, amelyekre különböző tárgyak voltak bevésve. Az egyik fejszén például egymás alatt egy kvarcdarab (*da*), a föld jelképe (*ko*) és egy földbe ásott gödör (*donu*) látható, amely „összeolvasva” a szekerce tulajdonosának, a dhomei királynak a nevét (*Dakodonu*) adta meg.

Az egymás mellett élő törzsek és népek között időnként elmérgesedett a viszony, s ilyenkor különböző módon értesítették a szomszédokat ellenséges szándékaikról. „Az afrikai nyam-nyamok úgy fejezik ki hadüzenetüket – írja Julius Lips –, hogy az ellenség ösvényére egy nyilat erősítenek egy faágra. Ez any-

nyit jelent, hogy mindenki, aki ezt a jelet semmibe veszi, nyíl által pusztul el, különösen, ha megkísérelné a földek megdézsmálását vagy tyúkok levágását.”

A világ más tájain is alkalmaztak különböző eszközöket, tárgyakat „hadüzenetek” továbbítására. A kelet-tibeti lutszu törzs úgy üzent hadat ellenségeinek, hogy egy tollakkal teleaggatott faragott botot küldött nekik, mintegy jelezve, hogy számos harciosa kelt útra elfoglalni az ellenséges területeket. A madártollak a „haladási sebességet” voltak hivatva érzékeltetni: olyan gyorsan mennek, mint a repülő madarak.

Mint arról még szó lesz, az egykor fejlett amerikai civilizációk írásos emlékeit igen gyakran a magukat különbnek tartó európai hódítók és gyarmatosítók semmisítették meg a XVI. század folyamán, s ezzel ugyancsak megnehezítették (ha ugyan lehetetlenné nem tették), hogy a tudósok megfejthessék ezeknek a népeknek az írásait. Szomorú azonban, hogy jóval később, a XIX. század vége felé is sor került efféle barbár tettekre Afrikában. 1897-ben az angolok kirabolták a Guineai-öböl partján fekvő Benin városát, amely egy ősi fejlett civilizáció emlékeit őrizte. A katonák felgyújtották a palotákat, a gyönyörű bronz féldomborműveket pedig feldarabolták és elszállították. Mint Oolderogge orosz tudós megállapította, ezeket a domborműveket nem önkényesen, véletlenszerűen helyezték el egymás mellé, hanem egy történetet „meséltek” el, akárcsak az egyiptomi paloták és templomok falfestményei. Sajnos már sohasem fogjuk megtudni, miről is vallottak ezek a domborművek, mert a világ különböző tájain élő kereskedőknek adták el őket. Ugyancsak Oolderogge volt az, aki magyarázni próbálta a Beninben talált, elefántagyarakra vésett jeleket, amelyek a benini uralkodókat és udvartartásukat ábrázolják. Véleménye szerint a benini királyok évkönyvéről van szó. Az elefántagyarakat bronztalapzatokba ágyazták, s ezekre különböző szimbolikus jeleket véstek (háromágú szigonyt tartó emberi kéz, kőszekerce, kereplő, bikafej stb.). Az orosz afrikanista úgy véli, hogy ősi feliratokról van szó, amelyek kezdetleges, a hieroglifák előtti stádiumot képviselő írásjegyekkel készültek.

Szimbolikus jelekkel Afrikában sok helyen találkozhatunk, például a bennszülöttek arcára festve vagy égetve. Ezek az egy népcsoporthoz, törzshöz vagy az egy vallási közösséghez való tartozást fejezik ki, sőt a beavatottak ezekből a mágikus jelekből további információkat is „kiolvashatnak”.

Sajátos és egyedülállónak mondható a nyugat-afrikai ewe törzs ún. *tökedenyírása* (a német szakirodalomban *Satzschrift*nek, vagyis közmondásírásnak nevezik). A törzs tagjai a tökedenyekre hagyományos jeleket vésnek, amelyekkel különböző közmondásokat jegyeznek le. Pl. három kisebb kör, amelyet egy nagyobb kör mentén véstek be, azt jelenti: „A három kőre állított fazék nem esik a tűzbe.” A tűbe fűzött cérna értelme: „ahol a tű, ott a cérna”, vagyis amilyen az anyja, olyan a lánya. Az *ewe nlo* kifejezés egyaránt jelent írást és tökébe való véstést; a szakemberek szerint a *tökedenyírás* a XX. században Nyugat-Afrikában felfedezett *nszibidi írással* áll rokonságban. Ezt az írást már nagyon régóta az Afrikában eléggé elterjedt titkos egyesületek tagjai használták előszeretettel. Különböző íráshordozókon megtalálhatók (házak falain, a fák kérgén, kerekeken stb.). Olykor vésték, máskor rajzolták vagy éppen kiégették ezeket a jeleket, de az arcra, a kézre vagy a lábra tetoválták is. A nszibidivel veszélyre figyelmeztettek, peres ügyekben hozott határozatokat rögzítettek, de jósoltak és szerelmes üzeneteket is küldöztek. A nszibidi jegyei nem egységesek; helyenként piktogramokra emlékeztetnek, máskor különböző szimbólumok kombinációjából képzett írásjegyeknek tekinthetők, de hagyományos jelek is lehetnek.

A kagylókat – mint már említettem – az észak-amerikai indiánok is felhasználták gondolat- vagy üzenetközvetítés céljából. Az irokézek például nemcsak a kagylók számával, hanem színével is jelezték közlendőjüket (ezért a kagylókat különböző színűre festették). Mint Kéki Béla megjegyzi: „Régebben az is gyakran előfordult, hogy kis korongokra szeletelt, apró színes kagylókból övet készítettek, és ezekben a *vampumövekbe* »beleszótték« emberalakok vagy a békepipa rajzát.” Nevezetes az a sajátos formába öntött szerződés, amelyet több mint 300 esztendeje, 1682-ben kötött meg William Penn (róla nevezték el később Pennsylvania szövetségi államot), az amerikai fehér telepések vezetője a Delaware folyó mentén élő indiánok törzsfőnökével. Az indiánok egy ún. *vampumövet* ajándékoztak Penn-nek, amely színes kagylókból készült és két emberalakot ábrázolt – az egyikük feje fedetlen, a másik kalapot visel: az utóbbi a fehér ember szimbóluma –, amint egymás kezét fogják.

A *vampumövek* általánosan elterjedtek az észak-amerikai indiánok körében, s természetesen nemcsak békés eseményekről, cselekedetéről adtak hírt. A vörös színűre festett kagylók a háborúra, a feketék különböző veszélyekre figyelmeztették a címzettet, a fehér kagylók viszont a békét jelképezték. Hadüzenet kifejezésére egyéb alkalmatosságokat: madártollakat, nyílveesszőket, illetve „kombinált technikával” készült eszközöket is felhasználtak. Az üzenetváltások bizonyos formái csak egyes népekre voltak jellemzőek, mások viszont általánosan ismertek voltak.

Több fennmaradt tárgyi írásos emlék igen bájos formában adja tudtára a címzettnek a „feladó” kívánását vagy üzenetét. Egy ízben az észak-amerikai indiánok tollakkal díszített kukoricacsövet tartalma-

zó köteget küldtek az Amerikai Egyesült Államok kormányának; a kukoricacsutka kivájt belsejébe dohányt tömtek – ajánlatként a békepipa elszívására. Úgy látszik, Washingtonban nem nagyon érthették meg az üzenetet, mert néhány évtized múltán hét indián törzs ismét „levelet” küldött a kormánynak, igaz ebben már nem a békepipa elszívásáról volt szó, hanem csak arról a kívánságról, hogy az indiánok halászati jogot kapjanak a Nagy-Tavakon. Az egyes törzseket totemállatukkal jelölték, szemüket és szívéket hullámvonalakkal összekötötték – jelezve, hogy egyugyanazt gondolják és érzik –, s a vonalat a tavakat szimbolizáló foltokkal kapcsolták össze. Ez a kérvény tulajdonképpen már nem tárgyi írás, hiszen rajzban fejezi ki a gondolatot, helyesebb tehát *képirásnak* nevezni.

Az indián képirás legnevezetesebb emlékei közé tartoznak az ún. *Téli Krónikák*, amelyek évről évre számot adtak az esztendő legfontosabb eseményeiről. A képünkön is látható, bölénybőrre írt Téli Krónikát a dakota indiánok „vezették” kb. 1800-tól 1870-ig. Az egyik legszebb, nyírfakéregre írt indián krónika a delawarok történetét összefoglaló *Walam Olum*, amely magyarul „élethű festmény”-t jelent. Ez még az európaiak megjelenése előtti időkből származik és 1836-ban publikálták először. A szakemberek közül sokan kételkedtek ennek a krónikának a hitelességében; elsősorban az tűnt hihetetlennek, hogy az indiánok egy ilyen terjedelmes szöveget képesek voltak kizárólag piktogramokkal és ideogrammákkal lejegyezni. A helyzet akkor változott meg, amikor 1885-ben az amerikai Daniel Brinton ismét közreadta a szöveget, valamint betűírással „delaware olvasatát” és az angol fordítást. A krónikák általában az áradásokról, a háborúkról, az élelembőségről vagy ínségről, a betegségekről és egyéb, a törzs életében meghatározó szerepet játszó eseményekről tudósítanak.

A képirás (vagy piktográfia) megfejtése többnyire nem okoz különösebb gondot. A Húsvét-sziget egykori lakóinak képirásos fatáblái azonban mind a mai napig foglalkoztatják a kutatókat, de a próbálkozások eddig nem sok eredménnyel jártak. Az általában 80-90 cm hosszú és 10 cm széles fatáblákon – amelyeket a bennszülöttek *kohau rongó-rongónak* neveznek – sűrűn sorakoznak a rejtélyes jelek, s az az érdekességük, hogy az egyik sorban jobbról balra, a következőben balról jobbra tartanak, s ez így folytatódik egészen a tábla aljáig (ezt *busztrófedon*, azaz ökörszántásos sorvezetésnek is nevezik). A jelek minden második sorban a fejük tetejére állítva helyezkednek el. A húsvét-szigeti írás megfejtésére és értelmezésére tett próbálkozásoknak egyébként önálló fejezetet szentelünk.

A rongó-rongó már nem tiszta képirás, hiszen a fogalom-, sőt a szóírás elemei is előfordulnak benne, tehát hieroglif írásnak tekinthető. A képirás és a *fogalomírás* (ideográfia) egyik jellegzetessége, hogy nem kapcsolódik szorosan egy adott nyelvhez, elvileg bármilyen nyelvet beszélő ember megértheti. A valóságban persze csak azok számára egyértelmű, akik közmegegyezéssel kijelölték ezeket a piktogramokat és ideogrammákat, a jeleknek azonban nincs rögzített hangértékük, tehát a szavak konkrét formájára vonatkozólag semmiféle felvilágosítással nem szolgálnak.

Sziklarajzok, barlangfestmények

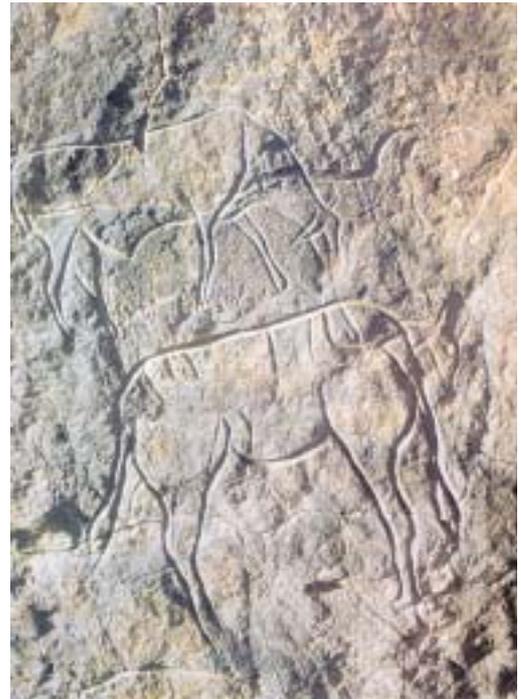
A képirás egy újabb állomás az írás történetében. Kezdetben közvetlenül, az esemény, a tárgy stb. ábrázolásával fejezte ki a gondolatot és a mondanivalót (pl. különböző barlangrajzok), később a stilizálás és a tömörítés eszközéhez folyamodott. E fejezet végén vizsgáljuk meg kissé közelebbről a *szikla- és barlangrajzokat*, amelyek az agyagból formált szobrok, az állati csontokra karcolt és a csontokból faragott geometrikus alakzatok mellett talán a legősibb fennmaradt emlékei a vadászó emberek képzőművészetének és egymás közötti kommunikációjának. Nem ennek a könyvnek a feladata összegezni a világ különböző tájairól előkerült sziklarajzokat és barlangfestményeket, csupán jelezni szeretném, mennyire fontos dokumentumai ezek a nagyszerű képzőművészeti alkotások az emberiség őskori kultúrájának. A mai Oroszország délnyugati részétől Közép-Európán és Olaszországon át Franciaországig és Spanyolországig terjedő aurignaci (gravetti) kultúra (Kr. e. 30 000–25 000) emlékei közül megemlíthetjük az elefántagyarból faragott ún. Willendorfi Vénuszt vagy a Spanyolország északi részén található barlangok (ma már több mint százat tartanak nyilván, pl. Altamira) és a franciaországi Dordogne megye (Les Combarelles) barlangművészeinek remek alkotásait. Ezek a mesterek kezdetben öt ujjukkal szabálytalan vonalakat rajzoltak a nedves kő- és agyagfalakra. Később állatok körvonalai, majd falfestmények bontakoztak ki a véletlenszerűen elhelyezett vonalakból. Végül a solutréennek (Kr. e. 20 000–15 000) és a magdaléniennek (Kr. e. 15 000–10 000) nevezett időszakban már szabadon rajzolt, híg festékekkel kitöltött fali metszetek készültek.

A barlangrajzok rendszeres vizsgálata a XIX. század hatvanas-hetvenes éveiben kezdődött. Egy elszegényedett spanyol nemes, Don Marcelino Santiago Thomaso de Sautuola, aki jogászként tevékenykedett a Vizcayai-öböl partján fekvő Santillana del Mar nevű városkában – ez mintegy 30 kilométernyire

olyan egyszerűen, mint képzelnénk, noha maga XII. Alfonz spanyol király is megcsodálta a barlang gyönyörű kincseit. Az 1880-ban rendezett lisszaboni ősrégészeti kongresszuson egybegyűlt szakemberek nem voltak hajlandók érdemben foglalkozni Sautuola *Breves apuntes algunos prehistoricos de la provincia Santander* című értekezésével, sőt felmerült a gyanú, hogy a derék ügyvéd és Juan Villanova spanyol geológusprofesszor (aki személyesen megvizsgálta a barlangfestményeket és korukat legalább 15 ezer évre becsülte) egy titokzatos festővel összefogva telerajzolta és -festette a barlangot. Az Altamira barlangban talált festmények hitelességét kétségbevonó szakemberek egyik legtekintélyesebbje a francia Émile Cartailhac (1845–1921) professzor volt, aki szinte megsemmisítő véleményt fogalmazott meg Sautuola jelentéséről. Ezt követően a különböző újságokban is pocskondiázó cikkek, Sautuolát csalónak kikiáltó támadások láttak napvilágot. Sautuola egy néma festő közreműködésével (aki megpillantva egy ugrásra készülő bölény gyönyörű képét, az élmény hatására – állítólag – ismét beszélni kezdett!) egy újabb könyvet állított össze, ebben közölték a legszebb barlangfestmények reprodukcióit. A kötetet elküldték az 1883-ban megrendezett berlini ősrégészeti kongresszusra is, de ugyanúgy jártak vele, mint néhány évvel korábban Lisszabonban. A szakmai elutasítás elkésérítette Sautuolát, aki ezt követően már nem publikált több tanulmányt a barlangrajzokról, de továbbra is rendszeresen vizsgálta a barlangrendszert. A következő években azonban más barlangokban is őskori rajzokra és festményekre bukkantak (1885-ben Émile Rivière – aki ugyancsak ott volt Lisszabonban – a Bordeaux-hoz közeli La Mouthe-barlangban mamutok, őstulkok, ősllovak és rénszarvasok mesteri karcaira bukkant, de kis híján úgy járt, mint Sautuola, mert az ő közleményét is nagy közöny fogadta), s negyed századdal az Altamira barlangban történt felfedezést követően bekövetkezett a szakmai áttörés is. 1901-ben a már említett Piette professzor egyik tanítványa, Henri Edouard Prosper Breuil abbé (1877–1961) egy valóságos föld alatti őskori képtárat fedezett fel a Les Combarelles-barlangban, amelynek falain összesen 109 rajzot (köztük mamutot, barlangi oroszlánt, barlangi medvét, vadlovat ábrázoló karcokat) számlált meg. Később további 240 állatrajzot fedeztek fel – ezek között a vadlóábrázolások domináltak: 116-szor szerepeltek a falakon. Ezt már nem lehetett közönséges képhamisításnak minősíteni, így a szakemberek érdeklődése ismét az Altamira barlang képei felé fordult. Émile Cartailhac emberi nagyságát bizonyítja, hogy megkövette Sautuolát és *Altamira, mea culpa d'un sceptique* című önostorozó írásában ismerte be tévedését.

Nemcsak Spanyolországban (Altamira mellett pl. Santimamiñe) és Franciaországban (pl. Laugerie Basse, Niaux, Mas d'Azil, Tuc d'Audobert, Cabrerets, Montespan, Lascaux stb.), hanem Európa más országaiban (pl. Svájc: Kesslerloch, Oroszország: Sulgantas), valamint Ázsiában (pl. Mongólia: Hojt Cenhher aguj), Afrikában (pl. szaharai szikla- és barlangrajzok), Ausztráliában és Amerikában is találtak sziklákon, barlangokban állatokat ábrázoló karcokat, rajzokat, festményeket, sőt szobrokat is.

A sziklarajzok és a barlangfestmények keletkezésének körülményeiről viszonylag megnyugtató ismeretekkel rendelkezünk (egyebek mellett különböző rajzolóeszközök és festékek is előkerültek), de annál kevesebbet tudunk ezeknek a műalkotásoknak a rendeltetéséről. Nagy valószínűséggel feltételezhető, hogy a vadak szaporodását és a vadászat sikerét biztosítani hivatott samanisztikus szertartások – tehát a rítus, a mágia és a varázslat – fontos kellékei lehettek ezek a rajzok és festmények, de továbbra is zavarbaejtően rejtélyes és nyugtalanító az a művészi tökély, amellyel az őskori festők dolgoztak. S vajon miért volt szükség ekkora precizitásra, valóságghú ábrázolásra? Elvégre az a korabeli nézősereg, amely megsemmisíthette ezeket a műveket, jól ismerte a „modelleket” eredeti formájukban is, hiszen naponta vadászott rájuk. A szertartások sem igényelték ezt, mivel a primitív törzsek körében a világ különböző pontjain megfigyelt rítusok kellékei is jobbra jelképek, csupán jelzik tárgyukat. Némelyek feltételezik, hogy a fizikailag gyengébb ember így akarta lelkiileg kompenzálni testi kiszolgáltatottságát és egyúttal erőt és bátorságot meríteni abból, hogy az állatok valóságghú képmása fölött hatalma van. Ebben az időben az ember még nem tekintette magát az állatok fölött uralkodó lénynek; a négylábúak egyenragúak, sőt bizonyos esetekben felsőbbrendűek – istenségek – voltak a szemében, s hitt abban, hogy az emberek

Szaharai sziklarajz

állatok alakját ölthetik magukra és fordítva. A sziklarajzokat és a barlangfestményeket olyan speciális közléseknek tekinthetjük, amelyek nem konkrét üzeneteket, hanem hiedelmeket, de akár elvont gondolatokat is rögzíthetnek. A rajzok és a festmények az állat-istenség imádatának tárgyai is lehetnek.

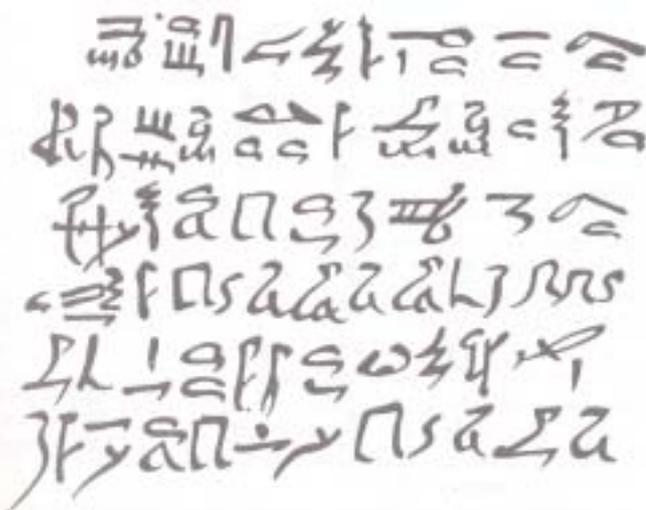
A spanyolországi és a franciaországi barlangokban azonban nemcsak valóság-hű falfestmények, hanem állatok, emberek és különböző tárgyak sematikus ábrázolásai is láthatók – többnyire lapos kavicokra rajzolva –, s ezek alapján olykor nyomon követhető a piktogramok átalakulása ideogrammákká. Egy német tudós, Hugo Obermayer végezte el ezt az összehasonlítást, és rekonstruálta a rajzok egyszerűsödésének, stilizálódásának a folyamatát. Enélkül aligha tudnánk, hogy a \cap pl. egy széttárt karú ember, a Φ pedig egy nő jele.

Vezérpálca egy spanyol barlangból

II. EGYIPTOMI ÉVSZÁZADOK

A mai Egyiptom területén már Kr. e. több ezer évvel viszonylag jól szervezett, a környező világgal állandó kapcsolatban álló birodalmak léteztek, amelyek közül idővel kettő jelentős mértékben megerősödött és végérvényesen birtokba vette a Nílus mentén fekvő termékeny területeket. A Nílus torkolatvidékén jött létre az északi állam – Alsó Egyiptom –, s a folyó felső folyása mentén, kb. a mai Asszuántól Kafr Ammarig elterülő sávban alakult ki a déli állam – Felső Egyiptom. A két birodalom gyakran keveredett konfliktusba, végül Kr. e. 3000 táján a déliek legyőzték az északiakat és a két ország egyesült. Az események menetét nehéz nyomon követni, mivel a korabeli feljegyzések csak kevés támpontot nyújtanak – s ezen végeredményben nem is csodálkozhatunk, hiszen csak ez idő tájt alakult ki az egyiptomi írás –, a későbbi híradások pedig vagy ellentmondásosak, vagy hiányosak. Az egyiptomi

Egyiptomi kurzív hieroglifikus írás (*Halottak könyve*)

kronológia lényegében ma is a Kr. e. 300 táján élt egyiptomi pap, Manéthon *Aegyptika* című munkájára épül, amely azonban csak másolatok és más szerzők által idézett részletek formájában maradt fenn, ezért sok benne a pontatlanság (a másolók figyelmetlensége következtében). A két birodalmat feltehetően Narmer, Felső Egyiptom uralkodója egyesítette, dicső tetteről a legelső írásos egyiptomi emlékek egyike is hírt ad. Különös dokumentumok ezek: nem egyszerű kőlapok, hanem kozmetikai célokat szolgáló *paletták*, amelyeket a festék szétdőrszölésére használtak. Az egyik ilyen palettán különböző alakokat látni; a legnagyobb figura buzogányt tart a kezében és egy térdeplő férfira készül lesújtani vele: ő Narmer, Felső Egyiptom királya, aki meghódította Alsó Egyiptomot. A leigázott országot, ahol akkortájt még egész papiruszerdők nőttek a mocsaras deltavidéken, egy hat szál papirusszal ékesített *ovális* jelképezi, az ovális mellé egy emberfejet is kivéstek, a nyakába kötelet akasztottak, amelynek a végét Hórusz isten szent madara, egy sólyom tartja a karmában. Ez a hieroglif-együttes lényegében a következőket közli: „*Hórusz, aki meghódította Egyiptomot.*” Egy szigony is látható a palettán, ez szintén Alsó Egyiptomot jelképezi, ezért a központi jelenetet tulajdonképpen így értelmezhetjük: „*Narmer király legyőzi a szigonyos birodalmat.*” A Narmer-palettán egyéb ábrák is láthatók, ezek is a déli országrész diadaláról tudósítanak. A túlsó oldalon például két, egymásba gabalyodott hosszú nyakú szörnyet igyekszik két férfialak szétválasztani, ez a két országrész kibékülésének a jelképe.

Ez a fajta írásmód még tulajdonképpen képírásnak tekinthető, jóllehet a fogalomírás számos elemét is tartalmazza. A további fejlődés útvonala természetesen a fogalom- és a szóírásán át vezetett az ún. szótagírásig, de az egyiptomi írásban furcsa módon hosszú ideig keveredtek a különböző írásmódok elemei. Az igen kifejező, képszerű *hieroglifák* (a görögök nevezték el így, mivel szent vésett jeleket láttak bennük) egy idő után már nem közvetlenül az eseményeket vagy a mondanivalót ábrázolták, hanem szavakat, sőt, szórészeket rögzítettek, s gyakran megtörtént, hogy ugyanaz a hieroglifa az egyik esetben konkrét tárgyat vagy fogalmat jelölt, a másik esetben viszont csak két vagy három mássalhangzót, amelyek az eredeti szóban előfordultak. Az élethű ábrázolások mellett stilizált rajzokkal is találkozunk, s ez kétségtelenül a fejlődés irányát jelzi. Egy következő fejlődési stádiumot jelentett az, amikor az ábrázolás már áttételesen fejezett ki valamit. Pl. a jogar az uralkodást, a koporsó a temetést stb. Ilyen módon viszonylag könnyen le lehetett írni bizonyos eseményeket, közölni lehetett számtalan információt, de az írás ezzel még nem vált egyértelművé, csupán a tartalmat jelezte és nem a pontos megfogalmazást. Az egyiptomi írnokok akkor kerültek nehéz helyzetbe, amikor a rokon értelmű szavakat kellett valamilyen módon leírniuk, a nyelvtani alakokról már nem is szólva, hiszen sem az igeidőket, sem az egyéb „árnyalatokat” nem tudták a fogalomírás segítségével érzékeltetni. Idővel persze ezen a téren is nagyot javult

a helyzet, a hieroglifákat szótagok, pontosabban mássalhangzócsoportok jelölésére is kezdték használni (a sémi nyelvekhez hasonlóan, az egyiptomi nyelvben sem jelölték a magánhangzókat, ezért sajnos mind a mai napig nem tudjuk – néhány tulajdonnevet leszámítva –, hogyan is beszéltek az ókori egyiptomiak, milyen volt a szavak kiejtett formája), de ebben nem voltak következetesek, ami módfelett megnehezítette az egyiptológusok munkáját. Ki gondolná például, hogy az oroszlán mellső lábát és fejét ábrázoló hieroglif annyit jelent, mint *első rész*, a hátsó lábát és farkát ábrázoló hieroglif pedig annyit, mint *hátsó rész*, az egész oroszlán viszont semmiféle fogalmat nem jelent, csupán két mássalhangzót – *rw* – jelöl. Érdekes módon az egyiptomiak még jóval a föníciaiak előtt eljutottak a *betűírásig*, tehát egyetlen hangot is jelöltek, ennek előnyeit azonban nem ismerték fel, továbbra is ragaszkodtak a szótagjelekhez, amelyeket a fogalomírással és a betűírással kombinálva használtak. Ezzel is magyarázható az a tény, hogy az egyiptomi írnokoknak idővel mind több jelet kellett megtanulniuk: kezdetben 700 hieroglifa is elegendőnek bizonyult, később ez a szám megközelítette az ötezret. (Más nyelvekben épp a fordítottja játszódott le: a fejlődés az írásjelek számának rohamos csökkenését hozta magával.) A képszerű jeleket ott használták, ahol a képből ki lehetett következtetni a szó jelentését. Az ilyen ábrázolás viszonylag ritkává vált, ezért megkülönböztetésül a kép alá függőleges vonalat húztak. (A kép alatti három vonás a többes számot jelölte.) Abban az esetben, ha a kép nem utalt egyértelműen arra, amit le akartak írni, akkor fonetikusán írtak, tehát hasonló hangzású szavak képjeleit alkalmazták. A jelenség megértéséhez tudni kell, hogy az egyiptomi szóban a mássalhangzók képviselték az állandóságot, a magánhangzók változása érzékeltette a szó különféle alakjait. Éppen ebből következett, hogy az írás is csak a mássalhangzókat vette figyelembe, csak ezeket jelölte. Abban az esetben, ha ezek a több-mássalhangzós jelek sem tudták volna visszaadni a megfelelő szót, akkor egy-mássalhangzósakat használtak. Ezt az tette lehetővé, hogy az egyiptomi nyelvben voltak olyan rövid szavak, melyek egy mássalhangzóból és egy magánhangzóból álltak – így az írásban *egymássalhangzós* jelle váltak. 24 ilyen „betű” található a feliratokon. Nyilvánvaló, hogy ha a különböző szavakat, amelyek azonos mássalhangzókat tartalmaztak, azonos jellel írták le, akkor meg kellett könnyíteni valamilyen kiegészítő jellel az olvasást, egyértelművé kellett tenni, hogy pontosan mit is jelölt. E célt szolgálták a meghatározó jelek (determinatívumok), amelyeket általában a szó végéhez függesztettek.

A hieroglifák közt nincs szóelválasztó jel, szóközt sem hagytak. Az egyiptomiak kezdetben függőleges sorokba írták a hieroglifákat, s a sorok rendszerint jobbról balra haladtak. Később vízszintesen kezdtek írni, szintén jobbról balra, de ebben sem voltak következetesek. Azt nem nehéz eldönteni, hogy merre is halad az írás, mert az élőlényeket ábrázoló hieroglifák mindig a sor eleje felé néznek. Olyan feliratot is találtak, amelyen az írásfelület bal oldalát balról jobbra, jobb oldalát pedig jobbról balra tartóan írták tele, így az oldal közepétől nézve szimmetrikus lett. Az egyiptomi helyesírás szerint egy szó jeleit úgy kellett leírni, hogy a forma lehetőleg négyszögletű legyen. E szabály érdekében még a jelek sorrendjét is készek voltak megváltoztatni; a „szépség” érdekében helytelenül írtak. Az írnokok számára alkottak egy „helyesírási szótárt” – ez a Hood-papirusz –, amely valójában szakcsoportok szerint rendezett szavakból álló lista.

A hieroglifikus írás az egyiptomiak monumentális dászírása volt, s maguk az egyiptomiak *isten szavainak* nevezték a hieroglifjeleket. Többnyire kőbe, fába vésvé találkozhatunk velük, papirusztekercse csak ritkán írták őket (például a fáraósírokban elhelyezett *Halottak Könyvében* fordulnak elő), mert a papirusz nem volt eléggé időálló anyag egy ilyen szent eredetű írás megőrzésére. (Hogy ennek ellenére viszonylag épségben és nagy mennyiségben maradtak fenn több ezer éves papirusztekercsek, a sajátos egyiptomi klímával magyarázható és a sivatagi homok sterilizáló hatásának is köszönhető.) Az egyiptomiak a mindennapi életben az írás egyszerűsített változatát, az ún. *hieratikus (papi) írást* használták. Az egyszerűsítés itt kizárólag az írásjelek rögzítésének a módjára korlátozódott, tehát nem érintette az írás lényegét. A hieratikus jelek afféle kézírásos hieroglifák voltak, és a levelezésben, gazdasági feljegyzések, irodalmi szövegek rögzítése céljából használták őket. Még későbbi eredetű az ún. *demotikus írás*.

Bízást elmondható, hogy az egyiptomiak „grafomániások” voltak. Szinte mindenütt rábukkan az ember valamilyen feliratra vagy szövegre; templomok, sírok falai, emlékművek talpazatai, koporsók fedelei és oldalai mind-mind írásjelekkel vannak tele. Ezért érthető, hogy az Egyiptomba tévedt idegenek fantáziáját már az ókorban is izgatta, miről is szólnak ezek a feliratok. Sajnos ezek a kíváncsiskodók már olyan korban érkeztek Egyiptom földjére, amikor a hajdan szebb napokat látott birodalom lényegében romjaiban hevert, s nem akadt bennszülött, aki részletesebb felvilágosítást tudott volna adni a szövegek mibenlétéről. A Kr. e. V. században élő Hérodotosznak még sikerült tolmácsra bukkannia, aki ezt-azt elolvasott és lefordított neki, de nagy bánatunkra a derék történész igen szűkszavú, s amit közöl, azt sem szó szerint idézi. Becsületére legyen mondva, ő legalább megmaradt a tényeknél, később élt kollégái (pl. Diodórosz, Plutarkhosz) – nem mindig szerencsés módon – kommentárokat és magyarázatokat

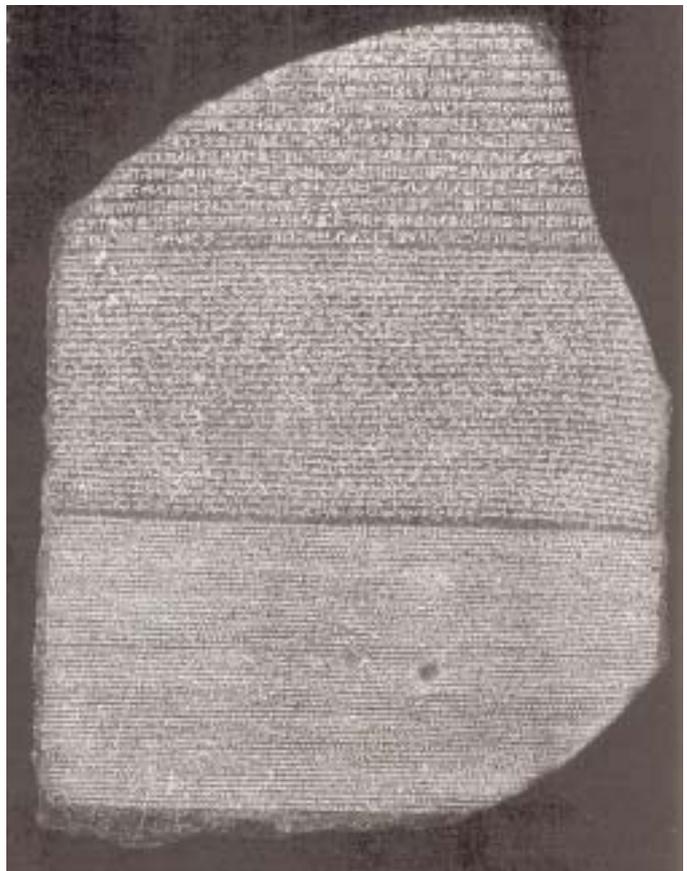
is fűztek a leírásokhoz, s így akaratlanul is félrevezették a középkori európai tudósokat, akik készpénznek vették az antik szerzők megállapításait. A legnagyobb bonyodalmakat azonban kétségtelenül a Kr. u. 390 körül élő Hórapollon idézte elő a hieroglifákról kopt nyelven írt kétkötetes munkájával, amelyet a XV. században görög nyelvre fordítottak le, s így került be az európai köztudatba. Hórapollon igen sajtóosan értelmezte a hieroglifjeleket, amellet határozottan állította, hogy az egyiptomi írás tiszta képírás volt, s ezt a véleményét egészen a XIX. század elejéig senki sem vonta kétségbe. (Ha mégis, akkor azt kinevették.)

Az Egyiptomot végérvényesen elfoglaló arabok sem tudtak közelebb férkőzni a hieroglifák titkához, s kérdéses, hogy az alexandriai könyvtár felgyújtásával nem éppen ők gátolták-e meg hosszú időre a probléma megoldását.

A XVI. századi Európában egyrészt Hórapollon munkájának köszönhetően, másrészt a Rómában 1500 éve lappangó egyiptomi obeliszkek újralfedezése után megnőtt az érdeklődés a hieroglifák iránt. A legtöbben minden eredmény nélkül kísérleteztek az írás megfejtésével, annyit azonban elértek, hogy a kérdés továbbra is napirenden maradt. Egy jezsuita szerzetesnek, Athanasius Kirchernek (1601–1680) azonban sikerült előrelépnie, igaz, nem a hieroglifák titkának megfejtésében, hanem egy figyelemre méltó kijelentéssel: szerinte a már akkor is kihalófélben lévő *kopt* nyelv – az egyiptomi keresztények vallási nyelve – nem egyéb, mint az óegyiptomi népi nyelv! Nem hitték el neki, pedig ezúttal ráhibázott az igazságra, s a későbbiekben ez a felismerése fontos szerepet játszott a hieroglifírás megfejtésében. A sokoldalú Kircher persze nem hagyta annyiban a dolgot, belemerült a kopt nyelv tanulmányozásába, szótárt szerkesztett, kopt grammatikát adott közre, s ezzel örök időkre lekötölte az egyiptológusokat. (S ha már szó esett róla, el kell mondani, hogy Kircher szerkesztett először *laterna magicát*; a süketnémák számára általános jelírást dolgozott ki, s javaslatot tett egy univerzális írásra is, amely segítségével bárki – beszéljen bármilyen nyelvet – mindenki számára érthető módon fejezhetné ki gondolatait.)

Champollion és a többiek

A XVIII. század végéig jóformán semmiféle figyelemre méltó esemény nem történt az egyiptológiában. A hieroglifák makacsul őrizték titkaikat, jöllehet néhány derék szerző büszkén állította, hogy megfejtette a rejtélyt. A legváltozatosabb elméletek tömkelege látott napvilágot, melyek közül még a héber eredet tűnt a legszolidabbnak. Akadt, aki az egyik szentély falán talált hieroglifaszövegben felismerni vélte a századik zsoltárt; mások bibliai idézeteket láttak a feliratokban. S hogy a képzelet határtalanul csapongott, azt mi sem bizonyítja jobban, mint Palin gróf esete, aki határozottan állította, hogy az egyiptomi és a kínai nyelv közeli rokonságban áll egymással; erről – szerinte – könnyen meg is győződhetünk: fordítsuk le, mondjuk, Dávid zsoltárait kínai nyelvre, írjuk le az így kapott szöveget ókínai jelekkel – s máris kezünkben az egyiptomi írás kulcsa. Szintén ő volt az, aki egy éjszaka alatt „megfejtette” a *Rosette-i kő* egyiptomi szövegét, amelynek német fordítását 1824-ben Drezdában adta ki. Hogy ilyen rövid idő alatt végzett a dologgal, abban nem látott semmi különöset, épp ellenkezőleg, meg volt győződve róla, hogy gyors módszere segítségével – ahogy ő maga írta – „elkerülhetők a rendszeres tévedések, amelyeket csakis hosszadalmas elmélkedés szülhet”. Az egészben csak az a meglepő, hogy mindeh-

A Rosette-i kő, az egyiptomi hieroglifák megfejtésének egyik kulcsa

Jean-François Champollion (1790–1832)

ingathatta meg abbéli hitükben, hogy a hieroglifák fogalmakat jelölnek. A véletlen folytán azonban Niebuhr művének francia fordítása Napóleonhoz is eljutott, aki akkor még nem volt császár, sőt, épphogy kineveztek tábornokká, s inkább unalmában, semmint tudományos kíváncsiságból elolvasta a könyvet. Később, 1798-ban, amikor hadserege élén elindult Egyiptom felé, nem kis mértékben Niebuhr hatására döntött úgy, hogy különböző szakembereket és tudósokat is magával visz, akik a katonai hadműveletekkel párhuzamosan szellemileg veszik birtokukba az országot.

Az egyiptomi hadjárat katonai szempontból kudarccal végződött. A szárazföldi haderők ugyan sikeres akciókat hajtottak végre, de Nelson brit admirális hajóhada tönkrezúzta a francia flottát, s Napóleon, sorsára hagyva seregét, kereket oldott Egyiptomból. A katonáknál sokkal eredményesebbek voltak a tudósok, akik hatalmas anyagot gyűjtöttek össze; ennek egy részét még a hadjárat során hazaküldték, a többit pedig gondosan becsomagolva francia főtisztjeiknél helyezték el, de számolva az előre nem látható fejleményekkel, a fontosabb leletekről nemcsak hiteles rajzokat, hanem gipszmásolatokat is készítettek. Mint utóbb kiderült – helyesen tették. Az angolok ugyanis a francia kapituláció (1801) után a tudományos anyagra is igényt tartottak, s a franciák, ha vonakodva is, de kénytelenek voltak átengedni a leleteket, amelyeket az angolok sürgősen Londonba szállítottak, és ott a British Museumban helyezték el őket. A franciáknak a rajzok és a gipszmásolatok maradtak, de vigasztalhatja őket az a tény, hogy végül egy franciának sikerült megfejtenie a hieroglifák titkát, mégpedig egy különös kőlap jóvoltából, amely szinte régészeti legendává vált.

Ezt a nevezetes kőlapot 1799. augusztus 2-án valamelyik francia katona ásta ki a földből 8 kilométernyire Rosette (Rasid) városától. Az asztallapnyi fekete bazalt simára csiszolt oldalán három oszlopban három felirat volt látható, ezek közül az egyiket a szakemberek viszonylag könnyedén elolvasták, mivel görögül íródott. A szövegből megtudhatták, hogy mindhárom feljegyzés tartalma azonos; mivel a másik két szöveg egyike hieroglifjelekkel íródott, elvileg kezükben volt a megfejtés kulcsa. A dolog azonban sokkal bonyolultabbnak bizonyult, mint ahogy azt eredetileg hitték. A középső oszlopban szereplő írást először valamilyen szíriai nyelven íródott feljegyzésnek vélték, később aztán kiderült, hogy az nem más, mint a hieroglifírás kései változata, a demotikus írás. A tudományos világ a *Courier de l’Égypte* című lap 1799. augusztus 29-i számából értesült a szenzációs leletről. Csakhamar a szövegek másolatai is megérkeztek Európába, és megkezdődött a nagy versenyfutás: kinek sikerül a legrövidebb

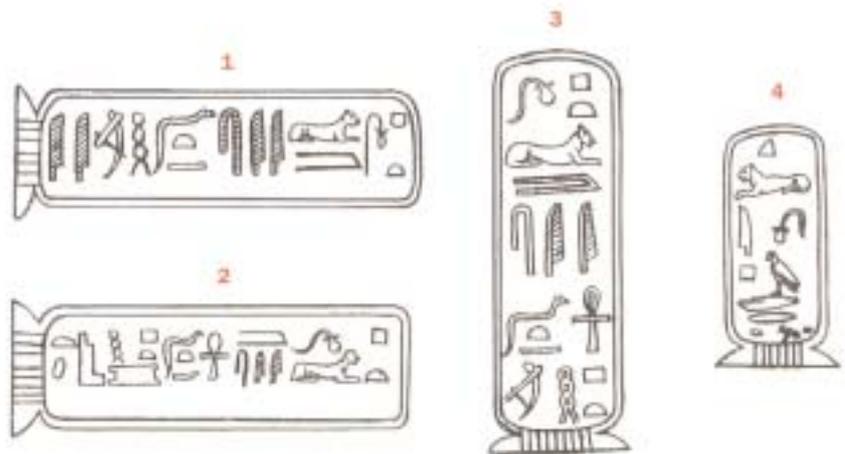
hez nem volt szüksége a kínai jelekre, noha korábban ő maga ajánlotta őket. Hosszan sorolhatnánk még a képtelenebbnél képtelenebb ötleteket és „megfejtéseket”, de kár az időt és a helyet vesztegetni rájuk. A XVIII. századi egyiptológiai munkák közül talán csak Carsten Niebuhr (róla még szó lesz a későbbiekben) kétkötetes műve, az *Arábia leírása saját megfigyeléseim és az országban gyűjtött hírek alapján* érdemel komolyabb figyelmet. Szó esik benne az egyiptomi írásról is, s ezzel kapcsolatosan Niebuhr megjegyzi, „a hieroglifák olyan ismerősek lettek számomra, hogy betűírásként le tudtam őket rajzolni és az a munka nagy öröömre szolgált”. Egy más helyen kifejti, hogy a jelek között kétféle típust talált; „csak a nagyok az igazi szimbólumok” – állapítja meg, a kisebbek csupán lehetővé teszik a nagyok megértését és a „betűírás határozott nyomait viselik magukon”. Niebuhr itt tulajdonképpen zseniálisan rátapintott az egyiptomi írás egyik sajátosságára, a *determinatívumok* szerepére. Ezek az értelmező jelek egyértelművé teszik a leírt szavakat; mivel az egyiptomi írás nem jelölte a magánhangzókat, gyakran előfordult, hogy több szónak azonos írott formája volt; a félreértések elkerülése végett a hieroglifák mellé vagy a szavak után oda írták a determinatívumot. Niebuhrt, mondanom sem kell, nem ezek a zseniális sejtések állították a figyelem előterébe, a hieroglifák titkai után nyomozó tudós elméket az idő tájt senki sem

idő alatt megfejtenie a titkot. Erre – bármennyire hihetetlenül hangzik is – még több mint húsz évig kellett várni. Igaz, hogy figyelemre méltó részeredmények is születtek közben; megemlíthetnénk pl. a svéd Åkerblad nevét vagy de Sacy francia professzorét, ám mindenekelőtt a sokoldalú és zseniális Thomas Youngét (1773–1829) – a modern fénytán egyik megalapozójáét –, aki 1814 tavaszán rávetette magát a Rosette-i kő demotikus szövegének megfejtésére. Megfigyelte, hogy a görög változatban bizonyos szavak ismétlődnek, tehát a demotikus szövegben is lenniük kell ismétlődő jelcsoportoknak. Ilyenformán sikerült szavakra bontania mind a demotikus, mind pedig a hieroglifírást, jóllehet elolvasni nem tudta őket. Neki is feltűntek az ovális névgyűrűk (ezeket Champollion később *cartouche*-nak nevezte el) a hieroglifjelekkel írt részben, amelyekről már előtte is gyanították, hogy az uralkodók neveit foglalják magukba. A véletlen folytán ráhibázott arra a névgyűrűre, amelyben Ptolemaiosz neve szerepelt, de mivel nem rendelkezett kellő nyelvi ismeretekkel, ráadásul azt sem tudhatta, hogy az egyiptomiak a magánhangzókat nem jelölték – ezen a ponton elakadt.

Ez idő tájt Jean-François Champollion (1790–1832) még csak huszonöt éves fiatalember volt, de már figyelemre méltó tudományos eredmények álltak mögötte. A korán érő zseni típusa volt: ötéves korában egyedül megtanult olvasni és írni (egy imakönyv segítségével), s ennek a tudásnak hasznát is vehette, mivel édesapja Figeacban könyvkereskedő volt, s a kisleányok között nőtt fel. A nyelvtanulás nem jelentett számára gondot; tizenegy évesen már folyékonyan beszélt görögül és latinul, s a héber nyelvben is otthonosan mozgott. Tizenkét éves volt, amikor megírta első „tudományos művét”, a *Híres kutyák történetét*; a következő esztendőben nekilátott az arab, a szíriai, a kaldeus és a kopt nyelv elsajátításának. Mintha valamilyen láthatatlan kéz vezette volna az egyiptológia irányába: minden, amibe belefogott, valamiképpen összefüggött Egyiptommal. A Rosette-i kőlapról egyébként – 9 éves volt mindössze – ő is olvasott a *Courier de l’Égypte* 37. számában, s már akkor felvetődött benne az a gondolat, hogy meg kellene fejteni a hieroglifák titkát. 17 éves korában belekezdett *Egyiptom a fáraók alatt* című könyvébe, amely inkább kompiláció, mintsem eredeti tudományos alkotás, mégis ennek köszönhetően lett a Grenoble-i Akadémia tagja, s bizonyos mértékig egyiptológiai szaktekintély is, aki persze mindenkinél sokkal jobban tudta, mennyit kell még tanulnia és dolgoznia ahhoz, hogy valóban nagy, elismert tudós legyen. Jean-François-t teljesen lefoglalták a stúdiumok; naphosszat a könyvtárakat bújta, egész élete folyóiratok, könyvek és papirusztekercsek között zajlott, s ha nem lett volna egy hűséges bátyja – mellesleg szintén tehetséges nyelvész, aki öccséért a legnagyobb áldozatokra is képes volt –, talán még éhen is halt volna. Persze ez a megfeszített tempó s a rendszertelen életmód aláásta az egyébként sem erős fizikumú Champollion egészségét, a tüdőbaj szinte törvényszerűen lecsapott rá, amihez idővel cukorbetegség is társult. Ő azonban ezzel egy cseppet sem törődött, élte önpusztító életét tovább, s most már teljesen a hieroglifák kötötték le a figyelmét. Megállapította, hogy a hieratikus és a demotikus írás a hieroglifikus írás egyszerűsített változata, tehát nyelvtanilag egységes alapelvekre épültek.

A továbbiakban Champollion ott folytatta, ahol Thomas Young abbahagyta: Ptolemaiosznál. Először azt derítette ki, hogyan ejtették ezt a nevet akkor, amikor a Rosette-i kőlapra a háromnyelvű szöveget bevésték (Kr. e. 196-ban). Aztán különböző névgyűrűk után nyomozott, amelyekben más forrásokból már ismert uralkodók nevei szerepeltek. Szerencséjére akkoriban fedezték fel az ún. Philai obeliszket, amelyen szintén van görög és hieroglifírást, s a görög szövegből kiderült, hogy Kleopátra fáraónő névgyűrűjének is ott kell lennie valahol az egyiptomi nyelvű részben. Champollion azonosítani tudta ezt, így már 12 hieroglifjellel tisztában volt.

Ezek segítségével el tudta olvasni jó néhány római császár hieroglifákkal írt nevét. Egyre több hieroglifjelet ismert föl, emellett rájött a determinatívumok funkciójára is, s végül eléje került egy olyan névgyűrű, amelyben egy valódi egyiptomi fáraó, Ramszesz neve állt. A megfeszített munka tehát meghozta gyümölcsét: Champollion olvasni tudta a hieroglifákat! Ez annyira extázisba hozta, hogy egyszer csak elájult és öt napig nem tért magához. Amikor felébredt, gyorsan megírta levelét Dacier úrnak, aki 1822.

Champollion rajzai négy kartusról (1–3: Ptolemaiosz, 4: Kleopátra)

szeptember 27-én fel is olvasta azt a tudományos akadémián. A hatás rendkívüli volt, Champolliont Európa-szerte ünnepezték, de hamarosan jelentkeztek az akadékoskodók is, akik az elmélet gyenge pontjaiba kötöttek bele. Meg is keserítették az életét alaposan, de a felfedezés érdemétől nem foszthatták meg.

A sors iróniája, hogy az az ember, aki olyan jártas volt az egyiptológiában, csak élete vége felé, 1828-ban jutott el személyesen álmai országába. Súlyos betegen tért haza, és néhány évvel később, 1832. március 4-én meghalt. A teljes igazság kedvéért persze el kell mondani, hogy Champollion tulajdonképpen az alapokat rakta le, hiszen az utána jövőknek, Roselininek, Richard Lepsiusnak és a többieknek még jócskán akadt tennivalójuk. De az ő útmutatása kellett hozzá, hogy ne a sötétben tapogatózzanak.

Kőbe vésve, papiruszra írva

Fába vésett hieroglifák

a legtitokzatosabbak – az ún. *piramisszövegek*, amelyek a fáraók sírkamráinak a falán találhatóak; ezeket a szövegeket más halandó nem írhatta fel a sírjába, mivel a piramisszövegek „birtoklása” kiváltságos túlvilági létet biztosított a tulajdonos számára, s ez az egyiptomi állami ideológia szerint csakis a fáraót illethette meg. A későbbiekben – az ún. Közép Birodalom (Kr. e. 2040–1785) idején – módosult ez a szemlélet, a túlvilágszövegek felírásának királyi privilégiuma megszűnt: a vallás „demokratizálódott”. Ekkor jelentek meg az ún. *koporsószövegek*, amelyekből még később – az Új Birodalom (Kr. e. 1552–1070) kezdetén – kialakult a *Halottak Könyve*, talán a legnépszerűbb vallásos szöveggyűjtemény, amelyet rendszerint papirusztekercsekre írtak. Ezek a szövegek a túlvilági létről szólnak, főleg a király halál utáni életéről, amelyet csodálatos dolognak képzeltek el, s amelyre – a szövegek tanúsága szerint – az „egyszerű” halandók is áhítoztak.

Ennyi vallásos témájú felirat láttán az embernek könnyen az a képzele támad, hogy az ókori Egyiptomban a túlvilágon kívül semmi egyébbel nem törődtek, s nem is tartották fontosnak, hogy e világi dolgokról is beszámoljanak. Mindez azonban csak látszat, noha nem sokon múlt az, hogy az egyiptomiakról ilyen egyoldalú vélemény alakuljon ki. A nem vallásos témájú szövegeket ugyanis általában nem – a garantáltan időálló – kőbe vésték, hanem papirusztekercsekre írták, amelyek csak a sajátos egyiptomi viszonyoknak (sivatagi homok, száraz levegő) köszönhetően vészelték át az évezredek.

A papirusztekercs alapanyaga, a *papirusz* (*Cyperus papyrus*), valamikor nagy mennyiségben termelt a Nílus torkolata menti mocsaras területeken, mára viszont éppen hogy mutatóba maradt meg belőle néhány szál a kairói fűvészkertben. (Nagyobb mennyiségben csak Szudánban terem, de aki kíváncsi rá, Szicíliában is megtekintheti.) A papiruszt sokféleképpen értékesítették: kosarat és szőnyeget fontak belőle, felhasználták csónakok készítéséhez is, gyökeréből pedig táplálék készült; de a papirusz volt a legfontosabb energiaforrás is, hiszen Egyiptomban nem nagyon akadt más, amit eltűzelhettek. A nemritkán 6 méternél is magasabbra nőző papirusz vagy nílusi sás afféle sűrű erdőségeket alkotott, így aztán bőven futotta papirusztekercsekre is.

Az ókorban élő népek közül kétségtelenül az egyiptomiak hagyták a legtöbb írásos emléket az utókorra. Alig akad tárgy vagy építmény, szabad felület, amelyen nem szerepel írás; a piramisok belseje, a sírkamrák falai tele vannak feliratokkal, de egy valamirevaló koporsó, egy kecses ékszerdoboz vagy festéktartó paletta sem lehetett meg szöveg nélkül. Ezek az irományok rendszerint valamire intették az embert: hol az erényes életre, hol az istenek és a halottak tiszteletére buzdítottak; persze az írnokok jól tudták, hogy ez így önmagában kevés lenne, ezért különböző varázsigéket, mondókákat is mellékeltek hozzájuk. Az egyiptomi írásos emlékek közül a legkorábbiak – és

Halottak Könyve

Ma már egész pontosan nem tudjuk rekonstruálni a papirusztekercek készítésének módját, de a lényeges műveleteket ismerjük. A frissen vágott papiruszt leháncsolták, a belét kb. 40 cm hosszúságú vékony csíkokra szabdalták, ezeket egy deszkalapon szorosan egymás mellé illesztették, majd erre egy újabb réteg került – a csíkokat keresztben helyezték el az alsó rétegen. A két réteget fakalapáccsal jó szorosan összedolgozták, közben állandóan öntözgették a Nílus vizével, amely feltehetően ragasztó gyanánt is „közreműködött”. A napon kiszáritott papiruszlapokat kagylóhéjjal simára csiszolták, széléit egyenesre vágták. A friss papiruszív hófehér volt, és csak alig valamivel vastagabb, mint a napjainkban használatos levélpapír. A papirusz persze idővel megsárgult, de az írás olvashatóságát ez a körülmény nem befolyásolta különösebben. A szövegeket általában fekete tintával írták, az áttekinthetőség kedvéért azonban piros tintával írták a címeket és az alcímeket, az egyes bekezdések kezdőszavait, s gyakran az utolsó szavakat is.

Különálló papiruszlapokra számlákat, feljegyzéseket és leveleket írtak. Ha terjedelmesebb szövegeket akartak lejegyezni, akkor az egyes papiruszlapokat összeragasztották és igen gyakran tekintélyes méretű tekerceket hoztak létre. Az eddig előkerült papirusztekercek közül az ún. *Harris-papirusz* a leghosszabb: 40,5 méter. A papirusztekercek szélessége rendszerint 42 cm volt, vagy ennek a fele: 21 cm. A papirusztekerceket általában azokról nevezték el, akik felfedezték, illetve amelyik múzeum számára megvásárolták őket.

A papirusztekercek tartalma igen változatos. Tudománytörténeti szempontból különösen jelentősek az orvosi témájú tekercek, mint például az *Ebers-papirusz* (afféle kompendium, amely az ókori egyiptomi orvoslással kapcsolatos ismereteink legfőbb forrása), a *Smith-papirusz*, a két *Berlini papirusz* stb., a matematikai témájú tekercek közül pedig az ún. *Moszkvai papirusz* és a *Rhind-papirusz*. Sajnos a legtöbb tekercs töredékes, minden valószínűség szerint használat közben rongálódtak meg. A tekerceket ugyanis állandóan csavargatni kellett olvasás közben, mert különben nem tudták volna elolvasni a szöveget.

Későbbi keletű szokás volt a szövegek illusztrálása. (A megrendelésre szállított *Halottak Könyvét* az írnokok az elvárásoknak megfelelően illusztrálták, erre sokat adtak, annál kevesebbet törődtek viszont

Tutankhamon kartusa

sen voltak tisztában az írás tudományával, ezért az írnokokat (akik egyébként a különböző tudományokban és a jogi, közigazgatási kérdésekben is otthonosak voltak) nagy becsben tartották és jól megfizették. A különböző domborműveken, festményeken sokszor látni írnokokat munkavégzés közben vagy utasításokra várva.

Az írni tudó emberekre mindenütt szükség volt; a kiterjedt halottkultuszon kívül a mindennapi élet is jócskán kínált a számukra munkalehetőséget. A piramisok építésénél sok tízezer ember dolgozott; az írnokok dolga volt, hogy kiszámítsák, mennyi élelemre van szükségük, ugyanakkor listát kellett vezetni a raktárkészletekről, az építőanyagokról stb.

Az írnok általában gazdája legbizalmasabb tanácsadója, titkainak tudója és őrizője (?) volt. Nemcsak az egyszerűbb származású, hanem az előkelőbb családban született gyermek számára is nagy megtiszteltetés volt, ha az írnoki iskolába kerülhetett. Az írnokokat valószínűleg az *Élet Házában* nevelték; erről az intézményről sajnos keveset tudunk, csak annyi bizonyos, hogy itt készültek a *Halottak Könyvei*, s falai között gyógyítottak is.

Az írnokok eredetileg ecsettel írtak, a nádtollat a görögök honosították meg Egyiptomban. Az írnoki palettán két mélyedést találunk, ezekben tartották a fekete és a piros tintát, amely azonban nem folyékony volt, hanem szilárd halmazállapotú és csak írás közben nedvesítették be.

Az egyiptomiaknak – ez eléggé meglepő – nem voltak könyvtáraik. Legalábbis nem rendelkeztek olyan könyvtárakkal, mint amilyeneket az egykori Mezopotámia területén tártak fel a régészek. A papirusztekercseket általában agyagkorsókban tárolták a templomok valamelyik erre a célra kijelölt helyi-

magával az írással, amely bizony sokszor hemzsegett az elírásoktól és a hibáktól...)

A papirusztekercsek elemzéséből kiderül, hogy az egyiptomiaknak nem volt a *Gilgames-eposzhoz* mérhető nemzeti eposzuk. A szerelmi líra is viszonylag későn, az Új Birodalom második felében jelent meg először, de mindjárt magas szintre jutott, s hangulatában az *Énekek énekével* tart rokonságot. A korábbi évszázadok költészetéből a *hárfás daloknak* nevezett filozofikus költemények emelkednek ki. Az elbeszélő irodalom alkotásai közül a következők a legismertebbek: *A paraszt panaszai*, *Szinuhe története*, *A hajótörött története*, *A királyfi és a sors története* stb. Az egyiptomi irodalom legfontosabb alkotásai azonban nem az elbeszélések, a cselekményes, párbeszédes drámai művek vagy a költemények voltak, hanem az ún. *intelmek* és a politikai iratok. Nevelő szándékkal íródtak: általában erkölcsi tanácsokat osztogatnak pályájuk elején álló fiatal embereknek. A szerzők kimutathatóan magas rangú személyek, művüket azonban álnéven jegyzik (az egyéb irodalmi szövegek alkotóiról még ennyit sem tudni).

Más papiruszok alapján képet alkothatunk az egyiptomi közigazgatásról, némely fáraó eredményes hadjáratairól, a külpolitikai helyzetről stb. Ennek ellenére számtalan kérdés mind a mai napig nyitott; az írásos emlékek például egyáltalán nem adnak felvilágosítást arra vonatkozóan, miért volt fontos Ehnaton (IV. Amenhotep) fáraó számára, hogy vallási reformot hajtson végre. (A teljesség kedvéért el kell mondani, hogy sok papirusz az évezredek során alighanem megsemmisült: rengeteg tekercs a szakszerűtlen bánásmód következtében pusztult el, s nem csekély azoknak a papiruszoknak a száma sem, amelyeket a sírablók tettek tönkre.)

E hatalmas mennyiségű írás láttán az ember azt hihetné, hogy Egyiptomban szinte mindenki tudott írni. Az igazság azonban egészen más. Viszonylag kevesen voltak azok, akik tudták írni.

ségében. Igaz, jobb szó híján ezt a termet könyvtárnak is nevezhetnénk, de egy fennmaradt könyvjegyzék óvatosságra int bennünket, ezen a listán ugyanis viszonylag csekély számú mű szerepel, ennyi tekerceset viszont bárhol felhasználhattak. (Arról már nem is szólva, hogy a könyvjegyzék a Ptolemaioszok idejéből való, tehát nem is lehet különösebben mérvadó az ókori Egyiptom korábbi időszakait, netán fénykorát illetően.)

A hieroglifák nyomában

A hieroglifák használata nemcsak Egyiptomra korlátozódott, hanem a világ számos részében találkozhatunk velük. Némely típusukkal önálló fejezetben foglalkozunk majd (kínai írás, rongorongó, maja írás stb.), most azokkal a hieroglifikus írásokkal ismerkedjünk meg, amelyek viszonylag szűk körben és rövid ideig voltak használatban.

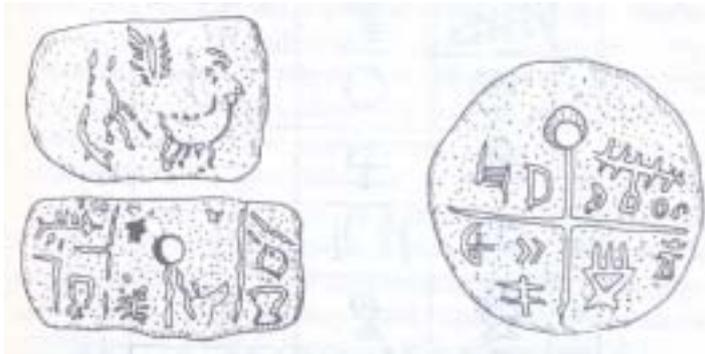
Egyiptomtól délre – a mai Szudán területén – alakult ki a Meroë Birodalom, amely a Kr. e. II. századtól a Kr. u. IV. századig játszott bizonyos szerepet, s ebből az időszakból maradtak

Proto-elámi írás

fenn azok a rövid, többnyire bazalttömbökre vagy bazaltsztélékre vésett szövegek, amelyeknek írásjelei az egyiptomi demotikus írásra emlékeztetnek. A különbség közöttük az, hogy a *meroita írás* tisztán fonetikus írás, nem ismeri az ideogramákat és a determinatívumokat. A Meroëben, Philaeben, Karanoguban talált feliratok tartalmáról csak annyit tudunk, hogy földrajzi és személynevek is előfordulnak bennük. Ezenkívül az egyiptomi hieroglifákból kiinduló ún. monumentális írással készített emlékekre is bukkantak. A meroita írás 23 jelből áll, tehát akár betűírásnak is nevezhetjük. A kérdés csak az, hogy abban az időben, amikor a térségben már eléggé elterjedt volt a görög ábécé használata (a meroitákkal szomszédos koptok is görög betűkkel írtak), a meroiták miért az egyiptomi hieroglifákat választották? A legvalószínűbb magyarázatnak az látszik, hogy Meroë-t régóta kulturális kapcsolatok fűzték Egyiptomhoz, de ez önmagában még kevés. S noha a meroita szövegeket el tudjuk olvasni, magát a nyelvet nem értjük. A középkorban Nubiában kialakult egy betűírás, amelyet núbiai nyelvű szövegek lejegyzésére használtak. A núbiaiak keresztények voltak és ábécéjüket a keresztény koptok nyomán fejlesztették ki, de nyelvükben olyan hangok is előfordulnak, amelyeket a kopt ábécével nem tudtak lejegyezni, ezért ezekre a meroita jeleket vették kölcsön. Több kutató is abban reménykedik, hogy a núbiai és a meroita nyelv között szorosabb rokonság állt fenn, s ezen a nyomon elindulva talán megértik a nyelvet.

Időben sokkal korábbi, a Kr. e. III. évezred elejére datálható a *proto-elámi írás*, amelyre az Iráni-felföld középső részén található Szijalkban előkerült agyagtáblákon bukkantak. Az írásjelek már stilizáltak, nem tiszta képírásról van tehát szó, de egyelőre sem olvasni nem tudjuk őket, sem azt a nyelvet nem ismerjük, amelyen íródtak. Annak idején már Grotefend is megpróbálkozott a megfejtésével, de még a XX. század második felében sem tudtak róla sokkal többet, mint az 1800-as évek első harmadában. Különböző geometrikus alakzatokról, helyenként az ún. proto-sumer írásra (erről később még szó lesz) vagy éppen állatfejekre emlékeztető jelekről van szó, amelyek sorvezetése minden bizonnyal busztrofedon. Bizonyos reményeket fűznek egy elámi-akkád bilingvishez, amely a Kr. e. III. évezred első harmadában keletkezhetett. Az akkád szöveg vízszintes irányban jobbról balra, míg az elámi fentről lefelé és balról jobbra halad. W. Hinz szerint a proto-elámi írás 60 szótagjelből állt. Kondratov úgy véli, hogy a proto-elámi és a proto-sumer írás közös töről fakad. Sikerült bizonyos számokat, illetve valamilyen számtani műveletet (az összeadást) felismerni, s ebből arra következtetnek, hogy számlák, átvételi elismervények le-

Alsótátrlakán talált agyagtáblák

hettek. Ezt megerősíteni látszik az a tény, hogy a táblák többségén lyukat alakítottak ki, nyilván azzal a céllal, hogy zsinórral az áruhoz köthessék. Számrendszerük azonban nem a sumerok hatvanas számrendszere, hanem a miénkkel azonos tízes számrendszer lehetett. Ebből az időből származnak azok a pecséthengerek is, amelyekkel a tulajdonosok „aláírták magukat” a nyers agyagon. A régészek feltételezik, hogy Szijalk afféle kereskedőtelep lehetett, ahonnan a Pamír előhegységeiben bányászott lazúrkövet Mezopotámiába szállították, ahol ékszereket készítettek a drágakőből.

A proto-sumer és még inkább a proto-elámi írással rokon a *proto-türkmen írás*, amelyet a Dél-Türkmenisztánban feltárt több mint négyezer éves városok egyikében talált agyagtábla, (továbbá néhány szoborcska) őrzött meg. A szöveg csupán három jeltípust és összesen hét jelet tartalmaz, s feltehetően afféle gyakorlótáblácskáról van szó, amelyen az írnokiskola tanulója próbálgatta a jelek írását. V. M. Masszon orosz régész, aki a türkmenisztáni ásatásokat vezette, elképzelhetőnek tartja, hogy ez az írás egyfajta szellemi exportcikként kerülhetett Mezopotámiából vagy Perzsiából Türkmenisztánba. Érdekes egyébként, hogy ezek a jelek hasonlítanak a proto-indiai írás néhány jelére is.

A proto-elámi írással szinte egyidős a *proto-khorezmi írás*, amelynek emlékei 1940-ben kerültek elő a Szultán-Uizdag-hegység homokkőből álló északnyugati lábánál. V. V. Sztruve orosz nyelvész ezt az írást a Délnyugat-Ázsia és Dél-Ázsia indoeurópai népeit összekötő kapocs „hiányzó láncszemének” kiáltotta ki, amely átmenetet alkot a proto-indiai és a hurri írás között. Ennél többet egyelőre nem lehet mondani róla.

A Kaukázus vidékén, a későbbi Urartu területén ugyancsak a Kr. e. III. évezredből maradt fenn egy hieroglifjelekkel telerott tábla. Ezek a *proto-urartui hieroglifák* különböznek az egyiptomi és a hettita hieroglifáktól is. Ebbe a csoportba sorolhatók azok a jelek is, amelyeket urartui edényeken találtak, s valószínűleg térfogatmértekek lehettek.

Az oroszországi Rjazany közelében, Alekanovo faluban 1897-ben egy agyagedényt találtak, amelyen egy 14 jelből álló szöveg volt. Az *alekanovói felirat* V. A. Gorodcev orosz régész szerint a kereszténység előtti korban élt szlávok írása lehetett. A némiképp a proto-indiai írásjelekre is emlékeztető „proto-szláv” írásról azonban aligha lehet bármilyen érdemleges megállapítást tenni ilyen kevés jel alapján.

Mindmáig sok fejtörést okoznak a kutatóknak azok az agyagtáblák és -cserepek, amelyekre a mai Románia területén, közelebről Erdélyben bukkantak. Az egyik lelőhely Tordos, s ez a helyszín több szempontból is érdekes. 1875 áprilisában egy Vén András nevű tordosi tanító néhány cserépdarabbal állított be Torma Zsófia (1840–1899) kisasszonyhoz, akiről a környékbeliek már tudták, hogy furcsa szenvedélynek hódol: ősrégi tárgyakat, földből kiszántott vagy kiásott cserépdarabokat gyűjt, és ezeket nagyítóval, mikroszkóppal és más eszközökkel vizsgálja. A Csicsókeresztúron született és akkoriban már Szászvárosban élő, kissé „bogarasnak” tartott Torma Zsófia valójában autodidakta ősrégész volt, akiben a világ

első női régészét tiszteljük. Édesapja, Torma József történettudós, bátyja, Torma Károly pedig az aquincumi romok megtalálója és a magyar régészet egyik kiemelkedő alakja volt, így Torma Zsófia a családban kapott ösztönzést ehhez a tudományhoz, s noha abban az időben mint nő csak önképzéssel szerezhette meg a szükséges tudást, munkásságával örökre beírta a nevét a régészettudomány történetébe. Kezdetben őslénytani leletek (Hunyad megye ősi csigafaunája) vizsgálatával foglalkozott, később – Rómer Flóris régész buzdítására is – a tordosi neolitikus lelőhelyek anyagának tanulmányozásába fogott, s természetesen nagy érdeklődéssel tanulmányozta át a Maros partján előkerült, különös jelekkel telekarcolt cserepeket is. Alaposan kikérdezte az idős tanítót, és elképedve hallgatta, hogy nemcsak cserepedarabokat, hanem ép edényeket is gyakran kimos a folyó, s ezeket a helybeli legények időnként a lányokat ijesztgetve a földhöz vagy a befagyott Maros jegéhez csapdossák. Sürgősen intézkedett, hogy ennek az értelmetlen szórakozásnak vessenek véget, majd megkezdte a Maros part menti részeinek feltárását. Azt azonban nem tudta elérni, hogy a folyó és az országút közötti területeket, az ott egykor létezett újkőkori telepet módszeres régészeti vizsgálatnak vethesse alá. A következő esztendőben, 1876-ban Torma Zsófiát megbízták azzal, hogy a budapesti Nemzetközi Régészeti és Antropológiai Kongresszusra állítsa össze Hunyad megye régészeti anyagát. Ez a 15 ezer leletet tartalmazó régészeti (és őslénytani) gyűjtemény Budapest után 1880-ban Berlinben is nagy sikert aratott. Már 1878-ban Karl Grooss, a segesvári német főgimnázium tanára a tordosi cserepekről írt tanulmányában annak a feltevésének adott hangot, hogy az edényeken látható furcsa vésések, karcolatok valójában nem díszek vagy tulajdonjegyek, hanem egy ősi írás jelei! Torma Zsófia elsőként vetette fel, hogy ezek a leletek egy olyan kultúra nyomai, amely idősebb a Homérosz utáni görög kultúránál, s időben inkább a Kr. e. XX–XV. század közé tehető. Talán az asszirológia (elsősorban H. Sayce kutatásainak) akkori zajos sikerei is ösztönözheték erre, hiszen – mint Mandics György megjegyzi – „rendszeres rétegásások nélkül, a kronológia teljes bizonytalanságában, a feltárt korok egyetlen sornyi megfejtett írása nélkül, csupán az analógiákra építve vonja meg a Tordos–Trója–Mezopotámia kultúrtengelyt”. Torma Zsófia fő műve, a kb. 2500 tárgyat leíró munkája mindmáig csak részleteiben látott nyomtatásban napvilágot. De igazából még Hubert Schmidtnek a XX. század elején megjelent közleménye sem keltett különösebb feltűnést, noha az általa Tordos környékén talált, kb. 4500 évesre becsült agyagcserepek az ún. proto-sumer írásra emlékeztető titokzatos jelekkel voltak teleróva.

1942-ben, majd 1961–1963 között a Tordoshoz nem túl távoli *Alsótárlaka* (Tărtăria) mellett Nicolae Vlassa román régész egy áldozati gödörben részben megégett emberi csontokat, egy *Spondylus* fajhoz tartozó tengeri kagyló héjából készült karperecet, 26 agyagból és alabástromból faragott idolt, valamint három égetett agyagtáblát ásott ki. Az egyik táblán valószínűleg egy vadászjelenet, a másik kettőn (mellesleg át vannak fúrva, s az egyik korong alakú) az ugyancsak a dzsemdet-nassziri (Uruk IV és III) korból való proto-sumer írásjelekhez hasonló piktogramok láthatók. A Falkenstein – radiokarbon kormeghatározás alapján – ennek a neolitikus-bronzkori lelőhelynek a korát mintegy 6500 évre becsüli, ami kb. 1500 évvel több, mint a párhuzamos mezopotámiai leletek kora. Mivel a sumerok őshazájának nem Mezopotámiát tekintik, hanem feltételezik: valahonnan odavándoroltak, többen is elképzelhetőnek tartják, hogy az alsótárlaki lelet a balkáni őshaza létét igazolhatja. Ezt azonban a kutatók többsége elveti, és inkább azt tartja valószínűnek, hogy a szóban forgó agyagtáblák a Közel-Kelet és a Balkán közötti kereskedelem révén juthattak későbbi lelőhelyükre, ahol valamilyen emberi tevékenység során művilleg kerültek az idősebb rétegekbe. Természetesen az alsótárlaki lelet számos botcsinálta „írásszakértő” képzeletét is megmozgatta, s olykor elképesztő elméletekkel álltak elő. Néhány magyar kutató pl. annak a véleményének adott hangot, hogy a táblácskákon látható írásjelek némelyike nagyon hasonlít a magyar rovásírás egyik-másik jeléhez, és ebből arra következtettek, hogy a magyarok ősei valamilyen kapcsolatban lehettek a közel-keleti népekkel. Ez a feltevés azonban ingatag lábakon áll. Mindazonáltal az alsótárlaki táblák rejtélye továbbra is foglalkoztatja a szakembereket, annál is inkább, mert egyre több ilyen lelet kerül elő Közép- és Délkelet-Európában (tordosi és vinčai kultúra: Tordos, Alsótárlaka, Déva, Karatovo, Šitovo, Vinča stb.).

Afrika más területein is keletkeztek hieroglif (vagy arra emlékeztető) írások. A Zimbabweben feltárt monumentális épületmaradványokon talált díszítményeket több kutató hieroglifáknak tartja. A Kanári-szigetek egykori őslakói, a guancsók sziklákra vésett jeleket hagytak hátra, amelyek között piktogramok, az ősi líbiaiak és berberék írásjeleire emlékeztető alakzatok és hieroglifák egyaránt akadnak.

A *numida* (proto-líbiai) betűírás emlékei elsősorban sírfeliratok (több mint 4000 került elő). Többnyire Algéria keleti tengerparti vidékén, valamint Tunéziában bukkantak rájuk. Ezek a sziklába vésett, il-

letve sziklafalakra festett feljegyzések még abban az időben keletkeztek, amikor a numida törzsek Karthágó fennhatósága alá tartoztak (tehát a Kr. e. V–III. században). Ez az írás az egyiptomi hieroglifák, az etiópiai, a föníciai és a pun írásjelek nyomán fejlődött ki. Rendszerint alulról fölfelé írták a jeleket, míg a Tuggában talált numida feliratok jobbról balra haladtak. A numida írás a magánhangzókat külön nem jelölte, viszont a *gt*, *lt*, *mt*, *ft* és *nk* hangoknak saját jelük volt. A numida írásból alakult ki a *líbiai írás* valamikor a Kr. e. IV. században. 30 betűből állt és jobbról balra haladt. Ez is csak a mássalhangzókat jelölte, a szavakat függőleges vonal választotta el. A módosított líbiai írást a sivatag lakói, a tuaregek is használták (ez az ún. *tifinaq*). Szikla- és sírkőfeliratok formájában maradt fenn, ahol busztrófedon és spirális sorvezetéssel is találkozhatunk. A szavakat pontokkal választották el és ún. ligatúrákat is alkalmaztak.

III. EURÓPA AZ ÉKÍRÁSSAL ISMERKEDIK

A Földközi-tenger keleti partjaitól az iráni–pakisztáni határig kiterjedő több millió négyzetkilométernyi földdarab legrégebb történelmi korszakairól a tudományos világ a XIX. századig jóformán semmi biztosat nem tudott. Az antik szerzők – Hérodotosz, Sztrabón, Diodórosz stb. – homályos és sokszor ellentmondásos utalásai, megállapításai nem mélyítették el ismereteinket, tulajdonképpen csak a tényt rögzítették: ezeken a területeken hajdanában erős birodalmak léteztek, uralkodóik fontos szerepet játszottak a korabeli „nemzetközi politikában”. A *Biblia* valamivel részletesebb információkat nyújt ezekről a népekről, ám érthető módon a zsidók szemszögéből láttatja az eseményeket.

A történészek dolgát hosszú ideig az is megnehezítette, hogy nem állt rendelkezésükre használható eredeti írásos emlék, amely ezektől a népektől származott volna. A különböző kusza híradások csupán bizonyos rejtélyes feliratok létezéséről tesznek említést. Hérodotosz és Sztrabón asszír betűket, Diodórosz szír, Athenaios és Euszebiosz kháldeusi írásjeleket emleget; ma már tudjuk, hogy mindnyájan az *ékírásra* gondoltak, csak éppen az írás legjellemzőbb sajátosságát nem ismerték föl, nevezetesen azt, hogy ennek az írásnak az *ékjel* az alapja. A sors iróniája, hogy Hérodotosz idejében (ő a Kr. e. V.

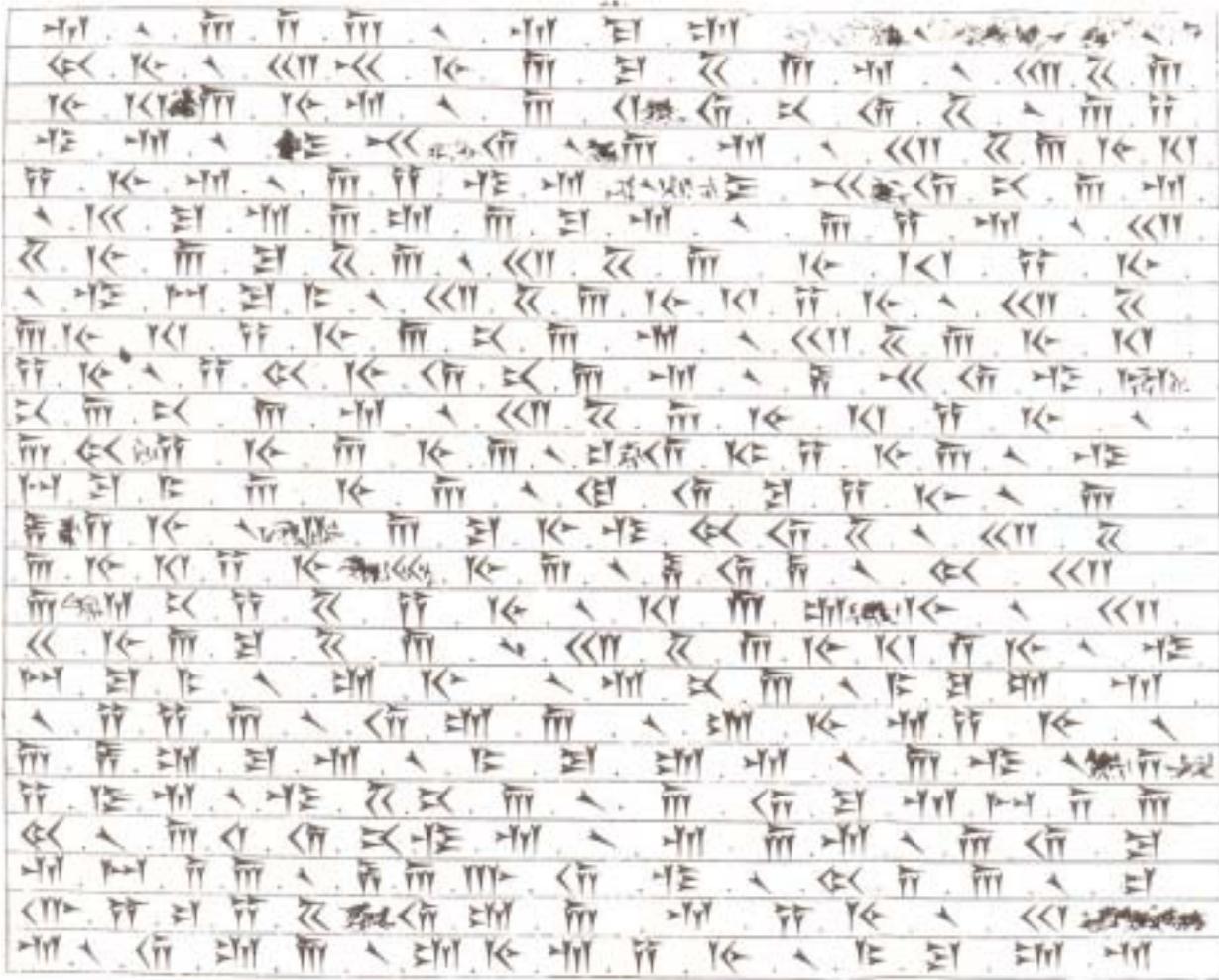

Carsten Niebuhr (1733–1815)

században élt) még javában használták az ékírást, elsősorban a mai Irán – az egykori Perzsia – területén, ahol abban az időben az Akhaimenidák nemzetsége uralkodott, köztük olyan nevezetes királyok, mint I. Dáreiosz és fia, I. Xerxész. Az Akhaimenida Birodalom fővárosa Parszakarta (görögül: Perszepolisz) volt, amely a mai Siráztól nem messze, északkeletre feküdt, s a korabeli leírások szerint az ókori Kelet egyik legimpozánsabb városa volt. Nagy Sándor perzsi hadjárata során szinte teljesen leégett (a rossz nyelvek szerint maga a makedón hadvezér gyújtotta fel alkoholmámorában egy hetéra biztatására), de később újra feltámadt, s csak jóval Kr. u. pusztult el végérvényesen. Perszepoliszban és a környékén több alkotás: szobor, dombormű, sírhely, kőbe, sziklába vésett felirat őrzi a dicső múlt emlékét, s érthető, hogy az erre vetődő európaiak is felfigyeltek rájuk. 1472-ben a Velencei Köztársaság perzsi követé, Giosafat Barbaro végigjárta a hajdani Perzsa Birodalom nevezetes emlékhelyeit, s élményeiről egy könyvben is beszámolt. A következő európai mintegy százharminc évvel később fordult meg itt, szintén követként. Antonio de Gouevát II. Fülöp spanyol király küldte a perzsa sah udvarába. 1611-ben Lisszabonban jelent meg útleírása, amelyben szó esik a Perszepoliszban látható ékírásos feliratokról is; igaz, ez a híradás csak annyit közöl, hogy a régi írás nem hasonlít az arabok, az örmények vagy a zsidók írására.

Don García de Silva Figueros – ugyancsak az Ibériai-félsziget szülőtte – egy rajzoló társaságában keverte fel a XVII. század elején a nevezetes helyeket, s az ékírásos szövegekről a következőket írta: „Mindem jel háromszögletű, de hosszúkásak és a piramisokra vagy kis obeliszkekre emlékeztet a formájuk, csupán az eltérő helyzetük különbözteti meg őket.” A rajzoló állítólag egy egész sornyi ékírásos jelet is lemásolt, de ezt soha nem publikálták.

Az első európai, aki nemcsak leírta, hanem le is rajzolta az ékírásos jeleket, s bemutatta őket az európai tudós társadalomnak, Pietro della Valle olasz szerzetes volt, aki szemrevaló és díszes keleti kísérettel érkezett meg több mint tíz évig tartó perzsi és indiai zarándokútjáról Rómába 1626-ban. Az örök városban nagy üdvözléssel fogadták, VIII. Orbán pápa még tiszteletbeli kamarássá is kinevezte. Pietro della Valle utazása során tekintélyes mennyiségű levelet küldött barátainak; ezekben különböző élményeiről számolt be, s az egyik 1621-ben keltezett levelében először rajzolta le az ékjeleket. A levelet később összegyűjtötte és *Az út leírása* címmel könyvben is kiadta őket (1658-ban). Itt egy ékírásos

Perszopoliszi felirat, ahogy Niebuhr lerajzolta

szöveg (mindössze öt jel) is szerepel, ezekről a derék szerző csak annyit árul el, hogy a perszopoliszi palota falán található feliratban többször is előfordulnak.

A korabeli tudományos világ, bár érdeklődéssel fogadta ezeket a tudósításokat, nemigen tudott mit kezdeni velük. Sir Thomas Herbert 1634-ben Londonban közreadott útleírásában már háromsornyi ékírási szöveg található, a megfejtéshez azonban ez is kevésnek bizonyult. A XVII. század folyamán még néhányan eljutottak Európából Perzsiába, például Jean Chardin (1643–1713), akit 22 évesen azért küldött ékszerész apja Kelet-Indiába, hogy gyémántot vásároljon. A fiú útközben sok kalandon esett át, s nem nagyon igyekezett apja utasításainak eleget tenni. Már hatodik éve tartózkodott Perzsiában, de gyémántot még egy darabot sem küldött haza, ehelyett – feltehetően – egyéb üzleteket bonyolított le, úgyhogy a sah kinevezte udvari szállítójává. Jean Chardin később Londonban telepedett le, ahol II. Károly király lovaggá ütötte. 1711-ben adta ki *Utazások* című könyvét, amelyben szerepel az Akhaimenida uralkodók romos palotáinak rajza és néhány felirat megbízható másolata is.

Az „ékírás” kifejezést először egy évvel Chardin könyvének megjelenése után, 1712-ben írták le az *Amoenitates Exoticae (Idegen országok szépségei)* című munkában, amelynek Engelbert Kämpfer, kalandos életű német orvos volt a szerzője. Kämpfer a szülővárosában, Lemgben töltött meglehetősen sivár gyermekéveket leszámítva sehol sem tudott huzamosabb ideig megmaradni. Egyetemi tanulmányait például Hollandiában kezdte, Lübeckben, Danzigban, Torunban, Krakkóban és Varsóban folytatta, végül Königsbergben avatták orvosdoktorrá. Innen Stockholmba utazott, ahol előbb titkárként tevékenykedett, majd XI. Károly svéd király szolgálatába állt, és egy kereskedelmi misszió orvosaként – Finnország és Oroszország érintésével – Perzsiába ment. Iszfahánban néhány hónapig várakozniuk kellett, amíg a sah színe elé léphettek; az udvari asztrológus szerint csak ekkor vált kedvezővé a csillagok állása. Kämpfer a kényszerpihenőt arra használta fel, hogy a vidék nevezetességeivel ismerkedjen és a helybeliek nyelvét tanulja. Miután a küldöttség teljesítette megbízatását, Kämpfer úgy döntött, hogy kilép

a svéd szolgálatból és a továbbiakban a Kelet-indiai Társaságnak fog dolgozni. A társaság Sirázba küldte őt, ahol szabad idejében alaposan körülnézett Dáreiosz palotájának romjai közt. Mért, rajzolt, jegyzetelt – igazán figyelemre méltó, amit röpke három nap alatt sikerült összegyűjtenie. Megfigyeléseit 1712-ben adta közre Amszterdamban, ahová igen elcsigázottan és betegen érkezett meg „ázsiai körútjáról” (többek között bejárta az Arab-félszigetet, Indiát, Sziámot, Japánt). Kämpfer *litterae cuneataenak*, ék alakú betűknek nevezte a perszeopoliszi jeleket, amelyekről azt gyanította, hogy ideogrammak, vagyis fogalmi jelek. (A teljesség kedvéért el kell mondani, hogy Kämpferrel szinte egy időben vagy valamivel korábban egy Thomas Hyde nevű angol is ékírásnak – angolul: *cuneiform* –, pontosabban: *dactuli pyramidales seu cuneiformesnak* nevezte a szóban forgó jeleket, de eléggé meglepő módon elutasította, hogy bármiféle írás jelei volnának. Talán magyarázattal szolgálhat az a tény, hogy 1693-ben egy bizonyos Samuel Flower Londonban kiadott egy könyvet, amelyben taláalomra egymás mellé rakott ékjelek szerepeltek. Mivel Flower nemsokára meghalt, így semmiféle utólagos felvilágosítással nem szolgálhatott a jeleket illetően. Hyde, miután nem talált még csak két egymáshoz hasonló jelet sem, úgy vélte: ezeket valaki pusztán időtöltésből rajzolta.)

Történetünk következő szereplőjéről már szó esett egy korábbi fejezetben az egyiptomi hieroglifákkal és Napóleonnal kapcsolatban; Carsten Niebuhr (1733–1815) ő, akit általában dán nemzetiségűnek könyvelnek el, jóllehet német volt, s csak miután Göttingenben befejezte matematikai tanulmányait, lépett V. Frigyes dán király szolgálatába mint hadmérnök. Niebuhr még göttingeni diákként olvasta Kämpfer könyvét, és ez annyira magával ragadta, hogy arabul kezdett el tanulni. V. Frigyes 1761-ben kereskedelmi küldöttséget indított a Közel-Keletre és Arábiába, s ehhez Niebuhr is csatlakozott. A kalandos utazás kis híján végzetesnek bizonyult Niebuhr számára; az expedíció tagjai közül egyedül ő maradt életben, amit alighanem arab tudásának köszönhetett (a többieket megölte valamilyen betegség vagy a szokatlan éghajlat, esetleg egy sivatagi rabló). Nem telt el még egy esztendő sem, s már ismét útra kelt – ezúttal Mezopotámia és Perzsia volt a cél. Perszeopoliszból nagy gonddal lejegyzett egy teljes ékírásos feliratot, amelyet egy szobor talapzatán talált. Ezt az ékírásos szöveget, meg tíz további *Arábia leírása* című, 1774–1778 között kiadott munkájában jelentette meg – ez a könyv az elkövetkezendő évtizedekben az ékírással foglalkozók kútfejévé vált (a német nyelvű kiadást 1780-ban követte a francia). Niebuhr az általa lejegyzett szövegekről zseniálisan megsejtette, hogy nem egy, hanem három különböző írást rejtenek, jóllehet szemre alig különböztethetők meg. Észrevette, hogy két kapun azonos feliratok vannak, mindössze annyi különbséggel, hogy két írásjegy, amely az egyik másolaton a jobb oldalon, a harmadik sorban állt, a másikban a bal oldalra, a negyedik sorba került – ami megerősítette della Valle feltevését az írás irányáról, hogy ti. balról jobbra halad. Az egyik írásról – helyesen – azt is feltételezte, hogy az betűírás, mivel viszonylag kevés jel ismétlődik benne – számítása szerint mindössze 22. Az általa megjelölt hangjelekből utóbb 9 tévesnek bizonyult, egy jelről pedig kiderült, hogy az szóelválasztó jel. Niebuhr egyébként nemcsak ékírásos szövegeket másolt le és tett közzé, hanem görög és két további ismeretlen írással írt szövegeket is, bár ezek eléggé sérültek voltak. Tulajdonképpen egy *trilingvisről* van szó, hiszen a görög felirat ugyanazt mondja, mint a másik kettő, ezekről Antoine Sylvestre de Sacy báró kimutatta, hogy két iráni dialektust képviselnek. A szövegben isten- és királynevek szerepelnek, s olyan fordulatok, amelyek abban a korban (a Kr. u. III.), de ezer évvel korábban is valószínűleg jellemzőek voltak az efféle feliratok *stílusára*. Íme egy részlet: „*Ez a Mazda-tisztelő Fenség, Sápúr, Irán és Nem-Irán királyai királyainak, az istenek sarjadékának képmása, aki a Mazdatisztelő Fenség, Ardasír, Irán királyai királyainak, az istenek sarjadékának fia, a Fenségesnek, Pápak királynak az unokája.*”

A perszeopoliszi feliratok megfejtéséhez nagy segítséget adott az is, hogy egy francia fiatalember, bizonyos Abraham-Hyacinthe Anquetil Duperron az 1750-es évek legvégén elutazott Perzsiába, hogy behatoljon a Kr. u. VI. században tevékenykedett zoroasztriánusok Európában addig olvashatatlan szent iratának, az *Avesztának* a rejtélyeibe. Ez a kalandos vállalkozás végül is sikerrel járt: Duperron talált olyan pehlevi, szanszkrit és népi gudzsaráti nyelven készült „fordításokat” (ezek inkább tartalmi ismeretéseket voltak), amelyek alapján franciára fordíthatta az *Avesztát*, és az általa – tévesen – *zendnek* nevezett avesztai nyelv több mint 1000 szavához hozzárendelte francia, illetve pehlevi megfelelőit. A kötet (*Zend-Avesta, ouvrage de Zoroastre – Zend-Aveszta, Zoroaszter műve*) 1771-ben jelent meg Párizsban.

Az óperzsa ékírásos jelekről tehát most már sok fontos dolgot tudtak: 1. vízszintesen, balról jobbra kell olvasni őket; 2. önálló betűket jelentenek; 3. a szavakat szóelválasztó jelek – egy ferde ékjel – különítik el egymástól – ezt egymástól függetlenül két tudós: Oluf Gerhard Tychsen (1734–1815) és a dán Heinrich Frederik Münter (1761–1830) állapította meg; 4. Tychsen azt is kiderítette, hogy a három írásmód egyben három különböző nyelvet is jelent; 5. Münter pontosan meghatározta a feliratok keletkezésének az idejét, ez a Kr. e. 500-as esztendőkre esik, tehát amikor I. Dáreiosz és I. Xerxész uralkodott Perzsiában. Münter továbbá azt is feltételezte, hogy a három írásnak ugyanaz a tartalma, s a betűírás mel-

lett (amely óperzsa nyelven íródott) szótagírás és szójelek találhatóak a nevezetes szobortalapzaton. Azt még nem tudhatta, hogy a másik két nyelv nem a pehlevi és a párszi, hanem az elámi és a babiloni. Münter ismerte Duperron Aveszta-szövegét, de nem tudhatta, hogy a vizsgált ékírásos szöveg és az avesztai írás két eltérő rendszerbe tartozik. Az *i* és az *u* magánhangzónak pl. önálló ékjele volt, de az *a* magánhangzónak már nem, sőt bizonyos mássalhangzók (pl. *b*, *d*) ékjelei nemcsak önmagukat, hanem a *ba*, *da* szótagokat is jelöl(het)ték. Hogy a dolog még bonyolultabb legyen, egy sereg mássalhangzónak különböző ékjelek feleltek meg aszerint, hogy milyen magánhangzók következtek utánuk. A *d* hang és a *da* szótag jele – mint említettem – megegyezett, de a *du* vagy a *di* szótag esetében már egészen más jeleket használtak. A dán tudós csak egyetlen jelet sikerült azonosítania, azt is inkább véletlenül, pedig igyekezett nagy körültekintéssel és módszeresen dolgozni. Még abban is bizonytalan volt, hogy egy nyelv három különböző írásáról vagy három különböző nyelven íródott, de – mint helyesen gyanította – azonos tartalmú feliratról van-e szó.

Münter – mai szóhasználattal élve – kissé peches is volt: egy kis logikával sikerült kihámozni a jelmagázból a „király” szót, csak éppen az egyes jelekhez nem tudta hozzárendelni a megfelelő hangértékeket. Így aztán az óperzsa ékírás megfejtésének dicsőségét át kellett engednie Georg Friedrich Grotefendnek (1775–1853). Grotefend a göttingeni gimnázium tanáraként kezdett el behatóbban foglalkozni az ékírás tanulmányozásával, mindenekelőtt Niebuhr már említett könyvének hatására, de ismerete Sylvester de Sacy párizsi professzor munkáját is, amelyben egyéb óperzsa ékírásos szövegek is szerepeltek. Grotefend olvasta Münter könyvét is, ezért már tudta, hogy melyek a „király” szót ábrázoló jelek, s logikusnak látszott, hogy a király szó előtt az uralkodó nevének kell állnia. Mint görög–latin szakos tanár azt is jól tudta, hogy a Közel-Keleten az uralkodók előszeretettel hivatkoztak az egész családfára, tehát a felirat készítője nemcsak a saját nevét és címét, hanem atyja és nagyatyja nevét és rangját is odaíratta. Grotefend Hérodotosz alapján kinyomozta, ki lehetett az a perzsa uralkodó, akinek apja már király volt, de nagyapja még nem. Ez pedig csakis I. Xerxész lehetett, akinek apja I. Dáreiosz néven szerepel történelemkönyveinkben (óperzsául Xšayarša és Daryavauš olvasandó), nagyapját pedig Hysztaszpesznek hívták, és nem volt király. A perszopoliszi szobortalapzatok feliratai Grotefend jóvoltából értelmet kaptak és magyarul a következőt jelentik:

„Dáreiosz, a nagy király, a királyok királya, birodalmak királya, Hysztaszpesz fia, az Akhaimenida építette ezt a palotát.”

S a másik szöveg:

„Xerxész, a nagy király, a királyok királya, Dáreiosz királynak a fia, az Akhaimenida.”

Grotefend dolgozatát 1802-ben az a barátja terjesztette a göttingeni Tudós Társaság elé, akivel Grotefend fogadást kötött, hogy megfejtí az óperzsa ékírás titkát. S noha Grotefend a fogadást megnyerte, nemigen lehetett elégedett, mivel a Tudós Társaság csupán részleteket volt hajlandó közölni a nagy horderejű munkából, s a teljes tanulmány csak 40 évvel (!) Grotefend halála után, 1893-ban láthatott napvilágot.

Egy új tudomány születik

Grotefend tehát (1802-ben) a tudományos világ elé tárta a tényt: sikerült kibogozni az óperzsa ékírás gubancait. Voltak, akik elhitték, voltak, akik kételkedtek ebben (ők voltak többen), de a lényegen ez mit sem változtathatott: Grotefend volt az első, aki egy ékírásos szöveget olvasni tudott. A felfedezéséről hírt adó értekezés viszontagságaira már utaltam, de maga a „felfedezés” sem járt jobban – reménytelenül feladásba merült. A XIX. század harmincas éveitől kezdve többen is úgy fogtak hozzá az ékírás titkainak a megfejtéséhez, hogy nem ismerték Grotefend úttörő munkásságát. Henry Creswicke Rawlinson (1810–1895), akit általában az asszirológia (a mezopotámiai civilizációkkal foglalkozó tudomány) atyjaként emlegetnek, akkor hallott először Grotefendről, amikor nem kevés fáradsággal megfejtette (bár inkább azt kellene mondani: újból megfejtette) az óperzsa ékírás titkait. Igaz, ő alaposabb munkát végzett, mint a göttingeni gimnázium segédtanára, de a teljesség kedvéért azt is el kell mondani, hogy neki bőségesebb ékírásos anyag állt rendelkezésére.

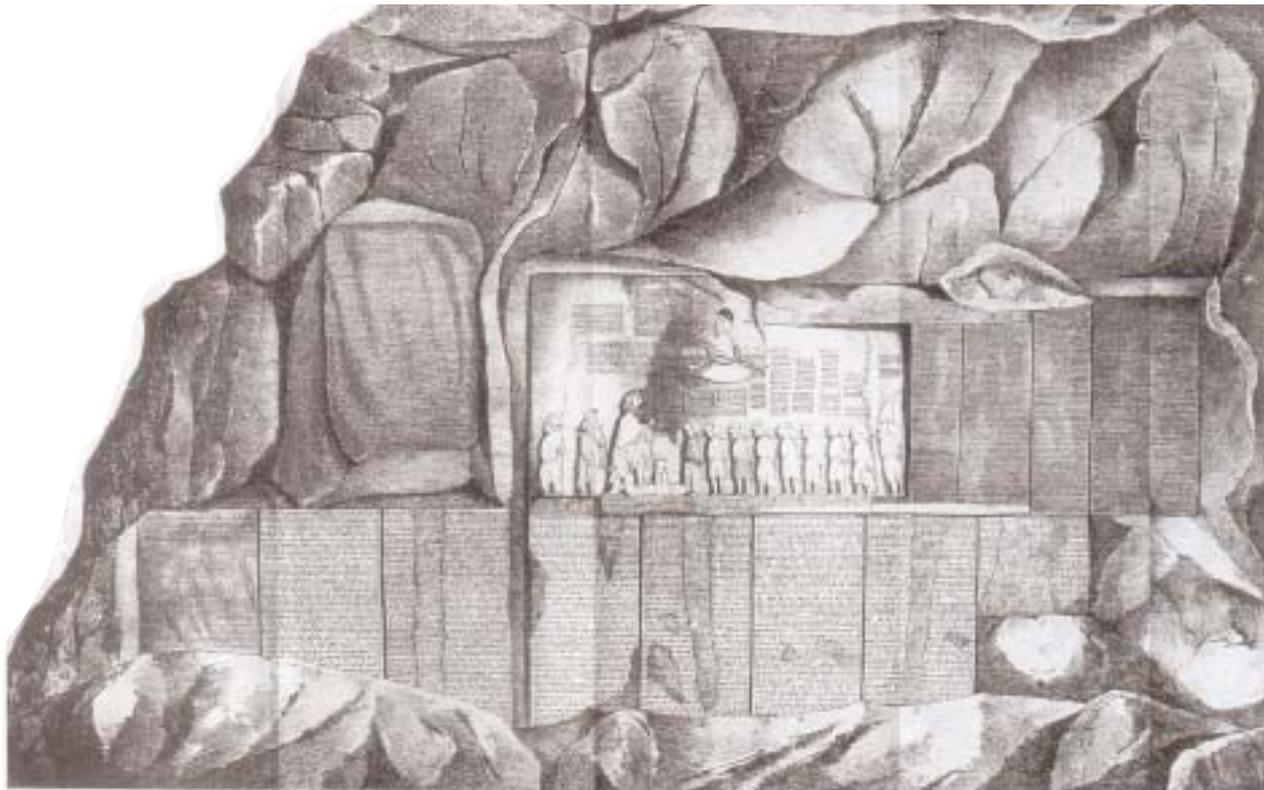
Rawlinson eredetileg nem nyelvésznek készült, ígéretes katonatiszti karrierjét áldozta fel a tudományért. Nem mondhatnánk, hogy unalmas élete volt. 16 éves korában lett a Kelet-indiai Társaság alkalmazottja, s ettől kezdve majdnem negyven éven át szinte minden percét az ázsiai földrészen töltötte. Mint hivatásos katonát, gyakran áthelyezték. Az egyik évben még Perzsiában volt „tanácsadó” (manapság inkább „ügynöknek” mondanánk), a következő esztendőben már afgán felkelők ellen harcolt valahol

Kandahár közelében, ahol átmenetileg nyoma veszett, s amikor már mindenki halottnak vélte, akkor bukkant fel újra, sértetlenül. A brit gyarmatbirodalom katonájaként szolgáltni Ázsiában – ez nemcsak fegyverforgatást jelentett, hanem szüntelen ismerkedést a helyi viszonyokkal, szokásokkal, népekkel, különböző nyelvekkel. Rawlinson már 16 éves korában, a Bombaybe vezető hajóúton egy életre szólóan elkötelezte magát az orientalisztikának. A hajón ismerkedett meg ugyanis Bombay kormányzójával, Sir John Malcolmmal, aki a perzsa kultúráról és történelemről mesélt igen színesen és szakavatottan a fiatal kadét-nak. Úgy látszik, a sors is azt akarta, hogy Rawlinsonnak Perzsia legyen a végzete: 1833-ban ide rendelték a fiatal őrnagyot, aki természetesen azonnal munkához látott. Először is az óperzsa írást szerette volna megfejteni. A perszeopoliszi feliratok alapján ő is – akárcsak harminc évvel korábban Grotefend – viszonylag könnyedén elolvasta Dáreiosz és Xerxész nevét (kapóra jött számára, hogy jól beszélt néhány keleti nyelvet), de tudta azt is, hogy az óperzsa ékírásos „ábécé” teljes megfejtéséhez egy olyan szövegre lenne szüksége, amely sok tulajdonnevet tartalmaz. A sors ebben is a kezére játszott: 1835-ben kinevezték a perzsa sah öccsének katonai tanácsadójává, ezért a Teherántól délnyugatra fekvő Kermansahba kellett utaznia. Itt hallott először azokról a sziklákba vésett feliratokról, amelyek a várostól mintegy 40 kilométernyire északra, Behisztun közelében találhatók. Ezeket a szövegeket ugyanolyan ékjelekkel írták mint a perszeopolisziakat, s az is könnyen megállapítható, hogy három nyelven közölnek valami fontosat az utókorral.

Perszeopolisz és Behisztun között légvonalban is több mint 800 km a távolság, a két felirat azonban időben sokkal közelebb esik egymáshoz; mindkettő a Kr. e. V. században keletkezhetett. Nyilván nem véletlenül esett az ókori írások választása a behisztuni sziklákra. A sziklafalak olyan meredek, s a háromnyelvű – óperzsa, elámi és babiloni – felirat olyan magasan található, hogy aki ártó szándékkal jön ide, kétszer is meggondolja, hozzáfogjon-e tette végrehajtásához. (A feliratokat őrző királysobrok inkább csak jelképes védelmet nyújtanak.) Így aztán két és fél ezer éven át fennmaradt a híradás, mely tudtára adja az utókorral, hogy Dáreiosz király diadalmaskodott a hatalmát fenyegető trónkövetelők és „hamis királyok” fölött. Rawlinson számára azonban ennél sokkal fontosabb volt az a körülmény, hogy a győztes uralkodó gondosan feljegyeztette a sziklafalra az egész családfáját, így számtalan ékírással írt tulajdonnevet hagyományozott a XIX. századra. Ezekkel már lehetett valamit kezdeni, s Rawlinson, ahogy az ideje engedte, élt is ezzel a lehetőséggel. Két dolog nehezítette a helyzetét. Az első dolog maga a meredek sziklafal volt; jól edzett alpinistának is becsületére vált volna a feliratok közelébe jutni. Rawlinson köteleken, ingatag létrákon és deszkapallókon egyensúlyozva, papírral és írószerszámmal felszerelve ötven méterrel a föld felett készítette a feliratok másolatait, de így is csak az óperzsa és az elámi szöveget tudta lejegyezni, a babiloni nyelven írt részt egy macskaügyességű és igen vakmerő kurd fiatalember segítségével „szerezte be”. Erről később így számolt be: „A behisztuni felirat babiloni nyelven írt része még nehezebben hozzáférhető, mint akár a szkíta (akkor még nem tudta, hogy valójában az elámi nyelvről van szó – L. T. megj.), akár a perzsa feliratok. Az írást jó messzelátó segítségével lehet másolni alulról, de arról sokáig lemondtam, hogy lenyomatot készíthessek róla. A szikla megmászását addig a helyig, ahová a felirat fel volt vésve, erőmet meghaladó feladatnak találtam. A bennszülött hegyi lakók, akik rendszeresen bejárták kecskéikkel az egész hegyet, kijelentették, hogy az egyedülálló tömb, amelyen a babiloni szöveg található, megközelíthetetlen. Végül mégis találtam egy vad, távolról jött kurd fiút, aki önként vállalta, hogy megpróbálja, én pedig jelentős jutalmat ígértem neki, ha sikerül. A fiúvégül is felkészült, hogy átkeljen a szakadék fölött úgy, hogy csupán lábujjaival és kezével kapaszkodjon a csupasz sziklafal apró kiemelkedésein; mintegy hat métert tett meg a csaknem sima és függőleges sziklán úgy, hogy az a külső szemlélő szemében szinte csodának tűnt. Egy létrát vitt magával,

Henry Creswicke Rawlinson (1810–1895)

Rawlinson rajza a behisztuni sziklafeliratokról

amelyet az első kiemelkedéshez rögzített, és míg a következő fokot el nem érte, a kiszögellő sziklatömb fölött hintázott. Itt, egy rövid létra segítségével hintaülést készített, olyat, mint a festők mozgatható állványja, és ezen az ülésen elhelyezkedve, irányításom alatt elkészítette a pacskolatokat Dareiosz feliratainak babiloni fordításáról. Hozzá kell tennem, annál is inkább fontos, hogy ezt a felbecsülhetetlen értékű babiloni kulcsszöveget ily módon megőrizzük, mivel a sziklafal, amelyre a feliratot felvették, a területen tett utolsó látogatásomkor már minden jel szerint gyors pusztulásra volt ítélve, mivel a felülről lezúduló víz a kiszögellő részt a szikla többi részétől elvágtá, és a sziklatömb azzal fenyegetett, hogy saját hatalmas súlyától hamarosan mennydörgésszerű robajjal leszakad a síkságra, millió darabra törve”.

Mindez azonban nem egyszerre történt, mert közben Rawlinsonnak Afganisztánba kellett vonulnia, ahol háború tört ki, később pedig az foglalta le, hogy beszerezze azoknak a számláknak és nyugtáknak a kópiáit, amelyek egy hajótűz során megsemmisültek – ezek igazolták ui., hogy a gondjaira bízott közel 1 millió fontnyi értéket nem sikkasztotta el. Éppen emiatt csak évek múltán térhetett vissza álmai színhelyére.

Az óperzsa nyelven írt rész teljes megfejtését 1846-ban tette közzé, de érthető módon szeretne volna kideríteni a két másik felirat titkát is. Ez azonban sokkal keményebb diónak bizonyult, s Rawlinson nemegyszer azon volt már, hogy felhagy az egésszel. A legfőbb problémát az okozta, hogy az elámi és a babiloni írás az óperzsa írással ellentétben nem betűírás volt, hanem annál jóval bonyolultabb dolog. Az elámi írásban – amelyet 1855-ben Edwin Norris (1795–1872) londoni professzor fejtett meg – a szótagírás és a betűírás elemei keverednek egymással; a babiloni írásban pedig a szótagírás a fogalomírással párosul.

Egyébként Norris, aki a Royal Asiatic Society titkára volt Rawlinsontól megkapta az elámi nyelvű felirattal kapcsolatos összes feljegyzését és rész kutatásait. Ennek ismeretében elmondható, hogy Rawlinson az elámi írás megfejtésében is jelentős előrehaladást ért el, sőt, az óperzsa felirat egy szinte olvashatatlan részét éppen az elámi felirat alapján „rekonstruálta” és fordította le, s ez csaknem hibátlanul bizonyult. Eredményeit azonban sohasem publikálta, s ezt az „elámi kéziratcsomagot” annak reményében adta át Norrisnak, hogy a babiloni szöveg megfejtése – amelyre figyelmét szeretne volna összpontosítani – még jelentősebb támpontot adhat az ékírás problémájának vizsgálatához.

A kutatók azonban tanácstalanok voltak, nem tudtak mit kezdeni a behisztuni felirat babiloni részével, noha a dolog egyre sürgetőbbé vált, mivel hatalmas tömegben áramlani kezdtek Európába az ékírás-

sos szövegeket tartalmazó régészeti leletek. Az történt ugyanis, hogy 1843-ban Emilio Paolo Botta (1802–1870) olasz származású, francia szolgálatban álló orvos és diplomata, akit megbízatása régészeti ásatásokra is feljogosított, miután hasztalan kutatott Ninive romjai után – jóllehet szinte a lába alatt heverték –, majdnem a véletlennel határos módon ráakadt Khorszábad közelében (az egykori Ninivétől mintegy 15 kilométernyire) II. Szargon király rezidenciájának maradványaira. A különböző szobrok és reliefek mellett számtalan ékírásos agyagtáblára és felíratra bukkant, amelyekkel szinte elárasztották az európai múzeumokat. Botta 1849–1850 között Eugene Flandinnel, az ásatásokban közreműködő rajzolóval közösen öt kötetben megjelentette részletes beszámolóját *Ninive műemlékei – felfedezte és ismer-teti Botta, mérte és rajzolta Flandin* címmel. A 3. és a 4. kötet tartalmazza a feliratokat, van belőlük tehát elegendő, de mit érnek, ha senki sem tudja őket elolvasni. Két évvel később, 1845-ben Sir Austen Henry Layard Nimrudban kezdett ásatásokat és ugyancsak sok ékírásos táblát tárt fel. A teljesség kedvéért el kell mondani, hogy már della Valle is talált ékjelekkel telerótt téglákat a Bagdadtól mintegy 100 kilométerre délre fekvő Hillában, amelyről – helyesen – megállapította: az egykori Babilon romjaira épült. De talált ilyen téglákat Mukajjarban, az ókori Ur városában is. A XVIII. században is érkeztek időnként ékírásos téglák, agyaghengerek Európába, s Joseph de Beauchamp 1784-ben már szabályos ásatásokat is folytatott (helyi munkásokat felfogadva) Mezopotámiában Babilon környékén. Már ekkor többen is felhívták a figyelmet arra, hogy némelyik babiloni téglán a harmadik perszepoliszi felirathoz hasonló ékírás található, amelyet így babiloni írásként kezdtek emlegetni.

1850-ben aztán mozgásba lendültek a dolgok. Egy ír lekipásztor, Edward Hincks (aki már néhány éve ugyancsak az ékírással foglalkozott és 1846. június 9-én betérjesztett tanulmányában – 8 héttel megelőzve Rawlinson azonos témájú dolgozatát – felismerte, hogy az óperzsa ábécében a mássalhangzókat aszerint jelölte valamilyen jel, hogy milyen magánhangzó előtt állt) megállapította, hogy a babiloni írásban a szótag igen fontos elem, s ezért van az, hogy ugyanazt a mássalhangzót olykor hét-nyolc különböző írásjel is jelölheti, attól függően, hogy milyen magánhangzó kapcsolódik hozzá és hogyan. Például a *ru* szótagot más jellel írták, mint a *ra-t*, de az *ur*-nak is önálló jele volt. Tovább bonyolódik a helyzet, ha hárombetűs szótagokkal van dolgunk. Hincks ugyanakkor rámutatott arra is, hogy egy adott ékírásos jel nemcsak szótagot jelölhet, hanem igen gyakran egy önálló fogalmat is. Rawlinson meg azzal hökkentette meg a tudósokat, amitől a legjobban rettegetek: ugyanaz a jel olykor több szótaghoz is hozzárendelhető. Megállapította pl., hogy az egyik jelet *hi*-nek és *da*-nak is lehet olvasni, egy másikat pedig *tar*-nak vagy *has*-nak. Erre a *polifóniára* nem volt könnyű magyarázatot találni, mivel akkor még nem tudhatták, hogy a babiloni nyelv nem az egyetlen nyelv volt az egykori Mezopotámiában, s még csak nem is a legkorábbi. Rawlinson úgy vélte: az ismeretlen írás megfejtéséhez az a legjárhatóbb út, amelyet már Champollion is választott, tehát minél több tulajdonnevet kell találni a már ismert szövegekben, és ezeket meg kell találni a megfejtendő feliratokban is. Vagy 80 uralkodói és földrajzi nevet sikerült öszsze-gyűjtenie, s noha ezeket az egyes nyelvekben

A könyvtáráról híres Aššurbanapli (Kr. e. 668–654) asszír uralkodó sztéléje

másként ejtették vagy írták, mégis nagy segítséget jelentettek a további munkában. A kutatók már az 1850-es évektől kezdve tisztában voltak azzal is, hogy az írás külalakja is változott az idők folyamán, hiszen jó néhány régebbi feliratról a későbbi korokban másolatok készültek és ezek az eltelt időtől (és helytől) függően kisebb-nagyobb eltérést mutattak.

A közel-keleti civilizációkat tulajdonképpen a nem sémi eredetű sumerek alapozták meg, s az általuk kialakított ékírást vették át az őket leigázó sémi akkádok, majd később a babilóniaiak és az asszírok, sőt a sumer nyelvet még jóval a Sumer Birodalom felbomlása után is hivatalos, illetve kultikus nyelvként használták az újonnan létrejött birodalmakban. Ezzel magyarázható a jelek többértelműsége is, különösen a tulajdonnevek írásában. Rawlinson például megpróbálta ellenőrizni bizonyos szótagjelek helyességét, ezért egy olyan nevet választott ki, amelynek minden bizonnyal ott kellett szerepelnie, Nabukodonozorét (a Bibliából és Verdi operájából mi is ismerhetjük), amelyet eredetileg Nabu-kudurri-usurnak ejtettek. A legnagyobb meglepetésére azonban Anakšadušiš jött ki. Más nevekkkel is hasonlóképpen járt, s csak miután Austen Henry Layard 1849-ben rábukkant Ninive romjaira, s az egyik palota falai között Asszíria utolsó nagy királyának, Aššurbanipalnak (uralkodott: Kr. e. 669–630) a könyvtárára – benne temérdek agyagtáblával –, vált lehetővé a rejtély megoldása. Aššurbanipal könyvtárából nagyon értékes feljegyzések, dokumentumok kerültek elő, de bennünket pillanatnyilag azok a szótárak érdekelnek a leginkább, amelyek segítségével lehetővé vált a sumer ideogrammak „lefordítása” akkád és babiloni szótagjelekre és viszont. Ezeket a szótárakat az írnoktanoncok számára szerkesztették, hogy megkönnyítsék a dolgukat a tanulás folyamán. A kései utókor sem lehet eléggé hálás ezért a gondoskodásért!

Az asszirológia tehát megszületett, de előbb még át kellett esnie a tűzkeresztségen. Európában ugyanis még sokan kételkedtek az ékírásos jelek megfejtésének a helyességében, ezért az asszirológusoknak valamilyen látványos módon be kellett bizonyítaniuk, hogy nem tévednek. William Henry Fox Talbotnak (1800–1877), a neves matematikusnak, fotográfusnak és ékírászakértőnek támadt az az ötlete Londonban, hogy egy ismeretlen ékírásos szöveget adjanak oda négy híres szakembernek, akik egymástól függetlenül lefordítják azt, egy döntőbizottság összeveti a fordításokat, s eldönti, hogyan is állnak a dolgok valójában. A négy szakértő – Talbot, Rawlinson, Hincks és a hamburgi származású, de franciaivá lett Jules Oppert (1825–1905) – 1857. május 25-én lezárt borítékban juttatta el a bizottsághoz a Kr. e. 1113–1074 között uralkodott I. Tiglatpilešár asszír király utasítására készült három pecséthenger szövegének fordítását. A négy dolgozat az alapvető pontokban megegyezett, az eltérések szinte elhanyagolhatóak voltak. Egy új tudomány: az asszirológia nagykorúvá vált.

Az ékírás kialakulása

A nagy ókori birodalmak és kultúrközpontok elsősorban a bővizű folyók mentén jöttek létre; a Nílus Egyiptomot, a Tigris és az Eufrátesz Ur, Akkád, Babilon népét élte, a Gangesz Indiában, a Sárga-folyó (Huangho) és a Jangce pedig Kínában játszott fontos szerepet. Egy-egy folyó partján a kisemberek mindennapjai szinte ugyanúgy teltek; a kelő nap már serény munka közben találta őket: volt, aki a földet művelte, volt, aki kis műhelyében buzgólkodott, mások hatalmas építkezéseken fáradoztak, s persze szép számmal akadtak fegyverforgatók is, akiknek úgyszintén nem sok idejük maradt a pihenésre, mert az uralkodó gyakran szólította hadba őket. Megannyi hasonlóság tehát, az ember mégis az eltérésekre, a sajátosságokra kíváncsi; melyek azok a szellemi alkotások, amelyeket az utókor ennek vagy annak a népnek köszönhet, milyen nevezetes cselekedetek őrizték meg egy hajdan élt nemzet emlékét. Mai ismereteink szerint a sumeroknak adatott meg az a dicsőség, hogy elsőként léphettek a civilizáció történetének színpadára, ők rakhatták le a közel-keleti kultúrközpontok alapjait. Hogy a sumerok egyáltalán éltek, azt a XIX. század hatvanas-hetvenes éveig még csak nem is gyanították. A Bibliában nincs rájuk utalás, s az addig ismert vagy elolvasott történelmi források sem említik őket. Fokozatosan behatolva az ékírásos szövegek titkaiba azonban egyre nyilvánvalóbbá vált, hogy az asszírok, a babiloniak és az akkádok előtt már élnie kellett Mezopotámiában egy olyan népnek is, amely feltehetően nem sémi volt, de nem is indoeurópai. Ennek ellenére akadt néhány kutató (pl. Joseph Halévy, Friedrich Delitzsch), akik kétségbe vonták a sumerok létezését, s emiatt két évtizeden át nem sikerült egységesíteni az álláspontokat, miközben egyre több tisztán sumer eredetű felirat került elő Nippurból és máshonnan. A sumerek alkatilag is különböztek a többi mezopotámiai néptől, ezt a Lagašban és Urukban előkerült emberszobrok is meggyőzően tanúsították. Ma sem tudjuk bizonyosan, honnan érkezett a Tigris és az Eufrátesz által közrezárt területre ez az önmagát *feketefejűeknek* nevező nép, amely éppoly ro-

kontalan volt Mezopotámiában, mint a magyarok a Kárpát-medencében. Viszonylag rövid ideig, alig 12 évszázadig (Kr. e. 3200–2000 között) voltak a térség urai, s még ennek az 1200 esztendőnek is a nagyobbik része állandó önvédelmi harcok közepette telt el. A sumer városállamokat: Lagašt, Ummát, Adabot, Kišt, Urukot stb. csak Kr. e. 2400 táján sikerült egységes birodalomba tömörítenie Umma város uralkodójának, Lugal-zaggesinak, aki felismerte, hogy a környező nomád sémi törzsek fenyegetéseinek csakis egy jól szervezett, központi irányítás alatt álló ország képes ellenállni. Az előrelátó király cselekedete azonban megkésettnek bizonyult: nem telt el még talán négy évtized sem, és a Sumer Birodalom nagy részét elfoglalták az akkádok (Akkád városáról kapták a nevüket), akik Sargon király vezetésével alapozták meg kétszáz esztendő uralmukat ezen a tájon. Az Akkád Birodalom egészen a mai Szíriáig és Irán délkeleti részeiig terjedt, szellemi élete a sumer kultúrára és írásbeliségre épült. Az akkádok szinte változtatás nélkül átvették a sumer ékírást, majd ugyanezt tették a helyükbe lépő babilóniaiak, s később az asszírok is, jóllehet a sumer nyelv és az akkád nyelv (s természetesen a babiloni és az asszír nyelv is, amely az akkádból alakult ki) mind nyelvta- nilag, mind a szavak alakját tekintve igen távol állt egymástól. A Sumer Birodalom egyébként még egyszer megérte újjászületését, s tulajdonképpen ez az alig 150 évig tartó reneszánsz volt (Kr. e. 2100 körül) a sumer kultúra és művészet fénykora. A Sumer Birodalom végérvényesen Kr. e. 2000 táján szűnt meg létezni, de az államiság vége nem jelentette egyúttal a sumer nyelv és kultúra eltűnését is. A sumerokkal szinte ugyanaz történt, mint a latinokkal: nyelvüket továbbélte a vallás és a tudomány, írásukat pedig magukévé fogadták az őket leigázók. Mind az a szellemi érték, amit létrehoztak, szerves részévé, sőt, alapjává vált az utánuk érkezettek kultúrájának.

A sumer írás legősibb formája (az ún. *proto-sumer írás*) – akárcsak az egyiptomiaké – a képírás volt. A szakemberek feltételezik, hogy már a Kr. e. IV. évezredben – valamikor Kr. e. 3400–3200 táján – alakult ki, talán azon a vidéken, ahonnan a sumerok később Mezopotámiába vándoroltak. (A sumerek őshazájának helye mindmáig vita tárgya; különböző térségek kerültek szóba: Balkán-félsziget, Közép-Ázsia, Kaukázus stb.) Az első proto-sumer írásos emlékek a Kr. e. 3000–2700 közötti időszakból származnak, amelyet a régészek uruki és dzsemdet-naszri korszaknak neveznek. A proto-sumer jelek számát mintegy 1500-ra teszik és A. Falkenstein szerint három csoportba sorolhatók: 1) összetett, teljes ábrázolást mutató jelek; 2) a tárgyak realiztikus, részletes ábrázolása (elsősorban a dzsemdet-naszri rétegekben); 3) sematikus jelek (leggyakrabban az ún. Uruk IV-es rétegekből kerültek elő). A kutatók szerint a Mezopotámia-szerte sok helyen talált ún. agyagbullákra és agyagérmékre rótt jeleket is közéjük kell sorolni. Ezeknek a különös agyagtárgyaknak a rendeltetéséről megoszlanak a vélemények, a legvalószínűbbnek az látszik, hogy számoltak velük vagy a mennyiségről adtak felvilágosítást. Előkerültek ui. olyan agyagbullák is, amelyek belsejében egy agyaggolyó volt, amelyre különböző jeleket írtak. A védőburok épsége volt a biztosíték, hogy a benne található feljegyzés hiteles. Az agyaggolyók, -érmék és -bullák a Kr. e. IV. évezred legvégéről vagy a III. évezred legelejéről valók, a fiatalabb rétegekből, amelyekben az agyagtáblák megjelentek, jobbra már hiányoznak. A proto-sumer jelekkel teleírt agyagtáblák általában számtani műveleteket és különböző termékek (pl. árpa, juh, sör) felsorolását, illetve mennyiségét tartalmazzák. Az árpa jele pl. egy fekvő kalász volt, a számjegyeké kisebb vagy nagyobb körök, félel-lipszisek ponttal vagy pont nélkül stb. Ezeknek az agyagtábláknak az is az érdekességük, hogy a bejegyzés dátuma és a könyvelő vagy az írnok aláírása is megtalálható rajtuk.

A sumer írnokok megpróbálták lehetőleg egyszerű eszközökkel, de kifejezően ábrázolni a tárgyakat, idővel azonban ez a fajta írásmód nemcsak körülményesnek, hanem elégtelennek is bizonyult, hiszen ne-veket és fogalmakat, valamint bonyolult mondatokat lehetetlen volt a segítségével lejegyezni. Kezdetben

Hurri kőtábla

különböző piktogramokat (képeleket) kapcsoltak össze és ezzel egy fogalmat írtak le (pl. a lábat jelölő piktogram és az utat jelölő piktogram együtt annyit jelentett, mint futni stb.), később aztán a piktogram fokozatosan átalakult ideogrammává (fogalmi jellé), s ugyanaz a jel egyszerre több dolgot is jelölhetett (pl. a láb piktogramja jelenthette magát a végtagot, de azt is, hogy „járni”, „állni”, „hozni” stb.). Nem kell különösebben bizonygatni, hogy ily módon nem lett egyszerűbb az írás, sőt, még csak jobban összekuszálódott, ezért a sumerok bevezették az értelmező jelek (determinatívumok) használatát. Az értelmező jeleket általában a szavak elé írták, de nem kellett hangosan kiejteni őket, csupán azt jelezték a segítségükkel, hogy egy többértelmű írásjelet melyik értelmében használt az írnok. Külön determinatívum utalt a fából készült tárgyakra, egy másik az istenek neve elé írva egyértelművé tette, hogy istenről van szó stb. Pl. az eke ideogrammája jelenthette magát az ekét, de jelenthette a szántóvető embert is. Ha eléje írták a fatárgyat jelölő determinatívumot, akkor egyértelművé vált, hogy az ekére gondolt az írnok, ha viszont a személyeket jelölő determinatívum került oda, akkor mindenki tudta, hogy a szántóvetőről van szó.

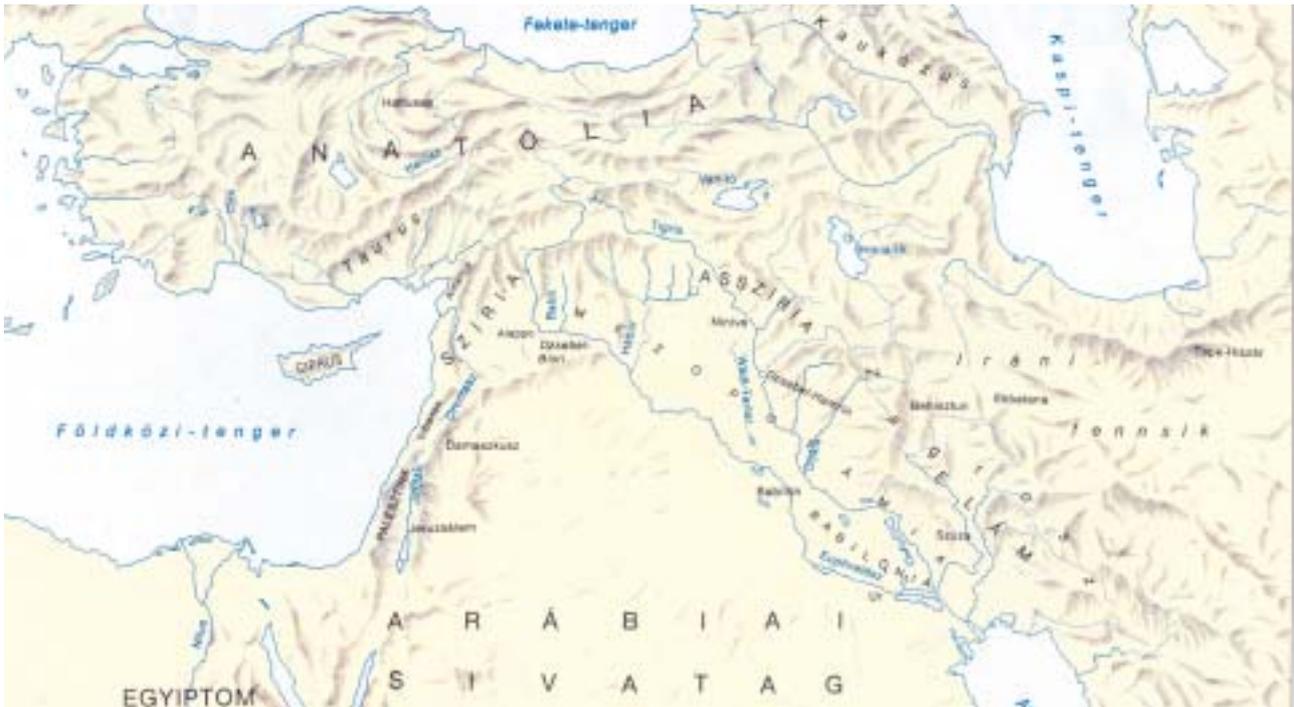
A Kr. e. III. évezred legvégén a piktogramok derékszögben elfordultak, mintegy a hátukra feküdtek, miközben megváltozott az írás iránya is: a függőleges sorvezetést a vízszintes sorvezetés váltotta fel, s az addig jobbról balra haladó betűk folyása megfordult. Ez elsősorban az agyagtáblákra vonatkozik, a kömlékeken még néhány évszázadik megmaradt az ún. archaikus írásrend.

A további fejlődés során a fogalmi jelek fokozatosan szótagjelekké alakultak át, amit az is nagyban elősegített, hogy a sumer nyelvben sok egy szótagú szó van. A sumer írás azonban nem vált teljes mértékben szótagírássá, megőrizte a fogalmi jeleket, sőt, az értelmező jelek rendszerét. A sumer írás lénye-

AZ ÉKÍRÁS KIALAKULÁSA

UNOK egyesen	KÉPJELEK		KLASSZIKUS SUMER		ÓAKKÁD i.e. 2200 körül	ÓASSZÍR i.e. 1900 körül	ÓBABILÓNI i.e. 1700 körül	ÚJASSZÍR i.e. 700 körül	ÚJBABILÓNI i.e. 600 körül	KÉP	JELENTÉS
	i.e. 3100 körül 180°-kal balra fordítva	ÖZSEMET- NASZR i.e. 2800 körül	líneáris	ékírásos							
										nyak + fej	fej, -tól, -tól
										nyak + fej + szakdó vagy fogak	száj, orr, fog, hang, beszél, szó
										beburkolt test (T)	ember
										üő madár	madár
										bikafej	skór
										csillag	ég, mennyei isten, isten
										paták vagy víz	víz, mag, spó, tűz
										termény + tők	gyümöl- csok, vete- ményes, termesz- ten, írói

Az ékírás kialakulása és fejlődése

A Közel-Kelet térképe

gében erre a fejlődési fokra jutott el, s ettől kezdve inkább külalakjában változott meg. Az írásjelek fokozatosan elveszítették képi jellegüket – bár még sokáig emlékeztettek eredeti formájukra –, és jellegzetes vonalak halmazává alakultak át. Ezek a kis vonalak az ékre emlékeztetnek, ezért is nevezik ezt az írást ékírásnak. Feltehetően nem tudatos „tervezés” eredménye az ékjelek kialakulása, inkább a véletlen műve. Mezopotámiában nemcsak ma, hanem az ókorban is kevés volt a fa, sosem termett arrafelé papirusz, s követ is messzi földről kellett odaszállítani – így nem akadt elegendő írásra alkalmas felület. Volt viszont bőven agyag, s az itt élő ember hamarosan rájött, hogy ezzel lehetne valamit kezdeni. Az agyagból kis téglákat formáltak, ezeket a napon kiszáritották, s máris korlátlan mennyiségű építőanyag állt a rendelkezésre. Szokássá vált az agyagtéglákba feljegyzéseket vésni, s valószínűleg ez adta az ötletet, hogy az agyagból írásra alkalmas felületeket, kis táblácskákat hozzanak létre, amelyekre még puha állapotban felírták a közlendőket, majd a teleírt agyagtáblákat a napon kiszáritották, s ha különösen fontos iratról volt szó, akkor még ki is égették őket. A kiégetett agyagtáblák száma – tekintettel a szerény tüzelőanyag-forrásokra – természetesen jóval kevesebb a napon szárított táblákénál, s ezt azért sajnálhatjuk, mert a szárított táblák könnyen törnek és morzsolódnak, s különösen a szakszerűtlen bánásmódra érzékenyek. Mindezek dacára igen nagy mennyiségű agyagtáblát sikerült viszonylag épen feltárniuk a kutatóknak, s az ezeken olvasható szövegek felbecsülhetetlen értékű dokumentumai és krónikái lettek egy végérvényesen letűnt kornak. Természetesen sok tábla menthetetlenül odaveszett, de olykor még ezek is pótolhatók, ha sikerül rábukkanni egy másolatra, ami nem is olyan reménytelen, mert az ókori írnokok általában több példányban is elkészítették a szerződést, a levelet vagy más írományt.

Az agyagtáblákra feltehetően fapálcikákkal vagy kihegyezett végű nádszállal írtak. Sajnos, semmiféle írószerszám nem maradt fenn, így a szakemberek csupán logikai úton próbálnak következtetni az alakjára és használatának módjára. Annyi mindenesetre bizonyosnak tűnik, hogy kellő gyorsasággal írva egy kihegyezett nádszállal legkönnyebben ékszerű jelek róhatók a puha agyagba, hiszen ha folyamatosan írnak, akkor kis idő múltán agyagdarabok gyűlnek össze az íróvessző hegyén. S miután a sumerok így ráleltek az ékjelekre, valószínűnek látszik, hogy tudatosan továbbfejlesztették ezt az írásmódot. A „betűnyomtatás” kezdetleges formáját is megfigyelhetjük náluk: bizonyos tárgyak megjelölésére, iratok hitelesítésére olyan pecsétnyomókat és pecséthengereket használtak (ezek rendszerint 3–5 cm nagyságúak voltak és értékes anyagból – márványból, elefántcsontból vagy féldrágakövekből – készültek), amelyekre a pecsét tulajdonosának kívánsága szerint különböző szövegeket véstek rá (negatívan), s amikor a pecséthengert végiggurították a puha agyagon, afféle finom dombormű formájában kirajzolódott a szöveg.

Gudea szobra, sumer felirattal

részen hozták létre birodalmukat vagy a hurrik és az urartuiak, akik a mai Törökország területén, illetve a Kaukázus déli lejtőin éltek. Az elámiak már Kr. e. 2500–2200 körül fontos szerepet játszottak a térségben és később hol támadókként, hol pedig birodalmuk védelmezőiként kerültek kapcsolatba a babiloniakkal és Urartuval. Az ún. *archaikus elámi írás* a sumer-akkád ékírásból fejlődött ki. Ezekkel a jelekkel íródott 9 elámi–babiloni kétnyelvű tábla és egy ábécéskönyv is, így elvileg megfejthető, de a feliratok szövege jóval nehezebb feladat elé állítja a kutatókat. Az írás 113 jelből állt, ebből 80 szótagjel volt. A hurrik Mezopotámia északnyugati részében néhány városállamban éltek, amelyek a Kr. e. XVII. században egyesültek és létrejött a *Mitanni Birodalom*. Mitanni a XV. században a legjelentősebb előázsiai állam volt, de hatalmát a XIV. században a hettiták letörték. A *hurrita ékírás* a babiloni ékírásból alakult ki és emlékei a Kr. e. 2000–1400 közötti időszakból ismertek a babiloni levéltárakból. *Urartu* a Kis-Ázsia, Irán északnyugati határa és Mezopotámia északi része között elterülő Örmény-hegyvidéken feküdt, minden oldalról magas hegygerincek védelmezték, s ez viszonylagos nyugalmat és függetlenséget biztosított ennek az ókori államnak, amely a feltételezések szerint a Kr. e. XV. század táján alakult ki és vagy 900 éven át fennállt. Virágkorát a Kr. e. IX. században élte, s bár Kr. e. 612-ben súlyos vereséget szenvedett Asszíriától, csak a következő évszázadban bomlott fel teljesen a médek és a nomád szkíták csapásai alatt. Az urartuiak sok szempontból közel álltak a hettitákhoz, a hurrikhoz, a szubareusokhoz és a keleti elámi törzsekhez. Az urartuiaknak eredetileg saját hieroglifírásuk volt, de

Az írást írnokiskolákban tanították, s mint egy Kr. e. 2000 körül keletkezett feljegyzés tanúsítja, a tanító sokszor előkapta a vesszőt, ha a tanuló hibázott és elnéspángolta őt. Ez a szigor olykor elkedvetlenítette az írnokjelöltet.

A sumerokat leigázó népek továbbfejlesztették ugyan az ékírást, de némiképp bonyolították is a dolgot. Az akkádok például számos sumer ideogrammával ugyanazt a fogalmat jelölték, mint a sumerok, csak éppen a saját nyelvükön nevezték meg azt. Az ideogrammák azonban igen gyakran szótagjelek is voltak egyúttal, ezeket viszont már nem idomították a saját nyelvükhöz, az akkádokban is változatlanul ugyanazt a szótagot jelölték vele, mint a sumerban, s így az ideogrammák és a szótagjelek közötti eredeti „hangzásbeli” rokonság teljesen megszűnt. A későbbiekben még inkább komplikálódott a dolog azáltal, hogy az ideogrammaként átvett sumer jelet szótagjelként is kezdték használni, természetesen az akkád megnevezésből kiindulva, így előfordult, hogy ugyanaz a jel fogalmat, a sumerból átvett szótagot és akkád szótagot egyaránt jelenthetett. A könnyebb megértés kedvéért lásunk egy példát. A *földet, országot* jelölő sumer jelet az akkádok változtatás nélkül használták, csak ők nem *kurnak* vagy *kinnek* mondták, hanem *mātunak* (ország), illetve *iršitunak* (föld), esetleg *šadūnak*, ami hegyet jelent. Ez a jel természetesen a *kin* és a *kur* szótagot is jelöli, mert a sumerban is eredetileg ezt jelölte; de jelöli a *mat* és a *šad* szótagokat is, amelyek már az akkád elnevezésekből származnak.

Az igazat megvallva, ez a fajta írásmód nem a legegyszerűbb formája a szavak lejegyzésének, ennek ellenére mégis a sumer ékírás terjedt el az egész Közel-Keleten, és szinte nem akadt nép, amely ne használta volna. (Csupán a zsidóknak és a föníciaiaknak volt saját írásuk.) Ékírást használtak az elámiak, akik a mai Irán középső

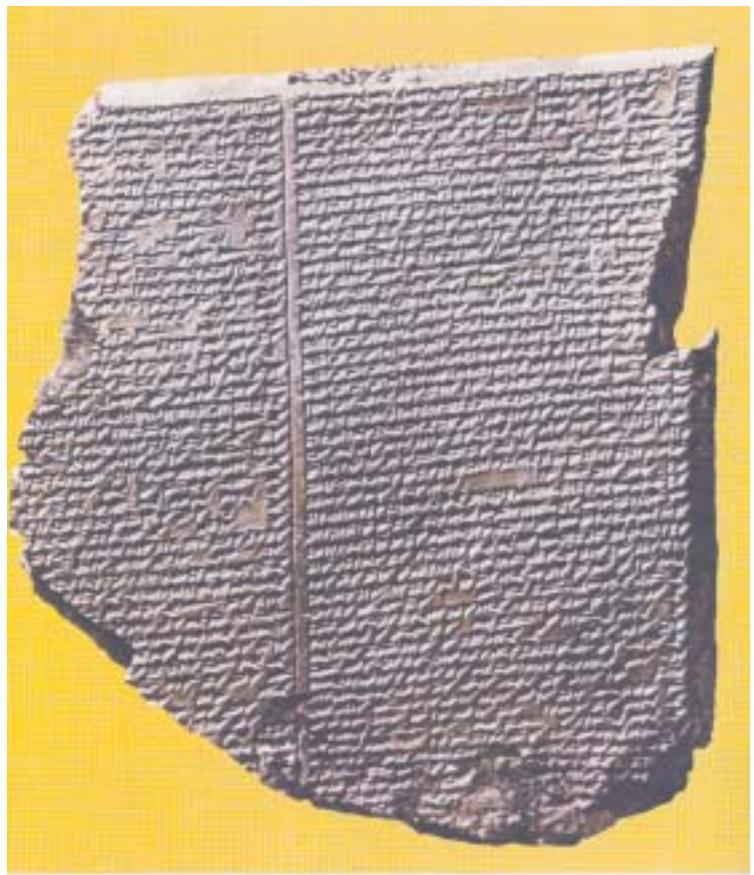
később – valószínűleg a hurrita hivatalnokok hagyományaira építve – áttértek az ékjelek használatára. Az urartui kultúráról már a XIX. század kezdetén tudtak az európai kutatók; 1828–1829-ben a német F. H. Schulz felkutatta a Van-tó térségét és lemásolt néhány urartui feliratot, amelyet Edward Hincks 1848-ban sikertelenül próbált megfejteni. Csak három évtizeddel később olvasta el őket Archibald Henry Sayce, aki 1882-ben kiadta az eredeti szöveg mellett a fordítást is. A XIX. század utolsó éveiben újabb urartui feliratok kerültek elő. Az egyik legértékesebb emléket – I. Argišti király horhori feliratát – két német kutató: Lehmann-Haupt és Beck találta meg. Fontos munkát végeztek az orosz nyelvészek is, akik II. Šarduri 265 soros feliratát fejtették meg. A Van-tó közelében egy sziklafülkében fennmaradt egy felirat a Kr. e. IX. századból, amely felsorolja az urartui isteneket és a nekik szánt áldozatokat. Eddig több mint 400 urartui felirat és néhány – agyagtáblára írt – levél került elő. Az urartui írás még azt követően is élt egy ideig, hogy az Urartui Birodalom végleg megszűnt. Csak az indoeurópai örmények megjelenését követően tűnt el végleg.

Ékírással írtak a hettiták is, akikről egy másik fejezetben részletesen szólunk. Az elámiak, a hurrik és az urartuiak írásukban jobbra nem alkalmaztak logogramákat (ideogramákat) és a polifónia elve sem jellemző ékjeleikre. Azokban a behisztüni akhaimenida feliratokban, amelyek elámi nyelven készültek száznál alig több szótagjel található, s ezek közül is 90-nek csak egyetlen hangértéke van. Az ideogramák és a determinatívumok száma nem éri el a húszat. Gyakran megfigyelhető, hogy azok, akik átvették az ékírás használatát igen ésszerűen egyszerűsítették és „megjavították” azt. S mint a későbbiekben majd látni fogjuk, ez az egyszerűsítés elvezetett az ékjeles ábécé megszületéséhez.

Az agyagtáblák üzenete

Egy kalandos életű angol fiatalember (apja francia, anyja spanyol), Austen Henry Layard (1817–1894) volt az első európai, aki beléphetett egy hajdani asszír uralkodó – Aššurbanipal (Kr. e. 669–630) – több ezer agyagtáblát őrző könyvtárába. Történt pedig mindez 1851 tavaszán az egykori Ninive romjainak feltárása során, mintegy záróakkordjaként Layard – egyébként eléggé hanyagul és helyenként szakszerűtlenül szervezett – ásatásainak, hiszen az ügynökből lett régész néhány nap múlva végleg búcsút intett dicső tettei színhelyének és nem tért ide vissza soha többé. Talán sejtette a számtalan agyagtábla jelentőségét, mégis arra volt leginkább büszke, hogy szépséges szobrokat és monumentális paloták romjait sikerült feltárnia; az ékírással írt szövegekkel még vagy tizenöt évig úgy sem tudtak mit kezdeni, ezért a nevezetes könyvtár csak két évtized múltán került a tudományos világ érdeklődésének középpontjába.

1872. december 3-án a londoni Bibliai Régészeti Társaság (Society of Biblical Archaeology) falai között egy sokáig emlékezetes előadásra került sor. Egy 32 esztendőes fiatalember arról beszélt az egybegyűlteknél, hogy az Aššurbanipal könyvtárából származó ékírással írt agyagtáblákat olvasgatva egy vízözönről szóló leírásra bukkant, s ez a történet minden bizonnyal régebben keletkezett, mint a bibliai vízözön-legenda. A jelenlevők közül nem sokan ismerték a halk szavú előadót, ráadásul a neve is olyan mindennapos volt: George Smithnek hívták; szinte véletlenül lett

Részlet a Gilgameš-eposzról

Sumer királylista

s többen benne látják a később keletkezett ókori történetek (pl. *Biblia*, *Odüsszeia* stb.) ősmodelljét, illetve ihletőjét. Vitathatatlanul kimutathatók bizonyos motívumazonosságok ezekben a művekben, de természetesen szó sincs plágiumról, hiszen nem valószínű, hogy például Homérosz olvasta volna Gilgameš vándorlásának történetét. Ezek az eposzok és legendák feltehetően szájhagyomány útján terjedtek keletről nyugatra, s közben lépten-nyomon módosultak, kiegészültek, átalakultak. Gilgameš története újasszír nyelven maradt ránk a legteljesebb formájában (ahogy Aššurbanipal írnokai Ninivében lejegyezték), de Gilgameš eredetileg sumer hős volt, s története is a sumeroktól származik. Enlil isten nippuri templomának könyvtárából előkerült a *Gilgameš-eposz* legősibb változata is, amely hat önálló részre tagolódik: ebből alakult ki idővel az egységesnek mondható, tizenkét énekből álló kanonizált változat. Az eposzt már az ókorban is több nyelvre lefordították. Hattušašban, a Hettita Birodalom egykori fővárosában találtak egy agyagtáblát, amelyen a *Gilgameš-eposz* első öt énekének hettita nyelvű fordítása olvasható. Hurrita nyelvű fordítását is meglették, de akkád és asszír nyelvű változatai is elterjedtek az egész Közel-Keleten.

A történet lényegében azt meséli el, hogyan szeretne volna megszerezni a halhatatlanság képességét a nyugtalan lelkű Gilgameš. Útközben csodálatos dolgok esnek meg vele, számtalanszor meg kell verekednie, Utanapištim személyében igaz baráttra lel, de végül eredménytelenül, sorsába beletörődve kell hazatérnie Uruk városába.

asszirológus, eredetileg rézmetszőként dolgozott egy pénzverdében. Amikor 1860-ban Rawlinson javaslatára végre hozzáláttak a ninivei agyagtáblák feldolgozásához, George Smith is felajánlotta segítségét. Jóllehet, az ékírást akkor még nem tudta olvasni, de mint rézmetsző jól meg tudta különböztetni az egyes írnokok „kézírását”, s ennek különösen a megrongálódott agyagtáblák összeillesztésénél láthatták nagy hasznát. Smith ennyivel nem érte be, kíváncsi volt a szövegek tartalmára is, s csakhamar olyan folyékonyan olvasta az ékírást, mint a legkiválóbb asszirológusok. Így találta meg Gilgameš történetét is, benne a vízözön-mondát. Azt is megállapította, hogy ez a fejezet hiányos, de a kiegészítő részt tartalmazó agyagtáblára nem sikerült rábukkannia a British Museumban. Egy londoni napilap, a *Daily Telegraph* felajánlott 1000 fontot arra a célra, hogy valaki utazzon el Ninivébe, keresse meg a hiányzó táblatöredéket. George Smith kapta természetesen a megbízatást, s öt nappal azután, hogy a helyszínre érkezett, már a kezében is tartotta azt, amit keresett. A lelettel azonnal visszautazott Londonba, ahol ismét nagy sikert aratott. Néhány hónap múlva újra Ninivébe ment, s rábukkant a *Gilgameš-eposz* további részeire. 1876-ban könyvet írt a babiloni teremtszövegekről, s ebben közreadott néhány mítoszt is a saját fordításában. Nem sokkal ezután harmadszor is ellátogatott Babilon földjére, ahonnan azonban már sohasem tért haza: egy súlyos fertőző betegség végzett vele 1876. augusztus 19-én.

A *Gilgameš-eposz* volt az első akkád szépirodalmi mű, amelyről az európai közvélemény részletebben is hallhatott-olvashatott. Talán ezzel magyarázható, hogy ez a szépséges költemény a legismertebb valamennyi akkád-babiloni szépirodalmi alkotás közül. A világ számtalan nyelvére lefordították már (magyarul Rákos Sándor tolmácsolta),

A *Gilgameš-eposz* terjedelmét tekintve is a legtekintélyesebb ékírási szövegemlék, a többi eposz rövidebb, illetve csak töredékek ismeretesek belőlük. A sumer-akkád mitológiából természetesen nem hiányozhattak a különböző teremtéstörténetek és eredetmondák (legismertebbek ezek közül az *Enúma eliš* kezdetű), mint ahogy több mű és töredék is bepillantást enged a mezopotámiai istenségek világába, ábrázolja jó és rossz cselekedeteiket, torzsalkodásaikat, röviden: mindazt, amit a mezopotámiai emberek hittek és elképzelték róluk. (*A hét gonosz szellem; Ištar pokolra száll; Az isteni viharmadár; Zú; Nergál és Ereškigál* stb.)

A fő irodalmi műfajnak tekinthető eposz mellett látszólag háttérbe szorultak a rövidebb lírai alkotások, de ezek is szép számban előkerültek, s kivált az intelmeket és filozofikus mélységű gondolatokat tartalmazó költemények lehettek a maguk idejében közkedveltek.

Ma már nehéz lenne képet alkotni arról, a lakosságnak hány százaléka tudott írni-olvasni Mezopotámiában. Mindenesetre tény, hogy a sok ezer agyagtáblát tartalmazó könyvtárakban katalógusokat vezettek az írnokok, és a rendre módfelett ügyeltek. Több olyan tábla is előkerült, amelynek szövege elővigyázatosságra és óvatos bánásmódra inti az agyagtábla használóját; az intellemt rendszerint fenyegetéssel zárul: ez vagy az az isten súlyosan büntesse meg azt, aki esetleg el akarja lopni a táblát a könyvtárból. A katalógusokban általában témák szerint csoportosították a műveket. Íme, ízelítőül egy szerelmes verseket felsoroló katalógus részlete – akár költeménynek is beillene:

*„Buja pásztor, utánad kiáltozom
Úgy, pásztorom, lépj csak be a szerelem házába
Örülj, vígadj, szerelmes kicsi párom
Álom, hagyj el, szeretóm öle nagyobb feledést ad
Félelmetes az istenek között
Fölragyogsz, mint a hajnal csillaga
Kitárom karom, ragadj el magaddal
A vágyódó után vágyakozom
A napon, melyen átkarolt
Mikor uram? – Osonj be máris!
Melledhez búvok, úgy öllelek
Hírt kapván tőled, ujjongott szívem
Naplementekor kelsz föl és világítsz
Nippuri nőcském, bájos kis lotyó”* stb. (Rákos Sándor fordítása)

A rövidebb műalkotások sorában fontos helyet foglaltak el a siralmas énekek, panaszok, varázsmondókák, rossz szellemeket elűző rigmusok, himnuszok is.

A szépirodalmi alkotások mellett azonban legalább olyan jelentősek a más jellegű írásbeli emlékek. Az uralkodók például előszeretettel levelezgettek egymással és küldönceikkel; ezekből a „levelekből” igen sok fontos adat maradt az utókorra, amely nem lehet eléggé hálás ezeknek a derék, bőbeszédű írástudóknak, akik szinte minden valamirevaló eseményt, észrevételt följegyeztek. Hivatásos középkori krónikaíróknak is becsületére válna ez az alaposág. Egy-egy levél nyomán élénk tárul a birodalom gazdasági és politikai helyzete; megtudhatjuk, hol dühöngött valamilyen járvány éppen, kik háborúztak egymással, milyen volt az azévi termés, megáradtak-e a folyók stb. Külön tanulmányt érdemelne a levelek stílusának az elemzése, s általában a szövegek formai megoldása. A kisméretű agyagtábla egyfajta fegyelemre kényszerítette az írnokot; takarékoskodnia kellett a hellyel, ezért jól meg kellett fontolnia, mit és hogyan ír le. Az irodalomtudósok a szépirodalmi művek elemzésekor is kimutatták a tábla méreteinek „formameghatározó” szerepét.

A szövegemlékek között jócskán akadnak különböző előírás- és törvénygyűjtemények, ezek alapján plasztikus képet alkothatunk magunknak az akkori jogrendszeréről és törvénykezéséről. Hosszú ideig úgy tudtuk, hogy a Kr. e. 1792–1750 között uralkodó Hammurapi volt az első törvénykönyv megalkotója. Az a dioritoszlop, amelyre rávésték Hammurapi több mint 300 törvényét (megtoldva egy terjedelmes elő- és utószóval és különböző átkokkal) ma a párizsi Louvre-ban látható. 1947-ben aztán megtalálták Lipit-Ištar (ur. Kr. e. 1934–1924) agyagtáblára írt törvénygyűjteményét, amely szintén a teljesség igényével készült. A sumer nyelvű szöveg feltehetően másolat, hiszen a szövegben utalás történik egy kőoszlopra, amelyre az eredeti szöveget bevésték. Ezek a törvénykönyvek meglepő józanságról és felvilágosultságról tesznek tanúbizonyságot, noha vitathatatlanul magukon hordozzák a kor „stílusjegyeit” is. Hogy a valóságban betartották-e a törvény utasításait és előírásait, azt csak találgathatjuk; valószínűleg nem tudtak maradéktalanul érvényt szerezni nekik, amit a seregnyi belviszály és villongás is igazolni látszik. Mai ismereteink alapján a Kr. e. 2350 táján uralkodó lagaši királyt, Urukaginát tekinthetjük az első me-

zopotámiai törvényhozónak, aki – a sors iróniájaként – törvénytelenül szerzett hatalmát kívánta „igazságos” törvényeivel megszilárdítani.

A jogrendszernek természetesen nemcsak a törvénykönyvek, hanem a szerződések is hű tükörképei. Megszámlálhatatlan mennyiségű szerződés maradt ránk, sokat ezek közül „agyagborítékba” csomagoltak. (A megszáritott vagy kiégetett agyagtáblát agyagréteggel vonták be, erre újból ráírták a szerződés szövegét, majd kiszárították. Így akarták elejét venni a hamisításoknak.)

A tudományos jellegű írásos emlékek közül elsősorban a matematikai és csillagászati témájú feljegyzések jelentősek, az orvostudományt mindenekelőtt a különböző receptek és varázsigékkel tarkított utasítások képviselik. Az írnokiskolákban nagy hasznát vették a különböző szótáraknak és enciklopédiáknak. (Összegyűjtötték például egy-egy foglalkozás szakkifejezéseit, de készítettek szinonimaszótárakat és növényjegyzékeket is; ezek az utókor számára is felbecsülhetetlen értékűek, akár csak a sumer–akkád szótárak vagy a csillagnevek listája.)

Óbabilóni geometriai gyakorlótábla (Kr. e. 1800)

IV. EGY NÉP – KÉT ÍRÁS

A Közel-Keleten a XIX. században megkezdett rendszeres régészeti ásatások jóvoltából a történettudomány egyre pontosabb képet alkothatott magának arról, hogyan és milyen társadalmi-politikai viszonyok között éltek a Közel-Kelet népei az ókorban, milyen szellemi és kulturális szintet értek el. A figyelem, érthetően, mindenekelőtt a nagy gazdasági és szellemi központokra irányult, Egyiptomra, Sumerra, Babilóniára stb., a kisebb jelentőségű – vagy annak vélt – helyeken viszonylag későn és nem különösebb erőbedobással kezdődött el a feltáró kutatómunka. Igaz, sok esetben a tájékozatlanság is ludas volt a dologban; számtalan olyan nép élt ezen a tájon, amelyről a tudósok szinte semmi bizonyosat nem tudtak, legföljebb csak annyit, amennyit a *Biblia* említésre méltónak tartott. E népek között akadt egy-két jelentősebb is, amelyek olykor évszázadokon át fontos gazdasági, politikai és hadászati szerepet játszottak a Közel-Keleten, s csupán azért merültek feledésbe, mert a görögök már nem ismerték őket. Erre a hálátlan sorsra jutottak a *hettiták* is, akik egykoron erős birodalmat hoztak létre a mai Törökország és Szíria területén, és rettegett ellenfelei voltak mind az egyiptomiaknak, mind a babilóniaiaknak. A hettiták birodalma a Kr. e. XVIII. században alakult ki, a Kr. e. XIV–XIII. században élte fénykorát (I. Šuppiluliumaš és II. Muršiliš uralkodása idején), majd e néhány évszázados tündöklés után fokozatosan lehanyatlott. Kr. e. 1200 táján idegen hódítók felgyújtották a birodalom székhelyét, Hattušašt, a hettiták hajdan erős országa pedig darabjaira hullott: önálló városállamocskák jöttek létre, amelyek előbb-utóbb beolvadtak a környező királyságokba. A Kr. e. VIII. századtól kezdődően már semmiféle híradás nem tudósít a hettitákról, és több mint 2500 esztendeig a feledés homálya borult rájuk. A *Bibliában* ugyan emlegetik őket, de csak mint egy izgága nép képviselőit, s „pozitív vonatkozásban” is csak két ízben: egyszer akkor, amikor Ábrahám elhunyt feleségét, Sárát szerette volna eltemetni és egy hettitától vásárolt egy telket, rajta barlanggal, ahol családi sírhelyet akart kialakítani, másodszer pedig mint az izraeliek királyának zsoldosait, akik az arameusok elleni hadjáratában vettek részt; más korabeli forrásokban még ennyi sem olvasható róluk. Pontosabban szólva: az addig ismert forrásokban – s ezt most a XIX. század hetvenes-nyolcvanas éveire értem. Amikor az 1800-as évek első felében a tudósok először találkoztak a Hettita Birodalom és a hettita műveltség emlékeivel, nem is sejtették, milyen nagy felfedezések közelébe kerültek. A hettitákra utaló első tárgyi emlék, amelyről azonban felfedezője haláláig nem sejtette, hogy micsoda is valójában, egy furcsa kő volt a szíriai Hama városában. A kő egy bazárépület falába volt beépítve, és a helybeliek különös becsben tartották. A megtaláló a kalandos életű Ibrahim sejk volt, aki a hadzsi címet viselte és a muzulmán hagyományokhoz híven, nagy pompával temették el (1817. október 7-én) a kairói mohamedán temetőben. Valódi neve azonban Johann Ludwig Burckhardt volt és 1784. november 24-én a svájci Lausanne-ban, egy tudós patriciuscsaládban látta meg a napvilágot. Különböző európai egyetemeken (Lipcsében, Göttingenben, Londonban) természettudományokat és arab nyelvet tanult, majd a Brit Kelet-indiai Társaság megbízásából 1809-ben a Közel-Keletre és Afrikába utazott. Szíriában (Aleppóban, majd Damaszkuszban) kereskedőként három évet töltött, ahol az arab nyelvet, a történelmet és a földrajzi viszonyokat tanulmányozta, sokat utazott Libanonban és Jordániában is, majd Kairóba ment. Nagy vágya volt eljutni Mekkába, ezért még vizsgát is tett a mohamedán vallási tanokból, így több hónapot tölthetett a muzulmánok szent városában. Élete utolsó éveiben többnyire pestisjárvány sújtotta vidékeken utazgatott, és végül maga is áldozatul esett a ragálynak. Az utazásai során készült feljegyzéseit, részletgazdag és pontos beszámolóit, megfigyeléseit *Travels in Syria and the Holy Land (Utazások Szíriában és a Szentföldön)* címmel öt évvel halála után, 1822-ben adták ki angolul, majd két évre rá Weimarban németül is megjelent, két kötetben. Itt olvasható a következő szűkszavú leírás is: „Kő – egy csomó apró figurával és olyan jelekkel, mintha hieroglifák volnának, bár az egyiptomi hieroglifákhoz egyáltalán nem hasonlítanak.” Majdnem

A Tarkumuwa-pecsét – hieroglif- és ékjeleket egyaránt tartalmaz

hatvan évig közömbösen hagyott mindenkit ez az odavetett mondat. Aztán egyszerre csak nagy nyüzsgés támadt a hamai kő körül. Két amerikai – Augustus Johnson konzul és dr. Jessup hittérítő – 1872-ben szintén felfigyelt a beépített kőre, sőt néhány helybeli útmutatása nyomán még további hármat is találtak, és elhatározták, hogy alaposabban szemügyre veszik őket. A hamaiak azonban, miután gyanús-nak találták ezt a túlságos lelkesedést, nem voltak hajlandók a kövekkel kapcsolatosan további felvilágosítást adni, s azt is megakadályozták, hogy a két kíváncsiskodó lemásolja a kövekre vésett furcsa jeleket – Johnson és Jessup tiszteletes még örülhetett, hogy ütlegetés nélkül megúszták, és időben elmenekülhetett a helyiek haragja elől. Mint utóbb kiderült, a hamaiak szent eredetűnek vélték a köveket és gyógyító hatást tulajdonítottak nekik, ezért védelmezték olyan szenvedélyesen, még a hatóság embereivel szemben is. (Kis híján pórul járt két évvel később a Palesztinai Kutatási Társaság két alkalmazottja, Drake és Palmer is, akiknek ugyancsak nem sikerült használható másolatokhoz jutniuk, és Captain Burton neves utazó is csak néhány vázlatot készíthetett.) Hosszas huzavona után a kövek mégis múzeumba kerültek. Ez sem ment simán, hiszen Subhi pasa szíriai kormányzónak a katonákat is mozgósítania kellett, hogy a beépített köveket kiemelhessék a falból, illetve az egyik szabadon heverő és nagy becsben tartott követ elszállítsák. Subhi pasa Kirby Green damaszkuszi brit konzul és William Wright tiszteletes segítségét is kérte, hogy a hieroglifákkal telerótt kövek eljuthassanak a tudósokhoz. Egyszeriben megkezdődtek a találgatások: kik és mikor készítették ezeket a különös feljegyzéseket. Valakinek eszébe jutott, hogy egy francia utazó, bizonyos Charles Félix Marie Texier (1802–1871) az 1830-as években a törökországi Bowazköy nevű település közelében – amely több száz kilométerre van Hamától északra – hasonló hieroglifjelekre bukkant (erről még egy háromkötetes munkában – *Description de l'Asie Mineure (Kis-Ázsia leírása)* – is hírt adott), ugyanakkor Törökország más területeiről is előkerültek ilyen írásos emlékek. Tehát egymástól száz meg száz kilométerre, félmillió négyzetkilométernyi területen szétszórva azonos származású hieroglifjelek! Erre csak egy magyarázat lehetséges, s ezt az oxfordi Queen's College tanára, a walesi származású Archibald Henry Sayce (1845–1933) fogalmazta meg 1879 novemberében megjelent *A hettiták Kis-Ázsiában* című tanulmányában. Sayce úgy vélekedett, hogy az említett területen hajdanában egy kiterjedt birodalom létezett, s annak lakói – a hettiták – hagyták hátra ezeket az emlékeket, amelyek az ún. *hettita hieroglifírást* alkotják. Sayce azt is feltételezte, hogy a hettiták sokkal fontosabb szerepet játszottak a történelemben, mint ahogy azt addig hitték. A hettita írás megfelfedezésével kapcsolatosan fontos szerepet játszott az az ezüstlap (tkp. gömbszegmentum), amelyre egy hamburgi diplomata és orientalista, dr. A. D. Mordtmann bukkant. Dr. Mordtmann elsősorban a Van-tó környékén talált ékírásos szövegek megfelfedezésével szerzett hírnevet magának, s ezért feltételezte, hogy a 3,3 cm átmérőjű és 7 mm magasságú gömbszegmentum ékírásos felirata az örmény írásrendszer „nyugati ágának” példája. Feltételezéséről egy német tudományos lapban számolt be valamikor az 1870-es évek elején, s itt olvasta nyolc évvel később Sayce

Hettita hieroglifikus felirat Kargamišból

is, aki egyetértett Mordtmannal abban, hogy a később *Tarkumuwa pecsétnek* elnevezett ezüstdarab kör-lapjának belső részében látható ábrák nem a ninivei, babiloni és perszepoliszi emlékműveken talált ábrákkal állnak rokonságban, hanem a kis-ázsiai (pl. Üjük, Boğazköy, Eregli, Karabele) emlékek ábráival. Dr. Mordtmann el is olvasta a körlep külső ívén olvasható ékírást (szöveget) (*Tarkudimmi, Tarszun királya*), bár elképzelhetőnek tartotta, hogy a Tarszun „Zuszun”-nak is olvasható, ami a jól ismert Szienneszisz régebbi változata. Egy ilyen nevű uralkodó Kr. e. 600 körül összefogott Labinet babilóniai királlyal, s a pecséten talált Tarkudimmi minden bizonnyal azonos Sziennesziszszel – összegezte a német tudós, s ezzel akaratlanul is évtizedekre vakvágányra terelte a dolgot (ezt a véleményt magáévá tette a következő évtizedek egyik befolyásos szaktekintélye Jensen is), hiszen a pecsétnyomó tényleges kora legalább négy-ötszáz évvel korábbra datálható. Mordtmann doktorral ellentétben Sayce – korábbi tapasztalatai alapján – felismerte, hogy az ezüst gömbszegmentum belső részében látható ábrák (egy különös fejfedőt viselő, bal karján hímzett palástot átvető harcos felfelé hajló orrú cipőben, egy kardmarkolat, nyilvesszők, kecskefej, palmaág stb.) tulajdonképpen írásjelek: hieroglifák, mégpedig a hettiták hieroglifikus írása. A hettita hierogliffírásról – inkább ösztönösen – megállapította, hogy jobbról balra, majd balról jobbra, aztán ismét jobbról balra kell olvasni, tehát az ún. busztrófedon (ökörszántás) írásmóddal van dolgunk. Néhány hieroglifát sikerült is helyesen értelmeznie, s később ő volt az, aki rámutatott arra a tényre, hogy a hettitáknak volt egy másféle írásmódjuk is, a hettita ékírás, amelyet az akkádotól kölcsönöztek. Sayce ezt az utóbbi állítását azokra a különböző helyekről származó pecsétnyomókra alapozta, amelyeken hieroglif- és ékjelek egyaránt láthatók voltak. (Miután elég járatos volt az ékírások olvasásában is, felismerte pl. az „isten” kifejezés determinatívumát és ideogramját.) Ez esetben nem *bilingvisről*, kétnyelvű feliratról volt szó, mert az akkád ékjelekkel nem akkádul írtak, hanem egy addig ismeretlen nyelven, feltehetően a hettitáén. 1876-ban az ékírás egyik úttörő szakértője, George Smith halála előtti utolsó kutatóútja alkalmával az Eufrátesz partjánál elterülő észak-szíriai Dzszerablusz városában egy hajdani település maradványaira bukkant egy hatalmas földhányás alatt, s ezt a várost az ókori egyiptomi és mezopotámiai források mint hettita hatalmi központot emlegetik Kargamiš néven. Itt ugyanolyan jelekkel írt feliratokra és pecséthengerekre bukkantak, mint amelyek a hamai kövön is láthatók. A pecséthengerek szövege túlságosan rövid volt ahhoz, hogy komolyabb felismerésekhez segítse a kutatókat, akik egyébként is nagyon kételkedve fogadták Sayce eszme-futtatásait és vitatkoztak vele.

Aztán 1887-ben váratlanul rábukkantak a Kr. e. 1370–1350 táján uralkodó IV. Amenhotep (az „eretnek” Ehnaton) fáraó levéltárára az egyiptomi Tell-el-Amarna közelében, s innen olyan agyagtáblák kerültek elő, amelyek Sayce elképzeléseit támasztották alá. Mielőtt a táblák tartalmáról részletesebben is szólnék, röviden arról, milyen kalandos s olykor viszontagságos körülmények közepette kellett begyűjteni ezeket a felbecsülhetetlen értékű dokumentumokat. Auguste Mariette francia történész és régész tekintélyét latba vetve elérte, hogy az egyiptomi kormány olyan törvényt hozott, amely kötelezővé tette az értékes régészeti leletek és megtalált műkincsek bejelentését, megakadályozandó ezek illegális eladását, illetve külföldre szállítását. A törvényt azonban sokan mindenféle módon igyekeztek kijátszani, ráadásul a hatóságok tájékozatlansága vagy korrupciósága is az ügyeskedők kezére játszott. Így történhetett meg, hogy a tell-el-amarnai agyagtáblák – miután egy Abd-el-Hay nevű kereskedő bemutatta ezeket a hatóságnak és a hivatalnok hamisítványoknak minősítette őket – nagy mennyiségben felbukkantak a régiségek feketepiacán. Egy Theodor Graf nevű bécsi műgyűjtő például vagy 160 darabot vásárolt belőlük, és jó pénzért továbbadta a berlini múzeumnak. De több tucat tábla került így Párizsba, Nápolyba, Londonba, sőt még Szentpétervárra is. Tulajdonképpen csak ekkor figyeltek föl az agyagtáblákra a kutatók, akik eleinte még azt sem tudták, hogy honnan is származnak ezek az értékes feljegyzések. A kereskedők ugyanis nem voltak hajlandók elárulni a forrást, mert akkor lóttek volna a kedvező üzletnek. Végül a jeles egyiptológus, William Flinder Petrie bukkant rá a lelőhelyre, az eretnek király egykori levéltárára és 1891 novemberére és 1892 márciusa között alapos ásatásokat folytatott itt.

A levéltárban talált dokumentumok alapján nagyszerű képet alkothattak a kutatók az ókori Közel-Kelet államainak egymáshoz fűződő kapcsolatairól, hiszen az akkád nyelvű táblákon diplomáciai jellegű leveleket örökítettek meg. Két tábla a hettiták királyától, Šuppiliumaštól érkezett leveleket rögzítette, s ezekből az is kiderült, hogy nem holmi kis vazallus, hanem egy tekintélyes birodalom uralkodója fejezi ki jókívánságait Ehnaton fáraónak trónra lépése alkalmából. Az el-amarnai levéltárban azonban két olyan levelet is találtak, amelyet ismeretlen nyelven írtak és „Arzawa királyához” intéztek. Talán komolyabban nem is érdeklődtek volna irántuk, ha E. Chantre francia régész Boğazköy közelében 1893-ban nem akad egy olyan agyagtábla-töredékre, amelyen ezen az „Arzawa” nyelven írt szöveg volt olvasható. Ez a körülmény nemcsak a szakemberek képzeletét mozgatta meg, hanem ásatásokra is ösztönzött, bár meg kell mondani, hogy ezek a feltárások sok kívánnivalót hagytak maguk után. Tömege-

sen kerültek elő olyan építmények, tárgyak, szobrocskák és egyéb leletek, amelyek egy jelentős ókori birodalom emlékei voltak.

Természetesen azonnal megpróbálkoztak az ismeretlen nyelv megfejtésével is. Egy norvég tudós, J. A. Knudtzon (és két honfitársa: S. Bugge, A. Torp) tanulmányozva az arzawai leveleket arra a felismerésre jutott, hogy ezek indoeurópai nyelven íródtak! (Beszámolója 1902-ben Lipcsében látott napvilágot *Die zwei Arzawa-Briefe* címmel.) Később ugyan visszavonta ezt az állítását – mivel a kollégák léptenyomon hevesen támadták –, de az utókor, s mindenekelőtt a cseh Bedřich Hrozný (1879–1953) hamarosan igazságot szolgáltatott neki. Mielőtt azonban Hrozný professzor érdemeinek méltatásába fognánk, előbb még szólni kell a hányatott életű német régészről, Hugo Wincklerről (1863–1913), aki 1905–1912 között feltárta a hajdani Hatti Birodalom fővárosának, Hattušašnak nagy részét (Hattušaš a már emlegetett Boğazköy mellett terült el), és megtalálta a hettita királyok levéltárát, ahonnan több mint tízezer agyagtábla került elő. Ezek a táblák ékírásos szövegeket tartalmaztak és ugyanazon a nyelven írt szövegek is akadtak közöttük, mint amilyen nyelven az arzawai levelek íródtak. A német régész tapasztalt asszirológus volt és az ún. pánbabilonizmus irányzat lelkes hívének számított, amely azt hirdette, hogy az emberi civilizáció bölcsője Mezopotámiában ringott. Hogy ő kezdetben ásatásokat Hattušašban, abban a török kormány pálfordulása is közrejátszott. Előzőleg ui. egy brit régészcsoporthoz kapott engedélyt a feltáró munkára, és a liverpooli egyetem professzorának, John Garstangnak a vezetésével útra kelt csapat (Henry Sayce is a tagja volt) már Boğazköyhöz közeledett, amikor Isztambulban II. Vilmos császár közbenjárására (nyomására?) a Német Keleti Társaság régészei kaptak jogot az ásatásra, míg a briteknek be kellett érniük Kargamišsal, ahol később értékes leletekre bukkantak ugyan, de ezek jelentősége eltörpült a Boğazköyben talált sok ezer ékírásos tábla mellett.

Winckler nemzetközileg elismert szaktekintélynek számított, de Boğazköyben végzett ásatása szinte elrettentő példája lehetne annak, hogyan *nem szabad* az ilyesmit csinálni! Az angolokkal ellentétben a németek csak szerény útipoggyással indultak el a térségbe, azzal számolva, hogy a szükséges kellékeket és eszközöket majd a helyszínen vásárolják meg. Törökország belső térsége ma is elmaradottabb, mint az Égei-tenger menti partvidéke, száz évvel ezelőtt pedig még nagyobb volt a különbség, így nem csoda, hogy Boğazköy környékén hetekig eltartott, amíg minden fontos holmit beszereztek, s mire belefoghattak a feltárásba, már jócskán bennjártak az őszen. Winckler az ásást végző helybelieket nemigen irányította, s többnyire az előkerült tárgyak pontos lelőhelyét sem jelölte be. Amikor aztán az ásók nyomán egyre-másra bukkantak fel az ékírásokkal telerótt agyagtáblák, a filológusnak is kiváló régész bezárkózott a sátrába és a szövegek olvasásába merült. A táblák egy részén a nemzetközi diplomácia akkor általánosan használt nyelvén – akkádul – írt szövegek voltak, ezeket Winckler könnyen elolvasta, és sok érdekes összefüggésre jött rá. Megtalálta például II. Ramszesz egyiptomi és III. Hattušiliš hettita uralkodó akkád nyelven íródott szerződését, amelynek egyiptomi hieroglifákkal írt változatát már jóval korábban feltárták a régészek Egyiptomban. Ezek a szövegek egészen más színben tüntették fel a hettitákat és a Hettita Birodalmat, mint a *Biblia* nyomán korábban kialakított kép, s természetesen új megvilágításba helyezték a Közel-Kelet Kr. e. XVI-XII. századi történetét is. Ásatásairól először 1907-ben számolt be *Ideiglenes jelentés* című dolgozatában, amely már tartalmazza a hettita uralkodók – még nem teljes – jegyzékét kb. Kr. e. 1350-től 1210-ig, vagyis Šuppiliumaštól IV. Arnuwandašig. Ő véglegesítette a hettita királyok ma is használatos neveit. Winckler hét év alatt több mint tízezer agyagtáblát tárt fel, s ez ékes bizonyítéka volt annak, hogy Hattušašban állt a királyi levéltár, s ez a település volt a Hettita Birodalom fővárosa is. A német tudós utolsó éveiben már súlyos betegen végezte munkáját, s nem sokkal hazaérkezése után meghalt. Tevékenysége – minden hiányossága ellenére – alapvető módon átalakította az ókorral kapcsolatos nézeteket, és jelentősen gyarapította a hettitákra vonatkozó ismereteinket.

Jelentősen hozzájárult a *hettitológia* fejlődéséhez a már említett John Garstang is, aki 1910-ben Londonban jelentette meg négyszáz oldalas művét (*A hettiták országa*), s ebben térképeken, rajzokon és 99 fényképen szemléltette a hettita emlékeket. A hettita nyelvvel azonban sem ő, sem Winckler, sem pedig a szíriai határ közelében fekvő Kargamišban kutató angol expedíció (D. G. Hogarth, C. Leonard Woolley, T. E. Lawrence) nem boldogult, noha a különböző nyelvekben egyformán használt determinatívumok és ideogrammak némi támpontot adhattak; a hettita nyelv (pontosabban: az ékírásos változat) megfejtése Bedřich Hroznýra várt, aki vizsgálódásai során arra a felismerésre jutott, hogy ez a nyelv *indoeurópai* volt, tehát egészen más rokonsági körbe tartozott, mint a közel-keleti nyelvek zöme, amelyek sémita gyökerűek.

Az Európában beszélt különböző nyelvek közötti rokonságra először egy XVIII. században élő angol történész, nyelvész és jogász, William Jones (1746–1794) figyelt fel, aki Indiában bíróként tevékenykedett és szabad idejében a szanszkrit nyelvet és irodalmat tanulmányozta. Mivel érdekes felismeréseit

nem tudta részletesebben is kifejteni, az indoeurópai nyelvek közötti kapcsolatok elmélyültebb tanulmányozása a későbbi tudósgenerációk feladata lett. Különösen a dán Rasmus Christian Rask (1786–1832) és a német Franz Bopp (1791–1867) nevét érdemes megjegyezni, akik lerakták az indoeurópai nyelvrokonság tudományának alapjait. Bopp legfontosabb műve, *A szanszkrit, zend, görög, latin, litván, gót és német összehasonlító nyelvtana* tizenhat évig tartó munka eredménye, ebben adta közre a nyelv hasonlítás szigorúan tudományos módszertanát. A nyelvek közötti rokonság kritériumai közül kiemelhetjük a legősibb szókincsben és a szavak formaképzésében mutatkozó hasonlóságot és bizonyos közös nyelvtani sajátosságokat, amelyek szükségszerűen egy valaha létezett közös nyelvre (ún. *ősnyelv*) utalnak. Meghatározó jelentőségű volt az a felismerés is, hogy a rokon nyelvekben lejátszódó változások (pl. magán- és mássalhangzók, végződéses módosulása stb.) bizonyos törvényszerűségek szerint mennek végbe, s ha ezek nyomán visszafelé haladunk az időben, hiányzó vagy ismeretlen kifejezések, szóalakok – sőt, ismeretlen nyelvek – is rekonstruálhatók. A nyelvrokonság-kutatás a kezdeti nehézségeket legyűrve mára nagyon sok problémát tisztázott, s különösen az indoeurópai nyelvcsaládon belüli kapcsolatok vizsgálatában ért el alapvető eredményeket, noha akadnak még megválaszolatlan kérdések (pl. hol volt az indoeurópai népek *óshazája*). Mindezekkel az ismeretekkel felvértezve vágott neki a hettita ékírás és nyelv megfejtésének egy fiatal cseh tudós, aki paradox módon eredetileg nem is indoeurópai nyelvész, hanem asszirológus és semitológus volt.

Bedřich Hrozný már gimnazista korában több keleti nyelvet ismert, s amikor *Dél-arab sziklafeliratok* című disszertációjának a megvédésével elnyerte a doktori címet a bécsi egyetemen, már komoly szak tekintélynek számított. Kezdetben a babilóniai kultúrát és történelmet tanulmányozta, s különösen a gazdaságtörténet területén végzett fontos kutatásokat. (Két nevezetes művet is írt erről a témáról: *Pénz a babilóniaiaknál; Gabona az ókori Babilonban.*) Ezek után – pontosabban: Winckler halálát követően, amikor a Német Keleti Társaság hivatalosan is felkérte az együttműködésre – került közelebbi kapcsolatba a hattusaši levéltár anyagával, s kutatásait az első világháború kitörése után is folytathatta – jóllehet katonai szolgálatot teljesített –, mert felettese (a derék cs. és kir. főhadnagyot Kammergrubernek hívták) ezt lehetővé tette számára. Hrozný a hettita nyelvű szövegeket megpróbálta elfogulatlanul, mint egységes egészet vizsgálni. Munkáját nagymértékben megkönnyítette, hogy a hettita írnokok gyakran keverték sumer és akkád szavakat a hettita szövegbe, így ki lehetett következtetni az ismeretlen hettita kifejezések értelmét. Bedřich Hroznýnak az is feltűnt, hogy az ideogrammákhoz bizonyos – az indoeurópai nyelvekre jellemző – módon kapcsolódnak a végzések, s ez a nyelvtani hasonlóság akár rokonság is lehet! Első jelentősebb felfedezése a hettita *iiawwaar* (dolgozni) ige jelen idejű ragozásának tisztázása volt, s eközben figyelt fel arra, hogy egy óhindu (szanszkrit) és egy ógörög (dór) igéhez is szinte ugyanazok a ragok járultak:

	hettita	szanszkrit	görög
1. e. e. sz.	<i>iiami</i>	<i>yámi</i>	<i>títhemi</i>
2. e. m. sz.	<i>iiashi</i>	<i>yási</i>	<i>títhes</i>
3. e. h. sz.	<i>iiazi</i>	<i>yáti</i>	<i>títhesi, títheti</i> (dór)
1. t. e. sz.	<i>iiaueni</i>	<i>yáthá, zythána</i>	<i>títhemen</i>
2. t. m. sz.	<i>iiatteni</i>	<i>yámáh</i>	<i>títhete</i>
3. t. h. sz.	<i>iiaanzi</i>	<i>yánti</i>	<i>títhéasi, títhenti</i> (dór)

(V. Zamarovský nyomán)

Csak a teljesség kedvéért jegyzem meg, hogy a szanszkrit *yámi* jelentése „menni”, a görög *títhemié* „tenni”, „helyezni”.

Hrozný ezt követően olyan ideogrammákat keresett, amelyek uralkodókra, városokra, különböző nyelveken is azonosan hangzó szavakra vonatkoztak. Ezek alapján azonosítani lehetett a hettita ékjegyekhez rendelhető hangalakokat. Sok ezer sort áttanulmányozott, mígnem egy mondatnál elgondolkodott. Ez a mondat valahogy így hangzott: *nu NINDA-an e-iz-za-at-te-ni wa-a-a-tar-ma e-ku-ut-te-ni*. Egyetlen szót értett belőle csupán, a *NINDA*-t, mivel az a kenyér szó sumer ideogrammjára volt. De ha itt kenyeret emlegetnek – vélekedett Hrozný –, akkor nyilván az evésről is szó lesz, meg kell találni tehát az *enni* szó hettita megfelelőjét. Ha feltételezzük, hogy indoeurópai nyelvről van szó, akkor az egyes szavak hangalakjainak valamiképpen hasonlítaniuk kellene más indoeurópai nyelvek azonos jelentésű szavaihoz. Bedřich Hrozný sorra vette az *enni* szó különböző formáit, így bukkant rá az ófelnémet *ezzan* kifejezésre, amelyre szinte rímelt az egyik hettita szó, az *ezzeneni*. S ahol esznek, nyilván inni is fognak, talán éppen vizet. De vajon tényleg szó van-e itt vízről? Az angol water, a német Wasser, az ófelnémet

watar vizet jelent, a *watarma* mintha ezekre emlékeztetne. A mondat magyarul tehát így hangzik valahogy: „*Most kenyeret fogtok enni, azután vizet fogtok inni.*” Hrozný ezen a nyomon indult el, s hamarosan elég jól kiismerte magát a hettita nyelv dzsungelében. A teljes megfejtés persze még évtizedekig váratott magára, de a lényegét – hogy ti. a hettita nyelv a legrégebb ismert indoeurópai nyelv – Hrozný professzor először 1915. november 14-én, a berlini Vorderasiatische Gesellschaft (Elő-Ázsiai Társaság) tagjai előtt fejtette ki, majd egy hónappal később egy előzetes jelentésben (*Die Lösung des hethitischen Problems*, 1915) nyomtatásban is közreadta, s ennek nyomán másfél évvel később Lipcsében egy könyvet jelentetett meg *A hettiták nyelve, annak szerkezete és az indoeurópai nyelvtörzshöz való tartozása* címmel, közel 250 lapon.

Hroznýnak és más kutatóknak is feltűnt azonban, hogy a Boğazköyben talált agyagtáblákon szép számmal akadnak olyan szövegek is, amelyek egy ismeretlen, az indoeurópai hettitától lényegesen különböző nyelven íródtak, de ezt is *hattilinek*, Hatti város nyelvének, vagyis *hattitának* nevezték. „Az indoeurópai hettita nyelven írt vallásos szövegekben – jegyzi meg Hrozný – itt-ott idegen nyelvű litániákat, imádságokat és átkokat találunk, amelyek, e szövegek tanúsága szerint, *hatti* nyelven vannak írva. Megállapíthatjuk továbbá, hogy a hettita istentiszteleteken az énekesek egyes énekeket *hatti* nyelven adtak elő. Néhány liturgikus szöveg tartalmazza a litániák indoeurópai nyelvű fordítását.” Erről a nyelvről, amely nem volt sem indoeurópai, sem sémi eredetű, ma sem tudunk sokkal többet, mint 90 évvel ezelőtt. Milyen gyökerű nyelv volt ez és melyik nép beszélte? Az indoeurópai nyelvű hettiták még ismerték ezt a népet vagy addigra már kihalt (akárcsak a latinok a középkorban)? Ezek a legfontosabb kérdések, amelyekre jó lenne választ kapni. Valószínűnek tűnik, hogy ezek a nem indoeurópai hettiták voltak a Hettita Birodalom őslakói, és az indoeurópai hettiták beözönlését követően beolvadtak, elvesztették ősi nyelvüket (amelynek csak a liturgiában maradt meg a nyoma). De ha ezt az ősi nyelvet is hettitának nevezték, akkor hogyan nevezték az indoeurópai hódítók nyelvét? Erre a kérdésre Hrozný is kereste és úgy tűnik, meg is találta a választ: „Egy hettita szövegben ezt a nyelvet *násili* szóval jelölik. Ezt a szót először úgy értelmeztem, hogy a birtokos névmás többes számú első személye, mint a latin *nos*, vagyis *mienk*, tehát jelentése: *a mi (nyelvünkön), miül....* A *násili* elnevezés helyes magyarázatát, vagyis hogy az az indoeurópai hettita nyelv neve, csak később adtam meg, felhívva a figyelmet egy ősrégi hettita felírra, amelynek szerzője Anittaš hettita király a Kr. e. XVIII. században. Ez a király rövidesen azután, hogy az indoeurópai hettiták betörték Kis-Ázsiába, egy hatalmas *nagykirályságban* egyesítette a kis-ázsiai önálló királyságokat vagy hercegségeket. Ugyanakkor székhelyét Kuššar városából áttette Néšaš városba, amely valószínűleg a későbbi Nyssa, és pompásan kiépítette. Néšaš volt az indoeurópai hettiták teremtette nagyhatalom első fővárosa. Ilyen körülmények között nagyon valószínű, hogy miként a *hattili* nyelvet *Hatti* városról nevezték el, úgy az indoeurópai hódítók nyelvét is elnevezték Néšaš városról *násili*-nek, vagyis néšaši nyelvnek. (Az *a* és *e* magánhangzók váltakozása eléggé gyakori a hettitában.) Ez a feltételezés azután igazolást nyert, amikor megállapítottam, hogy az indoeurópai hettita nyelvet egy másik felirat *nésümmilinek* nevezi, amely még szembeszökőbben összefügg Néšaš város nevével. *Nésiti*, illetve *nésziti* tehát az indoeurópai hettiták igazi neve.” Emil Forrer svájci filológus 1919-ben egy újabb névvel és javaslattal állt elő, de a Kaneš város nyomán képezett *kaneši* elnevezés nem vert gyökeret, mint ahogy a *násili* is csak tudománytörténeti szempontból érdekes, miután a *hettita* név már annyira általánossá vált (kezdve a Bibliával), hogy maga Hrozný sem erőltette a saját változatát. S ez jól is volt így, hiszen a Boğazköyben talált agyagtáblákon az említett két nyelven íródott szövegek mellett még négy további – akkoriban kevésbé vagy egyáltalán nem ismert – nyelven lejegyzett dokumentumokra bukkantak. Mint Zamarovský megállapítja: „Ezek közé tartozik elsősorban a *luwiyai* nyelv, a minden valószínűség szerint indoeurópai eredetű leigázott parasztok nyelve. Másodszor a *hurri* nyelv, a ma már viszonylag eléggé felkutatott, nem indoeurópai nyelv, amely talán rokon az urartubeliek, az ókori Örményország lakóinak nyelvével. Harmadszor a *subarei* nyelv, valószínűleg a *hurri* őse. Végül a *palai* nyelv, valószínűleg a Pala város és ország lakóinak indoeurópai nyelve. Ha ehhez hozzászámítjuk a *babiloni* nyelvet, és az *asszírt*, az asszír kereskedők (és régi gyarmatosítók) kereskedelmi nyelvét, akkor *A boğazköyi feliratok nyolc nyelvről* beszélhetünk, ahogy Forrer címezte 1919-ben írt tanulmányát.”

Elő-Ázsiában mintegy 70 lelőhelyen találtak hettita írásos emlékeket, ezek jelentős hányada hieroglifírással készült, amelynek a megfejtése sokkal keményebb diónak bizonyult. Pedig már Sayce megfejtett hat jelet, s 1900-ban Messerschmidt kiadott egy Kargamišból származó hettita hieroglifikus feliratgyűjteményt is, amelyet azonban hosszú ideig hasztalan igyekeztek megfejteni, jóllehet az ékírásos hettita szövegeket már értették. Már ekkor szép számmal akadtak olyan kutatók, akik kételkedtek abban, hogy az ékírásos és a hieroglifírással írt szövegek ugyanazon a nyelven íródtak (a már említett Forrer pl. feltételezte, hogy a hieroglifákkal írt hettita valójában a hurri), s a későbbi kutatások alátámasztották ezt

a feltevést. A megfejtést két idős szaktekintély: a német Peter Jensen (1861–1936) és Sayce kissé szerencsétlen „közbeszólása” is akadályozta. Jensen korábban azzal vívta ki a nemzetközi szakma elismerését, hogy végérvényesen bebizonyította: a bibliai vízözön legenda a sumer-babiloni-asszír Gilgameš-mítosz későbbi zsidó változata. A hettitológiában műkedvelőnek számított ugyan, de egy fontos elvet fogalmazott meg: „A fonetikus olvasást meg kell előznie a szöveg tárgyi megértésének.” Ez azt jelenti, hogy mielőtt elmerülnénk a részletek tanulmányozásában, előbb az általános jelenségeket, az egész tartalmát kell szemügyre vennünk, s lehetőleg felismernünk. Jensen – Carl Frank német asszirológus dolgozataira reagálva, amelyekben a hieroglif hettita nyelv hurri eredetét bizonygatta – több ízben is annak a véleményének adott (meglehetősen agresszív módon) hangot, hogy a hieroglifjelek csupán ideogrammak és uralkodói s egyéb címek közönséges felsorolásai. Frank eleinte türelmesen válaszolgatott, majd egyszer kifakadt és megkérdezte Jensentől, vajon a hosszú hieroglif szövegekben gyakran előforduló számár- és ökörfejek is királyokat jelentenek-e? Jensen pártjára állt az ekkor már nyolcvanas éveiben járó Sayce is, aki vaskalapos módon érvelt, de 1930 táján még megérte azt az áttörést, amelyet a különböző nemzeti-ségű kutatók igyekezete hozott.

Egyikük az olasz származású, de Hamburgban élő Piero Cesare Meriggi volt, aki Hrozný megfejtéséről hallva úgy döntött, Németországban folytatja tevékenységét. Mint a hamburgi egyetem olasz lektora, bőven talált időt arra, hogy asszirológiával és a hettita hieroglifírással foglalkozzon. Édesapjától, akinek finommechanikai műhelye volt és mellesleg a statisztikát is művelte, elsajátította azt a szemléletet, amely nagyban segítette nyelvészeti munkásságában is. A kargamiši hettita hieroglifjeleket statisztikusan megvizsgálva rábukkant a *fiú* és az *unoka* hieroglifjelére. Ennek révén a kutatóknak hamarosan sikerült a kargamiši és a maraši hettita uralkodók családfáját összeállítani. Maga Meriggi később – 1937-ben – közreadta a hettita hieroglif jegyek akkor legteljesebbnek számító jegyzékét, s ez napjainkban is nélkülözhetetlen.

Meriggi professzor nyomán a Chicagói Egyetem Orientalisztikai Intézetének Lengyelországból elvándorolt tanára, Ignace J. Gelb miután 1929-ben befejezte római egyetemi tanulmányait és Kis-Ázsia korai történetéről megírta doktori disszertációját, 1931-ben közreadta *Hittite Hieroglyphs I (Hettita hieroglifák I)* című könyvét, amelyben a bizonytalan megfejtések mellett számos helyes megfejtést is közreadott és rámutatott a hieroglif hettita nyelv és a luwiyai, valamint az ékíráshoz hettita nyelv közötti rokonságra. Ma már elmondható, hogy az ékíráshoz hettita és a hieroglif hettita között olyan rokonság van, mint mondjuk a középkori portugál és a mai spanyol vagy az ócseh és a mai szlovák nyelv között. Az ékíráshoz hettita feliratok jobbára régebbiek, mint a hieroglifszövegek többsége, de ennek az okát nem tudjuk. Paradox módon a hettita hieroglifírást ősbibnek tartják, mivel „saját találmány”, míg az ékíráshoz írás átvétel és elsősorban agyagtáblákra vésték (egyébként az *írnok* szó hettita jelentése: *fába író* – DUB.SAR.GIŠ). Zamarovský szerint „a hettiták eredetileg fatáblákra írtak; később vászonnal vonták be a fatáblákat, és mészalátétet használtak. Azonban az ékírás átvétele után is használták eredeti hieroglifikus írásukat, s ez az írás bonyolultsága ellenére is jobban el volt terjedve, mint az ékírás, majdnem azt mondhatjuk, népi írás volt. Hieroglifírással jegyezték fel sziklafalakra és emlékoszlopokra a hettita királyok tetteit, hieroglifírással írták a hettita papok vallásos műveiket és a hettita költők verseiket. Az egyidejűleg használt ékírás pedig elsősorban az állami kancelláriák, a nemzetközi érintkezés és a fordítási irodalom írása volt; egyetlen ékírással írt monumentális vagy közérdekű felirat sem maradt fenn”. Az ékíráshoz agyagtáblák jobban átvészelték az idő múlását, mint a fatáblák, de a Kr. e. 1200 táján az ellenség kezére jutott hettita főváros: Hattušaš fosztogatói és a későbbi tolvajok sem mutattak irántuk olyan érdeklődést, mint az ezüstlapokra vagy ólomszalagokra vést hieroglifszövegek iránt. Miután az egységes Hettita Birodalom összeomlott, a királyi írónoki irodák is megszűntek, így az elszórtan még létező hettita városokban jobbára hieroglifírással telerótt emlékoszlopokat állítottak.

A másik elmélet hívei úgy vélik: az „ékíráshoz” és a „hieroglifikus” hettiták két különböző – bár rokonságban álló – nép volt, és váltakozva uralkodtak a Hettita Birodalomban. Feltehető, hogy a hieroglifikus hettiták a birodalom bukását követően is éltek még a peremvidékeken, elzárt településeken, és ekkor hozták létre írásos emlékeiket. Egyelőre e két – legvalószínűbbnek tűnő – elméletet sem sikerült hitelt érdemlően bizonyítani vagy cáfolni.

Lássuk azonban, hogyan alakult a hieroglif hettita írás (vagy ahogyan újabban nevezik: *luwiyai írás*) megfejtése. Gelb megállapította, hogy az egyik aššuri ház alatt talált, hieroglifjelekkel telerótt ólomszalagok tulajdonképpen levelek és nem amulettek (mint korábban vélték), tehát a kezdőmondatok hasonlóak lehetnek, mint egyéb közel-keleti nyelven íródott ókori levelekben. Gelb – egy esti sétája alkalmával – arra a felismerésre jutott, hogy a hettita hieroglifjelek nagy része ideogramma, de vagy 60, más-salhangzó + magánhangzó típusú (sohasem fordítva!) szótagjelet is tartalmaz, s ez szerkezetileg a ciprusi szótagíráshoz hasonló. Ebből arra következtetett, hogy a hettita hieroglifíráshoz sem tesz különbséget

a zöngés és a zöngétlen, illetve a hehezetes mássalhangzók (pl. a *b* és a *p*, illetve a *ph*) között. Gelb ezt az esti sétáját döntő mozzanatként értékelte, s mint egy levelében megjegyezte: „Ettől az estétől hiszem, hogy az embernek séta közben támadnak a legjobb ötletei. Fokozatosan arra a felismerésre jutottam, hogy amikor az ember lazán előrehajolva ruganyosan lépked és eközben erősen a sarkára lép, a hátgerince mentén bizonyos elektromos impulzusokat kap, amelyek segítik a gyors és termékeny gondolkodást.” Kétségtelenül érdekes megállapítás, de vannak olyan problémák, amelyeket séta közben mégsem lehet megoldani, kivált ha olyan szerteágazó kérdéskört kell tisztázni, mint a hettita hieroglifírás. További hettita hieroglifákkal írt szövegekre is szükség volt, ezért Gelb 1932–1935 között ló- és számárháton bejárta Törökország nagy területeit – olykor persze hamis nyomot is követve –, s végül Kilíkiában, a keresztes hadjáratok idején épült Yilankale erőd falán egy feliratra bukkant, amelyet lefényképezett, de a nevéhez fűződik a kötökali felirat „megszerzése” is, amihez jókora leleményre is szükség volt, ugyanis a szöveget egy meredek kőfalra vésték, de ezt lehetetlen volt megközelíteni. Ezért néhány útépítő munkást lepéztelt és felrobbanttatta a falhoz vezető utat eltorlaszoló akadályt. Második útja során azonban elutasítással is szembesülhetett. A közép-anatóliai Emirgazi falu lakói elzárkóztak az útmutatás és segítség elől, s inkább letagadták, hogy bármiféle felirat is található a környéken. Utóbb kiderült, hogy harminc évvel azelőtt néhány hettita hieroglif feliratra bukkantak itt, de alig szállították el az isztambuli múzeumba, a településen halálos járvány tört ki, s azóta a helybeliek nagyon elővigyázatosak és elutasítók, ha a régészek felvilágosításért fordulnak hozzájuk.

A már említett Emil Forrer, aki Berlinben, Chicagóban és San Salvadorban is tanított az egyetemen – Jensen tanácsát megfogadva – úgy próbálkozott a hieroglifák megfejtésével, hogy nem a jelek fonetikus olvasását erőltette, hanem előbb a szöveg tartalmi üzenetét igyekezett megérteni. Abból a tényből indult ki, hogy bizonyos ideogrammak és írásjelek a különböző nyelvekben az eltérő hangzás ellenére ugyanazt jelenthetik, gondoljunk csak a kínai írásjegyekre, amelyek a japán és a koreai nyelvben is előfordultak, vagy az arab számjegyekre, de említhetjük a \$, a &, a % stb. jelek példáját is. Három párhuzamos szempontot állított fel, amely alapján tanulmányozhatjuk az ismeretlen tartalmú és olvashatatlan szövegeket: 1. milyen összefüggés van az ábrázolás és a leírt szöveg között; 2. hogyan kapcsolódik a tárgy és a megnevezése, amelyet magára a tárgyra írtak; 3. mi köti össze a képi írásjegyet a jelentésével. A jeles írástörténész és -kutató, Ernst Doblhofer a következő példákkal szemlélteti Forrer módszerének lényegét. „1. Ha pl. a szikladombormű alakjaiban a testtartás, az öltözék és egyéb attribútumok

alapján egyértelműen felismerhetők az istenek és minden alak mellett ugyanaz a hieroglif jegy található, akkor arra következtethetünk, hogy az *isten* jeléről van szó. Vagy még világosabban, ha a kargamiši fejedelem családi domborművén az uralkodó kézen fogja a fiát és pontosan a fejedelem keze fölött ez van leírva: *Kézen fogtam őt.* 2. Ha pl. az áldozati fejszére az van bevésve: *A legfőbb pap fejszéje (...)* 3. Ez az eset olyan ideogrammak esetében adott, amelyek még nem távolodtak el túlságosan képmásuktól, mint pl. a *csillag* ósumer jele: W.” Forrer szerint már ez a három párhuzamos tétel legalább 20 támpontot kínál a tanulmányozott ismeretlen nyelv nemfonetikus olvasásához és a kölcsönös összehasonlítás révén négy fontos nyelvtani szabály is megfogalmazható. De ezzel még korántsem merültek ki a párhuzamos jelenségek megfigyelésével nyerhető lehetőségek. A Közel-Keleten minden nyelvben és kultúrkörben kialakult egyfajta párhuzam a feliratok azonos részeiben. Forrer három fontosabb típusra hívja fel a figyelmet: 1. a királyi feliratok indítása; 2. a bájoló, a varázs- és átokformulák; 3. a levelek bevezetése. „A királyi feliratok általában a fejedelmek családfájával (genealógiájával) és címeivel kezdődnek – írja Doblhofer –, gyakran istennevekkel és településnevekkel összekapcsolva. A varázsformulák azonos vonatkozó névmású mellékmondatokat tartalmaznak, ezekben az igék jelen- vagy jövőidejűek (*aki ... lerombol vagy ... szétver ... vagy másként megrongál, illetve le akarja rombolni ...*

Bedřich Hrozný (1879–1952) cseh tudós, a hettita ékírás megfejtője

szét akarja verni ... meg akarja rongálni), és rendszerint a második helyen álló főmondatot, amelyben az isteni átok többnyire felszólító módban szerepel (*azt az istenek pusztítsák el, illetve ... illetve ...*). Végül a levelek indítása a következő sztereotip formához igazodik: *Így szól A B-hez: Jól vagyok, házam (családom) jól van, neked, (házadnak) is jót kívánok* stb. Csak ha mindezt megfigyeljük, akkor ismerhetjük meg az esetragok, személyes névmások és személyragok, mutató, vonatkozó és kérdő névmások, továbbá határozószók, viszony- és kötőszavak, valamint az igealakok jegyeit; tehát minden olyan nyelvtan fő alkotórészeit, amelyet egyelőre inkább szemünkkel és nem hallásunkkal fogunk fel.”

Forrer Hammurapi babiloni király (ur.: Kr. e. 1792–1750) akkád nyelvű, két és fél méter magas bazalttömbbe vésett törvénykönyvének tanulmányozása során olyan ideogrammákra bukkant, amelyeket a hattita hieroglifszövegekben is látott, ezek a „király”, az „ország ura” kifejezéseket jelölték. A szövegek analóg felépítésének elvéből kiindulva a hattita nyelvű mondatokban is behatárolta azokat a szerkezet-típusokat, amelyek az akkád és más ismert nyelven keletkezett szövegekben is előfordulnak. A beazonosított hieroglifák mellé került fonetikus jelek ragoknak és esethatározóknak bizonyultak. Kutatásainak eredményét két nemzetközi konferencián (Leiden, Genf) ismertette, majd 1932-ben *A hattita képirás* című könyvében is összefoglalta.

Az 1931-ben két német kutató – Kurt Bittel és Hans Gustav Güterbock – Boğazköyben ásatva (ahol hat kultúrréteget, ezen belül három hattita időszakot sikerült feltárni) újabb levéltárat talált s fokozatosan előbb 800, majd egy évvel később 5500 táblát – köztük egy hieroglifikus-ékírásos bilingvist – ásott ki. 1934-ben már vagy 100 bilingvist volt, de ezek tulajdonképpen agyagpecsétnyomók voltak, meglehetősen rövid szöveget tartalmaztak és gyakran nehezen lehetett olvasni őket. Ezekben a pecsétnyomókon általában királyok neveit jegyezték le hieroglif-, illetve ékírással, ezért kevés támpontot adtak a megfejtéshez, de egy dologban mégis hasznosnak bizonyultak: ismertté vált a hattita uralkodók nevének hieroglif írásmódja is. 1936-ban sikerült azonosítani a hieroglifszövegben az egyik legismertebb hattita uralkodó, Šuppiluliumaš nevét.

A második világháború kitörésének évében J. Friedrich német kutató a hattita hieroglifák megfejtésének helyzetét a következőképpen összegezte: „az alapvető kérdések tisztázásában és a hieroglifák olvasásában jó irányban haladunk”. Az írás lényege érthetővé vált, mintegy 50 szótagjel értelmezésében sikerült a kutatóknak megegyezniük, de a meg nem fejtett ideogrammák száma jóval több volt. A szótagjelek szerepét sem lehetett mindig egyértelművé tenni, hiszen előfordult, hogy az ideogrammák mellett mint ragok álltak.

A szakembereknek azonban egy igazi *bilingvisre* lett volna szükségük, ilyet azonban sokáig nem sikerült találni. A szerencse végül Helmuth Theodor Bossert (1889–1961) német kutatóra mosolygott rá, aki fordulatokkal teli élete során sok területen munkálkodott, de kezdettől fogva az írás problémája foglalkoztatta. Gimnazistaként felmenői után nyomozott a levéltárakban, és még az sem riasztotta vissza, hogy a régebbi szövegeket sokkal nehezebben lehetett kibogozni. Amikor leérettségizett, már folyékonyan tudta olvasni a latin és német nyelvű dokumentumokat egészen Nagy Károly koráig visszamenőleg, ugyanakkor járatossá vált a latin, a francia és a görög nyelv mellett az angolban és a héberben is, s rutinosan másolta az egyiptomi hieroglifákkal írt szövegeket is. Művészettörténeti és régészeti tanulmányokat is folytatott, és azt tervezte, hogy a középkori művészettörténet tanára lesz valamelyik német egyetemen. (Később kiadott egy hatkötetes munkát is *Az iparművészet története* címmel.) Doktori értekezését a német késő gótika egyik hajdani remekéről, a sterzingeri plébániatemplom Szűz Mária tiszteletére állított főoltáráról írta. Az első világháborút különböző hadszíntereken töltötte, s csak 1918 nyarán vezényelték Berlinbe, ahol közelebbi kapcsolatba került a földközi-tengeri kultúrákkal, valamint a hattitákkal és a hattita írás problémájával. Kezdetben a krétai képirás izgatta, s 1929–1931 között több tanulmányban próbált útmutatást adni a „minószi” írás olvasásához. Más kutatókhoz hasonlóan Bossert is úgy vélte, hogy a krétai és a hattita hieroglifírás rokonságban áll egymással, s abban bízott, hogy a hattita hieroglifák segítségével megfejtheti a krétai írást, amelynek jóval kevesebb emléke maradt fenn. Ezekről a kísérletekről egy 1932-ben megjelent (alig 90 oldalas) könyvében adott számot (*Šantaš és Kupapa. Újabb adalékok a krétai és a hattita képirás megfejtéséhez*). A művet Piero Meriggi is lelkesen, a hattita képirás megfejtésében tett jelentős lépésként üdvözölte. Bossert más kutatóktól eltérően nem a szöveg fonetikus olvasására vagy a feliratok lényegének a megértésére koncentrált, hanem egy átokformulából indult ki, amelyet egy orvosi témájú egyiptomi papyrus őrzött meg. Az átokformula az ázsiaiakat sújtó betegség elűzésére szolgált és „keftiu” nyelven íródott, amelyről feltételezték, hogy az ősi krétaiak nyelve volt. Valahogy így hangzik: *sa-n-ti ka-pu-pu wa-i-ia-im-an ti-re-ka-ka-ra*. Bossert felismerte Šantaš isten és Kupapa istennő nevét, amelyet a hattita szövegekben is megkeresett. Több hajdani kis-ázsiai város nevének írásmódját is tisztázta, s korrigálta Jensen tévedését, aki Szienneszisznek olvasta az ún. Tarkumuwa pecséten található királynevet, s rámutatott arra, hogy ez valójában *Wa-r-*

pa-la-wa-š. Ez a hettita uralkodó azonos azzal a személylyel, akit az asszír ékírásos feliratok *Urbalként* (Ua-r-pa-la-uas) emlegetnek és III. Tiglatpileszár asszír király (a Kr. e. VIII. században uralkodott) ellenfele és vazallusa volt. Ez a felfedezés nemcsak a hettita hieroglifírás megfejtését vitte előbbre, hanem az ókori Közel-Kelet kronológiáját is pontosította. Bossertnek számos hieroglifjelet sikerült – az esetek túlnyomó többségében – helyesen azonosítania. 1933-ban a Porosz Tudományos Akadémia megbízásából Törökországba ment, hogy hettita hieroglifákkal írt sziklafeliratokat gyűjtsön egy kiadványhoz, amelynek címe *Hettita hieroglifikus szövegek gyűjteménye* lett volna. Így jutott el Bo;azköybe, ahol a nišantaši feliratokat, valamint a yazýlykayai sziklaszentély reliefsait tanulmányozta.

Ugyanebben az időben (1934-ben) Hrozný is Törökországban kutatott, és másolatokat készített a különböző hettita hieroglifszövegekről, s noha ekkor már nemzetközileg is tekintélyes tudósnek számított, a csehszlovák hatóságok csak nagyon szerény összeggel támogatták munkáját. Arra sem kapott pénzt, hogy eredményeiről Párizsban személyesen számolhasson be, ezért francia kollégáját, M. Dussaud akadémikust kérte fel előadása felolvasására. Szerencséjére a Bata- és a Škoda-művek némi összeggel finanszírozták a kis-ázsiai utazásokat. Hrozný 1933–1937 között három kötetben kiadta a hettita hieroglifírás számos dokumentumát és a jelek megfejtését, valamint a hieroglif hettita nyelvtanát (*Les inscriptions hittites hiéroglyphiques*), amelyet a szakma lelkesen üdvözölt, de később kiderült, hogy számos megfejtése helytelen és ezért korrekcióra szorul. Az mindenképpen érdeme volt, hogy a nagy gonddal elkészített másolatok és azok könyvészeti megjelenítése mindmáig megbízható alapot jelentenek a kutatás számára.

De a cseh tudóst mégsem tekinthetjük a hettita hieroglifírás megfejtőjének. Ez a dicsőség Bossertre várt, akit 1934-ben kineveztek az isztambuli egyetem tanárává, miután Németországból a fasiszta diktatúra hatalomra jutását követően távoznia kellett. Az emigráns német tudóst megbízták annak az intézetnek a vezetésével is, amely az ókori Kis-Ázsia kultúráinak a kutatását végezte. A tavasz beköszönésével Bossert rendszerint elindult a terepre, amely – Zamarovský szavaival – „az antik Kaystrától a bibliai Eufráteszig, a Halys forrásától az Orontés torkolatáig terjedő hatalmas területet foglalta magába”. Egyik ilyen útja alkalmával, 1945 késő nyarán Délkelet-Törökországban arról értesült, hogy Kadýrlý közelében a „Fekete-hegyen” – amelyet leginkább Karatepeként ismerünk – egy „Oroszlánkő”-nek nevezett emlékmű található. Ez felkeltette az érdeklődését, ezért a következő év tavaszán ismét felkerekedett ide és végül egy Ekrem Kuşçu nevű tanító kalauzolásával ráakadt a szoborra, amelyről kiderült, hogy nem is oroszlán, hanem bika és időközben ledöntötték a talapzatáról. A fűben megtalálta a maradványait, s amint remélte, felirat is volt rajtuk. A szöveg sémi eredetűnek bizonyult, ám maga a szobor hettita kompozícióra vallott, így Bossert joggal reménykedett abban, hogy hettita írást és így egy bilingvist is talál majd. De csak néhány töredék került elő, s mivel alaposabb kutatómunkára nem volt felkészülve, ezért 1947 tavaszán egy nagyobb csoport élén ismét visszatért ide. Egy hónap elteltével egy barlangban hosszú föníciai felíratra akadt, s nem sokkal azelőtt, hogy visszaindultak Isztambulba, egy reliefnek vélt valamit talált a félhomályban, s erről azt gyanította, hogy hieroglifírással készült szöveg. Amikor néhány hónap múlva ismét megvizsgálta a falat, kiderült, hogy közönséges repedésről van szó, amely írás benyomását keltette, ám alig másfél méterre ettől a helytől valóban írásra: hettita hieroglifjelekkel készült szövegre bukkant.

A dolog persze nem ment olyan simán, mint képzelnénk, mivel a két felirat megható összevisszaságban kanyargott a barlang zezugos falain, és sokáig az is kérdéses volt, hogy a föníciai szöveg ugyanazt mondja-e, mint a hettita. Ráadásul a föníciai felirat valójában óföníciai volt, s három különböző tartalmú szövegből állt, a hieroglif felirat pedig két önálló szövegnek bizonyult. Bossert az óföníciai feliratok másolatait több kutatónak (pl. Friedrichnek, Dupont-Sommernek, O’Callaghannek, Barnettnek) is megküldte, s a válaszok alapján arra a következtetésre jutott, hogy a felirat keletkezésének ideje a Kr. e. VIII. század, s egy ZTWD nevű király megbízásából készült. Mivel a föníciaiak nem jelölték a magánhangzókat, így csak be kellett illeszteni a megfelelő hangzókat és megkapták az *Azitawadda* nevet (mai olvasata: *Ašitawandaš*). Ez a nem különösen jelentős király valamikor Kr. e. 740–720 között uralkodott, és most már csak az volt a feladat, hogy a nevének megfeleljen a hieroglifszövegben is.

Ez azonban elég kemény diónak bizonyult. Ismét a szerencse segített: Bossert egyik munkatársa, a sok nyelvet beszélő Franz Steinherr (aki korábban könyvelőként, különböző vállalatok tisztviselőjeként dolgozott és az egyik cég képviselőjeként került Isztambulba, ahol megismerkedett Bosserttel), miközben a port törölgette egy éppen kiásott oroszlánról, ráakadt egy hieroglifjel-csoportra. „A kezem alatt láthatóvá vált hieroglifákat azonnal meg is próbáltam elolvasni – nyilatkozta később Steinherr. – Elmondhatatlan izgalom vett erőt rajtam, amikor megvilágosodott előttem, hogy itt is a föníciai szövegben szereplő *Ašitawandaš* királyról van szó. Az írás szokatlannak tetszett, de a többi jel biztosnak mutatta

olvasásomat. Este a fontos felfedezést az expedíció valamennyi tagja illendően megünnepelte.” A továbbiakban a kutatók azt igyekeztek bizonyítani, hogy a föníciai és a hieroglifszöveg tartalma azonos. S akkor Steinherr egyszerűen *megálmodta* (!), hol lehet megtalálni a két szöveg közötti kapcsot. Minderről Vojtech Zamarovský így ír már idézett könyvében: „Ezután sorra következett az aprólékos, kimerítő hangyámunka, amelytől egyetlen íráskutató sem menekedhetik meg. *Mondatot* kellett találni (...) Hónapokon át vesződött ezzel a két tudós. Már emlékezetből ismerték a feliratokat, bármikor le tudták volna rajzolni őket az eredeti nélkül. És ekkor – a konstantinápolyi egyetem szemináriumában, Bossert egy előadásán, amikor a karatepei föníciai nyelvű felirat szövegét magyarázta – Steinherr meghallott egy mondatot: „*És lovát ló mellé, pajzsot pajzs mellé, hadsereget hadsereg mellé tettem.*» Mi azt mondanánk: »állítottam«, de a hettita király a *tettem* kifejezést használta – és jól tette. A *tenni*, *csinálni* éppen az az ige volt, a hieroglif-hettita egyetlen igéje, amelynek biztos volt az olvasása. Steinherr este még eltöprengett a dolgon, egy kicsit dolgozott, majd aludni tért. Egyszer csak – s ez nem merő agyszülemény, illet még egy regényíró sem merne kitalálni – Steinherr felébredt. Álmában, amikor tovább szövődik az, amivel az ember elalvása előtt foglalkozott, megjelent előtte két lófej egy Karatepén talált felirat szövegéből, és – köztük látta a jeleket, amelyek a már ismert *tesz* szót fejezik ki! Kiugrott az ágyból, rendbe szedte az íróasztalán heverő szövegeket, és amikor a lófejet mint *lo-va*t elolvasta, valóban ugyanaz állt a hettita feliratban, mint a föníciaiban: *Lovat ló mellé tettem...* Megvan a régóta keresett mondat!”

A további megfejtés inentől már inkább csak rutinfeladat volt. Bossert, munkatársának jóvoltából, könnyedén eligazodott az addig áttekinthetetlennek tűnő jeldzsungelben, beazonosított számos kifejezést (pajzs, hadsereg stb.), 15 új szótagjelet talált, igazolta 8, addig bizonytalan szótagjel és 25 ideogramma helyes olvasatát, megfejtette 40 új szó jelentését. Azt is felismerte, hogy a hettita hieroglifjelek polifonikusak, vagyis ugyanazt a hangot különböző hieroglifákkal lehetett jelölni. Beigazolódott, hogy a hieroglif hettita rokonságban áll a luwiyai, a palai és az ékírásos hettitával, de egyikkel sem azonos. 1953-ban Karatepén egy újabb, hosszú föníciai-hettita bilingvisre bukkant, s ennek köszönhetően ma már minden hieroglifjelekkel írt hettita dokumentumot olvasni tudunk, bár vannak még tisztázásra váró kérdések is.

Érdekes egyébként, mennyire eltér az egyiptomi és a hettita hieroglifák jellege és a két kultúrkör írnokainak írásmódja is. Mint Margarete Riemschneider *Die Welt der Hethiter (A hettiták világa)* című, 1954-ben Stuttgartban megjelent könyvében megállapítja: „Ha összevetjük a hettita és az egyiptomi hieroglifákat, úgy tűnik, hogy alig van mit összehasonlítani. A hettita feliratok busztrofedon-jellegűek, tehát a sorok haladását az ökörszántáshoz hasonlíthatjuk: a sor végén az írás ellenkező irányba fordul. Nem kell visszatérni a sor elejére, mint a mi írásunknál. Ez azt a benyomást kelti, mintha az írás *szétfolyna*. A hettiták esetében az írás valóban mindenhová elkalandozik: hanyagul túlmegy a széleken, a sarkokon, átfut a szomszédos tömbön, az állat testén, bármikor, ha az írnoknak úgy tetszik. Az egyiptomi írásról hogyan állíthatnánk, hogy *szétfolyik*? Amikor az egyiptomi ír, akkor alkot. Az írás szemet gyönyörködtető, és ez számára sokkal fontosabb, mint a többnyire formális tartalom. A hettita viszont beszédes. Akinek a szíve érzelmekkel teli, annak írása – szétfolyó. A tartalom miatt ír. Nemigen érdekli őt, hogy mindez hogyan néz ki. Ezért nincsenek pontosan meghatározva az egyes írásjelek sem. Még a késői korban – és a monumentális feliratokon – sem határolták el élesen a naturalisztikus ősmintákat a részleges vagy a teljes kurzív rövidítésektől; az írnok egyéni ízlése volt a döntő. A jelek inkább úsznak a térben, mintsem pontosan a sorokhoz igazodnának. A hettitológusnak igen tapasztaltnak kell lennie, hogy akár csak helyes sorrendben olvasni tudja a »szavakat«.

Ha szeretnénk röviden összefoglalni a hettita hieroglifírás legfontosabb jellemzőit, akkor elmondhatjuk, hogy az egyiptomi hieroglifhoz és az akkád ékíráshoz hasonlóan ideogrammákat, fonetikus jeleket és részben a szavak előtt, részben a szavak után álló determinatívumokat tartalmaz. Emellett közös a hettita és az akkád írásban az is, hogy a szótagjelek mindig konkrét magánhangzóknak felelnek meg. Ismerték a szóelválasztójelet (|), amelyet gyakran, de nem mindig használtak. A kétféle hettita írás – a hieroglif- és az ékírás – jelenléte sok fejtörést okozott a kutatóknak, s tulajdonképpen mindmáig nem tudták megnyugtatóan magyarázni. Mint már utaltam rá, a hieroglifszövegeket többnyire sziklákra, falakra, szobrokra vésett feliratok őrizték meg, s csak elvétele találtak más íráshordozókon rögzített hieroglifszövegeket, mert anyaguk vagy elpusztult (pl. a fatáblák), vagy felkeltette a hódítók és tolvajok „éredklődését” (pl. az ezüstlapok vagy az ólomövek); ezek keletkezési ideje igen változó: már a Hettita Birodalom kialakulását megelőző időkből (Kr. e. XIX. sz.) ismertek, s amikor a hettiták egységes országa fokozatosan darabjaira hullott (a Kr. e. XII. századtól kezdve) és a különböző hódítók leigázták, majd pedig beolvasztották a hettiták maradványait – még keletkeztek újabb hieroglif feliratok (Bossert tulajdonképpen egy ilyen szövegnek köszönhetően fejtette meg a hettita hieroglifírást). A hettita ékírás szorosan kapcsolódik az egységes Hettita Birodalom létezéséhez, annak megszűntével már csak kivételesen keletkez-

tek ékírásos szövegek. Ma már az is bizonyos, hogy a hettita hieroglifírás, illetve ékírás nyelve eltért egymástól, bár bizonyos rokonság kimutatható közöttük.

Hettita ünnepek és hétköznapok

Vajon miről vallanak az egykori Hettita Birodalom területén feltárt agyagtáblák, sziklafeliratok és egyéb írásos emlékek? Itt csupán ízelítőt adhatunk mindebből, s nem csupán terjedelmi okokból, hanem azért is, mert ez a hatalmas hagyaték még koránt sincs feldolgozva. A Hattušašban kiásott több mint tízezer ékírásos agyagtáblán többnyire diplomáciai jellegű szövegek, gazdasági feljegyzések találhatók. A történelmi és harci eseményeket megörökítő leírások általában hieroglifírással készültek. Ezekből rekonstruálhatók a Hettita Birodalom történetének fontosabb korszakai, a hettita uralkodók családfái is. Sokatmondó például az a beszámoló, amely II. Šuppiluliumaš hettita király és a fiatalon elhunyt Tutankhamon egyiptomi fáraó özvegye, Ankhesenamom közötti levélváltásról tudósít. Ebből kiderül, hogy az özvegy arra kérte a hettita uralkodót: küldje el országába egyik fiát, mert szeretne feleségül menni hozzá. Mivel II. Šuppiluliumaš először nem vette komolyan a kérést, Ankhesenamom ismét levelet írt neki, mire a hettita király útnak indította a fiút, aki azonban mégsem lett Egyiptom ura, mivel útközben meggyilkolták. Ezt a történetet II. Šuppiluliumaš fia, II. Muršiliš hagyta ránk, aki a hettita történelmi irodalomban meghonosította az *évkönyvek*, tehát a későbbi *Annalesek* műfaját. Ezekben általában a belső ellenségek elleni fellépések, valamint a hódító hadjáratok eredményeit összegzik a korabeli írnokok, a szokásos – és ezért természetesnek is tekinthető – túlzásokkal. Muršiliš nevéhez fűződik az a pestis elleni könyörgés is, amely egyszerre megrendítő és szép, s egyike az eddig előkerült néhány szépirodalmi jellegű eredeti hettita szövegnek:

*Hatti viharistene, uram, és ti istenek, az én uraim, így van ez: az emberek vétkeznek.
És az én atyám is vétkezett és áthágta parancsát Hatti viharistenének, az én uramnak.
Én azonban semmiben sem vétkeztem.
Így van ez: az atya vétke átszáll a fiúra. Énrám is átszállt az én atyám vétke.
De most én megvallottam Hatti viharistenének, az én uramnak, és az isteneknek, az én uraimnak:
így van, mi követtük el.
És mivel én most az én atyám vétkét megvallottam,
Hatti viharistenének, az én uramnak, és az isteneknek, az én uraimnak csillapodjék az indulata!
Legyetek hozzám ismét barátságosak
és üzzétek ki a pestist megint Hatti országából!
Istenek, az én uraim, kik meg akarjátok bosszulni Tudhaliyaš vérét:
akik Tudhaliyašt megölték, meg is bűnhődtek a vérbűn miatt,
és ez a vérbűn Hatti országát is tönkretette,
úgyhogy már Hatti országa is megbűnhődött érte.
Mivel pedig (a vérbűn) reámszállt,
családommal együtt kárpótlással és bűnhődéssel akarnám levezekelni.
Csak az isteneknek, az én uraimnak az indulata csillapodna!
Ti istenek, kik az én uraim vagytok, legyetek ismét kegyesek irányomban!
Elétek óhajtok járulni.
És mivel hozzátok imádkozom, hallgassatok meg. Mivel semmi rosszat nem cselekedtem,
és az akkoriak közül, akik hibáztak és rosszat cselekedtek, már senki sem él, rég halott,
mivel énrám az én atyám ügye háramlott,
lássátok: az országért engesztelő ajándékot adok nektek, istenek,
az én uraimnak, a pestis eltávoztatásáért.
Csak távoztassátok el szívemből a kínt, a lelkemből a bánatot!
(M. Hegyi Márton fordítása)*

Az idézett könyörgésből nyilvánvaló, hogy a hettiták számos istent tiszteltek. A hettita pantheon „összeszetétele” azonban csak töredékesen ismert, s ebből arra következtethetünk, hogy a környező népek istenségeit is kisajátították maguknak. Ún. legfőbb istenség valószínűleg nem volt, de bizonyosnak látszik, hogy több fontosabb istenük is akadt, ezek egyike a versben is említett *viharisten* lehetett, akinek

a nevét azonban csak töredékesen ismerjük. Rendszerint minden nagyobb városnak saját isteneik voltak.

Előkerült néhány naphimnusz (napistent dicsőítő költemény), valamint egy eposz is, amely az istenek egymás közötti viaskodásáról szól, s az az érdekessége, hogy a szerzőjét név szerint ismerjük: Killašnak hívták. Íme az eposz egy részlete, amelyben a hettita viharisten egyik testvérével, Tašmišsal kivonult az egyre növekvő és a székhelyét ledöntéssel fenyegető Hazzi bazalthegyre:

*És kézen fogta, s Hazzi hegyéhez ment vele.
És tekintetét az iszonyú bazaltra fordította,
és lám – látta az iszonyú bazaltot,
s dühében elváltozott arca színe.
S leült a földre a viharisten,
s patakokban ömlött szeméből a könny.
A viharisten aztán kisírt szemmel így szólt:
Ki nézhet is csak ilyen szörnyűséget?
Ki az, ki még harcba is száll vele?
A viharistennek azt mondta erre Ištar:
Testvérem, nem tud ez sokat, nem tud keveset,
ez ostoba (e bazalt), csak ereje van tízannyi...*

Zamarovský szerint a *bíráló hangvételű (kritikus)* szövegek is először a hettitáknál fordulnak elő. „Rövid elbeszélések ezek, melyeket a kultúrtörténészek a *fogyatékoságok és ostobaságok jegyzékének* neveztek. Talán a hivatalos kimutatásokból támadtak, és formájukkal futtában felvázolt képei (vagy inkább: oda tartott tükrök) a királyt rosszul szolgáló, tompa eszű és becstelen hivatalnokoknak, a bürokratikus bírónak, akik évtizedeken át húzzák-halogatják a per lezárását, és elsinkófálják a bírósági jegyzőkönyveket stb.; igazi tárca-cikk volna a hadvezérről szóló história, aki hibát hibára halmoz, és a győzelemnél fontosabb neki az uralkodónak készített győzelmi jelentés. A hettiták talán nemcsak *humoros olvasmányt* láttak ezekben a kis történetekben; nagyon valószínű, hogy a *tanító irodalom* körébe sorolták őket, mert a tisztességtelenség, a hitszegés stb. minden esetben halállal végződik. De így vagy úgy: ez az első irodalmi műfaj, amely az ostobaság, tisztességtelenség és korlátoltság ellen *kritikával* harcol.”

A feliratok között olvashatunk olykor nyomdafestéket alig elviselő démonúzó varázsigéket, átkokat is, továbbá ún. *katonai esküszövegeket*, amelyek jól tükrözik a hettiták szemléletmódját.

Az egyiptomi feljegyzések között fennmaradt egy csataleírás is, amely az egyiptomiak és a hettiták közötti öszzecsapásról számol be. A *qadeši csata* Kr. e. 1296-ban zajlott, amikor II. Ramses fáraó ült Egyiptom és Muwatalliš Hatti trónján. Ez a fordulatokban gazdag ütközet döntetlenül végződött és egy paragrafusokba foglalt békeszerződés követte, amely a maga nemében az első ilyen jellegű megállapodás. Ennek szövege hettita nyelven is olvasható a hattuşaši agyagtáblák egyikén.

Viszonylag terjedelmes szöveggyűjtemény maradt fenn a tudományos jellegű feliratokból. Ezek per sze nem csupán a mai értelemben vett szakszövegek, hiszen varázsló, jóvendőmondó és asztrológiai leírások is akadnak közöttük, de összevegyítve orvostudományi és csillagászati eszme-futtatásokkal. Többnyire akkád és babiloni szövegek egyszerű, tovább már nem fejlesztett fordításairól van szó. Eredetinek, a hettitákra jellemzőeknek tűnnek ugyanakkor a jogi témájú szövegek, amelyekben a rómaiak előtt másfél ezer esztendővel már különbséget tesznek pl. a szándékosan elkövetett bűncselekmény és a mulasztás által okozott kár, halál stb. között. Az első hettita törvénykönyvek alig száz évvel Hammurapi nevezetes törvényei után – a Kr. e. XVII. században – keletkeztek és folyamatosan módosultak. Az utolsó *törvényreformra* a Kr. e. XIII. század vége felé, IV. Arnuwandaš király uralkodása idején került sor, s külön érdekessége, hogy törvényt magyarázatok egész sora kíséri; széljegyzetekben, glosszákbán értelmezik a törvényeket, illetve alkalmazásukhoz nyújtanak útmutatást. Mint Zamarovský megállapítja: „A hettita bíró nem a keleti mesék bölcs *kádija*, aki szerencsés sugallat és jogász *megérzés* alapján dönt – a hettita bíró hivatalnok, s a törvény, a joggyakorlat és a jegyzőkönyvek alapján hozza meg ítéletét. Hogy mindig igazságosan ítélkezik-e (és nem szabad neki a jót rosszabbá, a rosszat jobbá tenni – olvassuk a királynak az elfoglalt kerületek bíróihoz írt utasításaiban), nem tudjuk, azt azonban tudjuk, hogy a hettita bíróságok kissé nehézkesek, *bürokratikusak*, s kancelláriájuk a per ideje alatt jócskán fogyasztotta az agyagot. Egyébként úgy tetszik, e tekintetben a hettita bíráskodás nem kivétel, s ebben a (máig sem egészen idejétmúlt) hagyományban osztozik az elsőbbségen az egyiptomiakkal.”

A hettita ékírásos tudományos szakirodalom egyik különlegessége azon a négy agyagtáblán maradt fenn, amelyeket a XX. század húszas éveiben a konstantinápolyi múzeum gyűjteményében találtak.

A táblák teljes szövegét Bedřich Hrozný fordította le és adta közre 1930-ban. Ez a munka a lóidomításról szól és a szerzőjét is ismerjük: az egyik hettita király (valószínűleg Šuppiluliumaš) főlovászmestere, Kikkuliš volt, aki minden bizonnyal a szomszédos Mitanniból érkezett Hattiba, hogy bevezesse a lóidomítás korszerű módszereit és megtanítsa a hettita lovászoknak is. Tulajdonképpen egy tankönyvről van szó, amelynek három fejezete a következő (B. Hrozný nyomán): „1) A ló előkészítése az edzésre; 2) A lovak edzése ügetésben; 3) a lovak edzése vágtában. Az edzés összesen 200 napig tartott. Nagyon érdekes, milyen pontosan megszabott az edzésben lévő lovak minden lépése, minden pihenője, minden etetése, minden itatása, minden fürdetése az egész 200 nap folyamán. Olyan mű ez, mely meglep a keletiekre egyáltalán nem jellemző módszerességével, olyan mű, melynek indoeurópai jellege nyilvánvaló (...) Az előírásokban sok árja-mitanni eredetű kifejezés fordul elő, ahogy ma a lóedzők szaknyelvében sok az angol kifejezés.”

A további részletek ismertetését most mellőzném, csak annyi megjegyzés kívánkozik még ide, hogy a hettiták a lovakat elsősorban a harci kocsik elé idomították, amelyeknek nem ők voltak ugyan a feltalálói, de félelmetes harci eszközzé fejlesztették és ezek segítségével számos fontos ütközetet nyertek meg. Említsük még meg, hogy az első vasfegyvereket is a hettiták alkalmazták, s ezektől az egyiptomiak is – joggal – rettegtek.

A hettitákról szóló fejezetet zárjuk annak a szövegnek a rövid ismertetésével, amely kulcsot adott Bossertnak a hettita hieroglifák megfejtéséhez. Mint már szó volt róla, a karatepei bilingvisben Bossert egy *Ašitawandaš* nevű hettita uralkodó nevére bukkant, s mielőtt még tüzetesebben áttanulmányozta volna a feliratot, már sejtette, hogy ő volt a megrendelő. Ez a helyi kiskirály a Kr. e. VIII. században, valószínűleg 740–720 táján élt, és minden bizonnyal vazallusa volt valamelyik szomszédos hatalomnak (feltehetően a Kilikiában trónoló Awarakušnak, aki viszont III. Tiglatpilešár asszír királynak szolgált). *Ašitawandaš* elmondja, hogy a danunák nemzetségéből való, erős várakat épített birodalma határai mentén, ahol rossz emberek, rablóbandák tanyáztak, s akik nem voltak *Mps* házának (*Ašitawandaš* dinasztijának) szolgálói. Erről a titokzatos *Mps*-házzal később kiderítették a kutatók, hogy a görög mondákban szereplő *Mopsos* azonos, amely egyaránt jelent személynevet és egy kis-ázsiai várost (egykori neve Mopsuhestia, vagyis Mops égő áldozati oltára, ma pedig – törökül – Misisnek nevezik). A danunákról a homéroszi eposzok ismerői azonnal a Trója előtt táborozó danaoszokra gondoltak, s ezzel a mondában szereplő elnevezések konkrét helyszínekhez és népekhez kapcsolódtak. A király a továbbiakban közli, hogy a várost is ő építtette, mivel a viharisten (a föníciai szövegben: Baal) és a szarvasisten (a föníciai szövegben: Resef madár) küldte őt ide ezzel a megbízással. A szövegben szó esik még arról, milyen jól élnek a király alattvalói, s ezt erősítik meg azok a domborművek és szobrok is, amelyek a feliratok lelőhelyén álltak és az eléggé testes *Ašitawandašt* ábrázolják ételek és boroskupák társaságában, s a lakomán lanton, sípon, dobokon játszó zenészek muzsikálnak, miközben a szolgák legyezőkkel hűsítik urukat.

V. A KÍNAI ÍRÁS ÉS UNOKATESTVÉREI

Gyakran elhangzik a szinte már közhelynek tűnő megállapítás: Kína a világ leghosszabb ideje létező országa, amely túlélte az ókori Egyiptomot, a közkeletű birodalmakat, Görögországot és Rómát. Már létezett, amikor a Perzsa Birodalom elindult a felemelkedés útján, s akár temethette is volna, midőn a makedón Nagy Sándor leigázta. Kialakulása óta legalább ötezer év telt el, bár azt kell mondani, hogy az első valóban hiteles írásos emlékek jóval későbbi időkből származnak, úgy a Kr. e. XVIII–XIII. századból. Fenntartással kell fogadni a kínai régészeknek azt az állítását, hogy azok a jelek, amelyeket az 1980-as években előkerült teknősbékapáncélokra találtak, az első kínai írásos feljegyzések és koruk mintegy 8000 esztendőre tehető. Várkonyi Nándor 2001-ben kiadott posztumusz könyvében említi, hogy a XVII–XVIII. századi jezsuita hittérítők a kínaiakat Egyiptomból kivándorolt népnek tartották, és írásukat is a Nílus partján keletkezett hieroglifákra vezették vissza. „De a szaktudósok is, mint a francia Terrien de Lacouperie, az angol C. J. Ball, a német F. von Richthofen, bizonyítani igyekeztek a kínai nép babiloni, illetve nyugat-ázsiai származását – jegyzi meg Várkonyi. – Feltevéseik a francia Chavannes s főképp a német Conrady vizsgálatai alapján végleg megdőltek. Igazoltnak vehetjük, hogy a kínai nép és műveltsége – a felderíthetetlen homályba vesző kezdetek óta – autochton.” Ez természetesen korántsem jelenti azt, hogy a kínai civilizáció egységes alapokra épült, hiszen a hatalmas birodalom számtalan kisebb-nagyobb, eltérő nyelvű és kultúrájú, különböző gazdasági tevékenységet folytató népcsoport, törzs, illetve társadalmi közösség, rendszerint nem spontán, hanem erőszakos ötvöződésekből alakult ki. Ebben a kezdeti kínai társadalomban jelen volt mind a vándorló, vadászattal és legeltetéssel foglalkozó nomád törzsek világszemlélete, mind pedig a nagy folyók – elsősorban a Sárga-folyó (Huang-ho), a Jangce (Csang-csiang) és a mai Makaónál a tengerbe ömlő Hszi – mentén élő földművesek és hajólakók életmódja. Az egységes kínai nemzet összekovácsolását a fegyverek és az erőszak mellett a sajátos kínai írás is segítette, amelynek kialakulásáról inkább legendákon alapuló feltevéseink vannak, mintsem egzakt ismereteink. Nos, maguk a kínaiak úgy tartják, hogy az írás isteni eredetű; „a nyolc ősi írásjelet: trigrammát (*pa-kua*) egy sárkány vagy táltos ló közölte Fu-hszi császárral, a kínai nép mitikussá vált törvényhozójával (Kr. e. 2852–2738 közt). Egyébként magát Fu-hszi is sárkányalakkal ruházta fel a hálás utókor. Más monda szerint Huang-ti császár két titkára találta fel (Kr. e. 2700 körül), s ezek utóbb az írás istenségeivé, *ce-senné* lettek”. Mindezt Várkonyi mondja, aki persze jól tudja, hogy a történelmileg is dokumentálható kínai idő a Kr. e. II. évezred első felében, illetve derekán kezdődik a Sang-dinasztiával. Természetesen már a korábbi időkből is előkerültek különböző régészeti leletek (pl. a Honan tartománybeli Jangsaóban Gunnar Anderson svéd geológus 1921-ben egy viszonylag fejlett neolitikori földművelő kultúra tárgyi emlékeire, kerámiáira bukkant – *jangsaó kultúra* –; vagy a valamivel fiatalabb *lungsan kultúra* emlékei: sötét színű mintázatlan kerámiák), amelyek nyomán egy valószínűleg létező, de részleteiben feltáratlan civilizáció körvonalai bontakoznak ki a kutatók előtt (a radio-karbon-vizsgálat szerint koruk mintegy 6000–5000 évre tehető), s ezekről is a legendák tudósítanak a legbőbeszédűbben. Az 1930-as évek derekán nagy feltűnést keltett a Pekingtől északkeletre, kb. 400

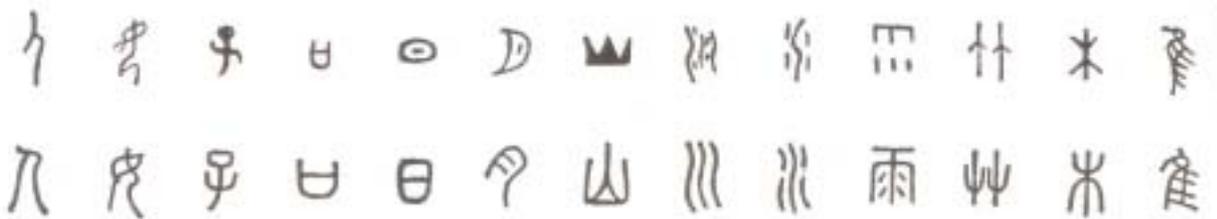

Korai kínai írásjelek (Kr. e. 1000–250)

kilométernyire felfedezett, mintegy 5500 évesre becsült *hungsani kultúra* maradványainak a feltárása. Polonyi Péter magyar sinológus *Kína története* c. munkájában ezt írja: „Korábban a kutatók úgy vélekedtek, hogy a *hungsani* kultúra a *jangsao* kultúra hatására alakult ki, az újabb leletek azonban tarthatatlanná tették ezt az elképzelést. A *jangsao* kultúra népe például nem ismerte a Kínában egyedül itt talált mezítelen istennőszobrokat, mint ahogyan a jade-faragások között talált sárkányábrázolásokat sem, amelyek Kínában a legkorábbiak. Ezt a kőépítményeket emelő civilizációt tehát a kínai művelődés forrásai között kell számon tartani.” A megállapítást azonban hamarosan korrigálni kellett; éppen az említett könyvben lábjegyzet tudósít arról, hogy a kézirat nyomdába adása után, 1987 nyarán fedeztek fel egy több mint 6000 éves *jangsao* férfisírt, „amelynek kagylóból kirakott sárkányábrázolása korábbi a *hungsaninál*”. A Sang-dinasztia a kínai hagyomány szerint a Hszia-dinasztiát váltotta fel, amely feltehetően a Kr. e. III. évezred végétől a II. évezred közepéig állt fenn és 17 uralkodót adott a Kínai Birodalomnak. A sort a „vizeket megfélemező” Nagy Jü nyitja, de már őt is megelőzte két legendás uralkodó: Jao és Sun, akik azonban nem öröklés útján kerültek a trónra, s noha a konfucianus hagyomány nagy tisztelettel hivatkozik hősi tetteikre, ez még nem bizonyítja tényleges létezésüket, ahogy a Hszia-dinasztia is inkább a szájhagyomány terméke. „A Sang uralkodó törzsi állama – mondja Polonyi Péter – a hagyomány szerint az időszámításunk előtti XI. századig állt fenn. Ebből a korból már bronzedények is előkerültek, amelyek feliratait évszázadokkal ezelőtt összegyűjtötték a kínai tudósok, de a Sang uralkodók évkönyvekben megörökített névjegyzékét egészen a századfordulóig olyan kétkedés vette körül a nemzetközi tudományos életben, mint a legendák kódébe vesző Hszia-dinasztia királyait.”

Egy érdekes felfedezés azonban mindent gyökerestül felfordított, s ez fontos mozzanat volt a kínai írás történetének kutatásában is. 1899-ben az egyik pekingi patikában Wan Ji-zsang tudós mandarin vásárolt egy ún. „sárkánycsont” nevű orvosságot, amelyen különös karcolásokat fedezett fel, s azonnal felismerte, hogy ezek egy ősi írás emlékei. Ezt követően az összes fellelhető írott csontot megvásárolta, s mintegy 1500 darabot sikerült összegyűjtenie. Ezek között olyan szarvaslapockacsontok és teknőcpáncélok is voltak, amelyeket a megáradt Jüan folyó mosott ki Sziaot'un falu környékén (Csangtő prefektúra). A következő évben azonban Wan életét vesztette az ún. boxerlázadásban, s becses csontgyűjteményét fia eladta Liu Onak, aki 1903-ban *T'ie-jün cang kui* címen közreadta a csontfeliratok pacskolatáinak (ezek ún. *lottinoplasztikával* készült másolatok: plasztikus tárgyakat, domborműveket és feliratokat több rétegben rájuk helyezett megnedvesített és kefével hozzádörzsölt – pacskolt – papírral másolnak le) fényképeit. A feliratok megfejtésével először Szun Ji-zsang próbálkozott meg, aki 1904-ben *K'i wen kü li* című könyvében közölt néhány részeredményt. Munkáját Lo Csen-jü folytatta, és erről *Jin hü su k'i k'ao si* című művében számolt be. A feliratos szarvaslapockacsontok és a teknőcpáncélok mellett más írásos leletek is előkerültek: orrszarvúszarvra, elefántcsontra, jádekőre, bronztárgyakra, kerámiára stb. vésett jegyek. Korukat a régi krónikák adatai és a régészeti feltárások egybevetése alapján a Kr. e. XVIII–XIII. század közé teszik. Sziaot'un település egyébként azon a területen található, ahol a Sangház utolsó központja, Jin állt. (Ezért nevezik újabban Sang-Jin Birodalomnak, illetve Jin-dinasztiának is az első történelmileg dokumentálható kínai uralkodóházat.) Erről egy a Kr. e. II. és I. század fordulóján élő krónikás, Sze-ma Csien *Történeti feljegyzések* című munkájában olvashatunk. A feliratok megfejtése alapján egyértelművé vált, hogy a szóban forgó csontokat jóslásra használták (ún. *orákulum-csontok*). Mint Polonyi Péter megállapítja: „Ahogyan a régi rómaiak jóvendőmondói a beleknek és a madarak vonulásának a megfigyelésével próbálták megfejteni a jövő titkait, a Sang-udvar jósai teknősbékapáncélokot vagy állati lapockacsontokat hevítettek, hogy a repedések alakjából kapjanak választ kérdéseikre. A repedéseket hol a jósok, hol maguk a királyok értelmezték. Ezt követően a kérdést és a »választ«, olykor az eredményt is felvésték a csontra, és a jóshely közelében »ad acta« tették.”

Ezeknek a szövegeknek a tartalma – a jelenleg ismert mintegy 100 ezer írott csont alapján elmondható – többnyire a hadjáratok vagy a vadászat kimenetével, esetleg a várható természettel, az időjárás ala-

Jóscsontokon talált jelek (felül) és pecsétírásos utódaik (alul)

kulásával kapcsolatos. A prognózisok ma már nem különösebben érdekesek, legfeljebb az, hogy beváltak-e vagy sem, ugyanis sok esetben a végeredmény is olvasható a teknőcpáncélon vagy más csontokon. Példaként idézzünk egy jóslatot, amelynek a témája a megszületendő gyermek:

Ha „ding” napon történik majd a szülés, szerencsés lesz. Ha „geng” napon megy majd végbe, akkor rendkívül kedvező körülmények között születik majd a gyerek.

Majd következik a bizonyítás:

A harmincegyedik napon „jia-yin”-en (51-es nap) az anya megszült. Nem volt szerencsés. Lánygyermek lett.

Annál fontosabbak viszont a lejegyzett uralkodói és egyéb tulajdonnevek, amelyek rendszerint megegyeznek a kínai hagyományban megörökített nevekkel. „A csontokon található írás már eléggé fejlett – állapítja meg Várkonyi Nándor –, az írásjegyek nemcsak a tárgyak képét jelölik, hanem jelképeket és összetételeket is, melyek egyik fele a hangzást, a másik a jelentést adja meg.” A Sang-kori jóscsontok jeleinek számát mintegy 4500-ra teszik, ezek közül vagy ezret azonosítottak is. Ezek az azonosított ősi jelek természetesen jelentős fejlődésen mentek át, amíg elértek a modern korig. Az ún. *pecsétírás* már a nyugati Csou-periódusból (Kr. e. 1050–771) ismert. Mint Andrew Robinson megállapítja: „Egy adott írásjel változása rendszerint hírt ad a keletkezés korának kínai történetéről is. A Sang-dinasztiát a Csou-dinasztia követte (Kr. e. 1028 körül – 221), s a pecsétírás ekkoriban virágzott. Politikai és közigazgatási értelemben ez egy hosszú, egyenetlen korszaknak számított. Az egyes karaktereket különböző korszakokban élt és különböző dialektusokat beszélő írók hozták létre (...). Az egyesült császárság megteremtésével egy időben, Kr. e. 221-ben a C'in-dinasztia idején helyesírási reformot vezettek be, s megjelent az egyszerűsített kispecsét-írás. Ez utóbbi egészen az 1950-es évekig érvényben volt, amikor is Kína kommunista irányítói bevezették a máig igencsak vitatott egyszerűsített írásrendszert.”

A már említett írásfajták mellett léteztek más írásformák is. „Valószínű azonban – mondja Várkonyi –, hogy a csomózott írás, illetve a belőle állítólag átírt vonalas jelek: *trigrammák* és *hexagrammák* (három és hatos jelek) semmi kapcsolatban sincsenek a későbbi írásrendszerrel. Megerősítik ezt Astley kutatásai: »Ami a kínai írás eredetét illeti, a jelek a császárság előtti időkben kis fonalakból s rajtuk tomozgatható csomókból állottak, melyek közül mindegyiknek megvolt a maga jelentése, s az egész az üzleti, hivatalos érintkezés megkönnyítésére szolgált. Használatukat megmagyarázza két kínai nyelvű táblázat: a *Ho-tu* és a *Lo-su*. Az összes irodalmi termék, amit az első telepések, Sze-csuan lakosai, felmutatni tudtak, néhány számadás volt, kis fonalakból csomózva, és azoknak a gyöngyfüzereknek utánzata, amelyeken üzleti számításait szokták végezni.« Akár innen származtak a trigrammák, akár nem, használatuk és történeti szerepük figyelmet érdemel, mert az írás sokértelműsége, jelképes, mágikus eredete belőlük is kiviláglik. Az egész írásjegy-sor három-három egész vagy szaggatott vonalka kombinációiból áll – ezek a trigrammák. (A hexagrammák, azaz hatvonalas jegyek csak további, kibővített változatok.) Az ősrégi *Ji Csing* (a változások kánoni könyve) végig e jelek 64 változatával van írva. Az eredeti alapjelek száma nyolc, s ezek – mint minden titkos, mágikus jel – többértelműek: a világot magyarázzák, a dolgok rendjét, titkos kapcsolatait foglalják magukba, az alapelemeket, melyek a *Ke*-t, vagyis a »leget«, az űrt, a teret betöltik. A *Ke* nyolc alakkal bír – mondja a kínai magyarázat: menny, föld, mennydörgés, szél, víz, tűz, hegy, harmat (pára). Az ég és a föld a nagyatyja és a nagyanya, a többi hat a gyermekük, közülük három fiú, három leány. A fiúk a menny megháromszorozódásai: harmat, tűz és mennydörgés; a leányok a földé: hegy, víz, szél. A hímnemű alakok természetesen kedvezőek, alkotók, a nőneműek kedvezőtlenek, tétlenek, oldók vagy rombolók. Ekképp a jelek nemcsak a dolgokat foglalják magukba, hanem jelzőkként is használhatók más dolgok mellett; jelentésük pedig igen megsokszorozódik.” Várkonyi a továbbiakban részletesen taglalja az egyes elnevezésekhez kapcsolódó fogalmakat és a kínai filozófia szerinti értelmezésüket, majd így folytatja: „Ha a trigrammáknak nem is volt hatásuk a kínai írás kialakulására, viszont voltak más, nem képekből származó jelek, amelyek állandó szerephez jutottak. Ilyenek a rováspálcák, a rangjelző botok (jogarok) jelei, amelyekből az ábrázoló szándék eleve hiányzik éppúgy, mint a velük rokon rituális jelképrendszerből, szimbolikából és ornamensekből. Ezek szerepe azonban még tisztázásra vár, s most csak annyit jegyzünk meg róluk, hogy (...) itt egyes rangjelzéseknek, szimbolikus jegyeknek fogalomjeggyé, vagyis szó-(írás-)jeggyé alakulásáról van szó. Hasonlóképp átment az írásba néhány kifejező mozdulatnak, gesztusnak az ábrázolása is. Például két egymás mellett kinyújtott kar: üdvözlés, barátság; két egymástól elfordított kéz: elválasztás, »nem így van, fordítva áll a dolog.«” Ezt az írást a szakemberek *jin-írásnak* vagy proto-kínai írásnak nevezik, de a teknőcpáncélokra és lapockacsontokra vésett *csia-ku-ven* szövegek írásjegyeinek a számáról megoszlanak a vélemények. Mint már fentebb említettem többek szerint 4500 vagy még ennél is több hieroglifáról van szó, mások 3000–3500 közé teszik ezt az értéket, s ennek függvényében változik a megfejtett hieroglifák száma is, amely kb. alig fele vagy inkább egyharmada az összes hieroglifának.

Mint minden ősi írás, a kínai is eredetileg piktogramokból állt. Ezek az ismert és naponta használt tárgyak, esetleg az élőlények megközelítő pontosságú képét idézték fel, később a tudás gyarapodásával a piktogramok egyszerűbbé váltak, fokozatosan elveszítették képi jellegüket és hieroglifjelekké alakultak át, s a kínai írás fejlődése ezen a szinten meg is rekedt. A Kr. u. I. században élt Hszü Sen kínai tudós egy könyvben – a címe: *A régi jelek magyarázata és az összetett jegyek elemzése* – foglalta össze a csia-ku-vennel kapcsolatos ismereteket és hat csoportba rendezte el a kínai hieroglifákat. Ezek – Várkonyi szerint – a következők: 1. tárgyak képe, 2. szimbolikus képek, 3. szimbolikus összeillesztések, 4. elváltotatott jelek, 5. hangzásjelek, 6. kölcsönzések. „Mindezek a jegyek sokféle eredetből és szertelenül bonyodalmas úton váltak egy külsőleg egységes karakterű jelrendszerré – jegyzi meg Várkonyi –, melynek emlékei a Kr. e. 2. évezred elején már a kialakulásnak aránylag magas fokán állnak. A belső egység és az egyszerűség azonban sajnálatosan hiányzott. Nemcsak az írásjegyek roppant sokasága okozta ezt – hiszen a kínai »ábécé« annyi jelből áll, ahány szóból a nyelv –, hanem a néprajzi és történeti tagozottságból származó, sokféle külön szokás és hagyomány is. Si Huang-ti császárnak, a Han-dinasztia megalapítójának irodalomellenes politikája (...) többek között evvel a ziláltsággal szállt szembe, s pusztításai mellett megvolt az a jó oldala, hogy felébresztette az írás egyszerűsítésének gondolatát. »Minden« könyvet megsemmisített, a *Ji Csing* kivételével, minthogy ennek nagy fontosságú titkos értelme is volt, de a könyvvel együtt megmaradt az írásfajta is, amellyel írták. Valószínű, hogy a többi sem tűnt el, de mindenesetre azóta szokás az írásjegyeket a fent említett hat kategóriába, osztályba sorolni, mert ez némi rendszert vihet az egyszerűsítő törekvésekbe.”

Joggal felvetődik a kérdés: mivel magyarázható, hogy Kínában nem ment végbe a más kultúrkörökben szinte általánosnak tekinthető folyamat, tehát a piktogramok fokozatos átalakulása szótag- és betűjelekké? A kutatók zöme egyetért abban, hogy ez a kínai nyelv sajátosságaival magyarázható. A kínai szavak egy szótagúak, ráadásul ragok nem járulnak hozzájuk (a kínai *izoláló nyelv*), ezért a szavakhoz rendelhető jegyek vagy hieroglifák egymás mellé helyezésével viszonylag jól visszaadhatjuk a beszédet. Az egy szótagú szavak használata csökkenti ugyan a variációk számát, de a kínaiak éneklő hanglegjtése, a hangok sokféle ejtési módja lehetővé teszi, hogy ugyanannak a hangalakú szónak többféle jelentése is legyen. A kínaiak ezért az esetleges félreértések elkerülése végett gyakran egy-egy szó szinonimáját is elmondják, s ezzel egyértelművé válik a mondandójuk. Mintha mi így beszélnénk: *A fiú fut-szalad, közben kezével-karjával hadonász-íntegyet, hogy észrevegyék-megpillantsák őt.* A ragok nélküli egy szótagú szavak írásában valamiképp jelezni kell a szó kiejtésének módját és a jelentését is. Ezért a kínai írás többnyire kétjegyű jelekből áll, s jelenleg a teljes jelkészlet megközelíti a 45 ezret. (A Kr. u. XVIII. század eleji Kang-hszi-féle jelszótár – *suo-ven* – 44 449 írásjelet tartalmaz.) Gondoljuk el: mi legfeljebb 60 írásjel segítségével írunk és olvasunk, a kínaiaknak ahhoz, hogy a mindennapi életben használatos szavakat leírassák vagy a napilapokat olvashassák, legalább 3000 jelet kell ismerniük. Az igényesebb szövegek: szépirodalmi művek, folyóiratok olvasásához ennél jóval több, mintegy 4500–5000 írásjel ismerete szükséges, de a különböző tudományágaknak is megvannak a saját írásjegyeik. „Az ilyen jeltömeget rendszer nélkül még felsorakoztatni sem lehet – szögezi le Várkonyi –, s azért az írástudók már régóta az egyes determinatívum-fajták, azaz fogalomcsoport-jelzők segítségével igyekeztek rendszerezni a jeleket. Ezeket a determinatívumokat csoportjelzőknek, tőjeleknek nevezhetjük, vagy a nyelvészeknél kölcsönvett műszóval radikálisoknak, gyökérjeleknek. Minél kisebb a számuk, annál áttekinthetőbb és megjegyezhetőbb az anyag. A legrégebb *suo-ven* még 540 csoportjelzőt használ, a Kang-hszi-féle már csak 214-et, s ezek máig megmaradtak.”

Az írásjegyek alakja is fokozatos átalakuláson ment át, s erre nemcsak az egyes írástudók „kézügyessége” hatott, hanem az írást hordozó felület vagy az írószerszám is. Mint Kéki Béla megjegyzi: „A kínaiak kezdetben – az állati csontok mellett – bambuszrudakat használtak az íráshoz, feltehetőleg ezért írtak függőleges, fentről lefelé futó sorokban. (...) Nagy fordulatot jelentett a kínai írás történetében a selyem használatbavétele és a festék felcserélése tussal. Kr. e. 200 táján Meng-tien feltalálta a nyúlászörccsetet, s ennek széles körű alkalmazása változásokat idézett elő a jelek formájában: a jelek szögletesége föllazult, ekkor alakult ki művészi szépségük.” Ehhez Várkonyi Nándor a következőket fűzi: „Amíg kőre vésővel, bambuszlemezre késsel kellett bevésni a jeleket, ezek többé-kevésbé megtarthatták rajzszerű, képjellegüket; a náddal s az ecsettel való festés könnyűsége gyorsabbá tette a munkát, egyszerűsítette a jelek formáját. A kacskaringók, kör alakú vonalak mindinkább függőleges és vízszintes vonalak rendszerévé alakultak át, amikben az eredeti kép már fel sem ismerhető.”

A kínai írás fejlődése öt fázison ment át, ezek külön nevet is kaptak. A három legrégebb – még a nyúlászörccset feltalálása előtti korból – a *csia-ku-ven*, a *ta-huan* és a *sziao-huan*. A szörccset, majd a papír korában (Han-dinasztia, Kr. e. 200 – Kr. u. 200) megszületik a kuriális írás: a *li-su*, s ebből alakul ki a ma is meghatározó jelrögzítés és sorvezetés, a *kai-su*. De ezzel egyidejűleg más írásformák – ún. duktusok

fonetikai elem	264	282	391	597
szemantikai elem	敖 ào	參 cān	堯 yáo	甫 fǔ
9 亻 személy	傲 ào: büszke	慘 cǎn: jó	僥 jiǎo: szerencsés	輔 fǔ: segít
64 扌 kéz	掬 jū: ráz	掺 chān: megfog	撓 nǎo: karcol	捕 bǔ: megragad
75 木 fa	桉 ān: dereglye	掺 chān: fenyő	橈 nǎo: evező	捕 fǔ: rács
85 氵 víz	激 jī: patak	渗 shèn: rés	澆 jiāo: szór	浦 pǔ: csermely

Kínai karakterek fonetikai és szemantikai összetevői

– is léteznek, akár csak a mi írásunkban (pl. kurzív, antikva, groteszk stb.). Várkonyi Nándor írja már idézett művében: „A kínai kurzív kézírás egyik fajtája, a *kai-hing-su* feloldja a merőleges, ferde és vízszintes vonalak merevségét, de még megőrizz némi alakbeli rokonságot a *kai-suval*, míg fejlettebb formája, az úgynevezett fű-írás, a *cao-su*, már csak az írás gyorsaságát szolgálja, s a mi gyorsírásunkhoz hasonló, rugalmas, könnyen folyó cikornyákból áll. Tizenkétféle díszírást sorolhatunk fel: az 1. a rendes *kai-su*; 2. az úgynevezett drágáírás; 3. csodálatos írás; 4. kalászirás; 5. fenséges írás; 6. csillagírás; 7. felhőírás; 8. békaporontyírás; 9. madárírás; 10. sárkányírás; 11. arany nyílírás; 12. harangírás. Ezek az elnevezések az íráson át jó példában mutatják a kínai nép nagy fantáziáját, költői és formateremtő érzékét. Ugyanabból a dús talajból sarjadtak, mint a kínai vázák, műtárgyak s az egész utolérhetetlen kínai iparművészet. Végül van egy teljesen különfajta varázsírás is, amely az előbbiekkal semmilyen kapcsolatot sem mutat.”

Tanuljunk „kínaiul” írni

A kínai írás megtanulása maguknak a kínaiaknak is sok gondot okoz, de a külföldiek számára eleinte szinte lehetetlen feladatnak látszik. A tanulást megkönnyítendő W. E. Soothil az 1880-as években kidolgozott egy rendszert (*Soothil-féle szótagábécé*), amely a kínai írásjegyek kettősségéből – hogy ti. van szemantikai és fonetikai összetevőjük – a karakter hangzó változásának kiejtését segítő fonetikai összetevőt emeli ki és ennek alapján osztályozza az írásjegyeket. A kínaiak inkább a jelentéshez kulcsot adó szemantikai összetevő (esetleg az írásjegyeket alkotó vonások *száma*) szerint csoportosítanak. Mint A. Robinson írja: „Ha kiválasztunk bizonyos fonetikai oszlopokat, azokból pedig az azonos jelentéssel/tővel rendelkező karaktereket, majd sorokba rendezzük őket, egy szemantikai-fonetikai táblázatot hozhatunk létre. (...) Általánosságban igaz, hogy a kínai karakterekben a fonetika könnyebben elvezet a kiejtéshez, mint a szemantika a jelentéshez. Ez igaz azon tudósok feltételezéseire ellenére, akik ragaszkodnak véleményükhöz, miszerint a kínai írás valójában logografikus, melyben a fonográfia szinte egyáltalán nem meghatározó. (...) Egy anyanyelvű olvasó számára a kínai írás olvasása részint emlékezeti aktus, részint pedig a kapcsolódások felismerésének a képessége. Amire viszont egyáltalán nem hasonlít e cselekvés (...), az néhány ezernyi telefonszám memorizálása és felidézése. (...) Amennyire riasztóak a kínai karakterek egy külföldi diák számára, annyira nem lehet rájuk fogni, hogy véletlenszerűek lennének.”

Ám kínaiul megtanulni akkor sem könnyű, ha az ember mindezt tudatosítva egy szótár segítségével kíván behatolni ennek a távol-keleti, a sino-tibeti nyelvcsaládba tartozó nyelvnek a rejtelmibe. Az ábécét használó népek számára természetes, hogy az egyes szavakat az ábécé sorrendjében írjuk egymás után, tehát a szó legelső betűje a legfontosabb, majd a második, a harmadik és így tovább. A nem ábécét használó írásoknál azonban ezt az elvet aligha alkalmazhatjuk, s ez különösen igaz a kínai esetében. A kínaiak számos rendszert dolgoztak ki a szavak *szótárba sorolására*, ezek a karakterek *formáján* és nem a jelentésén vagy az ejtésén alapulnak. A Robinson szerint az „egyes szótárak aszerint rendezik sorba az írásjeleket, hogy hány vonással lehet megrajzolni őket: ez egy olyan mozdulatsor, melyet már az iskolában belevernek az írni tanuló diákok fejébe. (...) Népszerűbb ennél az *alapfogalom-vonás-rend-*

szert, amelyet az első kínai szótár is alkalmazott (Kr. u. II. század). Itt 540 szemantikai kulcs vagy *alapszó* köré rendeződött a szótár által feldolgozott 9353 karakter: ilyen volt a *víz*, a *növényzet*, a *rovar* (...); az alapszavak számát később 214-re redukálták. Ezeket aztán a vonások száma – 1–17-ig – alapján rendezték az alapszavakra épülő sorrend szerint (vagyis a *víz* alapszó mindig a 85. volt a listán). Ahhoz, hogy valaki használhassa ezt a szótárat, előbb azt kell eldöntenie, vajon melyik alapfogalomhoz tartozhat a kérdéses szó, márpedig ezt gyakran bajos meghatározni. (...) A 214 alapfogalmat használó alapfogalomvonás-rendszer egészen az 1950-es évekig általános volt. Manapság, az egyszerűsített karakterek korában a szótárak által alkalmazott alapszavak 186 és 250 között mozognak; nincs irányadó mérce”.

A kínai írás *latinosságára* – tehát a latin ábécé betűinek az alkalmazására – maga a legismertebb kínai kommunista vezér, Mao Ce-tung tett ígéretet még az 1930-as évek derekán, mert mint megjegyezte: „a kínai írásjegyeket olyan nehéz megtanulni, hogy még az alapkepek legjobb rendszere vagy az egyszerűsített oktatás sem fegyverzi fel az embereket igazán hatékony és gazdag szókinccsel”. Mao azonban az értelmiség kemény ellenállásába ütközött, s csak kompromisszumok árán tudta bevezetni 1958-ban a latinra átírt kínai írást, amelyet *pinyinnek* (betűhangnak) neveztek el. Ennek nyomán lett pl. Peking latin írásmódja Beijing, Kantoné Guangzhou stb. A kulturális forradalom idején, az 1960-as években azonban a vörösgárdisták harcot hirdettek a „kínaiaknak a külföld előtti meghunyászkodását jelképező” pinyin ellen, s noha időközben a kulturális forradalom lecsengett, a pinyin helyzete nem javult, s jelenleg meglehetősen kaotikus a helyzet. Úgy tűnik, a karakterek eltörlése helyett inkább a *digráfia*, tehát a két írás párhuzamos használata a járható út.

Belátható, hogy a kínai írás elsajátítása sok erőfeszítést és türelmet igényel, s mivel lényegében szóírásról van szó, elvileg lehetséges, hogy aki ismeri ezeknek az írásjegyeknek a jelentését, olvasni tudná és megérthetné a kínai szövegeket anélkül, hogy kínaiul tudna. Sőt, ez nem csupán lehetőség, hanem gyakorlat is a mai Kínában, ahol a nagy távolságok és a kínai nyelv sajátos szerkezete folytán rendkívül nagy a dialektusok száma és közöttük sok esetben olyan jelentős a különbség, hogy az egyes nyelvjárástokat beszélők kizárólag a leírt szöveg alapján képesek megérteni egymást. A. Robinson azonban más véleményen van. Kétélyeit a következőkkel indokolja: „A kínai a sino-tibeti család tagja, amely távolról az indoeurópai nyelvcsaládra emlékeztet; a különböző kínai regionalektusok, például a *yue* (kantoni) és a *wu* (melyet Sanghai környékén beszélnek) hasonlóan viszonyulnak egymáshoz, mint az angol, a holland és a német a germán nyelvek közül, vagy a francia, a spanyol és az olasz a neolatin nyelvek csoportjában; ezzel szemben a mandarinon belüli dialektusok (a mandarint beszéli a kínaiak kb. 70 százaléka, s *putong-huának*, közös beszédnek is nevezik – L. T. megj.), például azok, amelyeket Pekingben és Nankingban beszélnek, az angol nyelv brit, amerikai és ausztrál változatával vagy az olasz nápolyi, római és toszkán dialektusaival vethetők egybe. És ahogy a francia vagy angol beszélők nem értik egymás irodalmát anélkül, hogy megtanulnák egymás nyelvét (hiába használják mindketten ugyanazt a latin írást), ugyanígy a kantoni kínai beszélők nem értik jól a modern írott kínait, ha nem tanulnak meg mandarin nyelven beszélni: a kantoni közelebb áll a mandarinhoz, mint mondjuk a spanyol a franciához, de a nyelvtani, szókincsbeli és ejtési különbségek így is nagyok.” Talán ezzel is magyarázható, hogy az írásreformra tett kísérletek eddig nem sok eredményt hoztak, bár az analfabetizmus elleni harc, a világ felé való nyitás igénye, valamint a szakmai ismeretek rohamos gyarapodása előbb-utóbb elkerülhetetlenné teszi a kínai írás gyökeres reformját. Az utóbbi évtizedekben lépésről lépésre haladva megkezdték a sok vonásból álló és gyakran használt jelek átalakítását, egyszerűsítését. „Közben folyik a munka annak érdekében – jegyzi meg Kéki Béla –, hogy az észak-kínai (pekingi) nyelvjárást az egész ország közös nyelvvé tegyék. Ez a *putong-hua* – a közös beszéd. Ha a *putong-hua* kellőképpen elterjed, akkor megszűnik a nyelvi széthullás veszélye. (...) Az írásreform eredményeképpen ma már a kínai napilapokban is vízszintesen és balról jobbra halad az írás. Újságcikkek címében, plakátokon, könyvek gerincén azonban most is találkozunk olykor függőleges sorokkal.”

A papír születése és a kínai könyvnyomtatás kezdetei

Az egyiptomi papiruszról szólva már utaltam rá, milyen sok leleményre és kézügyességre volt szükség a megfelelő írásfelület (írásbordozó) kialakítására. A kínaiaknak az elmúlt évezredekben volt jó néhány korszakalkotó „ötletük” és találmányuk, amelyek ma már az emberiség közös kincsei (iránytű, lőpor, selyem, porcelán, rakéta stb.). Ezek közül alighanem a legjelentősebbek egyike a papír volt, amelyet – némi túlzással szólva – a drága selyem pótlására találtak fel. Ez feltehetően időszámításunk kezdete körül történt, de sem a közelebbi időpontot, sem a feltaláló személyét nem ismerjük. Az első írásos híradás

a papírról Kr. u. 105-ből való: egy kínai évkönyvben egy bizonyos Caj-lun írja le a papír készítésének módját: „Szövetrongyokat rothasztottak vízben, majd mozsarakban porrá törték, a port lapos tálakban péppé eresztették fel, a pépet hálóval vékony rétegben kiemelték, lepréselték, megszáritották, simára mángorolták, s végül keményítővel vonták be, hogy szívókéességét elveszítse.” Nemcsak rongyokat és szövetmaradványokat, hanem növényi rostokat, kötél- és selyemhulladékot is felhasználtak a papírgyártásnál. Mint Kalmár Péter megjegyzi: „A vizes oldatokból az ókori Kínában kétféle módon tudtak papírt előállítani. Egyes vidékeken a merítéses, máshol pedig a felöntéses technika terjedt el. Mindkettőhöz szitára volt szükség, amelyen maga a papírlap kialakult: az előbbi eljárásnál a szitát merítették a rostolatba, az utóbbi módszernél az anyagot öntötték a szitára. A felöntéses technika csak Ázsia egyes részein terjedt el, a merítéses technika viszont az egész világon ismertté vált.”

Caj-lun, a papír atyja

Korábban Caj-lunt tartották a papír feltalálójának, de az újabb adatok ismeretében inkább a technológia továbbfejlesztőjének tekinthetjük. Feltehetően Dél-Kínában, egy kézműves sarjaként látta meg a napvilágot és fegyverkovács lett. Kr. u. 75-ben lépett a császár szolgálatába, s alig 15 évvel később már ő volt a fegyvertár (arzenál) igazgatója. Caj-lun kelet-turkesztáni rabszolgája társaságában sokat utazgatott az országban, s feltehetően így ismerkedett meg a papírgyártás alapjaival is (talán éppen rabszolgája szolgáltatta az első információkat). A technológiát tökéletesítette, majd a császárnak is bemutatta, aki ezt követően elrendelte, hogy az egész birodalomban vezessék be a jobbára hulladéknyersanyagot felhasználó eljárást. Caj-lun nem sokáig élvezhette Ho-ti császár kegyeit, mert irigyeinek intrikája annyira megkeserítette az életét, hogy inkább az öngyilkosságot választotta.

A papír használata fokozatosan elterjedt, előbb a Kínai Birodalomban, majd a környező országokban is. Nemcsak íráshordozóként alkalmazták, hanem a Kr. u. II. században már papír zsebkendőket is gyártottak belőle, s a VII. században Kínában megjelentek az első papírpénzek is. Később – a IX. és X. század táján – a papírt terítők, alkalmi ruhák nyersanyagaként is használni kezdték, sőt ekkor jelent meg a toalettpapír is.

A papír fokozatos elterjedése forradalmi változást hozott az írás rögzítésének és sokszorosításának technikájában is. Hosszú szöveget kézzel leírni, esetleg többször is lemásolni nem örömteli foglalatosság – bár az ókorban az „írástudókat” tisztelet övezte és anyagilag is megbecsülték őket –, ezért sokakat foglalkoztatott a kérdés, hogyan lehetne a lehető legegyszerűbben sokszorosítani. A megoldást a *könyvnyomtatás* feltalálása jelentette, amelyet mi, európaiak a XV. század közepén működő német Gutenberg nevével kapcsolunk össze, de ezt a nagyszerű találmányt Keleten már évszázadokkal korábban ismerték. A IX. században már alkalmaztak egy módszert, amelynek lényege így foglalható össze: a szójelek tükröképét berajzolták egy fatáblára (fadúcra), majd körbevették őket, végül a féldomború jeleket festékkel lekenték, erre megnedvesített papírt vagy selymet terítettek és alkalmas eszközzel végigdörzsölték. (Ezt a technikát *xilográfiának* nevezik.) Az első fennmaradt kínai ősnyomtatvány – a címe: *Gyémánt Szutra*, amelyet hat fatábláról 16 láb hosszú tekercsre a zárószöveg tanúsága szerint 868. május 11-én Vang Csih nyomtatott és szülei emlékezetére ingyen szétosztott – is ezzel a technikával készült. Ennek az irattekercsnek a megtalálása a kiváló magyar származású utazó, Stein Aurél (1862–1943) nevéhez fűződik.

Ő a XIX. század utolsó és a XX. század első évtizedeiben több expedíciót is vezetett Közép-Ázsiába és Kelet-Turkesztánba, ahol különböző – fatáblákra, fakéregre, bőrre, selyemre, papírra írt – szanszkrit, kínai és egyéb nyelvű, változatos tartalmú szövegeket talált. Második belső-ázsiai expedíciója során (1906–1909) a Takla-Makán sivatagot keleti irányban átszelve Tunhuang közelében 1907-ben felkereste az Ezer Buddha Csarnokai néven ismertté vált barlangszentélyeket, ahol másfél ezer évvel korábban, a IV. században remeték éltek. „Jóval később – írja Tevan Andor *A könyv évezredek útja* című munkájában –, a XI. században temérdek kincset halmoztak fel a barlangokban, hogy háborús pusztításoktól és egyéb viszontagságoktól az utókor számára megőrizték azokat. A barlangokat a kincsek összehordása után befalazták (1035-ben – L. T. megj.), mégpedig olyan ügyesen, hogy a befalazás helyét a sziklafaltól meg sem lehetett különböztetni. Amikor a falazással elkészültek, a felhúzott falakat, de a sziklafal falainak egy részét is ékes falfestményekkel díszítették. A befalazott kincs háborítatlanul nyugodott helyén,

Gyémánt Szutra

anélkül hogy valaki sejtette volna, mi rejlik a sziklafalak mögött.” Az 1900-as évek elején egy Wang Tao-si nevű kínai szerzetes úgy találta, hogy a falfestmények restaurálásra szorulnak, s amikor hozzáfogott a munkához, felfigyelt arra, hogy helyenként téglával tömték be a fal nyílásait. Amikor ezt a téglafalat kibontották, feltárult előtte az addig elzárt barlangrendszer és az ott elrejtett kincsek (15 000 gondosan becsomagolt tekercs a Kr. u. 406–994 közötti évekből). A derék, ám meglehetősen bizalmatlan papot Stein Aurél rávette arra, hogy mutassa meg neki a leleteket. Felismerte, milyen becses tudományos értéket jelentenek, s mint Tevan írja, „ezüst patkókkal megvesztegette a szerzetest s az éjszakák leple alatt 3000 tekercset, 6000 okiratot és sok száz festett templomi zászlót hordott el a barlangból”. Ne széptsük a dolgot: Stein Aurél bizony műkincslopást követett el, s tettét csak az igazolja, hogy mindezt a tudomány érdekében cselekedte. A tekercsekről a londoni British Museumba szállításukat követően állapították meg a szakemberek, hogy nem kéziratról, hanem a világ legrégebbi, fatábláról nyomtatott könyvéről van szó. „A tekercs alakú könyv eleje – jegyzi meg Tevan – egy isten képét ábrázolja, amint a trónján ül és egy előtte térdelő öregemberhez beszél. Körülötte Buddha-szerzetesek állnak.” A kéziratok között volt még egy négylapos nyomtatvány több mint ötven példányban, négy tekercs és egy 994-ben nyomtatott nyolcoldalas könyv is. Fitz József felsorolja a táblanyomás technikájával készült későbbi nyomtatványokat is: „A 981-ben elhalt Sie Kiu cseng krónikájában beszámol arról a nagy vállalkozásról, mellyel Feng Tao miniszter a konfuciuszi kánoni könyveket sok száz kifaragott táblával nyomtatott 130 kötetben kiadta. 994 és 1063 közt a kínai nemzeti akadémia több száz kötetben közreadja a régi uralkodóházak történetét. 972-ben kezdik nyomtatni a buddhista *Tripitakát*, s már az első kiadásban 130 000 fatábláról 5000 kötet készült el. A 12-13. században még húsz kiadása jelenik meg, többek közt Japánban is. A 15. századi koreai kiadás 6467 kötetre rúg, s ebből 6465 kötet a tokiói császári könyvtárban ma is megvan; mindössze két kötet veszett el az egykor teljes sorozatból. Újabb időben a régi kínai könyveknek 2100 kötetből álló fényképhasznmás-sorozata jelent meg, s ebben 300 kötet mutatja be a Szung- és a mongol-dinasztiák (960–1368) korának nyomtatványait. Ebben az időben egész Kelet-Ázsiában Nárától Turfánig minden valamirevaló irodalom nyomtatásban jelent meg.” Ehhez tegyük még hozzá, hogy a XIV. században már megindult a *Pekingi Újság*, a világ első hírlapja.

A XI. században ezt a sokszorosító eljárást úgy tökéletesítették, hogy feltalálták a mozgatható betűkkel történő nyomtatást. „A fejlődés három szakaszon váltott át: az agyag, a fa és a fém szójegyek, betűk használatán – írja Várkonyi. – Az agyagjegyek (mai szóval típusok) feltalálása Pi-seng nevéhez fűződik, s működéséről híven értesít barátja, Sen Kuo, a kitűnő történetíró. Tőle tudjuk, hogy Pi-seng 1040–1048 között agyagból mintázta jegyeit, s szalmatűzön cseréppé égette; szedőtáblája vaslap volt, ezt gyantával

vonta be, s tűzön melegítvén, a puha gyantába rakta jegyeit, a hasábokat sínek közé szorította, s a szedést deszkalappal simára egyengette. A további eljárás már ismert volt: festékezés, papírra nyomás. Mindez simán és gyorsan ment, mert két szedőtáblát használt, s míg az elsőről folyt a levonás, a másikon kiszedték a következő ívet. Levonás után felmelegítették a gyantát, szétdobálták a jegyeket, s kiszedték a harmadik ívet. Ehhez természetesen sok jegy s mindegyikből több példány kellett, gyakorisága szerint. Hogy rendet tartsanak köztük, sok ezer rekeszű szekrényekben tárolták őket, a hivatalos rímszótár sorrendje szerint, s a hiányokat meg az eltört jegyeket azonnal pótolták agyagból. Nagy műhely volt ez, valóságos intézmény, és Sen Kuo politikai pártjának szolgálatában állt. Pi-seng halála után pedig a párt tulajdonába ment át.”

Fából is készültek kiszedhető betűk, de ezek hamar elhasználódtak, emiatt tartósabb anyag után kellett nézni. A porcelánbetűk készítése kissé körülményes, ezért Koreában a XIV–XV. század fordulóján fém-ből, elsősorban bronzból készült betűket kezdtek önteni, homokból kialakított öntőformákban. Nyilván nem nehéz belátni, hogy a sok ezer kínai írásjegy kiszedése milyen körülményes, ezért végül is a könyvnyomtatás európai „újrafeltalálása” tette lehetővé e sokszorosító technika világméretű elterjedését.

Korea írni tanul

A mai Korea az azonos nevű félszigeten található Kína (és Oroszország) szomszédságában, s már kétezer éve szoros kulturális, gazdasági és politikai kapcsolatok fűzik a világ legnépesebb országához. A koreaiak a Kr. u. I. (más források szerint a IV.) században a buddhista vallással együtt átvették a kínai hieroglifák használatát is, miután az eredetileg szanszkrit nyelven íródott buddhista szent szövegek kínai fordításban érkeztek meg Koreába. A koreaiak vagy másfél ezer éven át ezekkel az írásjegyekkel írtak, jóllehet a kínai és a koreai nyelv grammatikailag meglehetősen távol áll egymástól: a koreai nyelv agglutináló, vagyis ragokat használ – akárcsak a magyar például –, így a kínai szóírás nem éppen alkalmas a koreai szavak rögzítésére. Ezt ellensúlyozandó, Szol-Cshong koreai tudós Kr. u. 690-ben a kínai hie-

그리고 이미 몇 달전부터 이렇게 이루어진다, 난 여기 있고, 넌 저기 있다, 난 이것을 하고, 넌 저것을 한다, 난 이렇게 보고, 넌 저렇게 본다, 난 이것을 말하고, 넌 저것을 말한다, 난 이것을 읊다 하고, 넌 저것을 읊다 한다, 내겐 이것이 필요하고, 네겐 저것이 필요하다, 내겐 이것이 중요하고, 네겐 저것이 중요하다, 난 이럴 힘이 있고, 넌 저럴 힘이 있다, 이것이 난 괴롭히고, 저것이 넌 괴롭힌다, 난 이렇게 하려 하고, 넌 저렇게 하려 한다, 내겐 이것이 진실이고, 네겐 저것이 진실이다, 그리고 또 계속해서 차이를 늘여 놓을 수 있지만, 그렇게 하진 않겠다, 이 정도로도 아무것도 증명하지 못함을 증명하는데 충분하기 때문에, 그것은 사실을 가려 버리고, 우리가 행복하지 않다는 사실에 적합할 뿐이다, 그리고 불행은 갈라 놓는 것이 아니라, 무엇보다도 우리 자신을 잘 묶어 놓는다, 우리의 미래에 담보가 있다면, 심지어 불행은 이상하게 언젠가 우리의 행운이 있을 때, 바꿀 수 있는 그것이다, 그리고 마찬가지로 우리의 행운이 있게 되면, 행복으로 바꿀 수 있다, 하지만 그때까지는 아직 많은 시간이 남아 있고, 그때까지 또 많은 것이 일어날 수 있으며, 우리는 지금의 우리보다도 더 나쁠 수 있고, 서로에게 더 과분할 수도 있다, 우리가 지금 하고 있는 것보다 서로를 더욱 견딜 수 없는 것으로 생각할 수도 있으며, 지금 있는 것에 우리가 더욱 불만일 수가 있으며, 우리가 지금 적다고 생각하는 것을 더욱 적다고 이야기할 수 있으며, 지금 서로의 눈에 비추어 보는 것보다도 우리 자신이 더욱 박탈당했음을 느낄 수 있게 한다, 점점 좁아지는 원을 세우는 동안에, 그리고 서서히, 하지만 확실히 우리는 늙어 간다, 그리고 마침내 서로에게 행복하는 것처럼 죽음에 무릎을 꿇는다.

Mai koreai írás (Részlet Oravec Imre *És így megy ez már* című írásának koreai fordításából)

roglifák alapján kidolgozta a *ridu* írást, amely 30 új jelet is tartalmazott, ezek azonban nem fogalmakat vagy szavakat jelöltek, hanem szótagokat, és segítségükkel rögzítették az igekötőket, a ragokat és egyéb, csak a koreai nyelvben meglevő grammatikai sajátosságokat. Később újabb szótagjelek születtek, és a koreai írás fokozatosan átalakult a Közel-Keleten már ismert szó- és szótagírássá. Idővel azonban egyre nagyobb nyűgöt jelentett ez a kombinált írásmód. Az írásreform bevezetését végül mégsem ez a körülmény, hanem a könyvnyomtatás koreai elterjedése kényszerítette ki. 1392-ben külön könyvminisztériumot állítottak fel, hogy kellő gondoskodás történjék a rézből és bronzból készült jegyek öntéséről és a könyvszükséglet kielégítéséről. Ez a Ji-dinasztia érdeme, amelynek Ji tábornok (Ji Szang-gje) volt a megalapítója; utóda, Tai-cong 1391-ben a következő rendeletben okolta meg a mozgatható fémjegyek használatát: „A fatáblák, sajnos, elkopnak, és nehéz dolog a Föld összes könyve számára táblákat faragani. Ennél fogva akarattunk és törvényünk, hogy rézből jegyek készíttessenek, és minden egyes könyv velük nyomassék, hogy ezáltal a könyvműveltség (képzettség) a legszélesebb elterjedését nyerje, mérhetetlen hasznára mindenkinek.”

„E cél elérésére csakugyan nem sajnálták a fáradságot – jegyzi meg Várkonyi. – A király 1420-ban elrendelte a kolostorok bronzgongjainak és az állami hivatalok vázáinak és minden egyéb bronztárgyainak beszolgáltatását, s két hónap alatt új jegykészletet öntetett belőlük. Tizennégy évvel később pedig megint két hónap alatt 200 000 új jegyet. Az öntés mintájául 1409 óta a királyi könyvtár három, különösen szépen nyomott könyvének típusai szolgáltak. A hatás nem is maradt el; egy 1437. évi nyomtatvány előszava büszkén közli, hogy az új módszerrel a napi termelést 20 ívről 40-re tudták növelni. Ugyanebben az időben egy koreai író nem habozik kijelenteni, hogy a klasszikus és tudományos művek gyűjteményes kiadásai már »minden házban« megtalálhatók.”

Elmondható, hogy a jegyöntés és a nyomtatás a kor technikai színvonalához mérten tökéletes volt. „A jegyeket először fából faragták ki (ez volt a *patrica*, azaz nem tükörkép) – írja Várkonyi –, a patricát finom tengerparti fővenybe nyomták, vagyis *matricát* készítettek, s erről öntötték rézből vagy bronzból a negatív típusokat. A szedéstáblán pedig nem gyantába nyomták vagy sínekbe szorították őket, mint azelőtt, hanem viaszba ágyazták. Azonban a sajtolásig ők sem jutottak el, mindvégig kézi erővel simították és dörzsölték rá a szedésre az íveket, mint ma kis nyomdáknál a kefelevonatokat.”

Az 1400-as évek elején – kínai hatásra – sok százezer írásjelet öntöttek ki bronzból, s ekkor egyértelművé vált, hogy a betűszedés rendkívül nehézkes a sok jel használata miatt. Az 1419–1452 között uralkodó koreai császár, Sze-Dzsong 1446-ban kiadott rendeletében bevezette az új írás használatát, amely betűírás, tehát minden jel egy hangnak felel meg. Ezt a koreai ábécét *ün-munnak* (nemzeti írásnak) vagy *kön-munnak* (állami írásnak) nevezték el.

Jóllehet, az ábécé bevezetése a nehézkes hieroglifírás helyett az írás és az olvasás nagyfokú egyszerűsödését hozta magával, a pórnép nyelvét megvető koreai arisztokraták és írástudók azzal tüntettek, hogy továbbra is ragaszkodtak a kínai gyökerű íráshoz, a hivatalos okmányokat és okiratokat pedig kínai nyelven írták. Csak a XIX. század utolsó évtizedében, 1895-ben kezdték az *ün-mun* használatát a tulajdonnevek írásában a hieroglifákkal írt hivatalos koreai lapokban. Közel fél évezrednek kellett elteltetnie ahhoz, hogy a koreai nyelv és az *ün-mun* végérvényesen elfoglalja a helyét Koreában; a XX. század első évtizedeiben vezették be a 11 magánhangzóból és 14 mássalhangzóból álló koreai ábécét az iskolákban és a könyv- és lapkiadásban. A koreai nemzeti írás jelei külön-

A papír készítése (japán miniatúrák)

bőző geometriai elemekből (pontok, vonások, négyzetek, körök együtteséből) állnak. Van egy érdekes sajátosság is: a szótagvégi mássalhangzókat az előttük álló magánhangzó alá írják.

A kínai hieroglifák vándorúton

A kínaiakkal gazdasági vagy politikai kapcsolatban álló szomszéd népek közül több is átvette a kínai hieroglifák használatát, vagy azok nyomán saját írást teremtett magának. E szomszédok némelyike később rövidebb-hosszabb ideig a megosztott és több részre szakadt kínai állam jelentős területeit hatalma alá gyúrta, közülük a bokhájok, a kitajok és a mongolok voltak a legjelentősebbek. A Bokháj Királyság a Kr. u. VIII. században alakult ki, és másfél évszázadig állt fenn a mai Kína északi és északnyugati részén. A bokhájok írása külsőleg a kínai hieroglifákra emlékeztetett, de a szójelek helyett elsősorban szótagjeleket használt. A kutatók szerint a bokháj írás megalkotásánál a koreai ridu írást is figyelembe vették. A Bokháj Királyságban törvény írta elő, hogy a férfiak addig nem nőülhetnek, amíg meg nem tanultak írni, valamint írni és olvasni. Ebből nyilvánvaló, hogy az írástudás eléggé általános volt a szegényebbek körében is, de a bokháj arisztokrácia bizonyos körei ragaszkodtak a kínai nyelvhez és íráshoz (akárcsak a magyar nemesség a latinhoz és némethez, vagy az orosz arisztokrácia a franciához a XVIII–XIX. században).

A bokháj szó- és szótagírás volt a mongolokkal rokonságban álló kitajok írásának a modellje. A vándorló-nomád életmódot folytató kitajok a X. században egy magát az „Egek urának” nevező vezér irányítása alatt egyesültek, és létrehozták Liao államot, amely kínai mintára szerveződött, és a kínai kultúra közvetítője lett a többi mongol törzs között. Liao fennállásának kétszáz éve alatt (1125-ben szűnt meg) jelentős területeket foglalt el. Előbb a Bokháj Királyság került a fennhatósága alá, majd legyőzte az Északi és a Középső Kínai Császárság seregeit is. A birodalom székhelye az Északi Kínai Császárságban (a mai Peking helyén) alapított Déli Város lett, a Középső Császárság pedig rendszeresen jelentős adót fizetett (ezüstben és selyemben) a kitaj uralkodónak. A kitajok nemcsak a csatatereken jeleskedtek, hanem az irodalom területén is: sokan – még az uralkodók is – verseltek, s az írás eléggé elterjedt lehetett. Ennek ellenére ebből a gazdag írásos hagyományból sokáig semmit nem ismertek, s az 1920–1930-as évekig csupán 5 kitaj hieroglifjelről tudtak. Mint az orosz íráskutató, Alekszandr Kondratov megállapítja: „Ekkor a régészek feltárták a kitaj kultúra első nyomait: feliratos márványszteléket és síremlékeket a föld alatti mauzóleumokban, ahol három kitaj uralkodót (feleségestül) is eltemettek. A köveken talált szövegek kitaj és kínai nyelven íródtak. Később a mai Mongólia területéről is előkerült néhány kitaj írásos nyelvemlék, s a szakemberek napjainkban már több mint 10 ezer kitaj írásjegyet ismernek, ezek azonban még megfejthetetlenek.” A kitaj hieroglifák azonosítását az a körülmény is nehezíti, hogy nem tudni, milyen volt a kitaj nyelv. A legvalószínűbbnek az a feltevés látszik, mely szerint a mongollal állt rokonságban (ezt megerősíti az is, hogy voltaképpen Liao-állammal kezdődött a mongolok több évszázados uralma Kínában és Közép-Ázsiában). De ugyanígy rokonítható az altaji nyelvcsalád más képviselőivel is, mint a tunguz-mandzsú és a türk-tatár nyelvek.

Liao a belviszályok és a gyengekezű uralkodók erélytelensége következtében a XI. század végén és a XII. század elején fokozatosan felbomlott, és az agresszív szomszédok prédája lett. 1125-ben északkelet felől a nomád dzsürsücsik özönlötték el Liao területét, a kitajok pedig nyugatra menekültek és Turkesztánban megalapították Kara-Kitaj államot. A dzsürsücsik a mai Észak-Kínában egy új és erős birodalmat hoztak létre, a Kin-(vagy: Csin) államot, amely a Kína déli részén elterülő Déli Szung-dinasztiát is adófizetésre kényszerítette. Az evenkekkel és a mandzsukkal nyelvrokonságban álló dzsürsücsik uralkodója 1120–1130 táján elrendelte az ország nemzeti írásának a megteremtését. Erre a feladatra egy tudós főúr, Hsze Jin vállalkozott, aki a kínai hieroglifák (pontosabban a kai-su írás) alapján és a kitaj írás szabályait figyelembe véve alakította ki a dzsürsücsü írást. A fennmaradt szövegekben mintegy 700 különböző írásjelet számoltak össze (a kitaj írás emlékekben is kb. ennyit találtak), tehát egy kombinált szó- és szótagírásról van szó.

A vietnami írás

A kínai hieroglifák nyomán keletkezett valamikor a Kr. u. X. században a *vietnami írás* is, s ellentétben a riduval vagy a kitaj írással nem szorult jelentősebb módosításra, mivel a vietnami nyelv szerkezetében közel áll a kínaihoz: szintén egy szótagú szavakból áll és a hangok ejtismódja is igen változatos:

a hangsúlytól függően gyakran öt-hatféle is lehet. Ennek ellenére nagy bonyodalmak támadtak, amikor a földrajzi és a tulajdonnevek rögzítésére ugyanazokat a hieroglifákat kezdték alkalmazni, mint a köznevekére. Ugyanazt a jelet kínaiul és vietnamiul egyaránt olvashatták, ráadásul a vietnami írástudók gyakran új hieroglifákat is kitaláltak, miközben az írást nem szabályozták egyértelműen. Vietnamban kevés fadúcos nyomda működött, ezért a vietnami könyveket is többnyire Kínában (elsősorban Kantonban) nyomtatták, és a vietnami nyelvet nem ismerő – ezért sokszor hibát ejtő – kínai fametszők fokozták a zűrzavart.

A XVII. században Vietnamba érkező európai hittérítők felismerték az írásreform szükségességét, és a latin ábécé mintájára megalkották a vietnami betűírást, a szóhangsúlyok jelölésére pedig öt *diakritikus jelet* vezettek be; ezek magánhangzók fölé vagy alá illesztett vonások és pontok. Ez az új írás a közemberek körében gyorsan népszerűvé vált, s a XIX. század második felére teljesen kiszorította a kínai írásjelek használatát. A *kuok ngy* („állami nyelv”) elnevezésű vietnami betűírást hivatalosan a XX. század kezdetén vezették be. A hieroglifákat ezt követően már csak ritkán, díszírásként használták, végül teljesen kiszorultak, de az idősebbek között még sokan akadnak, akik tudják, hogy a nevüket hogyan lehet hieroglifjelekkel leírni.

A japán írás

Noha Japán szigetország (négy nagy és kb. 3900 kisebb szigetből áll), a Koreai-félszigettől alig 200 kilométernyi tenger választja el, ezért már az ókorban intenzív kulturális, gazdasági és politikai kapcsolatban állt az ázsiai szárazföldön kialakult államokkal, mindenekelőtt a kínai birodalommal. Akárcsak Ko-

a	ka	sa	ta	na	ha	ma	ya	ra	wa	
あ	か	さ	た	な	は	ま	や	ら	わ	
ア	カ	サ	タ	ナ	ハ	マ	ヤ	ラ	ワ	
i	ki	shi	chi	ni	hi	mi	ri			
い	き	し	ち	に	ひ	み	り			
イ	キ	シ	チ	ニ	ヒ	ミ	リ			
u	ku	su	tsu	nu	fu	mu	yu	ru		
う	く	す	つ	ぬ	ふ	む	ゆ	る		
ウ	ク	ス	ツ	ヌ	フ	ム	ユ	ル		
e	kesu	se	te	ne	he	me	re			
え	け	せ	て	ね	へ	め	れ			
エ	ケ	セ	テ	ネ	ヘ	メ	レ			
o	ko	so	to	no	ho	mo	yo	ro	(jo) no	n
お	こ	そ	と	の	ほ	も	よ	ろ	を	ん
オ	コ	ソ	ト	ノ	ホ	モ	ヨ	ロ	ヲ	ン

Japán kana – szótagjelek (felső sorok: *hiragana*, alsó sorok: *katakana*)

reában, Japánban is a buddhizmussal egyidejűleg – valamikor a Kr. u. IV–V. században – honosodott meg a kínai hieroglifikus írás. De a koreaihoz hasonlóan a japán nyelv is jelentősen eltér a kínaitól (több szótagú szavak, ragozás stb.), így az egy szótagú szavak rögzítésére szolgáló kínai írás csak jelentős módosításokkal volt alkalmazható a japán szavak lejegyzésére. A VIII–IX. században „a kínai fűírás szójeleinek egy kisebb csoportját – jegyzi meg Kéki Béla – csupán hangértéke alapján felhasználva kialakították a *hiragana* elnevezésű, kurzív jellegű szótagírást. A hiraganával tulajdonképpen megszületett a japán népnek nyelvéhez idomított sajátos írása, s ez lehetővé tette a nemzeti irodalom kialakulását”. Két évszázaddal később, a XI–XII. század fordulóján kifejlesztettek egy másik írástípust is. Ez a hiraganánál szögletesebb jelekből álló, a kínai normálíráson (hanzi) alapuló szótagírás a *katakana*, amelyben azonban megtartották a kínaiaktól átvett több mint 25 ezer, fogalmakat jelölő írásjegyet is. Idővel azonban a kínai hieroglifák egy jelentős része kikopott a használatból, s a XIX. század végére csupán 10 ezer jel maradt (az egyetemi végzettségűek ebből kb. 4 ezer jelet ismernek, a rendkívül műveltek ennek a kétszeresét). Természetesen voltak (és ma is vannak) arra irányuló törekvések, hogy a hieroglifákat teljesen kiszorítsák a mindennapi használatból (még egy szervezetet is létrehoztak, amely saját lapot adott ki *A kana tükre* címmel és ebben bizonygatták a szótagírás előnyeit). De mindezek az erőfeszítések hiábavalóaknak bizonyultak; csupán a gyermekkönyveket nyomtatják kizárólag katanával vagy hiraganával, az újságok és a felnőtteknek szánt egyéb kiadványok vegyesen tartalmaznak hieroglifákat és szótagjegyeket, ráadásul egy szövegben mind a hiragana, mind a katakana egyaránt előfordulhat. Többnyire a szótöveket hieroglifákkal (kínai szójelekkel, az ún. *kanjival* vagy *kandzsival*), az idegen szavakat és a földrajzi neveket katanával, míg a ragokat, igekötőket és névutókat hiraganával írják. Manapság azonban egyre szűkül az alkalmazott hieroglifák száma, az újságokban és a legtöbb könyvben legfeljebb 2–3 ezer szójel fordul elő. A japán iskolákban egyébként először – rendszerint az első osztályban – a hiraganát tanulják meg a gyerekek, majd a katakana következik, s eközben fokozatosan megismerkednek a fogalomírás jeleivel is. A negyedik osztályban (szinte játszva) megtanulják a latin ábécét, aztán a kilencedik osztályig a legfontosabb ideogrammákkal ismerkednek a diákok (ekkorra mintegy 1200 jel használatát tanulják meg). A kandzsi jelek alakja mellett a japánoknak a kiejtésüket is meg kell tanulniuk, s ezt két kategóriába sorolják. A *kun* olvasás lényegében az ún. japán ejtési változat, míg az *on* olvasás a kínaiából levezetett ejtési mód. A dolgot bonyolítja, hogy nem mindegyik kandzsi jelnek van *kun* és *on* olvasata is. „Ez attól függ, hogy a japánoknak van-e megközelítő fordításuk a vonatkozó kínai szóról – jegyzi meg A. Robinson. – Néhány egyszerű *on* szót átvettek a japánok, de az a gyakoribb eset, hogy az *on* olvasatok csoportosan jelentkeznek, s hosszabb szavakat hoznak létre”.

Mindkét japán írástípust 71-71 jel alkotja; ezek közül 5-5 magánhangzót jelöl (a japán nyelv csak a következő magánhangzókat ismeri: a, i, u, e, o), majd következnek a szótagjelek (egy-egy magánhangzóval összekapcsolt mássalhangzók), számuk 40, s ezekhez társul még két diakritikus jel: a *nigori* (°) és a *maru* (°). A *nigori* jel alkalmazása (*nigorizálás*) a mássalhangzók egyfajta lágyítását jelenti, pl. a *ka*-ból *ga*, a *sa*-ból *za*, a *ta*-ból *da*, a *wa*-ból pedig *ba* lesz. A *maru* jelet csak a *h* mássalhangzóval kapcsolatban használják, s ilyenkor *pa*, *pi*, *pu*, *pe* vagy *po* az ejtése. Ez 70 írásjel, amihez még az ún. szóvégi *n* csatlakozik, így adódik a 71 jel, de szigorúan véve a hiragana, illetve a katakana jelek száma tulajdonképpen csak 48. Mint Kéki Béla megjegyzi: „A japánok e logikusan felépített rendszer helyett szívesebben tanulják az írást az *Iro ha* kezdetű vers segítségével, amelyet Kobo Daishi buddhista pap írt 900 körül. E híres, 47 alapszótagból álló, az ősi formákat őrző versben egyetlen szótag sem ismétlődik. Szövegeinek és jeleinek megtanulása megkönnyíti a hiragana és a katakana elsajátítását.”

Az érdekesség kedvéért – Kéki nyomán – közreadjuk a verset Romaji–Hepburn-féle átírásban: *Iro ha nioedo/ Chirinuru wo!/ Waga yo dare zo/ Tsune naramu?// Ui no oku-yama/ Kyo koete/ Asaki yume mishi,/ Ei mo sezu.* (Magyarul valahogy így hangzana: *Tüzel a színe – s már hervad a virág./ Mit kímél létünkben a mulandóság?/ Átkelek a bús halálhegy ormain,/ S enyésznek dibdáb, mámoros álmai.*)

A japán nyelv valamennyi szava elvileg leírható a katakana vagy a hiragana 71 jelével (az egyik leg híresebb japán irodalmi mű, Muraszaki Sikibu úrnő XI. században keletkezett *Gendzsi regénye* pl. hiraganával íródott; a nők egyébként is évszázadokon át kanával írtak). Táviratot pl. csak katanával írva lehet feladni a postán –, ennek ellenére a japánok továbbra is ragaszkodnak a kandzsik használatához is, amit elsősorban az indokol, hogy a japán nyelvben sok az ún. *homofón szó*, tehát a különböző jelekkel írt fogalmakat ugyanúgy ejtik. A. Robinson példaként a *kanshō* ejtésű 17 kandzsi-jelnek megfelelő homofóniát említi. Ebben az esetben az írásjeltől függően beszélhetünk *kereskedősegről*, *beavatkozásról*, *győzelemről*, *csodálatról*, *korallzátonyról*, *kormányhivatalról* stb. Ha ezt kizárólag kanával írják, még a szövegkörnyezetből sem mindig derülne ki egyértelműen, melyik jelentésről is van szó. Az 1958-ban bevezetett részleges írásreform alkalmával a korábbi 3–4000 kandzsiból megmaradt 1853 jel, továbbá engedélyeztek 26 vitatott és 600 „megtúrt” jelet is.

Egy 1942-es kormányrendelet értelmében a japán szövegeket vízszintesen, jobbról balra haladva írják, de elvéve manapság is találkozni függőlegesen szedett sorokkal. A japán könyvek – akárcsak az arab vagy a zsidó művek – európai értelemben „hátról” kezdődnek, vagyis balról jobbra lapozódnak.

Mivel Japánban egyelőre nem tértek át a betűírásra – jóllehet Kéki Béla vagy 30 évvel ezelőtt még úgy vélte, hogy erre legkésőbb 2000 táján sor kerülhet –, a japán neveket és szavakat a betűírást használó európai nyelvekben fonetikusán az ún. *Romaji-Hepburn-szabályzat* alapján írják. Ugyanakkor azért Japánban sem állt meg az idő, s egyre több szövegben bukkannak fel a latin ábécé betűi, kivált a külföldi termékeket, filmeket stb. ajánló reklámokban. A japán írás latinosítását alighanem az elektronika és a komputerizáció rohamos terjedése felgyorsítja majd, s ezzel egyidejűleg a kandzsi egyre inkább kiszorul, mivel fékezi ezt a folyamatot.

VI. KÖZJÁTÉK UGARITBAN

Szíria legnagyobb tengeri kikötőjétől, Latakiától alig 15 kilométernyire délkeleti irányban található a Földközi-tenger partján Rasz Samra település, amelyet többnyire még a nagyobb léptékű térképeken sem szoktak megjelölni, hiszen napjainkban nem számít különösebben jelentős helynek. 3500 évvel ezelőtt azonban messze földön híres város állt itt: Ugarit, amely egy városállam központja volt. Az ugaritiak élénk kereskedelmet folytattak a környező országok népeivel, s amennyire erejükből tellett, igyekeztek megvédelmezni függetlenségüket. (A régészeti feltárások során olyan leletek kerültek elő, amelyek Ugarit szoros egyiptomi, hettita, babiloni, asszírjai és krétai kapcsolataira utalnak. A Rasz Samrával szomszédos Minet el-Beida ókori temetőjében egy mykénéi-ciprusi istennő szobrocskájára leltek, mégpedig egy mykénéi hercegi sírban, s ebből a két kultúrkör szoros kapcsolatára is következtethetünk.) Ez persze korántsem volt könnyű feladat, hiszen délről az egyiptomi fáraó, északról a hettita király, keletről pedig a babilóniai uralkodó fenyegette őket. A hatalmi erőviszonyok alakulásától függően egyszer az egyik birodalom, máskor a másik birodalom fennhatósága alá tartoztak, s amikor már úgy tűnt, hogy végre saját maguk urai lehetnek, váratlanul a tenger felől csapott le rájuk az ellenség (ezek a tengeri támadók krétaiak, dórok, lydek, frígek és más Égei-tenger melléki népek fiai lehettek), és Ugarit a lángok martaléka lett. A későbbi kutatások alapján elmondható, hogy Ugarit afféle közel-keleti Svájc lehetett: 10 nyelven beszéltek ott és 5 különböző írást használtak, de a legfontosabb és a leginkább figyelemre méltó az az ékjeles ábécé, amelyet sokan a betűírás ősként tekintenek. 1928-ig csak különböző írott történelmi források utaltak a városállam létezésére, pontos helyét nem tudták megállapítani, s romjait sem találták. 1928 márciusában aztán egy földműves Rasz Samra melletti kis birtokán egy boltozatos mennyezetű sírkamrára bukkant, amely felkeltette a régészek érdeklődését. Claude F. Schaeffer francia tudós vezetésével egy év múlva megkezdődtek a feltárási munkálatok, s különböző ciprusi és mykénéi vázák mellett ékírást használó agyagtáblák is előkerültek a föld mélyéből. Ekkor már nyilvánvaló volt, hogy Ugarit romjait találták meg, Charles Jean Gabriel Virolleaud, a libanoni régészeti intézet akkori igazgatója pedig hamarosan nyomtatásban is közreadta a megtalált agyagtáblák szövegét. Az akkád ékírásra emlékeztető jeleket azonban nem sikerült elolvasni, s ebből a kutatók – logikusan – arra következtettek, hogy egy addig ismeretlen nyelven – feltehetően az ugaritiek nyelvén – íródott feliratokról van szó. Virolleaud közleménye eljutott egy német nyelvészhez, Hans Bauerhoz (1878–1937), aki hallei dolgozószobájában néhány hét leforgása alatt megfejtette az ugariti írás titkát. Hans Bauer igen sokoldalú orientalista volt, de energiáit mindenekelőtt nyelvészeti kérdésekre összpontosította. Szinte valamennyi európai nyelven olvasott, alaposan ismerte az összes fontos sémi nyelvet, emellett Európán kívüli nyelvekkel – például a kínai, a koreai és a maláj nyelvvel – is foglalkozott. Ugyanakkor kiismerte magát a matematikában, a csillagászatban és az állattanban is, és ez a sokrétű tájékozottság meg a rendkívüli kombinációképesség a legnehezebb problémákon is átsegítette.

Már Virolleaudnak feltűnt, hogy az ugariti agyagtáblákon viszonylag kisszámú ékjel váltakozik, legfeljebb 30, s ebből logikusan következik, hogy az ugariti írás nem lehet sem fogalomírás, sem pedig szótagírás – csakis betűírás. Ha ez így van, akkor az ugariti ábécé a legrégebb ismert betűírás, hiszen a fő-

Az ugariti ábécé

níciaiak – akiktől a görögök és a zsidók is „írni tanultak” – csak Ugarit pusztulása után, Kr. e. 1200 körül jelentek meg a történelem színpadán. (Közbevetőleg meg kell jegyezni, hogy 1904-ben egy angol régészcsoporthoz, amelynek Flinders Petrie volt a vezetője, a Sínai-félszigeten, Serabit el-Khadimban, egy ókori rézbányában folytatott ásatást, és az egyik akna bejáratában nyolc feliratos kőtáblát talált, egy másik helyen pedig írásjelekkel telerótt szobrokat. Később, az 1920-as évek második felében és az 1930-as évek elején további feliratok is előkerültek, számuk 50. Az egyiptomi hieroglifákra emlékeztető, de eltérő hangértékű jelek egy betűírás írásjegyeinek bizonyultak; számukat 32–40 közé teszik. Feltehetően a rézbányában dolgozó ősemita származású rabszolgák valamelyike állította össze ezt az ábécét, amelyet a kutatók *proto-sínai írásnak* neveztek el. Keletkezését Kr. e. 1500 tájára teszik, tehát nem idősebb az ugariti betűírásnál.)

Hans Bauer már kezdettől fogva a szerencse fia volt. A hallei professzor feltételezte, hogy az ugariti agyagtáblák szövege valamilyen sémi nyelven íródott – s ez a hipotézis helyesnek bizonyult. A megfjtés során a sémi nyelvek szerkezetének (prefixumok, ragok stb.) törvényszerűségeiből indult ki. Munkáját némiképp megkönnyítette az a tény, hogy az ugariti írnokok szóelválasztó jeleket használtak, így az egyes szavakat könnyen el lehetett különíteni. Az ugariti ábécében – akárcsak a föníciai és a héber írásban – nem jelölték külön a magánhangzókat, ezért gyakran előfordultak egy, két, illetve három jelből álló szavak is. Az ugariti nyelv közel áll a héberhez, sok szó azonos vagy rokon hangzású a két nyelvben, s ez Bauer malmára hajtotta a vizet. Kutatásainak eredményéről az 1930-ban megjelent *A rasz samrai ékírásos feliratok megfjtése* című könyvében számolt be. Ennek a munkának az a különlegessége, hogy szerepel benne egy utólag csatolt *Fontos kiegészítés* is: itt korrigálta Bauer – Edouard Dhorme professzor észrevételei alapján – a könyv első részében található hibás megfjtéseket. Az történt ugyanis, hogy az egyik ókori ugariti írnok hibázott: elfelejtett szóelválasztó jelet tenni két szó közé, s ez Bauert megtevesztette.

Az ugariti betűírás kialakulásának körülményeiről a szakemberek mind a mai napig vitatkoznak. A legfontosabb kérdés az, hogyan alakulhatott ki a betűírás egy olyan városállamban, amely fogalom- és szótagírást használó kultúrközpontok vonzáskörében élte hétköznapjait? Mi ösztönözhette vagy sugallhatta azt a felismerést, hogy a betűírás a legegyszerűbb, de egyszersmind a legrugalmasabb írásmód? A választ, érzésem szerint, nem lesz könnyű megadni. Mindenesetre szerencse, hogy az ugariti írnokok az ékjeleket és az agyagtáblát választották, így legalább az utókor tudomást szerezhetett erről a betűírásról. Mert képzeljük el, ha történetesen a papirusz és az egyiptomi hieroglifák mellett döntenek, akkor bajosan maradt volna nyoma az írástudományuknak. Sok minden arra utal, hogy a ma használatos,

Ugariti agyagtábla

latin betűkre épülő ábécé betűinek sorrendje már Ugaritban kialakult. Előkerült néhány didaktikai céllal készült agyagtábla, amelyen ábécéskönyv látható, s ez szinte ugyanabban a sorrendben sorolja fel az egyes hangokhoz tartozó jeleket, ahogy mi tanuljuk. Ennek a sorrendnek a kialakulásáról csak feltevések vannak; az ugariti írnokok nyilván a legegyszerűbb jelektől haladtak a legbonyolultabbak felé, s ez általában megegyezik az egyes hangok gyakoriságával az élőbeszédben.

A hajdani Ugarit területén 1929-ben elkezdődött régészeti ásatások még ma is folynak, s a kutatók úgy vélik, lesz még részünk meglepetésekben. Már Schaeffer megállapította, hogy az agyagtáblák lelőhelye egykor könyvtár lehetett. A későbbiekben kiderült, hogy ez a könyvtár s emellett még egy írnokiskola is az ugariti főpap házában működött. A nagy körültekintéssel készített feliratok elsősorban Baal isten és felesége, Anath viselt dolgairól tudósítanak, tehát mitológiai tárgyúak. A könyvtáron kívül sikerült néhány királyi levéltárat is feltárni, itt őrizték a diplomáciai levelezést és az adósleveleket is.

1948-ban előkerült egy agyagcövek, amelyre a hajdani írnok felírta az ugariti ábécé 30 jelét. Mennyivel könnyebb lett volna a tudósok dolga, ha ezt a kis „holmit” húsz évvel korábban találják meg!

Az agyagtáblák jóvoltából bepillantathatunk Ugarit hétköznapi életébe is. Előkerült például egy 4,5 cm × 4 cm-es agyagtáblácska, amelyen három név szerepelt és az a megjegyzés, hogy az illető személyek Halab városából valók. Nyilván tartózkodási engedély vagy afféle személyazonossági igazolvány lehetett. A gazdasági jellegű szövegeknek se szeri, se száma. Ezek a táblák az árakról és a bérekről egyaránt tájékoztatnak, de kiderül belőlük az is, hogyan aránylottak egymáshoz a különböző fémek. 1 sékel gyengébb minőségű arany 3 sékel ezüstnek, 1 sékel tisztább arany 4 sékel ezüstnek felelt meg. (Úgy látszik, akkoriban viszonylag több arany lehetett forgalomban, hiszen manapság az arány kb. 1:50.) Még érdekesebb tény, hogy az arany után a vas volt a legértékesebb fém (akkoriban még jóval nehezebben lehetett előállítani), 1 sékel aranyra 2 sékel vas felelt meg.

A királyi levéltárból előkerülő nagyszámú rabszolga-felszabadító levél az Ugaritban uralkodó humánus légkörre utal. Az egyik táblán a következő szöveg olvasható:

„A mai nappal Ammisztamru, Niqmepasz fia, Ugarit királya felszabadította rabszolgánőjét, Szavát a rabszolgaság alól. A rabszolgaság alól felszabadított Szava ugyanolyan szabad, mint a nap. Odaadó szolgálója volt királyának, ezért a király levette rabszolgáruháját és olyan szabadnak nyilvánította, mint a nap... Ha azonban Szava meghalna, egész vagyona – háza, birtokai és mindene – legyen férjéé, Szaitennu felügyelőé. Ammisztamrunak, Niqmepasz fiának, Ugarit királyának pecsétje.”

Érdekes, hogy a telekkönyveket és az egy-egy földterület birtokjogát igazoló iratokat akkád nyelven írták. Ez feltehetően azért volt így, mert Ugarit viszonylag gyakran került más és más nagyhatalom fennhatósága alá, s a vitás eseteket könnyebben el lehetett intézni, ha az okmányokat eleve akkádul, a nemzetközi diplomácia akkori nyelvén készítették.

Ugaritban tulajdonképpen ez az írás volt az egyetlen eredeti dolog, egyéb téren nagyon érződött a környező civilizációk kulturális és szellemi befolyása. A kis városállam történelme mindenesetre jó példa arra, hogyan tudott az ókorban egy kis ország létezni a nagyhatalmak érdekszférájának metszéspontjában.

1953-ban a régészek egy olyan levéltárra bukkantak, ahol az addigiaktól eltérő színű és formájú agyagtáblák voltak. Ugaritban szürke vagy fekete színű lapos táblákra írtak, ezek a táblák viszont vörös színűek és erősen hajlítottak voltak, pontosan olyanok, amilyeneket a hettiták használtak. Hamarosan kiderült, hogy a táblákon hettita nyelvű szövegek olvashatók, s a feliratokat nem Ugaritban, hanem Hattušašban, a Hettita Birodalom fővárosában készítették. Az egyik levélben Šuppiluliumaš hettita király arra szólítja fel Ugarit fejedelmét, Niqmadot, hogy válasszon: vagy lesz egy nagy király barátja, s így ellensége az ő ellenségeinek, vagy szövetkezik a nagy király ellenségeivel és osztozik majd a sorukban is. Az, hogy semleges marad, szóba sem jöhet. Niqmad feltehetően szövetségese lett Šuppiluliumašnak, mert a hettiták békén hagyták Ugaritot. A szerződés egyik pontja rögzítette, hogy a hettita király garantálja Ugarit határainak sérthetetlenségét. E pont alapján viszonylag pontosan rekonstruálni lehetett, meddig terjedt Ugarit: e szerint Kr. e. a XIV. században Ugarit kb. 3500 négyzetkilométernyi területet mondhatott a magáénak.

1954-ben a maga módján egyedülálló leletre bukkantak a régészek Ugarit romjai között: sikerült feltárni egy égetőkemence maradványait. Ebben a harang alakú kemencében – magassága 1 m, átmérője 1,20 m volt – nem kenyeret sütöttek, hanem agyagtáblákat égettek. Sem Mezopotámiában, sem az egykori Hettita Birodalom területén nem találtak ilyen rendeltetésű kemencét, ami azért meglepő, mert azt a rengeteg agyagtáblát végül is valahol ki kellett égetni.

Az ugariti agyagtáblák között olyanok is akadtak, amelyeken Gilgamešről és a vízözönről olvashatunk; ezek a szépirodalmi alkotások – jöllehet, csupán töredékesen maradtak fenn – kézzelfoghatóan bi-

zonyítják egy-egy motívum, téma vándorlását és népszerűségét. Elmés mondások, bölcs gondolatok is találhatóak az agyagtáblákon, ezek közül lássunk legalább kettőt:

„A későn született fiú nem hoz hasznot.

Ne áruld el a feleségednek, hol tartod az erszényedet!”

Találtak olyan irodalmi szövegeket is, amelyek feltűnően emlékeztetnek az *Ótestamentum* bizonyos részeire. Ebből néhányan arra következtettek, hogy a *Biblia* már jóval korábban ugariti nyelven megíródott, s a héber változat csak ennek fordítása. Ez azonban semmivel sem támasztható alá, elvégre bizonyos motívumok – ahogy pl. a vízözönlegenda is – vándoroltak a Közel-Keleten és Mezopotámiában. Érdekes ugyanakkor, hogy Rasz Samrában vallási tartalmú szövegek is előkerültek, amelyek az istenek harcáról, isteni gyermekek születéséről, szentélyekről, áldozatokról stb. szóltak. Ezek nyomán új megvilágításba kerültek a közel-keleti (elsősorban a kánaáni és a zsidó) vallások előzményei. A kutatók számára nagy meglepetést okozott, milyen sok közös vonás található a Rasz Samra-i és az olümposzi panteon között, amiből arra is következtethetünk, hogy a föníciai teremtésmítoszok jelentősen hatottak a görög mitológiára.

Ugaritot az Égei-tenger felől érkező rablók perzselték fel és rombolták le Kr. e. 1200 körül. Ez a csapás végzetes volt, a későbbi források már kizárólag múlt időben emlegetik Ugarit népét. Elképzelhető, hogy sajátos betűírásuk hatással lehetett a föníciai betűírás kialakulására, bár ezt ma már nehéz lenne bizonyítani.

A gublai írás

Az egykori Fönícia területe írástörténeti szempontból nagyon izgalmas hely. Ugaritról az imént beszéltünk és később majd még szót ejtünk a modern ábécé születése kapcsán is erről a vidékről és dolgos népéről, de akad itt még egy figyelemre méltó írás, amelyet többféleképpen is említenek. Maga Edouard Dhorme, aki végül megfejtette (bár erről még megoszlanak a vélemények), *büblösi pszeudohieroglif írásnak* nevezte.

A föníciai Büblösz ismert hely a történelemből

is, s ez az elnevezés a görög *biblosz*, azaz

'papír' vagy 'könyv' szóból ered, mivel az

ókori görögök ezen a városon keresztül

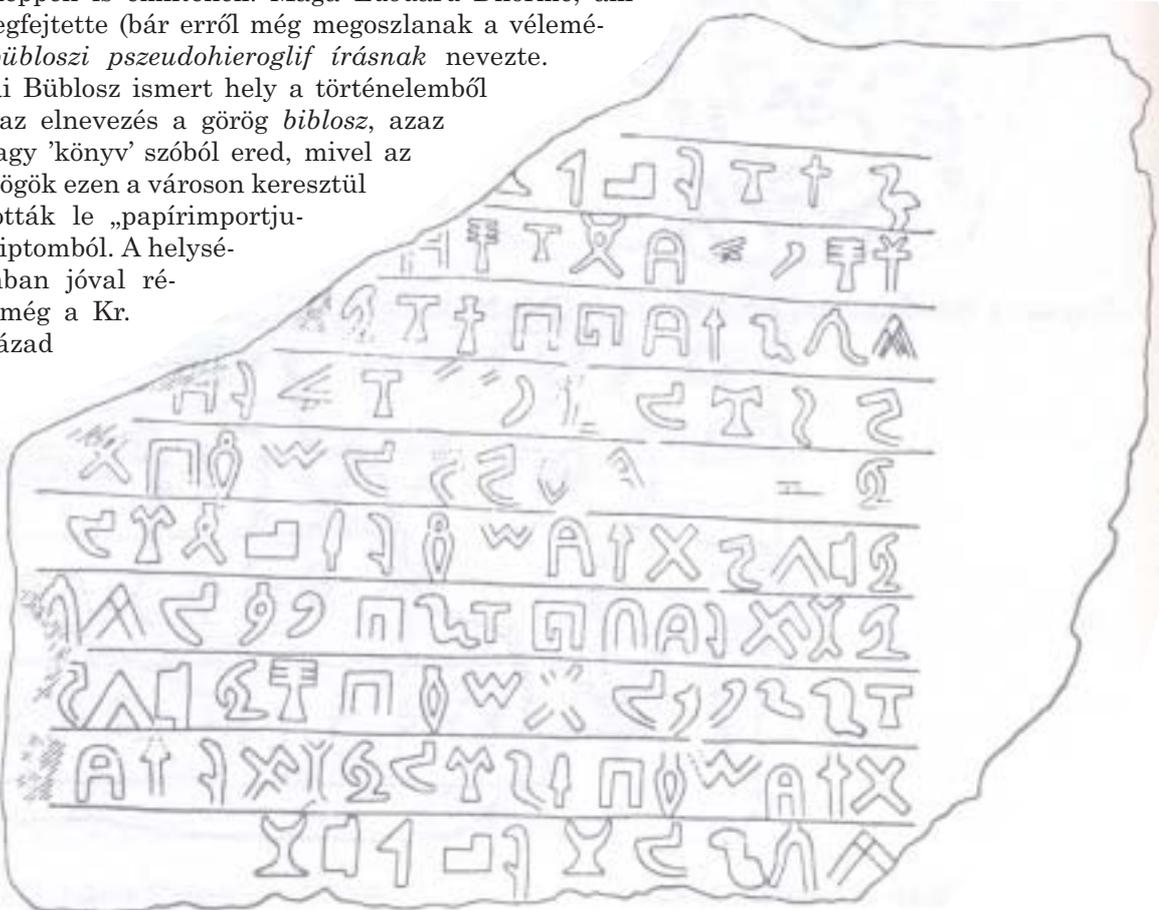
bonyolították le „papírimportju-

kat” Egyiptomból. A helysége

azonban jóval ré-

gebben, még a Kr.

e. XX. század

Gublai írással kőbe vésett felirat

táján alapították és ősi sémi neve Gubla volt (héberül Gebal, ma pedig: Dzsubejl). Elképzelhető, hogy a biblosz végül is a Gubla névből ered, de a szakirodalomban általában *gublai írásként* emlegetik azt a szótagírást, amelynek írásjelei inkább az egyiptomi hieroglifákra emlékeztetnek, s igencsak távol állnak az ékjelektől. Az egykori Búbloszban sokan ástak már korábban, ezért nem kis meglepetést okozott, hogy még mindig akad felfedezni való a föld mélyében. A gublai írás első emlékét 1929-ben találták meg egy kősztlén, de ez még nem keltett különösebb feltűnést. A második világháború idején Maurice Dunand néhány agyagtáblára, töredékes kőlapra és négy bronzspatulára (kislapátra), s ezeken furcsa írásjelekre bukkant. Minderről 1945-ben megjelent *Byblia Grammata* című munkájában számolt be. Dunand 114 hieroglifjelet különböztetett meg, Dhorme (aki 1946-ban közölte tanulmányát) csupán 100-at, de ebbe már a változatokat is beleszámította, viszont ha csak az alapjeleket vesszük, akkor legfeljebb 70 szótagjelről beszélhetünk. Véleményük a feliratok keletkezésének feltételezett időpontjában is eltért; míg Dunand a Kr. e. 1200 körüli időre tette, addig Dhorme szerint IV. Amenhotep egyiptomi fáraó uralkodásának idején (kb. Kr. e. 1375 táján) rótták őket, s a nyelvük feltehetően az óföníciai. (A teljesség kedvéért el kell mondani, hogy vannak olyan vélemények is, amelyek a gublai írás születését a Kr. e. 2000–1780 közé teszik.) Dunand a kánaáni írások egyik típusaként határozta meg az írást, amely szerinte alapja lett a közel-keleti betűírásoknak. Dhorme abból indult ki, hogy a sémi nyelvekben a magánhangzókat általában nem jelölik, tehát a jelek önmagukban megadják a szöveg mássalhangzói vázát. Feltűnt neki, hogy az egyik bronztáblán hét darab 1 (egy) jel áll, ami a 7-es számnak felel meg ($7 \times 1 = 7$). Mivel az írás sorvezetése jobbról balra haladt, a feltételezett számjegytől jobbra álló jelek minden bizonytalanságot jelöltek. Majd lépésről lépésre haladva fokozatosan azonosította a legtöbb jelet, s a következő fordítást tette le az asztalra: *Lilu: a Topeta rezet hengereltem. A vas élével véstem ezeket a tárgyakat; bevéstem rá Akarena temploma kulcsának jelét és a nevemet; és letettem, amikor az oltár koronáját véstem. Ezt a munkát, családja tiszteletére Lilu készítette ... Ipus kormányzó idejében készítettem ezt, Tammuz hónap hatodik napján, a hetedik esztendőben.* Doblhofer szerint ez a fordítás azért is meggyőző, mert a vésnök saját és kollégáinak a templom díszítéskor végzett munkájáról ad hírt, feltüntetve a feljegyzés időpontját is. A gublai írás kibogozásával a heztita ékírás megfejtője, Bedřich Hrozný is megpróbálkozott. Ő két heztita istenség nevét (Šantapaš, Tarkupaš) vélte kiolvasni a szövegből, s ebből arra következtetett, hogy a heztita írás egyik ősi formájával van dolga, amely rokonságot mutat a kréti és a proto-indiai írással is. Ez a megoldás azonban hibásnak bizonyult. Dhorme valószínűnek látszó megfejtése ellenére számos szakértő továbbra is a megfejtetlen írások között tartja számon a gublai írást, amelynek újabb dokumentumai mindmáig nem kerültek elő.

VII. SCHLIEMANN NYOMÁBAN

Heinrich Schliemann (1822 –1890), Trója felfedezője 1889. január 1-jén Athénban keltezett levelében egyebek között ezt írta egyik ifjúkori barátjának: „Életművem egy nagy tettel szeretném befejezni: fel akarom tární Kréta szigetén a knósszoszi királyok ősrégi, történelem előtti palotáját, amelyet – úgy vélem – három éve fedeztem föl. Sajnos, ennek érdekében azonban meg kell vásárolnom az egész falusi gazdaságot, amelynek területén Knósszosz maradványai találhatóak, mert más módon nem érhetek célra.”

Végül a dologból nem lett semmi, mert a tulajdonos elképesztően nagy összeget – 100 ezer frankot – kért a birtokért. Később persze adta volna kevesebbért is, de Schliemann gyanúsnak találta az ügyet, ráadásul 1890 karácsonyán váratlanul meghalt, így a knósszoszi palota feltárásának tervét másnak kellett megvalósítania. Ezt az embert Arthur Evansnek hívták és nagy tisztelője volt Schliemann-nak.

Különösen a Mükénében folytatott ásatai keltették fel az érdeklődését, hiszen a korai görög történelem olyan időszakáról adtak hírt, amelyről a tudomány még vajmi kevés ismerettel rendelkezett. Evans 1884-ben kinevezték az oxfordi Ashmolean Museum igazgatójává, s ebben a minőségében kedvére utazgathatott Görögországban, persze amennyire ezt az akkori politikai viszonyok lehetővé tették. Egy ízben Athén utcáin járva furcsa, három- és négyoldalú pecsétkövekre lett figyelmes, amelyekeken hieroglifákra emlékeztető jelek voltak láthatók, de nem hasonlítottak sem az egyiptomi, sem pedig a hettita hieroglifákra. Evans megtudta, hogy a kövek Kréta szigetéről származnak, s amikor személyesen is ellátogatott oda, meglepődve tapasztalta, hogy ott szinte mindennapos használati tárgyakként számítanak: az asszonyok viselik a nyakukban. Ezeket a köveket *tejköveknek*, *galópetrainak* hívták, mert a közhiedelem szerint jótékony hatással voltak az anyatejre, s érthető módon senki sem volt hajlandó megválni tőlük, legfeljebb az idősebb nők, akiknek már aligha lehetett szükségük ilyesmire. Evansnek e nehézségek dacára sikerült annyi tejkövet összegyűjtenie, hogy 1893. november 27-én tiszta lelkiismerettel jelenthette ki a Hellén Társaság (Hellenic Society) összejevetelén: felfedezte a krétai hieroglifikus írást. Állítása igazolásául több mint hatvan különböző hieroglifjelet mutatott be az érdeklődőknek. Sajnos, ezt a legrégebbi krétai írást mind a mai napig nem sikerült megfejteni, csupán annyit tudunk róla, hogy feltehetően ez volt a legkorábbi írások egyike Európában. Maga Evans ezeket a hieroglifikus jeleket két csoportba osztotta: *hieroglifikus-A* és az ebből kifejlődött *hieroglifikus-B* írás. Kréta szigetén rábukkantak más titokzatos írások emlékeire is, ezek közül kétségtelenül a *phaisztoszi korong* a legnevezetesebb. 1908-ban egy olasz régészcsoporthoz tartozó ásatásokat Phaisztosz közelében; az expedíció egyik tagja, dr. L. Pernier talált rá a 16 cm átmérőjű égetett agyagkorongra, amelynek mindkét oldalára furcsa jeleket (összesen 241-t) *nyomtattak (!)* rá egy csigavonal mentén. Bizonyos jelcsoportok négyzetes mezőkbe vannak rendezve; ezek száma 61. Akadnak, akik vitatják, hogy a korongot Kréta szigetén készítették, s azzal érvelnek, hogy a korongon levő írás sehol nem került elő a szigeten. Evans pl. Kis-Ázsia délnyugati részét tartotta a korong származási helyének és hasonlóságot vélt felismerni néhány jele és az egyiptomiak filiszteus-ábrázolásai között. Azt is elképzelhetőnek tartotta, hogy valamiféle himnusz szövegét jegyezték fel a korongra, amelynek jeleit egyébként belülről kifelé kellene olvasni.

Krétai hieroglifikus írás

A krétai hieroglifíráshoz hasonlóan a phaisztoszi korong szövege is megfejtetlen, jóllehet, sokan megpróbálták elolvasni. Egyik-másik „olvasat” már annyira fantasztikus, hogy az ember nem állja meg nevetés nélkül. 1931-ben megjelent egy szemrevaló könyvecske az Oxford University Pressnél, amelynek a szerző, F. G. Gordon a következő címet adta: *A baszktól a minószigig*. Ebben olvashatjuk a phaisztoszi korong szövegének a „fordítását” is: „... az úr szárnyasan lépdél a csendes ösvényen, a csillagkaszaboló, a vizek tajtékos öble, cápakaszaboló az indázó virágon; az úr, a lóbőr- (vagy sziklafelület-) kaszaboló, az ösvényen fölkapaszzkodó kutya, amely lábával kiüríti a vizeskorsókat, fölkapaszzkodik a körbefutó ösvényen, kiszárítja a borostömlőt...”

A phaisztoszi korong tehát egyelőre még őrzi titkát, s ez mindaddig így lesz, amíg nem sikerül további – a korongénál jóval terjedelmesebb – feliratokat találni. John Chadwick, aki közreműködött a lineáris B megfejtésében a következőket jegyezte meg: „Meg kell fékezni türelmetlenségünket, és be kell valanunk, hogy még ha maga Minósz király fedné is fel valakinek álmában a helyes értelmezést, az illetőnek lehetetlen lenne meggyőznie bárkit arról, hogy az övé az egyetlen lehetséges és helyes megoldás”. Mindenesetre figyelemre méltó, hogy a betűnyomtatás gondolata 3000 évvel Gutenberg előtt már megfordult valakinek a fejében.

Az említett írásoknál azonban sokkal jelentősebbek azok, amelyeket ugyancsak Arthur Evans fedezett föl Kréta szigetén, miután 1900-ban sikerült megvásárolnia azt a földterületet, ahol egykoron a knósszoszi palota, a legendás Minósz király rezidenciája állt. A knósszoszi ásatások költségeit lord Evans a saját zsebéből fedezte, állítólag 5 millió német márkát áldozott rá. A feltáró munkálatok elkezdése után hamarosan kiderült, hogy szenzációs leleteket rejt a föld méhe. Evans lelkesedve számolt be róluk az apjának: „Fontos leletnek számítanak azok a sértetlen agyagtáblák vagy töredékek, amelyek a babiloni agyagtáblákra emlékeztetnek, de prehistorikus krétai írással rótták tele őket. Van már vagy hétszáz darab belőlük. Nagyon meg vagyok elégedve, hiszen éppen ezért jöttem hét évvel ezelőtt Kréta szigetére, s ez a dolog befejező láncszeme lesz minden felfedezésemnek.”

1900 és 1905 között a knósszoszi palota ötven különböző helyéről több mint 2800 agyagtábla, illetve töredék került elő. Ezek nagy része olyan – vonalakból álló – írást tartalmazott, amelyet Evans *lineáris B*-nek nevezett el; a fennmaradó többi táblára szemmel láthatóan őszibb („archaikusabb”) írással jegyeztek fel valamit, ez az írás a *lineáris A* elnevezést kapta. Evans elképzelései szerint a lineáris B a lineáris A-ból alakult ki; mivel a különböző jeltípusok száma nem haladta meg a százat, joggal feltételezhető, hogy szótagírásról van szó, de ennél tovább nem nagyon sikerült eljutnia. Amikor 1909-ben megjelentette *Scripta Minoa I* című könyvét – ebben tette közzé a krétai hieroglifikus írás dokumentumait, bemutatta a phaisztoszi korongot, s inkább csak ízelítőül mellékelte néhány agyagtábla lineáris A-val, illetve lineáris B-vel írt szövegét –, megígérte, hogy hamarosan saját

alá rendezi a további köteteket is, amelyekben elsősorban az agyagtáblák tartalmát ismertetné. Sehogy sem boldogult azonban az írások megfejtésével, s ez kedvét szegte, így a közel háromezernyi agyagtábla szövege évtizedeken át publikálatlan maradt. Ezek után a knósszoszi palotára összpontosította a figyelmét, a feltárási munkálatokról négy vaskos kötetben számolt be (*The Palace of Minos*). Az utolsó rész 1935-ben látott napvilágot, ebben 120 agyagtábla szövegét is ismertette, de hol volt ez az egykor beígért 2800 táblához képest!

Ha figyelembe vesszük, hogy Evans 1909-ben már 58 éves volt, s hogy az első világháborút követően csak 1921-ben, tehát 70 éves korában térhetett vissza az ásatások helyszínére, akkor aligha csodálkozhatunk azon, hogy a megfáradt öregúr nem győzte energiával a nagy körültekintést igénylő munkát. Ugyanakkor sajnálatos módon másoknak sem tette lehetővé, hogy az agyagtáblák szövegeit publikálják, mi több, azt is rossz néven vette, ha valaki másképpen vélekedett a krétai civilizáció kialakulásáról és fejlődéséről. Több

A phaisztoszi korong

esetről is tudunk, hogy tekintélyes tudósoknak kellett megválniuk vezető beosztásuktól, mert szembe szálltak a nagy tekintélyű lord Evansszel. Vitathatatlan, hogy Arthur Evans krétai ásatásai jelentős mértékben gyarapították az ókori Görögországgal kapcsolatos ismereteinket. A kiváló tudós azonban annyira megszállottja volt a „minószi kultúrának”, hogy még ott is megtalálni vélte a nyomait, ahol azt nem lehetett bizonyítani. Azt a nézetet vallotta, hogy a „minósziak” voltak azok, akik behatoltak a Peloponnészoszi-félszigetre, leigázták Mükéné és Athént, s Kréta provinciájává tették egész Görögországot. Ez az elképzelés – amelyet egy ókori legenda is alátámasztani látszott, gondoljunk csak a szörnyűséges Minótauros és a labirintus történetére – természetszerűen kizárta annak a lehetőségét is, hogy a knósszoszi agyagtáblák szövegét görögül írták. Aki az ellenkezőjét bizonygatta volna, az óhatatlanul szembe kerül Evansszel és az egész tudományos közvéleménnyel. Evans jó érzékkel tapintott rá arra a tényre, hogy az agyagtáblák alighanem valamilyen felsorolásokat, jegyzékeket tartalmaznak, s azt is felismerte, hogy a lineáris A-t, illetve a lineáris B-t nem kimondottan az agyagtáblák kedvéért találták föl, hiszen ezeket a kusza jeleket nem volt éppen egyszerű dolog a puha agyagba róni. (Egyébként érdekes tény, hogy a lineáris A 85 jele közül 48 megtalálható a lineáris B-ben is.) Az agyagtáblákat nem égették ki, s a knósszoszi palotában csak azért maradhatott fenn viszonylag épségben olyan sok tábla, mert a várost elpusztító tűzvész „kiégette” őket. Evans keserűen tapasztalhatta, milyen rövid életű is lehet egy ilyen agyagtábla: a frissen kiásott táblákat egy alkalommal csak egy fészkerben tudta elhelyezni, s mire másnap értük ment, hogy biztos helyre szállítsa őket, csak egy óriási sárkupacot talált ott. Az eső becsurgott a táblákra és „feloldotta” őket.

Az agyagtáblákat a knósszoszi palotában (de feltehetően másutt is) vesszőből font kosarakban tárolták (a táblák hátoldalán olykor megmaradt a vesszők nyoma). Ezeket polcokon helyezték el, minden bizonnyal tartalmuk alapján csoportosítva. A Knósszoszban pusztító tűzvész során a fa meggyulladt, így a kiégett táblák a földre hullottak, sok esetben megrongálódtak és összekeveredtek. Az a körülmény, hogy az agyag gyorsan száradt, arra készítette az írnokokat, hogy lehetőleg gyorsan és kis táblákra írjanak. Ezeket a többnyire gazdasági jellegű feljegyzéseket később egy nagyobb táblára átmásolták, s egyben összegezték is az adatokat.

Valószínűnek látszik, hogy a krétaiak az agyagtáblák mellett kevésbé időálló anyagra is írtak, például bőrre vagy papiruszra, ezek az emlékek azonban nem maradtak fenn. Sokáig úgy hitték, hogy a lineáris A és a lineáris B írást csak Kréta szigetén használták, egy szenzációs felfedezés azonban gyökeresen megváltoztatta az addig kialakult elképzeléseket.

A lineáris B megfejtése

1936-ban az athéni angol régészeti intézet fennállásának 50. évfordulója alkalmából kiállítást rendeztek a londoni Burling Housban. A látogatóknak neves szakemberek tartottak előadásokat, köztük a görög régészet világhírű „nagy öregje”, Sir Arthur Evans is, aki a Kréta szigetén folytatott ásatásairól és a knósszoszi palotában talált agyagtáblákról beszélt. A hallgatóság soraiban ott volt egy tizennégy éves diák is, aki nagy érdeklődéssel figyelte a nyolcvanöt esztendőes professzor magyarázatát, s ekkor határozta el végérvényesen, hogy megfejti a krétai írások titkát. A fiút Michael Ventrisnek hívták, s abban az időben már meglehetősen jártas volt egy sereg újkori és régi nyelvben, sok könyvet olvasott az egykori írások megfejtéséről. Született nyelvtelenség volt; kiskorában Svájcban tanult, ahol az iskolában francia és német nyelven folyt az oktatás, de Ventris elsajátította a svájci német dialektust (az ún. *schwyzerdeutschot*) is, s később nagy sikert aratott svájci kollégái körében, amikor ezen a nyelven beszélgetett velük. Ventris anyja félig lengyel volt, s a kis Michael hatéves korában egyedül megtanult lengyelül is. A második világháború után néhány hetet Svédországban töltött, s eközben olyan jól elsajátította a svédet, hogy a svéd kutatókkal anyanyelvükön levelezhetett. Érdekes módon azonban nem a nyelvészetet választotta hivatásul, hanem az építészetet, s a háborút követő esztendőkből egy ideig az oktatási minisztérium új iskolák tervezésével megbízott munkaközösségében dolgozott. Építész-kollégái tervezőként fényes jövőt jósoltak neki, sőt akadtak olyanok is, akik mit sem gyanítottak Ventris nyelvészeti ismereteiről és tevékenységéről, noha ekkorra már több krétai témájú cikke is napvilágot látott.

1940-ben, 18 éves korában publikálta első dolgozatát, amelyben azt bizonygatta, hogy a minószi írások nyelve az etruszk volt. Az „etruszk-elmélet” mellett több mint tíz éven át kitartott, de a különböző újabb eredmények és mindenek előtt a saját kutatásai meggyőzték ennek az elképzelésnek a tarthatatlanságáról.

Michael Ventris (1922–1956), a lineáris B megfejtője

tájában az írnokok nem görögül írtak volna. Elképzelhető persze, hogy a kancellária nyelve eltért a nép által használt nyelvtől – gondoljunk csak a középkori királyi udvarokra, ahol az írnokok latinul készítették a feljegyzéseket és a krónikákat –, de ezt még semmi sem indokolta akkoriban, hiszen a legtöbb táblán csupán különböző felsorolások és jegyzékek szerepeltek. A kérdés eldöntésére 12 évig várni kellett, mert időközben kitört a háború, s a németek elfoglalták Görögországot. A táblák szövegét E. L. Bennett publikálta először 1951-ben, s tulajdonképpen csak ezután vált lehetővé a lineáris B megfejtése.

Már Michael Ventrist megelőzően is gondoltak néhányan arra, hogy a lineáris B-vel írt szövegek nyelve a görög is lehetne, de az igazat megvallva, maguk sem nagyon hittek ebben. A lineáris B-vel telerótt agyagtáblák nagyobb mennyiségben való felbukkanása a kontinensen eléggé valószínűvé tette ezt a feltevést, de még mindig hiányoztak a perdöntő bizonyítékok. Egy amerikai matematikusnő, Alice Kober (1907–1950) pusztán a szövegek tanulmányozása alapján, félretéve mindenféle elképzelést a lineáris B nyelvének mibenlétéről, fontos felismerésekre jutott a nyelv szerkezetét és grammatikáját illetően, s egyebek között kiderítette, hogy ebben a nyelvben megkülönböztették a nemeket, a szavakat ragozták stb. Kober sajnálatosan korai halála félbeszakította ezt az ígéretesen alakuló munkát, de a lineáris B megfejtői, Ventris és John Chadwick (1920–) mindig elismeréssel szóltak arról a segítségről és ösztönzésről, amit Kober tanulmánya nyújtott nekik. Az előrehaladás érdekében fontos volt az is, hogy a különböző piktogramokat és ideogrammákat lehetőleg pontosan reprodukálják és csoportosítsák, e nélkül ugyanis kétséggé válhat bármilyen értelmezés. Nos, a püloszi táblák szövegeit közreadó Bennett professzor ezen a téren elévülhetetlen érdemeket szerzett, s kiváló szakismereteit mi sem bizonyítja jobban, mint az a tény, hogy nagyszerűen fel tudta ismerni a különböző írnokok kézírását. Tőle tudjuk, hogy a knósszoszi és a püloszi palotában körülbelül 35–40 írnok működhetett. Bennett professzor kidolgozta az agyagtáblákon található mértékrendszer felosztását is. Meghatározott ideogrammákkal jelölték a súly-, illetve a térfogatmértékeket, s ezeknek a jegyeknek a figyelembevételével viszonylag egyszerűvé vált a különböző agyagtáblák csoportosítása is. Mint már korábban szó volt róla, a lineáris B alapjában véve szótagírás, amely mintegy 88 betű-, illetve szótagjelet tartalmaz. Emellett azonban ideogrammák és piktogramok is előfordulnak benne, s ez a körülmény kissé megnehezítette a megfejtők dolgát.

Michael Ventris a háború befejezése után építész munkája mellett újult erővel fogott neki a minószi írások tanulmányozásának. „1950 elején szokatlan lépést tett: körlevélben kérdőívet küldött tizenkét nemzetközi hírudósnak, akikről tudta, hogy a minószi írásokkal foglalkoznak. A kérdéseket úgy állította össze, hogy állásfoglalást váltsanak ki a minószi írások mögött rejtőző nyelv vagy nyelvek típusáról, a ragozás bármely lehetőségéről, a lineáris A, B és a ciprusi írás rokonságáról stb. Jellemző nemcsak a nemzetközi együttműködésre, hanem a kérdőív tudományos érdekességére is, hogy tíz tudós küldött választ. Ezeket Ventris, ha kellett, angolra fordította, és a saját költségén elküldte a többieknek elemző megjegyzések és a saját nézetei kíséretében.” Az iménti sorokat John Chadwick, Ventris barátja és munkatársa könyvéből idéztem, s a továbbiakban is az ő útmutatásait követve ismertetem az eseményeket.

Mint már szó volt róla, Arthur Evans tekintélye évtizedeken keresztül meggátolta, hogy lényegesebb előrelépés történjen a lineáris A és a lineáris B írás megfejtése terén. Közvetlenül a második világháború kitörése előtt azonban Carl Blegen amerikai régész valami olyasmire bukkant a Peloponnészoszi-félszigeten, ami egészen lázba hozta a kutatókat. Blegen, Schliemann példája nyomán, elhatározta, hogy felkutatja a homéroszi eposzok hőseinek „eredeti lakóhelyét”, egyebek között a szószátyár Nesztór király püloszi palotáját. A félsziget déli partvidékén sikerült is rátalálnia a palotára, mégpedig az archívumára. Legnagyobb meglepetésére lineáris B írással telerótt agyagtáblák kerültek elő a föld alól – az első nekifutásra mintegy 600 darab! –, jóllehet addig azt tartották, hogy ilyesmi csak Kréta szigetén fordulhat elő ekkora mennyiségben. Rögtön megkezdődött a találgatás: vajon hogyan kerültek ezek az agyagtáblák a püloszi palotába? S ha már ott voltak, milyen nyelven írták a szövegeket? Elvégre a Peloponnészoszi-félszigeten az idő tájt már különböző görög törzsek telepedtek le, s nem valószínű, hogy egy görög király palotájában az írnokok nem görögül írtak volna.

A beérkezett válaszok jól tükrözték, hogy mennyire megoszlik a szakma véleménye a minőszi írások kérdésében. Érdekes módon egyik válaszadó sem foglalkozott komolyan azzal az eshetőséggel, hogy a lineáris B nyelve a görög. A többség ugyan egyetértett abban, hogy valamilyen indoeurópai nyelvről lehet szó, de részletesebben már nem fejtették ki a dolgot. Néhányan a hettitával rokon nyelvre tippeltek. Akadtak viszont, akik az ún. *égei nyelvek* egyikének tartották a lineáris B nyelvét, de az „égei nyelvek” meghatározás meglehetősen tág teret kínál a fantáziának, így aligha segíthette a kérdés eldöntését. Ventris maga akkoriban még az etruszkra szavazott. A körkérdésre kapott válaszokat és a saját megjegyzéseit Ventris *Beszámoló a század közepéről* (*Mid-Century Report*) címmel jelentette meg, s azt is közölte benne, hogy a továbbiakban – más elfoglaltságára való tekintettel – nem kíván a témával foglalkozni.

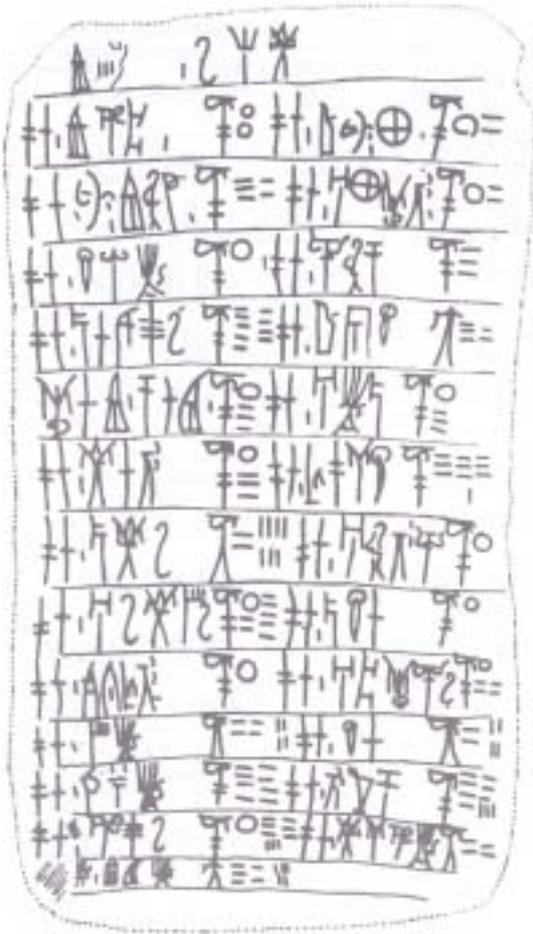
De még néhány hónap sem telt el, s Ventris már nyakig benne volt a munkában. Alice Kober nyomán további részleteket tárt fel az ismeretlen nyelv szerkezetéről; munkájáról naplót vezetett, ez alapján nyomon követhető a felfedezéshez vezető, meglehetősen kacskaringós út. Ventris többször is eljutott a gondolatig, hogy az ismeretlen nyelv valójában a görög, de aztán mindig felülbírálta magát. Bizonytalanságának az okát mindenekelőtt abban kell látnunk, hogy eleinte csak nagyon kevés jel hangértékét ismerte, s eltartott egy ideig, amíg olyan helységnevekre bukkant, amelyek Homérosznál is szerepelnek, s amelyek alapján további hangértékek voltak meghatározhatók. A kezdeti tétovázás után azonban mind határozottabban gondolt arra, hogy mégsem az etruszkról van itt szó, hanem a görögről, jóllehet, ez a görög nyelv nem a mai Görögországban használatos nyelv volt, de még csak nem is Homérosz nyelve, hanem annál is ősbibb forma.

Michael Ventris 1952 júniusában végérvényesen szakított az etruszk-hipotézissel, s a BBC harmadik műsorában tartott előadásában a nagyvilág tudomására hozta a következőket: „Az elmúlt hetekben arra a következtetésre jutottam, hogy a knósszoszi és a püloszi táblák nyelve feltétlenül görög, látszik rajta, hogy ötszáz évvel korábbi Homérosznál – sok rövidített formával él –, mindazonáltal görög. Ahogy ehhez a feltevéshez eljutottam, a nyelvnek és olvasásának számos, előttem addig rejtélyes sajátossága logikus magyarázatot kapott, és jóllehet, sok tábla ugyanolyan érthetetlen maradt, mint azelőtt, nem egyiknek az értelme hirtelen megvilágosodott.”

A továbbiakban ismertetett néhány olyan szót, amelynek sikerült megfejtenie az értelmét. Ventris 1952-es rádió-előadását John Chadwick is hallotta, s mivel klasszika-filológus volt, őszintén felkeltette az érdeklődését. Kapcsolatba került Ventriszel, s a továbbiakban már együtt folytatták a lineáris B nyelvének a vizsgálatát. Az első, inkább híradásszerű beszámolókat alaposabb tanulmányok követték, ezek különbözőképpen hatottak. Sok szakember elfogadhatónak találta Ventris elképzelését, mások ingadoztak, de akadtak jó néhányan, akik határozottan elutasították. A teljesség kedvéért el kell mondani, hogy a bizonyítékok még mindig nem voltak eléggé meggyőzőek, s maga Ventris is meglehetősen tömören ismertette megfejtési módszerét. 1953 májusában aztán egy Görögországból keletkezett levelet kézbesített Ventrisnek a posta. A feladója Blegen professzor, a püloszi Nesztórpalota feltárója és az ott őrzött táblák megtalálója volt. Egyebek között ezt írta: „Görögországba való visszatérésem után sokat dolgoztam a püloszi táblákkal, és most végre fényképezhető állapotban vannak. Mindjárt ki is próbáltam néhányukon az Ön kísérleti szótagtáblázatát. Tájékoztatóul mellékelem a P641 másolatát; minden bizonnyal érdekesnek fogja találni. Nem kétséges, hogy edényekről van rajta szó: némelyikük háromlábú, mások négy- vagy háromfülűek, ismét mások fületlenek. Az első az Ön megol-

𐀀 a	𐀁 e	𐀂 i	𐀃 o	𐀄 u
𐀅 da	𐀆 de	𐀇 di	𐀈 do	𐀉 du
𐀊 ja	𐀋 je	𐀌 ji	𐀍 jo	𐀎 ju
𐀏 ka	𐀐 ke	𐀑 ki	𐀒 ko	𐀓 ku
𐀔 ma	𐀕 me	𐀖 mi	𐀗 mo	𐀘 mu
𐀙 na	𐀚 ne	𐀛 ni	𐀜 no	𐀝 nu
𐀞 pa	𐀟 pe	𐀠 pi	𐀡 po	𐀢 pu
𐀣 qa	𐀤 qe	𐀥 qi	𐀦 qo	
𐀧 ra	𐀨 re	𐀩 ri	𐀪 ro	𐀫 ru
𐀬 sa	𐀭 se	𐀮 si	𐀯 so	𐀰 su
𐀱 ta	𐀲 te	𐀳 ti	𐀴 to	𐀵 tu
𐀶 ua	𐀷 ue	𐀸 ui	𐀹 uo	
𐀺 za	𐀻 ze		𐀼 zo	

A lineáris B alapszótagjelei

Püloszi felirat

azonosítani, s egy olyan népcsoportot jelölt meg, amely az Ugaritban élt néppel állt közeli rokonságban. Mint Héderváry megjegyzi: „Gordon professzor ekkoriban már ismerte azokat a jeleket, amelyek a ciprusi írásban és a lineáris A-ban közösek, és ismerte a lineáris A és B írásban előforduló azonos jeleket is. Mindezeknek az alapján a szó szoros értelmében véve ki tudta betűzni a leltárban szereplő szavak jó részét, és megállapította, hogy *e szavak közül több is sémi eredetű főnév*. Ezeknek eredeti értelme pontosan ugyanaz, mint amit a leltárban szereplő képirás elárult.” Elképzeléseinek vitatói vagy elvetik ezt a sémi kapcsolatot, vagy csupán a görögök előtti Krétán beszélt nyelvek egyikeként hajlandók elfogadni. Egyik logikus érvük az, hogy akár sémi jövevényszavakról is szó lehet. Egy másik elmélet szerint Krétán a lineáris A használatának idejében anatóliai (kis-ázsiai) eredetű nép élt, és ezért az írás nyelve is anatóliai. Ezt mindenekelőtt a helynevekben megmutatókozó hasonlóságok (pl. az *-nt-*, *-nd-* vagy *-s/s-* típusú képzők) támasztják alá. Palmer professzor szerint lehetséges, hogy ez az anatóliai nép egy indoeurópai nyelvet beszélő nép volt, mégpedig a luwiyai, amelyről a hettiták kapcsán már szó esett. A kérdés egyelőre eldöntetlen, de talán Hédervárynak lehet igaza, amikor megállapítja: „Minden valószínűség mellett szól, hogy a lineáris A írás Kréta szigetén született meg. Kialakításában feltétlenül szerepük volt azoknak a bevándorlóknak is, akik Föníciából, elsősorban Ugaritból érkeztek, feltehetően Ciprus érintésével. A lineáris A nyelve azonban elsősorban mégsem föníciai nyugati sémi volt, hanem anatóliai indoeurópai.”

A ciprusi szótagírás

A lineáris A és a lineáris B írás emlékei még azokból az időkből származnak, amikor a Földközi-tenger keleti térségében Kréta meghatározó szerepet játszott. A mínoszi civilizációnak egy iszonyatos természeti kataklizma, a Théra (Szantorini) szigetét darabokra szakító és hatását több mint száz kilométeres kör-

dási rendszere alapján így olvasható: *ti-ri-po-de*; ugyanez kétszer *ti-ri-po* (egyes szám?) alakban fordul elő. A négyfűlű edényt a *qe-to-ro-we* előzi meg, a háromfűlűt a *ti-ri-o-we* vagy *ti-ri-jo-we*, a fületlent az *a-no-we*. A dolog annyira szép, hogy alig lehet igaz. Nem lehet véletlenről szó?” Ez már inkább afféle szónoki kérdés volt, hiszen az előző mondatok önmagukért beszélnek. Michael Ventris győzött! Akadtak persze továbbra is akadémikusok, de nem tudták komolyan megingatni az elképzelést. Ventris tervbe vette a lineáris A megfejtését is, ezt azonban korai halála – mindössze 34 évesen autóbaleset áldozata lett – megakadályozta. Ez az írás azóta is egy új Ventrisre vár, hiszen titkait eddig még nem sikerült kifürkészni, a lineáris B azonban Michael Ventris jóvoltából már kitűnően olvasható. A táblák alapján ugyan nem sokat tudunk meg a Kr. e. 1500 körül élt görögök múltjáról és származásáról, de annyit mindenképpen, hogy ekkor már ők uralkodtak az Égei-tenger térségében.

A lineáris A írás megfejtésére tett kísérletek a lineáris B eredményes felderítését követően ismét megszaporodtak. A legígéretesebb próbálkozások Cyrus H. Gordon nevéhez fűződnek, aki egyrészt a lineáris B nyomán igyekezett újabb jeleket megfejteni (arra is gondolva, hogy a lineáris A-val írt szövegek egy része is gazdasági jellegű, pl. elszámolás, áruk, termékek, eszközök leltára stb.), másrészt mindenképpen tisztázni szerette volna, milyen nyelven is íródtak ezek a szövegek. Valószínűnek tűnik, hogy a lineáris B-t valamikor Kr. e. 1470–1450 táján azok a görögök fejlesztették ki, akik elfoglalták Krétát és megismerkedtek az ott élő – feltehetően anatóliai vagy sémi-föníciai eredetű – népesség kultúrájával és írásával. Gordon ennek az írásnak a nyelvét szerette volna

zetben is éreztető hatalmas vulkánkitörés (valamikor Kr.e. 1500–1470 táján) vetett véget. A szökőár (cúnam) lerombolta a part menti településeket és a Krétára hulló óriási mennyiségű hamu elpusztította a növényzet és a termőföldek jelentős részét, s ennek nyomán éhínség és káosz támadt. A sziget korábbi lakóit új jövevények, a görögök legősibb törzsei, az akhájok igázták le, akik Kis-Ázsiából és elsősorban a mai Görögország területéről (Mükénéből) rajzottak szét az Égei-tenger térségébe. Feltehetően a Kr. e. XIII. század táján eljutottak a mai Ciprus szigetére is, amelynek ők lettek a névadói, hiszen a *küpros* rezet jelent, s ebből a fémből viszonylag sok volt ott abban az időben. De Ciprus már a görög hódítás előtt is lakott, sőt fontos hely volt, amely élénk kereskedelmet folytatott Palesztinával, Egyiptommal, Kis-Ázsiával és bizonyára Krétával is. S amikor a görögök békésen megtelepedtek itt, fokozatosan a saját képükre alakították a sziget kultúráját; ez a jellege (meg a görög nyelve is) megmaradt a föníciaiak, az asszírok, a perzsák és a későbbi hódítók hosszabb-rövidebb uralma alatt is. Valamikor a Kr. e. XV. században kialakult egy sajátos *ciprusi írás*, amelyet eredetileg a sziget nem görög lakói használtak; talán a krétai (mínoszi) írások valamelyest hatottak a formájára – elsősorban a lineáris A –, de ez nem különösebben jellemző. A legkorábbi táblatöredéket a Kr. e. XV. század elejére keltezik. Háromszáz évvel későbből, a Kr. e. XII. századból egy újabb írás emlékei kerültek elő, jobbra erősen megrongálódott táblákon. Mint John Chadwick megjegyzi:

„A rajtuk levő írás egyszerű jelei csaknem azonosak a két krétai írás jeleivel, de valamennyi bonyolultabb jel erősen módosult, a lineáris A és B elegáns egyenesei s görbéi nehézkes rovátkákká és pontokká változtak. Ahhoz, hogy valaki lineáris B írással írjon agyagfelületre, nem kis ügyességre, valamint tühegyes íróveszszőre van szüksége. Teljesen valószínűtlen, hogy egy nép, amely kizárólag agyagot használt íróanyagként, sokáig megőrzött volna egy ilyen írásformát. Krétán és Görögországban nyilván azért maradt fenn ez a forma, mert valami papírszerű íróanyagot is használtak, amelyre tollal vagy ecsettel írtak. Mivel azonban Cipruson az általános közel-keleti szokás szerint csak agyagra írtak, az írás – ahogy látjuk is – szinte elkerülhetetlenül módosult. Az írnokok szélesebb, tompább íróveszszőt használtak, az írás gyorsabbá vált, a betűk mérete csökkent – ami fontos gazdaságossági szempont olyan súlyos anyagnál, mint az agyag.” Cipruson egyébként általában kiegészítették az agyagtáblákat és csak elvétve száritották a napon, alakjuk is közelebb állt a keleti típushoz. Sem a korábbi ciprusi, sem a később ciprusi-mínoszi írást egyelőre nem sikerült megfejteni. Cipruson volt egy további, ún. *klasszikus ciprusi írás* vagy *ciprusi szótagírás* is, ezt a szigeten letelepedett görögök használták, kb. a Kr. e. VI. és II. század között. A legkorábbi feliratok és szövegek a Kr. e. V. századból maradtak fenn. Ennek az írásnak a létezéséről azonban a nagyvilág csak meglehetősen későn, 1850-ben szerzett tudomást. Az első feliratokra a francia Honoré Théodore Paul Joseph d’Albert (1802–1867), Luynes hercege, ismert régész és numizmatikus akadt rá; ifjú korában személyesen is találkozott honfitársával, az egyiptomi hieroglifák megfejtőjével, Champollionnal, s talán ez adta számára később a lökést, hogy régi írások után kutasson. 1852-ben Párizsban adta ki *Numismatique et inscriptions Cypriotes (Ciprusi numizmatika és feliratok)* című munkáját, amelyben publikálta az addig feltárt emlékeket. Az ókori Idalion közelében folytatott ásata-sai során előkerült egy bronztábla is, amelynek 31 soros feliratát megküldte megfejtés céljából a német Közel-Kelet-szakértőnek, Roethnak. Ő úgy gondolta, hogy az ismeretlen írás 55 jelét összeveti a föníciai ábécé 22 jelével, s amelyek megegyeznek, azokhoz a föníciai jelek hangzóit rendeli. Mondanom sem kell, hogy ez a módszer teljes kudarccal zárult. Több mint tíz évvel később, 1865-től kezdve az olasz Palma di Cesnola, aki amerikai konzulként tevékenykedett Cipruson, mintegy 35 ezer leletet gyűjtött össze (ezek ma a bostoni Fine Arts múzeum becses darabjai), köztük számos feliratot is. De azt a megrongálódott táblát, amely a ciprusi szótagírás megfejtésének a kulcsa lett, egy másik diplomata, a larnakai angol

A ciprusi írás a krétai hieroglifikus (H), lineáris A (A) és lineáris B (B) írásból alakult ki

konzul, R. H. Lang találta meg. A táblán egy fogadalmi szöveget rögzítettek két különböző írással – főníciai betűkkel és a ciprusi szótagírás egyelőre megfejtetlen jeleivel. A felirat valamikor a Kr. e. V. században keletkezett. Miután Lang a londoni Bibliai Régészeti Társaság folyóiratában közreadta a tábla szövegét, George Smith – akit az ékírással kapcsolatban már említettem – elhatározta, hogy megfejti az ismeretlen írást. Mesteréhez, Rawlinsonhoz hasonlóan ő is először tulajdonneveket keresett a főníciai szövegrészben. Ilyen akadt is néhány, mint pl. *Milkjaton*, aki *Kition* és *Idalion* királya volt; a táblát egyébként egy főníciai nemes, bizonyos *Baalrom*, *Abdimilko* fia készítette, aki hálából az *mklböl* való *Rešef* istennek ajánlotta. Rešef Apollón megfelelője a görög mitológiában, az *mkl* pedig Amüklai sémi írásmódja (a sémi nyelvekben általában a magánhangzókat nem jelölik). Smith tisztában volt azzal, hogy egy 55 jelet tartalmazó írás minden bizonnyal nem betűírás, hanem szótagírás lesz, ezért szótagokat keresett az egyes jelekhez. Először a *li* szótagot sikerült azonosítania. Egyik tanácsadója – Samuel Birch – felhívta a figyelmét arra, hogy a „király” jelentésű *mlk* jelcsoport tulajdonképpen a görög *baszileúsznak* fele meg. Smith két ilyen jelcsoportot talált a ciprusi írásban, de eltérő végződéssel – pontosabban: az utolsó előtti jelek különböztek. Ebből arra következtetett, hogy az írás nyelve – görög! A tulajdonnevek és a *baszileúsz* kifejezés segítségével máris 18 szótagjelet ismert az 55-ből. Az írás további vizsgálatával azonban felhagyott, mert hiányos görög műveltsége komoly akadályt jelentett, s ráadásul ugyanebben az időben már a Gilgameš-eposz is foglalkoztatta. Samuel Birch folytatta Smith félbehagyott vizsgálódásait, s egyértelművé tette, hogy a ciprusi szótagírás nyelve egy archaikus görög dialektus volt. Ráadásul a *g*, a *b* vagy a *d* hangokra nem volt külön jele, tehát eredetileg nem a görögre szabták. Pl. a görög *argýro* (ezüst) szó ciprusi írásmódja valahogy így történt: *a-ra-ku-ro*, vagy az ismert istennő: *Aphrodité* nevét a következőképp jegyezték le: *A-po-ro-ti-ta-i*. Miután megfejtették a lineáris B írást, kiderült, hogy a ciprusi szótagírás hét jele megegyezik a lineáris B megfelelő jeleivel, további jelek több-kevesebb hasonlóságot mutatnak, s ez a két írás rokonságára és a ciprusi szótagírás krétai eredetére utal.

Amikor George Smith 1872-ben írásban összegezte munkája eredményét a londoni Bibliai Régészeti Társaság közlönyében, 30 szótagjel helyes beazonosításáról adhatott számot. Erre építve Johannes Brandis (1830–1873) német Kelet-kutató további lépéseket tett az írás megfejtéséhez. Brandis már gyermekkorában a keleti kultúrák bűvöletében élt, hiszen édesapja a bonni egyetem professzoraként az antik görög civilizációval foglalkozott. Egyetemi hallgatóként az antik népek hagyományait hasonlította össze Botta és Layard mezopotámiai leleteivel, és ennek köszönhetően 1854-ben Londonba került, ahol megismerkedett Birchcsel és Norrisszal. A következő esztendőben az ókori kronológiával és az Elő-Ázsia különböző térségeiben használt fémérmék, súly- és térfogatmértékek problémájával foglalkozott, s minderről egy monográfiát jelentetett meg 1866-ban. Munkája során gyakran találkozott Ciprust érintő kérdésekkel is. Kezébe került a Kr. u. IV. században élő alexandriai lexikográfus, Heszükhiosz átfogó enciklopédikus műve, amely a különböző görög dialektusokról is felvilágosítást adott. Ebben olvasta, hogy az ’és’ kötőszót Cipruson nem *kai*-nak ejtették (ahogy általában Görögországban), hanem *kas*-nak, s ez a szinte mellékesen odavetett megállapítás jelentős fordulatot hozott a ciprusi szótagírás megfejtésében. Idalionban előkerült egy viszonylag jó állapotban megmaradt bronztábla, hosszú ciprusi felirattal, s ezt próbálta meg Brandis „elolvasni”, már a *kas* ismeretében. Egy jelcsoportban sikerült elkülönítenie a *basileus kas agotólis* szavakat, amelyből nyilvánvalóvá vált, hogy a szövegrész a „király (*basileus*) és (*kas*) város (*gotólis*, vagy más nyelvjárásban *ptólis*)” közötti kapcsolatra utal. Ez a szóegyüttes a hosszú feliratban hatszor ismétlődött. A *kas* segítségével további szavakat is el tudott olvasni. Brandis feltételezte, hogy a ciprusi szótagírás az ékírás hatására alakult ki, de ezt a legtöbb kutató kétségbe vonja. Felfedezését egy tanulmányban szerette volna összefoglalni és a Berlieni Akadémia elé terjeszteni (Kísérlet a ciprusi írás megfejtésére), de Bécsből Berlinbe utazva Linzben 1873. július 8-án váratlanul meghalt. Brandis halála után Moritz Schmidt folytatta a munkát, aki 1874 januárjában már majdnem az egész ciprusi jelegyüttest megfejtette, és még ugyanebben az évben kiadta az idalioni bronztábla feliratának fordítását (pontosabban: értelmezését). A ciprusi szótagírás utolsó még megfejtetlen jeleit (a *j*-vel és a *v*-vel kezdődő szótagjeleket) Deecke és Siegismund német kutatók tisztázták. A szóban forgó idalioni bronztábla felirata egyébként egy szerződés szövege, egyrészt a király és a város, másrészt a király és egy orvos családja között. A dokumentum biztosítja az orvost és családját, hogy a szolgáltatásért járó honoráriumot a városban egy darab föld (telek) formájában kapja meg.

A ciprusi szótagírással azonban nemcsak görögül, hanem egy ismeretlen nyelven is írtak. 1910-ben találtak néhány ilyen feliratot, de nem Cipruson, hanem két múzeumban: az oxfordi Ashmolean Museum és a párizsi Louvre gyűjteményében. Később, 1914-ben Ernst Sittig német régész Cipruson egy bilingvisre bukkant; az egyik szövegrész görög ábécével és görögül íródott, míg a másik ciprusi szótagírással, de ismeretlen nyelven. Sajnos a felirat túl rövid ahhoz, hogy érdemben segítse a megfejtést. Csak annyi látszik bizonyosnak, hogy az egyes jelek mindkét írásban azonos hangzóknak felelnek meg.

VIII. AZ ÁBÉCÉ SZÜLETÉSE

A lineáris B tehát a Kr. e. 1500 táján élt görögök írása volt, azt viszont még nem sikerült kideríteni, mely nép fiaai voltak azok, akik erre a bonyolult és meglehetősen nehézkes írásra megtanították őket, tény ugyanakkor, hogy néhány évszázaddal később Homérosz kortársai már tökéletesen elfelejtették és egy egészen más típusú írást kezdtek használni. Izgalmas feladat volna nyomon követni azt a folyamatot, ahogyan az ókori görögök eljutottak egy jellegzetes szótagírástól a betűírás használatáig, erre azonban a kellő ismeretek hiányában nem vállalkozhatunk. Csúppán annyi bizonyos, hogy a görögök az ábécét is másoktól tanulták el, nevezetesen a föníciaiaktól, akikről azt tartjuk, hogy ők fedezték fel a betűírást. Ennek az írástípusnak a megteremtése vitathatatlanul korszakos jelentőségű volt, s aligha kell különösebben magyarázni, hogy miért. Azzal, hogy csak az egyes hangokat jelölték meg, nemcsak leegyszerűsítették, hanem egyben egyértelművé is tették az írást. A mezopotámiai vagy az egyiptomi írnokoknak ezernyi jelet kellett megtanulniuk, föníciai és görög kollégáiknak viszont elegendő volt két tucatnyi jel ismerete ahhoz, hogy pontosan le tudják írni azt, amire megbízójuk felkérte őket.

A föníciai ábécé minden ma ismert, illetve használt európai betűírás ősmoddellje volt. Úgy illik tehát, hogy kissé közelebről is szemügyre vegyük ezt az írást, s mondjunk néhány szót arról a népről is, amelynek olyan sokat köszönhetünk.

Az ókori Fönícia a Földközi-tenger partján, a mai Szíria, Libanon és Izrael területén alakult ki, és számos városállamból állt (a legjelentősebbek: Türosz, Búblosz, Szidón, Berütosz és Arad). A föníciaiak eredetileg az egyiptomi fáraók vazallusai voltak, később a megváltozott közel-keleti erőviszonyok következtében – a Hettita és az Asszír Birodalom megerősödésének eredményeként – sikerült függetleníteniük magukat. A Kr. e. 1200-as évektől kezdődően egészen a Kr. e. VIII. századig a föníciaiak igen fontos szerepet játszottak a Földközi-tenger térségében. Mivel remek tengerészek és szenvedélyes kereskedők voltak, a jó üzlet reményében hatalmas utakat jártak be a tengeren, és nemcsak kitűnő kapcsolatokat építettek ki a környező birodalmak lakóival, hanem kolóniákat is alapítottak sok száz és ezer mérföldre az anyaországtól. Egy időben Ciprus szigete is fennhatóságuk alatt állt, de eljutottak a Gibraltári-szoroson túli vidékekre is – jártak például a brit szigeteken –, a legjelentősebb föníciai gyarmat azonban kétségtelenül Karthágó volt, az a városállam, amellyel még a fénykorát élő Római Köztársaságnak is sokszor meggyűlt a baja.

A föníciaiak nyelve sémi eredetű volt s közeli rokonságban állt a héberrel és az arameusok nyelvével. Önmagukat valószínűleg kananeusoknak nevezték (vö.: Kánaán), s ez összefügg egy akkád agyagtáblán

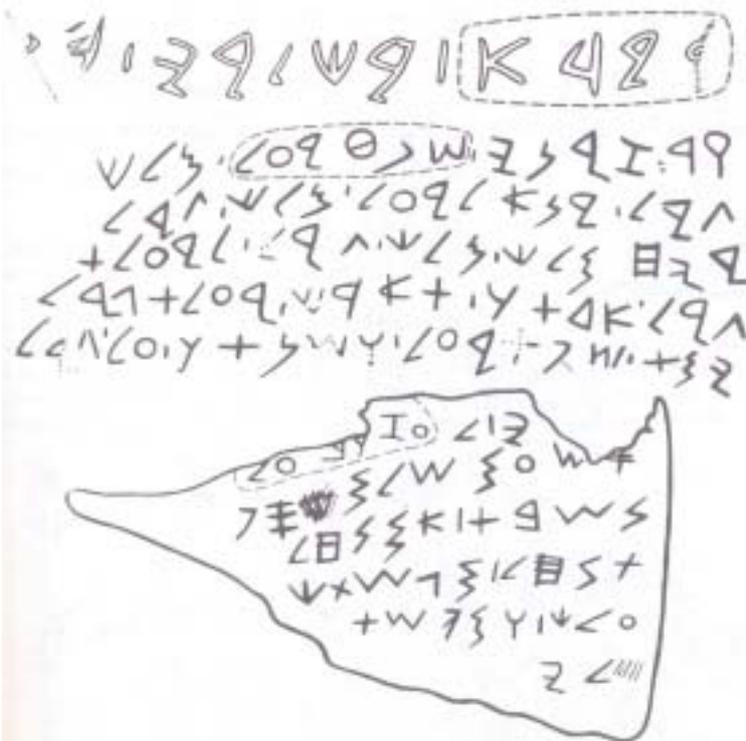
Föníciai	Föníciai név	Modern araméai	Korai görög	Klasszikus görög	Görög név	Korai latin	Klasszikus latin
𐤀	'aleph	-	Α	Α	alpha	Α	A
𐤁	beth	β	Β	Β	beta	Β	B
𐤂	gimel	γ	Γ	Γ	gamma	Γ	C
𐤃	daleth	δ	Δ	Δ	delta	Δ	D
𐤄	he	h	Ε	Ε	epsilon	Ε	E
𐤅	waw	w	Ϝ		digamma	Ϝ	F
𐤆	zayin	z	Ζ	Ζ	zeta		G
𐤇	beth	h	Θ	Θ	eta	Θ	H
𐤈	tet	τ	⊗	Θ	theta		I
𐤉	yod	γ	Ι	Ι	iota	Ι	I (J)
𐤊	kaph	κ	Κ	Κ	kappa	Κ	K
𐤋	lamed	λ	Λ	Λ	lambda		L
𐤌	mem	m	Μ	Μ	mu	Μ	M
𐤍	nun	n	Ν	Ν	nu	Ν	N
𐤎	szmek	σ			xi		
𐤏	ayin	ο	Ο	Ο	omicron	Ο	O
𐤐	pe	p	Π	Π	pi		P
𐤑	sade	σ	Ϙ		san		
𐤒	qoph	ϕ	Ϙ		qoppa		Q
𐤓	res	ρ	Ρ	Ρ	rho		R
𐤔	sin	σ	Σ	Σ	sigma	Σ	S
𐤕	taw	t	Τ	Τ	tau	Τ	T
			Χ	Χ	chi		X
			Ω	Ω	omega	Ω	Y
							Z

A föníciai írás és gyermekei

fennmaradt szóval, a *kinachuval*, amely bíborvöröst jelent, akárcsak a görög *phoinix* szó, s a föníciai városokban igen elterjedt kelmefestési eljárásra utal, amelynél a bíborcsigákban található festékanyagot használták. Tehát a görögöktől kapott nevükön váltak ismertté, s ez elsősorban annak köszönhető, hogy a két nép fia igen sűrűn találkoztak egymással; midőn a föníciai városállamok fokozatosan elsorvadtak vagy idegen hódítók uralma alá kényszerültek, a föníciaiak emlékét tulajdonképpen a görögök éltették tovább, már csak hálából is, amiért olyan sokat tanulhattak tőlük. Egy korabeli monda szerint Kadmosz királyfi, Agénór föníciai uralkodó fia volt az, aki Görögországban nyomozva elrabolt nővére, Európé után, megtanította a görögöket a betűírásra. Az ókori történetírók is egybehangzóan azt állítják, hogy a föníciaiak tanították meg írni a görögöket, s ha mindez nem lenne elegendő bizonyíték, elég csak egy pillantást vetni a föníciai és a görög ábécére, hogy a rokonság nyilvánvalóvá váljék.

Föníciaiak

Az eddig elmondottak alapján tehát leszögezhetnénk, hogy a föníciaiak voltak azok, akik feltalálták az ábécét. Ezt azonban, bármennyire is szeretnénk, nem tehetjük, mert akad néhány körülmény, amelyet nem lenne szabad figyelmen kívül hagyni. Szó volt már az ugaritiak betűírásáról, s Ugarit Fönícia közvetlen szomszédságában terült el. Jóllehet, az ugaritiak betűírása ékjelekből állt, valószínűnek látszik, hogy a betűírás ötletét az addig egyiptomi hieroglifákkal író föníciaiak tőlük vették át, majd fokozatosan kialakították a saját írásmódjukat. A legrégebb *betűíró föníciai szövegelem*eknek a Kr. e. XIII–XII. századból való, jelekkel telerótt nyílhegyek, illetve Ahiiram király (P. Montent által 1923-ban feltárt) kőkoporsóján található szövegeket tartják (bár M. Dunand Búbloszban két korábbiak tűnő felíratra bukkant, amelyek keletkezését a Kr. e. XVII–XV. századra datálta). Ahiiram király Kr. e. 1100–1000 táján Búbloszban uralkodott (más adatok szerint a Kr. e. XIII. században), és szarkofágján a következő, fenyegetésnek is beillő felirat olvasható: „*Ha valamely király a királyok között, helytartó a helytartók között vagy hadvezér megtámadja Búbloszt és felnyitja ezt a szarkofágot, törjön kétfelé bírói hatalmának joga-ra és boruljon fel királyi fenségének trónusa*”. Ez a fenyegető hangnem más királyi szarkofágok felíratain is érzékelhető, bár ezek vagy ötszáz évvel későbbiek. A szidóni Tabnit koporsófelírata pl. így hangzik: „*Bárki légy, ha megtaláloed ezt a szarkofágot, ne nyisd ki és ne háborgass engem, mert nincs nálam sem ezüst, sem arany, sem bármilyen zsákmány. Csak én magam fekszem ebben a szarkofágban. Ne nyisd fel a fedelét és ne háborgass engem, mert az ilyesmit Astarté undorítónak tartja. Ha mégis leemeled a fedelet és megzavarsz engem, nem találsz többé menedéket az életben a Nap alatt, sem szálást a halottak között*”

Ahiiram föníciai uralkodó szarkofágja őrizte meg az egyik legősibb föníciai felíratot

Az egyik leghíresebb föniciainak tekinthető, de héber nyelvű írásos emlék a Kr. e. IX. századból származó ún. *moabita kő* vagy *Mésa-felirat* (vannak, akik az ún. *moabita írás* dokumentumaként tartják számon, két pecsétnyomóval együtt). Francia utazók fedezték föl 1868-ban a Holt-tenger közelében, Dibonban. Mielőtt elszállították volna a kőtáblát, gondosan lejegyezték a rajta található szöveget; a nagy nyüzsgés szemet szúrt a bennszülött araboknak, akik mindjárt rájöttek arra, mennyire becses ez a kőtábla az idegeneknek. Hogy meggátolják az elszállítását, tüzet gyújtottak a kő alá, s amikor az átforrósodott, hideg vízzel leöntötték. A tábla 40 darabra hullott szét, ennek ellenére mégis Párizsba vitték, s hála az előre-

látó tudósoknak, a lemásolt írás segítségével sikerült az egyes darabokat összeilleszteni. Szövege Mésa moabita uralkodó haditetteiről szól.

A föníciaikat már az ókorban sok szerző a betűírás *feltalálóinak* tartotta, de mások inkább *terjesztőinek* nevezték. Hérodotosz a fentebb már említett mondára hivatkozva úgy véli, hogy a föníciaiak sok egyéb ismeret mellett az ábécére is megtanították a görögöket, akik – véleménye szerint – ezzel korábban nem rendelkeztek. Diodórosz viszont a következőket mondja: „Némelyek állítják, hogy a szíriaiak találták fel az ábécé írásjeleit, s ezeket a föníciaiak tőlük tanulták, majd megismertették a görögökkel... A krétaiak viszont azt állítják, hogy nem a föníciaiak voltak az ábécé feltalálói, csupán megváltoztatták az alakját.” Római szerzők is gyakran emlegetnek másokat a betűírás megalkotóiként. Tacitus szerint az egyiptomiak voltak az elsők, és a föníciaiak csupán kisajátították maguknak a feltalálás dicsőségét. Plinius egyszer a föníciaiakra esküszik, más helyen viszont a betűírás mezopotámiai eredetét bizonygatja. Mindezt csupán ízelítőül írom annak szemléltetésére, mennyire ellentmondásosan nyilatkoztak már az ókoriak is erről a kérdéstről. A modern kor kutatói sem túlságosan okosabbak. Némelyek a *proto-sínai írásban* látják a föníciai betűírás előzményét, mások a *gublai (bübloszi pseudo-hieroglif) írásban*. Az 1930-as években Palesztina területén (Bet-Semes, Lakis, Gezer, Tell el-Adzsul stb.) különböző, feltehetően a Kr. e. 1600–1500-as évekből származó rövid feliratokat találtak, amelyeket az ún. *proto-kánaáni írás* emlékei közé soroltak be. A többnyire füstölőedények fedelére, kancsókra, kőlapokra és cserépdarabokra rótt jelek száma igen csekély (a Megiddában talált aranykőrön is csupán 8 jel van), így megfejtésük egyelőre várat magára. Mindenesetre némelyek ezt az írást is a föníciai ábécé előzményének tartják. Mint már szó volt róla, a szakértők majdnem egyöntetű véleménye szerint az *ugariti írás* volt az első betűírás, de azt csak kevesen feltételezik, hogy ebből az ékjeleket használó írásból fejlődött volna ki a föníciai írás. Sabatino Moscati professzor, aki a föníciai kultúra egyik legavatottabb ismerője, úgy véli, hogy „az ábécé eredetének vizsgálatát nem azonosíthatjuk az ösztönző írástípus vizsgálatával. Az ugariti írást határozott ékírásos inspiráció jellemzi, de ez még egyáltalán nem jelenti azt, hogy az ábécé gondolata Mezopotámiából ered. Emellett azt is elmondhatjuk, hogy az egyiptomi nyelv ismeri az *akrofónia elvét*, vagyis azt a lehetőséget, hogy egy adott jelet csak a szó kezdő mássalhangzójára alkalmazza. Ez nagy valószínűséggel azt jelenti, hogy itt kell keresnünk az ábécé gondolatának inspirációját. De az inspiráció csak igen csekély mértékben csökkenti az ábécé feltalálásának forradalmi jelentőségét”. Moscatival alighanem egyetérthetünk, hiszen mint korábban már utaltam rá, az egyiptomiak valóban eljutottak az egyes hangok lejegyzéséhez is, de a tiszta betűírásra nem szánták el magukat. S az is meggyőzőnek tűnik, amit ezután mond, hogy „a sínai, a pseudo-hieroglifikus és a proto-kánaáni írás az ábécé létrehozására tett első kísérletek, de legalábbis első jelei az ábécé kialakulásához vezető folyamatnak”. Moscati a továbbiakban azt fejtegeti, hogy az ékírásos ugariti ábécé bonyolultabb jelei fokozatosan egyszerűsödtek, s ebből alakult ki a föníciai betűírás.

A Mésa-felirat („moabita kő”)

Pun felirat egy karthágói sztélén

Ezenkívül már az ugariti írásban elkezdődött a jelek számának a csökkenése, ami ugyancsak a lehetséges kapcsolat irányába mutat. Érvei között van egy figyelmet érdemlő: az 1948-ban egy agyagcölöpön talált ugariti ábécé jelei szinte ugyanabban a sorrendben következnek, mint a föníciai ábécében.

Moscatti professzor szerint az egyes föníciai betűk elnevezése (*alef, béth, gimel, dáleth, hé, waw, zajin, héth, téth, jod, kaf, lamed, mem, nun, számeth, ajin, pé, sade, qof, rés, sin, taw*) utólag keletkezett, tehát nem az adott tárgy vagy élőlény (*alef – ökör; béth – ház; gimel – teve; dáleth – ajtó; hé – kapu; waw – horog, zajin – fegyver; jod – kéz; kaf – tenyér; lamed – ösztöke; mem – víz; nun – kígyó; számeth – hal; ajin – szem; pé – száj; rés – fej; sin – fog; taw – kereszt*) alapján alkották, mint azt sokan vélik, már csak azért sem, mivel több jelhez (*héth, téth, sade, qof*) nem is rendelhető semmilyen tárgy. Valószínűleg ezek az elnevezések az írásjelek könnyebb megtanulását szolgálták. A föníciaiak a magánhangzókat nem jelölték és jobbról balra írtak, mint Elő-Ázsia legtöbb népe. S bár jelenlétük, ténykedésük emlékei sokfelé megtalálhatók Palesztina, a mai Libanon és Nyugat-Szíria területén kívül is (Ciprustól Krétán át egészen Észak-Afrikáig), azt nem állíthatjuk, hogy túlzottan közlékenyek lettek volna. A legtöbb föníciai és pun felirat tömör, s alig árul el valamit írójáról vagy megrendelőjéről. A szépirodalmi szövegek szinte teljesen hiányoznak.

A föníciai írás a későbbi évszázadokban a Földközi-tenger mentén kialakult föníciai kolóniákban, mindekelőtt a punok körében fejlődött tovább. Az írás alapjaiban nem változott, csupán az írásjegyek stílusában. A Földközi-tenger szigetein (pl. Szardínia, Málta) talált föníciai feliratok megőrizték anyaországi, sőt egy kissé archaikus, széles és vaskos jellegüket, de kevésbé archaikus változatban még a Kr. e. VI. századi Karthágóban is felbukkannak. Ezzel párhuzamosan azonban kialakult a jellegzetes *pun írás* is, amelynek írásjegyei megnyúltak és enyhén görbültek. Ez lesz Karthágó és a Pun Birodalom hivatalos írása egészen Kr. e. 146-ig, amikor is a rómaiak végleg leigázzák egyik legnagyobb földközi-tengeri riválisukat. Az egykori Karthágóból számos sztélé és kőtábla maradt fenn, de a pun írás jól tanulmányozható azon a hatalmas mennyiségű pénzérmén is, amelyet Karthágóban vertek. Igaz, mindez vajmi keveset árul el magukról a punokról, akiknek a nyelvét kevésbé ismerjük. Minden bizonnyal közvetlenül kapcsolódik az anyaországbeliek nyelvére, de a távolság, a szétszórtság és az idő elvégezte a természetes változtatásokat. Fokozatosan eltűnnek a pun közbeszédből a torokhangok, s a *d* és az *l* hang ejtése is bizonytalanná, jellegtelenné válik (pl. 'Bomilkar' Bodmilkar vagy 'mohomor' molhomor helyett stb.). A föníciai (és a pun) kultúra kontinuitása tulajdonképpen Karthágó lerombolása után sem szakadt meg teljesen, hiszen Észak-Afrikában a későbbi korokból is előkerültek helyi uralkodók monumentális felirataival vagy pénz-

érméi, amelyeken pun írással készült szövegek találhatók, de sokkal gyakoribbak az ún. *neopun írással* készült feljegyzések; ez a kurzív jellegű és sok ligatúrát tartalmazó írás tulajdonképpen a latin és a pun írás sajátos egyvelege volt, és már jóval Karthágó lerombolása előtt kialakult. Ezt olyan sztélék bizonyítják, amelyeken fogadalmi feliratok találhatók pun nyelven és pun írással, de az ajándékozó személyéről már neopun írással feljegyzett adatok olvashatók. A neopun írást egészen a Kr. u. IV. századig használták. Többnyire vázákön maradt fenn, de az első keresztények is előszeretettel használták. A legismeretesebb neopun írásos emlék a *Massinisi neopun-numida felirat*, amely egy bilingvis.

Vannak, akik úgy gondolják, hogy az ibériai nép által kialakított *ibériai írás*, amelynek számos emlékét Spanyolországban bronzon, agyagvázákön, ólomtáblákon és főleg pénzérméken találtak, ugyancsak a föníciai írásból alakult ki. A leghosszabb, 14 soros felíratra egy ólomtáblán, Valenciától délre, La Sarretában bukkantak, amely 342 írásjelből áll és valószínűleg a Kr. e. V. században keletkezett. Ennek az ábécének 30 jele volt, és két változatát különböztetik meg. A Dél-Spanyolországban, az egykori Tartesszoszban előkerült feliratok (turdeti vagy *andalúziai írásnak* is nevezik) jobbról balra, míg Észak-Spanyolországban (Hispania Cisterior) talált szövegek balról jobbra haladtak. Görög hatásra mutat, hogy a magánhangzóknak is voltak önálló jeleik. Sztrabón görög geográfus Kr. e. 23-ban már említi a turdeti írást. A megfejtésére irányuló kísérletek eddig csak részeredményeket hoztak: A. Schulten 11 jelet fejtett meg a 30-ból.

Görögök

A mai európai civilizáció alapjait az ókori görögök rakták le. Ez a szinte közhelyszerű megállapítás az írásra is vonatkozik, hiszen akár latin betűkkel, akár azbukával írunk, ezek őse a görög ábécé volt. Természetesen ez egyáltalán nem azt jelenti, hogy a görögök maguk találták fel a betűírást; az akhájok még a lineáris B-vel írtak, amely szótagírás volt, de az újabb görög törzsek, elsősorban a dórok már nem nagyon ismerték, ehelyett megtanulták a föníciaiak betűvetését, amely – mint már szó volt róla – valamikor a Kr. e. XIII. században fejlődött ki. (Vannak olyan feltételezések, melyek szerint a görög betűírás kialakulására a föníciaihoz közel álló arameus írás is hatott, s ez különösen a korai görög betűknél szembetűnő.) Hogy ez az átvétel mikor történt, nem tudjuk. Minden bizonnyal egy hosszabb folyamat eredménye volt, hiszen a legrégebb betűírással készült görög szöveg a Kr. e. VIII. századból való ún. *Dipylon-kancsó* felírata. (Az érdekesség kedvéért ide írom a szöveg magyar fordítását: „Azé legyen, aki az összes táncos közül most a legkecsesebben járja.”)

A görögök eleinte, akárcsak föníciai mestereik, jobbról balra írtak. A későbbiekben a már említett *busztrófedon* (ökörszántás) írásmódot használták: a jobbról kezdett sort balról folytatták, majd ismét jobbról és így tovább. A Kr. e. VII–VI. századtól kezdődően azonban áttértek a ma is használatos sorvezetésre. A föníciai és a görög ábécé rokonságát mindenekelőtt a betűk formája bizonyítja, továbbá a betűk sorrendjében és a megnevezésükben jelentkező nagyfokú hasonlatosság. Az *a* hangot a föníciaiak az *alef*, a görögök az *alfa* betűvel, a *b* hangot a *béth*, illetve *béta* betűvel, vagy pl. az *l* hangot a *lamed*, illetve *lambda* betűvel stb. jelölték. Míg a föníciai betűneveknek konkrét jelentésük volt, addig a görög elnevezésekhez semmilyen tárgy vagy élőlény nem rendelhető hozzá, tehát a föníciai elnevezés pusztán átvételéről és módosításáról van szó. A föníciai ábécé csupán mássalhangzókat ismert (kivéve az *alef* betűt), a magánhangzókat oda kellett „képzelné”. Ezt a „hagyományt” a héber írás is átvette, miután a zsidók az ékjelekről áttértek a betűírásra. (A legrégebb betűírással íródott héber szövegemlék a Kr. e. 900-ból való ún. *gezeri naptár*, amely egy négyzetdeciméternél alig nagyobb mészkölap és a földműveléssel összefüggő héber hónapneveket so-

A görög betűírás egyik legrégebb emléke a Dipylon-kancsó (Kr. e. VIII. sz.)

rol fel.). A görög azonban nem sémi, hanem indoeurópai nyelv, így előbb-utóbb szükségessé vált a magánhangzók jelölése is, amit a görögök részben az arameusoktól kölcsönöztek, részben maguk fejlesztettek ki. Emellett a saját mássalhangzóikra (pl. *ph*, *psz*, *kh*) is új jeleket alkottak. Az archaikus görög betűírás nem volt egységes, hanem különböző helyi ábécéi („dialektusai”) alakultak ki az egyes görög régiókban, ami részben a görögök nyelvjárásbeli, részben politikai megosztottságát is tükrözi. A Kirchhoff három nagyobb – *archaikus*, *nyugat-görögországi* és *kelet-görögországi* –, s ezeken belül több kisebb írástípust különböztet meg. A *nyugat-görögországi* írást elsősorban a Peloponnészoszi-félsziget nyugati felén, Thesszáliában, Halkidában, Boiótiában, valamint Euboi szigetén, továbbá Szicília és Itália görög gyarmatainak nem ión lakói használták. Ebben az ábécében nem volt jele az χ -nek és az ω -nak, s a *chi*-t *ksz*-nek, a *pszí*-t pedig *kh*-nak ejtették. A kelet-görögországi írást elsősorban a Peloponnészoszi-félsziget északkeleti részében (Agrosz, Korinthosz, Megara), valamint Nagy-Görögország ión gyarmatain és a Kikládokon használták. Kirchhoff szerint Attika és a dór szigetek (Thera, Melosz, Kréta) írása önálló alcsoportot alkotott. Ezek az íráscsoportok helyi írásokra osztoztak, mint pl. *attikai*, *korinthoszi*, *milétoszi* stb. A legmélyebbre ható változás Milétoszban történt, amelyet Arisztotelész a filozófia bölcsőjének nevezett. A 24 betűjelet számláló *milétoszi ábécét* tekinthetjük a modern görög ábécé alapjának. Kr. e. 403-ban Athénben is elhagyták az addig használt *ión-attikai írást* és átvették a milétoszit, amelyet *klasszikus görög ábécének* is neveznek. Ekkor vált állandóvá bizonyos hangok (π , χ , ξ , Ψ) jelölése, és megjelent az υ és az ω . Az írásjelek közül viszont kikopott a *digamma* vagy *fau*, valamint a *koppa* és a *szadhe*, de ezeket is meghagyták bizonyos számjegyek jelölésére (l. alább). A milétoszi írással csak nagybetűket írtak, nem jelölték sem a hangsúlyt, sem az interpunkciót. A görög írás további fejlődését a következőképpen korszakolhatjuk: 1) *hellén kor* (Kr. e. IV–I. sz.); 2) *római kor* (Kr. e. I. sz. – Kr. u. IV. sz.); 3) *bizánci kor* (Kr. u. IV–V. sz.).

Sokszor felvetődik a kérdés: vajon milyen volt az írástudók aránya az ókori államokban? Erre vonatkozóan csupán feltevések vannak, s a történészek általában egyetértenek abban, hogy írni és olvasni csak a társadalom egy szűk rétege tudott. A korai görög világra is érvényes ez, egészen a Kr. e. VI. század végéig. Ekkor, pontosabban Kr. e. 508-ban a megdöntött Peiszisztratoszok után Kleiszthenész bevezette Athénben a demokráciát, amelynek egyik érdekes intézménye a *cserépszavazás* (osztrakizmus) volt. Ezen Athén minden szabad polgára részt vett (de legalább 6000 személy), s egy cserépdarabra felírta annak a – szerinte a demokráciát cselekedeteivel veszélyeztető – polgárnak a nevét, akit – ha a legtöbb szavazatot kapta – tíz esztendőre száműzhettek a városból. Ez a voksolás csak abban az esetben működhetett, ha a résztvevők tudtak írni és olvasni. Persze előfordult, hogy írástudatlanok (analfabéták) is szavaztak, ilyenkor megkérték a mellettük állót, hogy helyettük is írja a cserépdarabra a „kiszemelt” polgár nevét. Fennmaradt egy anekdota is erről, amikor egy írástudatlan éppen azt a személyt (Ariszteidészt) kérte meg a segítségre, akit száműzni kívánt. Ebből az is kiviláglik, hogy sok esetben ezeket a szavazásokat manipulálták. Egyébként Athénben a szellemileg nem éppen teljes értékű emberről azt mondták: *nem tud sem írni, sem úszni*.

A 24 betűs milétoszi ábécét Athénben – mint már említettem – Kr. e. 403-ban vezették be; ez a cselekedet Eukleidész arkhón nevéhez fűződik. Hogy az új írásjegyeket a polgárok könnyebben megtanulhassák, egy athéni komédiaszerző, bizonyos Kalliász vígjátékot írt 24 szereplőre (mellesleg éppen ennyi tagja volt a komédiatársulatnak), akik az egyes betűket jelenítették meg. A darab ugyan nem maradt fenn, de annyit tudunk, hogy az egyes mássalhangzók a hét magánhangzóval különböző alakzatokat mutattak be, amelyek nem nélkülözték a rébuszokat vagy a vaskos humort sem. Pl. az ábécé két utolsó betűje, a *pszí* és az *ómega* ($\psi\omega$) egy obszcén kifejezés volt. De már Kalliász előtt is színpadra került az írás. Euripidész *Thészeusz* című tragédiájában az egyik analfabéta szereplő elsorolhatja, milyen betűkből is áll Thészeusz neve, Szofoklész *Amphiarósz* című szatírdramájában pedig a szatírok tánccal ábrázolják az egyes betűket. Ritkán esik róla szó, de az atomelmélet első megfogalmazója, Démokritosz is a betűk segítségével magyarázta, hogy a különböző nagyságú és alakú atomokból hogyan keletkezik végtelen sokaságú dolog.

A mai görög ábécé

Görög nagybet	Görög kisbet	Név	Latin bet kkel	
		alfa	A	a
		béta	B	b
		gamma	G	g
		delta	D	d
		epszilon	E	e
		zéta	Z	z
		éta	É	é
		téta	Th	th
		jóta	I	i
		kappa	K	k
		lambda	L	l
	μ	mü	M	m
		nü	N	n
		kszi	X	x
		omikron	O	o
		pi	P	p
		ró	R	r
	,	szigma	S	s
		tau	T	t
		üpszilon	Ü	ü
		fi	Ph	ph
		chi	Ch	ch
		pszi	Ps	ps
		ómega	O	o

Érdekes kérdés, hogy mire is írtak az ókori görögök? Mivel a legősibb görög nyelvű írott emlékek agyagtáblákon, különböző fém-, cserép- és agyagedényeken, illetve egyéb használati tárgyakon maradtak fenn, azt hihetnénk, hogy kizárólag az agyag és a fém volt az íráshordozó, de nyilván írtak kevésbé állandó anyagra, pl. fára, viaszra, bőrre vagy valamilyen papírszerű anyagra is. A kereskedelem jóvoltából minden bizonnyal az egyiptomi *papirusz* is eljutott görög földre, de nagyobb mennyiségben csak a Kr. e. VII. század második felétől kezdett „áramlani”, amikor a legutolsó egyiptomi dinasztia megalapítójának, Pszammetiknek (ur.: Kr. e 664–610) sikerült 656-ban – görög zsoldosok hathatós segítségével – végleg kiűznie az asszírokat, akik 671-ben átmenetileg elfoglalták az országot. A támogatásért cserébe a görögök ettől kezdve sokkal intenzívebben kereskedhettek Egyiptomban, sőt, gyarmatokat is alapíthattak a Földközi-tenger partján. A papirusz egyre nagyobb mennyiségben áramlott Attikába, a Peloponnészosi-félszigetre és a görög gyarmatokra is, pl. Szicíliaba. E „kényelmes” íráshordozó nagy tömegű elterjedése tette lehetővé a görög írásbeliség sokszínű kibontakozását.

A görögök a papirusszal együtt a könyvek egyiptomi alakját, a *tekercest* is átvették. Ha jobb kezünkbe vesszünk egy tekercest és bal kezünkkel megragadjuk a szélét és folyamatosan széttekerjük, kezdetben üres felületet látunk; ez volt a tekercs külső védőburka, amely egy esetleges karcolástól vagy egyéb vágási sérüléstől óvta a szöveget. Sokáig a könyveknek egyáltalán nem volt címük, csak a mű első mondata utalt a tartalomra; az első ismert könyvcím a szofista filozófus, Prótagorasz munkájának a címe (*Az igazságról*). Meghökkenítő módon a könyvek címe akkoriiban még nem a szöveg elején, hanem a legvégén volt. (Ezt több kutató is a babiloni hagyományokra vezeti vissza; a mezopotámiai agyagtáblákon általában a szöveg végére került a cím.) A szöveget hasábokba rendezték, akár csak a mai újságokban; egy-egy hasáb szélessége kb. 5–7,5 cm volt, s két hasáb között 1,5 cm hézagot hagytak. A hasábok általában 25–45 sorból álltak, egy-egy sorban rendszerint 18–25 betű volt. Az ókorban olyan jó minőségű tintával írtak, amelyet ma is megirigyelhetünk; a víz nem maszatolta szét az írást. Használtak persze lemosható tintát is, elsősorban az írni tanulóknak. A szövegekben hosszú ideig alcímeket vagy fejezeteket jelölő számokat sem írtak, sőt, ami még meglepőbb: a szavakat is egybeírták, s a mondatokat is csak ritkán választották el egymástól. Ezt a latinok *scriptio continuának*, folyamatos írásnak nevezték, s kis gyakorlással elég jól tudták olvasni. Később jött szokásba, hogy a hosszabb szövegeket *könyvekre* vagy *énekekre* tagolták, s eléggé önkényesen a korábban keletkezett alkotásokat

(pl. az *Iliászt*) is így osztották kisebb egységekre.

A tekercest olvasás közben bal kézzel fokozatosan feltekerték, míg jobb kézzel letekerték, tehát az olvasónak mind a két kezét használnia kellett, ami elég fárasztó lehetett. Mai szemmel fölöttébb furcsának tűnik, hogy a régi görögök (de a latinok is) nemcsak a könyvek belső tagolását nem oldották meg, hanem a házakat sem számozták és az utcáknak sem adtak nevet. Így mind a könyvekben, mind a vá-

rosokban nagyon nehéz volt eligazodni. A tekercs végére érve az olvasó a bal kezében tartotta a teker-
cset, tehát ha egy antik szobron vagy festményen így ábrázolnak valakit, akkor az a személy már elol-
vasta az írást, míg ha a teker-
cset a jobb kezében tartja, akkor csak ezután kezdi majd olvasni.

A papiruszról szólva korábban már elmondtam, hogy lényegében két réteg papirusznádból állt: a füg-
gőlegesen egymás mellé rendezett nádszálakra vízszintes sorokba rendezve került a következő réteg és
ezt állandó öntözgetés közben összetömörítették. Arra az oldalra írtak, amelyen az írás irányában, tehát
vízszintesen feküdtek a nádszálak, s ezt az oldalt *rectonak* nevezték, míg a hátsó oldalt (a függőleges
irányban fektetett nádszálakat) *versonak*, amelyre csak kivételesen került valamilyen írás. Ennek az
a magyarázata, hogy a feltekert papiruszban a belső rész jobban deformálódik, ezért előnyösebb, ha ide
a vízszintes réteg kerül. Mint tudjuk, a papirusztekercseket ívekből ragasztották össze; ezeket az önál-
ló lapokat a görögök *kollématának*, míg az összeragasztott lapokat és a kezdőlapot *protókollonnak* (pro-
tokoll) nevezték. Időnként persze előfordult, hogy a verso oldalra is került hosszabb szöveg, elsősorban
olyankor, amikor az írónak nem volt keze ügyében tiszta papirusz vagy nem volt pénze rá. A „versszö-
vegek” egyik legismertebb példája Arisztotelész *Az athéniiek alkotmányáról* című munkája, amelyet egy
birtok gazdálkodásáról készült elszámolás hátoldalára jegyeztek le. Csak ritkán történt meg, hogy egy
szöveget a hátoldalon folytattak, az ilyen teker-
cset *opisztoznak* (hátoldalára írt teker-
csetnek) nevezték. A görög (és a római) teker-
csek lapjai valamivel kisebbek voltak, mint az egyiptomiak. A jó minőségű pa-
piruszlapok szélessége általában 23 cm, a közönséges típusoké 12,5–15 cm volt. Idősebb Plinius írja,
hogy a papiruszt színe, mérete, finomsága és tartóssága alapján 9 minőségi osztályba sorolták. A pa-
piruszlap magassága meghaladta a szélességét és a jobb minőségűeknél elérte a 33 cm-t, míg a gyengébb
minőségűek magassága általában 25 cm volt. Természetesen a papirusztekercs méretét a papiruszra írt
szöveg jellege is meghatározhatta. Általában a hölgyeknek szánt szerelmes verseket kisebb méretű pa-
piruszra írták. Az eddig talált legkisebb papirusztekercs magassága alig 5 cm; epigrammákat tartalmaz
és Berlinben őrzik.

Az egyes papiruszlapokat ugyan tetszőleges számban ragaszthatták egymáshoz, de a görög papiru-
szok rendszerint rövidebbek voltak, mint az egyiptomiak – általában nem haladták meg a 10 métert. Ez
azt is jelentette, hogy a nagyobb terjedelmű munkák aligha fértek el egy teker-
cseten.

A papirusz elterjedésével Görögországban általában fellendült az írásbeliség, de eleinte leginkább
a színház, pontosabban a színészek és a nézők profitáltak belőle. Egy-egy görög tragédiát vagy komédi-
át nem volt könnyű csak hallás útján betanulni, ezért a színészek a leírt szöveget magolták be, s a né-
zők között is sokan akadtak, akik a papirusztekercsre írt szöveget előadás közben olvasták is. Érdekes
egyébként, hogy a görög könyv legkorábbi említése is egy színdarabhoz kapcsolódik: Arisztophanész *Bé-
kák* című vígjátékában két drámaíró, Aiszkhülosz és Euripidész vitatkozik az alvilágban, ki volt a na-
gyobb költő közülük, mire a kar a következőt mondja: *Ma gyakorlottak a szakértők, mind könyvet tart
a kezében.* Ez a célzás feltehetően a szöveget olvasó nézőkre vonatkozik. Ahol ennyi papiruszt teleírtak,
nyilván a könyvek eladására is gondoltak, s valóban, a Kr. e. IV. századból fennmaradt az első utalás egy
antik könyvkereskedésre (Platón említi a *Szókratész védőbeszéde* című munkájában, hogy Anaxagorász
filozófus könyve egy drachmáért megvásárolható az agórán). Sokféle témájú könyv forgott közkezen az
ókori Görögországban: szakácskönyvek, anekdotagyűjtemények, illemszabályok, betegeknek készült re-
ceptkönyvek, vallási és mágikus témájú értekezések stb. Ezekből jutott exportra is. Xenophón írja egy
helyütt, hogy Kis-Ázsia északi partjánál a zátonyra futott kereskedelmi hajókon a sokféle áru, ágy és lá-
dikó között *rengeteg könyvet* is találtak. Görögországban mindezek dacára csupán egyetlen papirusz-
tekercs maradt meg, a többi megsemmisült vagy elpusztították. A papirusztekercsek legnagyobb ókori
gyűjteménye azonban minden bizonnyal az *Alexandriai Könyvtár* volt, amelyet Kr. e. 300 táján alapítot-
tak. Egyes becslések szerint mintegy 500–700 ezer teker-
cset őriztek itt, amikor fanatikus keresztények
felgyújtották a könyvtárat. A Kr. e. 200 táján alapított pergamoni könyvtár becsült könyvállománya ne-
gyvedmillió teker-
cset lehetett, ennek egy része már pergamen volt.

A papirusz a görögök (és a rómaiak) legfontosabb íráshordozója volt, de emellett gyakran használtak
más anyagokat is. Találtak például teleírt lapockacsontokat is, de ez inkább kuriózum, s ma már eldönt-
hetetlen, hogy valami ősi hagyomány folytatásának tekinthetjük-e a csontokra írt szövegeket, vagy ne-
tán a szükség vitte rá az írás feljegyzőjét. A cserépszavazás kapcsán már említettük az égetett agyagot
mint íráshordozót, de nemcsak a fontos döntések meghozatalakor írtak rá, hanem olyankor is, ha vala-
kinek üzentek vagy átvételi elismervényt, adásvételi szerződést stb. rögzítettek. Előfordult, hogy egy
cserépedény darabjára verset írtak; így maradt fenn Szapphó egyik legismertebb költeménye is, persze
tele helyesírási hibával, ami arra utal, hogy a lejegyző nem volt gyakorlott írók. Ólomra, pontosabban
vékonyra kalapált (és így összetekerhető) ólomlemezekre is írtak. Ezt megerősíti a Kr. u. II. században
élt Pauszaniász, aki görögországi utazásáról szóló könyvében megemlíti, hogy Boiótiában a Helikon he-

gyen (a monda szerint itt találkoztak a múzsák) megmutatták neki Hésziodosz *Munkák és napok* című művének egy ősi ólomlemezre írt szövegrészletét (a nagy része elkallódott az évszázadok során). A legrégibb, a Kr. e. IV. század elején keletkezett és Athén közelében talált görög levél is ólomlemezen maradt fenn. Az írója, egy bizonyos Mnésziergosz, arra kéri hozzátartozóit, hogy küldjenek neki meleg holmit, mert fázik. Később az ólomra írt szövegeket kizárólag mágikus célokra használták. Általában átkokat, varázsigéket írtak vagy íratnak az ólomra, s tudunk arról is, hogy működtek olyan irodák, ahol valamilyen verseny résztvevőinek megrendelésére gyártották ezeket az irományokat, olykor mindkét szembenálló fél számára.

A papirusz mellett más szerves anyagra is írtak az ókorban, pl. pálmalevélre, fakéregre, de leggyakrabban fára. Szolón Kr. e. 594-ben keletkezett törvényeit állítólag nagy fatáblákra írva állították ki Athénban; később a hivatalnokok mésszel kifehérített fatáblákon – *leukomata* – tették közzé a rendeleteket és közleményeket. Leggyakrabban a fatábla felületét kivájták (csak keskeny peremet hagytak) és *méhviasszal* vonták be. A tanulók ezen gyakorolták az írást, de a felnőttek is sokszor erre jegyezték fel fontos dolgokat. A viaszra *stilusnak* nevezett hegyes írószerszámmal írtak, amelynek csontból vagy fémből készült tompa végével el is simíthatták (*stilum vertere* = 'megfordítani az íróeszközt') a nem kívánt vagy hibás részt. Viasztáblákon leveleket is válthattak; a feladó üzenetét elolvastva a címzett akár ugyanarra a táblára megírhatta a választ is. A viaszréteget álcázásul is használhatták: a fontos üzenetet ráírták a fára, majd bevonták viasszal, amelyre lényegtelen vagy félrevezető tartalmú szöveget írtak. Bármilyen meglepő, de a viaszra írt feliratok sokszor évszázadokon át fennmaradtak. A viasszal bevont fatáblákat gyakran össze is kapcsolták, így kettős, hármas vagy többszörös táblákat, vagyis *diptychont*, *triptychont*, *polyptychont* kaptak. A táblák külső keretébe lyukakat fúrtak és zsinórral vagy szíjjal összefogták az egyes „lapokat”. A két fedőlapot azonban (amely rendszerint értékesebb fából, olykor elefántcsontból is készült) nem vonták be viasszal, hanem gazdagon díszítették drágakövekkel, nemesfémekkel, faragott elefántcsonttal, igazgyönggyel. A *polyptychonok* mérete 14 x 12 cm volt; rendszerint vékonyabb (4–6 mm) deszkalapokból készültek, s a viaszréteg vastagsága nem haladta meg az 1 mm-t. Az ilyen – papiruszból, fatáblából vagy később pergamenből készült – könyvet *kódexnek* nevezték.

Vagy ezer esztendőn át a tekercs volt a görög és a római könyvek formája, a kódex a Kr. u. IV. században jelent meg (bár egy 1930-ban Kairóban felbukkant papiruszkódex ezt az időpontot korábbra datálja; Chester Beatty amerikai könyvgyűjtő megvásárolt vagy egy tucat, többnyire a Bibliát rögzítő kéziratot, s ezek egyike a Kr. u. II. évszázad közepén, egy másik a század végén keletkezett). Ez a forma mind a mai napig fennmaradt. Igaz, a papirusz (és a viasztáblák) helyett idővel egy tartósabb anyag jelent meg: az állatbőrből készített *pergamen*.

Bizonyos értelemben ez is görög találmány, bár már a hellénizmus időszakának a terméke. Természetesen bőrre jóval korábban is írtak, de a pergamen nagy szakértelemmel kidolgozott íráshordozó volt, amelynek mindkét oldalára írhattak. Idősebb Plinius szerint a pergament a kisázsiai Pergamon városában találták fel (innen a neve is), méghozzá szükségyszerűségből. Ptolemaiosz egyiptomi uralkodó (csak feltételezik, hogy a Kr. e. 205–185 között uralkodott V. Ptolemaiosz Epifanészról van szó), aki szenvedélyes könyvgyűjtő volt és alexandriai könyvtárának híre messzire eljutott, állítólag féltékeny lett II. Eumenész (úr.: Kr. e. 197–159) pergamoni király gyűjteményére, ezért megtiltotta, hogy papiruszt exportáljanak ebbe a városba. Eumenész kénytelen volt más anyag után nézni, s így terelődött a figyelem a báránybőrre, amely bőségesen állt rendelkezésre. Később a kecske, a borjú és más fiatal kérődző állatok bőrét is feldolgozták, sőt kivételesen szamar- vagy disznóbőrt is használtak. A legfinomabb, szinte áttetsző pergament a még vemhes nőtény hasából kimetszett állatka bőréből készítették (szűzpergamen).

A művelet sorozat, ezért csak a legfontosabb lépéseket ismertetem. A bőrt először vízben áztatják és eltávolítják róla a nagyja szórt vagy gyapjút; ezután néhány napra meszesgödörbe mártották, majd egy keretre erősítve kifeszítették és megszáritották. Ekkor levakarták róla a maradék szórt, megnedvesítették és beszórták krétaporral, végül horzsakővel (habkővel) vagy csonttal alaposan ledörzsölték. A végeredmény egy hártyaszerű anyag lett, amelyet a papiruszhoz hasonlóan eleinte összetekertek. Később vált szokássá, hogy a négyszögletes íveket a szélükénél fogva egymáshoz erősítették és kódexeket készítettek belőlük. 1922-ben az amerikai Yale Egyetem régészei az Eufrátesz felső folyásánál található egykori határ menti római erődítmény – Dura-Europosz – feltárásakor a sivatagi homok alatt nagyobb mennyiségű papirusz- és pergamentekercsre bukkantak. Ezt a települést a perzsák Kr. u. 256-ban elfoglalták és lerombolták. S noha a legizgalmasabb leletnek egy ősi keresztény templom (valószínűleg a legrégibb, amely feltehetően még a Kr. u. II. század végén, III. század elején épült), illetve a falakra írt Ó és Újszövetség, egy Krisztus-kép, amely a Megváltó talán legkorábbi ábrázolása, valamint egy zsinagóga tűnt, a tekercesek is érdekesek, hiszen különböző korú és több nyelven íródott feliratokat őriztek meg,

s az egyik pergamenen a Szeleukidák korának két dátuma (117 és 123) szerepelt, ami a Kr. e. 196-nak, illetve 189-nek felel meg. Ebből sokan arra következtetnek, hogy a pergament nem II. Eumenész találta fel, hiszen egy ilyen anyag előállításának technikáját csak hosszabb idő (olykor évszázadok) alatt fejleszthették ki.

A pergamen alighanem a legnemesebb anyagú íráshordozó, amelyet az ember feltalált, így érthető, hogy még napjainkban is nagy becsben áll. Színe általában fehér vagy vajsárga volt, de írtak rózsaszínű vagy világoskék pergamenre is. Különösen a Kr. u. III. századtól kezdve vált egyre általánosabbá a pergamenkódex használata, amelybe nagy körültekintéssel, *kalligrafikus* írással írtak, s ügyeltek a szöveg harmonikus elrendezésére, a kora középkortól kezdve pedig az egyes fejezeteket vagy bekezdéseket indító kezdőbetűk (az ún. *iniciálé*) kellő kihangsúlyozására is. Gyakran színes képekkel illusztrálták a szöveget, s ez tovább emelte a kódex értékét. Ez az alaposág elsősorban a későbbi korok írnokeira volt jellemző, de már a rómaiak is tisztában voltak ennek az anyagnak különlegességével, ezért igyekeztek fontosabb dokumentumaikat pergamenen is rögzíteni, sőt, a korábban a kevésbé tartós papiruszra írt szövegeket átmásolták pergamenre. A pergameníveket hajtogatták, s a kettőbe hajtott ívekből alakították ki az ívfüzeteket, s ezeknek külön elnevezést adtak: a két ívből álló füzet neve *binio*, a háromé *ternio*, míg a négyé *quaternio* volt. Rendszerint 15–20 vagy ennél is több ívfüzetet fatáblák közé kötve készült a kódex (a latin *caudex* kifejezés eredetileg fatörzset jelentett), amely azért is előnyösebb volt a tekercsnél, mert könnyebben megtalálható volt benne a keresett szövegrész. A pergamenre hosszú időn át ferdén metszett és behasított náddal vagy hegyezett lúdtollal írtak, a fémhegyű tollak csak az 1700-as évek közepén jelentek meg Angliában. A pergamenre írt szöveget gyakran lemosták vagy kikaparták és helyére új szöveg került. Az újra felhasznált pergament görög eredetű szóval *palimpszesztusnak* nevezik (latinul: *codex rescriptus*). Az eltüntetett írást korszerű műszaki eljárással, pl. átvilágítással ismét olvashatóvá tehetjük.

A legismertebb ókori görög és római pergamenek a császárság korának második felében keletkeztek. Nagy Konstantin császár, aki a kereszténységet államvallássá nyilvánította és Kr. u. 326-ban Bizáncot (Konstantinápolyt) tette meg a birodalom fővárosává, 332-ben 50 pergamenbibliát rendelt a caesareai katechéta iskolában az új fővárosban épülő székesegyház számára. Ugyancsak ebben az időben keletkezett két híres biblia-kézirat, a *Vatikáni kódex* és a *Szinai kódex*.

Etruszkok

Az Appennini-félsziget az ókorban sok nép lakhelye és legalább annyi kultúra találkozási pontja volt. Természetesen arról, hogy kik voltak Itália őslakói, és kik voltak azok, akik valahonnan ide vándoroltak, megoszlanak a vélemények. „Hogy a kérdést bonyolultabbá tegye – írja Massimo Pallottino etruszkológus –, a nézeteknek és rekonstrukcióknak ebbe a játékába belekapcsolódik az etruszkok eredetének problémája is. (...) Az etruszk nép története és műveltsége egy olyan Itáliába tartozik, amely attól a perctől kezdve, amelyre vonatkozólag az első írott dokumentumok és a történelmi hagyomány adatai felhasználhatók, egészen a Róma által végrehajtott egyesítésig, különféle etnikai, nyelvi és kulturális csoportosulások szerinti felosztást mutat; ezek többé-kevésbé megkülönböztethetők egymástól, és eltérnek nagyságukra és fejlődési fokukra nézve is. Ebben az értelemben a római kor előtti Itália története mélyen különbözik Görögországtól, amelyet egyetlen nép lakott, még ha ezen belül kisebb törzsek és tájnyelvek különböztethetők is meg. A régi itáliai nemzetiségeknek önálló jellegük, fejlődésük, hagyományaik voltak, és ezek olyan mély nyomokat hagytak, hogy a római Itália Augustus által alkalmazott táji felosztásában is kifejeződtek (s legalább részben, egészen a mai tájegységeikig folytatódtak).”

A régészek Itáliának a Kr. e. XIV. századot megelőző időszakáról csak általánosságban tudnak véleményt alkotni, mivel a leletanyag túlságosan szegényes és nehezen korszakolható. Az ezt követő időszak kultúráján bizonyos fokig a mükénéi civilizáció hatása is érezhető, de ez a Kr. e. XII. századtól kezdődően jelentősen meggyengült, amikor a dór törzsek betörése nyomán Mükéné hatalma összeomlott. Az itáliai történelem első, pontosabban is meghatározható időszaka a görög gyarmatok (Ischia szigetén, Cumae-ban és Sziciliában) alapításához, vagyis a Kr. e. VIII. század közepéhez kapcsolódik. Itália korábbi évszázadait, tehát a vaskort az alábbi kultúrákra tagolják: *Golasecca-kultúra* és az *Este-kultúra* Észak-Itáliában a Pó mentén; *Villanova-kultúra*, *Latiumi kultúra* és az ún. *adriai kultúrák* az Appennini-félsziget középső részében; az *apuliai kultúrák* és a *gödörsíros (fossa) kultúrák* az „olasz csizma” lábánál, s végül a *siculus kultúrák* Szicília szigetén. Ezek között a kultúrák között természetesen bizonyos átfedések is kimutathatók. Itália vaskori és az azt követő időszakának etnikai megoszlásáról jobbra

Az etruszk feliratok többnyire síremlékeken maradtak fenn

csak feltevések vannak. „Igen tökéletlen forrásaink csaknem kizárólag az itáliai praelatin nyelvekre vonatkozó kisszámú fennmaradt feliratos anyagból állnak – jegyzi meg Pallottino –, ezekhez csupán néhány »glossza« (szómagyarázat) járul, amelyeket az antik irodalmi hagyomány tartott fenn. Ebben a helyzetben már az is nehéz, hogy, ha csak részlegesen is, megpróbáljuk rekonstruálni ezeknek a nyelveknek a szerkezetét, néha még az is, hogy felismerjük és megkülönböztessük egymástól, vagy képet alkossunk elterjedésükről és élettartamukról.” Ennek ellenére többen is különböző elméleteket fogalmaztak meg. Némelyek – elsősorban bizonyos ősi földrajzi elnevezések alapján – feltételezik, hogy itt a később letelepedett indoeurópai népcsoportok előtt már nem-indoeurópai, ún. mediterrán népek élhettek. Ezek egyike egy baszk-kaukázusinak (vagy hispano-kaukázusinak is) mondott nép volt, amelynek nyomait Szardínia szigetén találták meg. Mint Pallottino megállapítja: „Itt a kutatók ma már egyhangú véleménye szerint a római hódítás előtt egy, a pireneusi baszk nyelvvel távoli rokonságban álló nyelvet beszéltek (írott emlékei nincsenek, de felismerhető meglehetősen sűrű helynévtörténeti adatok segítségével, amelyek még ma is furcsa eredetiséget adnak Szardínia földrajzi neveinek). Erre a nyelvi rétegre valóban alkalmazni lehetne a praeindoeurópai megjelölést a szó sajátos és teljes értelmében.” Egy további elmélet szerint ez a vaskori itáliai népesség égei-ázsiai eredetű; lényegében mindazt a tényezőt együtt jelenti, ami a közös elemeknek az égei térségből az itáliaiba történő ősrégi áttérjedésével kapcsolatos. Pallottino szerint ezt úgy is értelmezhetjük „mint a dunai-balkáni térségből származó őskori nyelvi hullám – Kretschmer kifejezésével »pelaszg« vagy »raeto-tirrén« elemek – behatolását a két térségbe; s úgy is lehet értelmezni, mint történelem előtti betörések vagy beszivárgások eredményét (pl. az etruszkok feltételezett Kis-Ázsiából való bevándorlásának értelmében)”.

Messzire vezetne ennek a problémakörnek a részletes taglalása, inkább foglaljuk össze az itáliai nyelvekkel kapcsolatos leglényegesebb tudnivalókat. Szicíliában – a gyarmatosító föníciaiak és görögök mellett – egyrészt a nem-indoeurópai (feltehetően ibériai vagy liguriai eredetű) *sicanusok*, valamint a keletről érkezett *elymusok*, másrészt (a sziget keleti felében) az indoeurópai *siculusok* laktak, akiket sokan őslakóknak tartanak. Ez utóbbiak nyelve közel állt a latinhoz. Az Appennini-félszigeten, a Tirrén-tenger partvidékén számos olyan indoeurópai nyelvjárás létezett, amelyeket egyrészt a *siculus*, másrészt a latin nyelvhez kapcsolhatunk. Délkelet-Itáliában, az Adriai-tenger partvidékén élt az indoeurópai *messapus* nyelvet beszélő nép. „A félsziget szívében – írja Pallottino –, igen nagy területen, az appennini hegyhát mentén Umbriától le Lucaniáig, különböző nevű, sorsú és műveltségű népek éltek; ezek valamennyien egy indoeurópai eredetű, de a latintól elütő nyelvcsoporthoz tartoztak, amelyet *oszk-umbernek* vagy

umber-szabellnek, másként pedig kelet-itáliainak neveznek.” Itália középső, tirrén-tengeri vidékén jelölhetjük ki az indoeurópai *latin*, valamint a – nagy valószínűséggel nem-indoeurópai – *etruszk nyelv* elterjedési területét, amely idővel északnyugati irányban tágult Latiumba és Campaniába. Észak-Itáliában és az Alpok vidékén olyan, a *ligurok nyelvjárásait* beszélő népcsoportok éltek, akikről vajmi keveset tudni; érdekes a *leponti* csoport, amelyet az Ossola völgyében talált felirat tett ismertté. Észak-Itália keleti csücskében, a mai Velence térségében éltek a *venetusok*, akik nyelve indoeurópainak tűnik ugyan, de nincs közelebbi kapcsolatban sem a latinnal, sem a messapus nyelvvel. Tőlük északabbra élt egy törzs, amely valószínűleg a nem-indoeurópai, az etruszkkal némiképp rokonítható *raetiai* tájnyelvet beszélte. Ha az itáliai nem-indoeurópai és indoeurópai nyelvek között szeretnénk valamilyen határvonalat húzni, akkor azt a 12. délkör mentén, az Adige alsó folyásától a Tiberis alsó folyásáig jelölhetnénk ki; itt ez a képzeletbeli vonal megszakad, hogy aztán Szicília közepén észak–déli irányban folytatódjon. Az is több mint bizonyos, hogy a nem-indoeurópai nyelvi réteg idősebb, mint a keleti–nyugati irányban terjedő indoeurópai. A felsorolt népcsoportok közül a továbbiakban az *etruszkokkal* és a *latinokkal* foglalkozom részletesebben is, hiszen a Kr. e. VII. századtól kezdve ők voltak azok, akik leginkább meghatározták Itália kultúráját.

Az etruszk már az ókorban is egy kissé rejtélyes népnek tűnt, s bár a latinokkal szomszédságban, később pedig fennhatóságuk alatt élt, nyelvéről még ma is nagyon keveset tudunk. A görögök *tirszéneknek* vagy *tirréneknek*, a rómaiak *etruszkoknak* vagy *tuszkoknak* nevezték őket, míg az etruszkok a *raszének* elnevezést használták önmagukra. Az itáliai Etruria tartomány tulajdonképpen az etruszkok ottani jelenlétére emlékeztet. A Római Császárság kialakulását követő II. évszázadban az etruszkok már lényegében kihaltak, bár az etruszktól még néhány évszázadig használták mint a varázsige és az átokformulák vagy bizonyos ősi démonűző szertartások nyelvét; az utolsó etruszk felirat a Kr. u. I. században keletkezett.

A perugiai etruszk kőoszlop

Az etruszkok származásáról mindmáig megoszlanak a vélemények. Egy Augustus kori görög történetíró, a halikarnasszoszi Dionüsziosz *Római régiségek* című munkájában azt bizonygatja, hogy az etruszkok nem rokonai a pelaszgoknak és a lydeknek, s „nem kívülről jött, hanem őslakó” népről van szó. Az valószínűnek látszik, hogy a Kr. e. IX–VIII. században már Itáliában éltek, de hogy kezdettől fogva itt laktak-e vagy valahonnan érkezve telepedtek le az Appennini-félszigeten, az egyelőre tisztázatlan. Erre vonatkozólag három elmélet is született. Az első, az ún. *bennszülött eredet* hirdetése szerint az etruszkok – ahogy Dionüsziosz is állítja – Itáliában őshonosak és egyfajta nem-indoeurópai etnikai szigetet alkottak a később odaérkezett indoeurópai népek tengerében. „Valóban – jegyzi meg Pallottino –, a helynévkutatás (...) arra látszik mutatni, hogy a félszigeten létezett egy olyan nyelvi réteg, amely régebbi volt, mint az italicus nyelvjárások, és meglehetősen közel állt az etruszkhoz magához, valamint az Égei-tenger vidékének és Kisázsianak praehellen nyelvjárásaihoz.” Ezt bizonyos temetkezési szokásokkal is igyekeztek alátámasztani, mondván: azok a népek, amelyek közé feltehetően az etruszkok is tartoznak, elhantolták halottaikat, míg az indoeurópai eredetű és a feltevések szerint keletről érkezett *italicusokra*, akiket villanovaiaknak is neveznek, a hamvasztásos temetkezés a jellemző. Mint

Pallottino rámutat, ez a felosztás éppen azokon a területeken nem érvényesül, ahol pedig az etruszkok, illetve az italicusok zöme élt, tehát Etruriában, illetve a félsziget keleti részén. A második, ún. *északi elmélet* szerint az etruszkok az Alpok felől nyomultak be Itáliába és ők voltak a megalapozói az észak-itáliai cölöpépítményektől eredő Villanova-kultúrának, nyelvileg pedig közel álltak „a balkáni-dunai térségből Görögország és Itália felé szétterjedt *raeto-tirréni* vagy *raeto-pelaszg* etnikai-nyelvi csoporthoz”. A harmadik, a legtöbb szakember által támogatott *keleti elmélet* szerint az etruszkok az Égei-tenger keleti részéből, esetleg Kis-Ázsiából érkeztek – több hullámban – Itáliába. Ezt elsősorban az etruszk és néhány kisázsiai nyelv (lyd, lykiai stb.), valamint a Lémnosz szigetén beszélt *praehellén* nyelvjárás között kimutatható néhány rokon vonásra alapozzák. Itt elsősorban a lémnoszi és az etruszk szavak végződéseiben megmutatkozó hasonlóságra utalnak (pl.: a lémnoszi *-z, -eiz, -zi, -ai* stb. és az etruszk *-s, -eis, -si, -ai* stb.), sőt olykor szavak is megegyeznek. (A dolog szépséghibája, hogy a lémnoszi nyelvnek csupán egyetlen írott emléke ismert – ezt 1885-ben Cousin és Dürbach fedezte fel –, amely a Kr. e. VII–VI. században keletkezett és egy sztlén maradt fenn, s a szavakat többnyire nem értjük. Ráadásul az etruszkok ekkor már Itáliában éltek.) Fontos érvként hozzák fel azt is, hogy az etruszk írásban van egy sajátos jel, amely a 8-as számjegyre emlékeztet és az *f* hangot jelöli. Ehhez hasonló jel megtalálható a lyd ábécében is. Pallottino professzor azonban úgy látja: „Az etruszkok eredetéről szóló elméletek elégtelensége abban rejlik, hogy a származás kérdését vetették fel, amikor pedig az etnikai kialakulás problémájáról van szó; hogy arról beszéltek: az etruszkok keletről, északról jöttek-e, vagy itáliai őslakók voltak-e, holott inkább arról van szó, hogy lehettek, és biztosan voltak is az etruszk nép kialakulásában keleti, kontinentális, bennszülött elemek; ezeket tanulmányozni kell, meghatározni, értékelni és összevetni egymással.” Nos, mai ismereteink alapján sem tudunk többet mondani sem az etruszkok eredetéről, sem a nyelvükről, amelyet egyébként szinte minden európai, kis-ázsiai és egészen távoli nyelvvel megpróbáltak összehasonlítani, kezdve az albántól és a baszktól az íren és a hettitán át a dravidáig és a kínaiig. Akadtak, akik még néhány amerikai indián nyelvet is kipróbáltak. Egy Alfredo Trombetti nevű olasz nyelvzseni, aki 17 nyelvet beszélt, megkísérelte összevetni az etruszkot az általa ismert összes nyelvvel, de nem sok eredménnyel. Azt már csak a teljesség kedvéért teszem hozzá, hogy néhány „déliabos” nyelvészünk egészen komolyan felvetette az etruszk és a magyar nyelv közeli rokonságát, s „kimutatta” az etruszk írás és a magyar rovásírás közös gyökereit is. Ezt a légből kapott felvetést még cáfolni is fölösleges, annyira megalapozatlan.

Az etruszkok történetéről, építészetéről, művészetéről, hétköznapjaikról, temetkezési szokásairól számos tanulmány és könyv jelent meg. Ezek részben a régészeti ásatásokon, részben a római történetírók feljegyzésein alapulnak; maguk az etruszkok, noha ma már mintegy 13 ezerre becsülik az előkerült etruszk feliratok számát, igencsak szűkszavúak. A szövegek túlnyomó többsége sírfelirat, amelyekből jobbra csak az eltemetett személy nevét tudhatjuk meg, esetleg olyan szavakat azonosíthatunk, amelyek a szövegben szereplő nevek közötti rokoni kapcsolatokra világítanak rá, vagy magát a tényt konstatálják: *meghalt, elhunyt*, illetve az időpontot és a sír építettségét jelölik. Az a helyzet ugyanis, hogy bár a feliratokat jól tudjuk olvasni, hiszen az etruszk ábécé a görög írásból – pontosabban a nyugat-görögországi változatából – alakult ki (bizonyos hangokat persze másképpen jelöltek, de ezeket viszonylag egyszerűen azonosítani lehetett; Luigi Lanzi apát 1789-ben felismerte az etruszk *M* jelben az *s* hangot, s ötvenvalahány évvel később Richard Lepsius rájött, hogy a *ʒ* jel a *z* hangnak felel meg), a szavakat azonban – néhány kivételtől eltekintve – nem értjük.

Az etruszkok iránti érdeklődésről lényegében a XVIII. századtól kezdve beszélhetünk; 1726-ban Kortonában megalapították az *Etruszk Akadémiát*, amely az etruszk régészeti emlékek feltárása mellett az etruszk feliratokkal is foglalkozott. Különösen a XIX. század második felétől vált intenzívvé a kutatás, s egyre több etruszk dokumentum látott napvilágot. 1927-ben indult a legjelentősebb etruszkológiai szaklap, a *Studi Etruschi*.

Az etruszkok valószínűleg a Kr. e. VIII. században sajátították el a görög ábécét és igazították a saját nyelvükhöz. (Vannak olyan elképzelések is, hogy az etruszk írás gyökereit a *pelaszg* vagy a *proto-tirréni* írásban kell keresni, de ezzel a kutatók többsége nem ért egyet.) A tanítómesterek minden bizonnyal azok a görög gyarmatosítók lehettek, akik Kr. e. 775-ben telepedtek le Itáliában, a mai Ischiában (az egykori Pithekoussaiban). Ezt nemcsak az etruszk és a görög betűk közötti hasonlóság, hanem az etruszk írás sorvezetése is alátámasztja. Az etruszkok történelmük során végig jobbról balra írtak, ahogy a görögök is a legkorábbi időkben. (Nagyon ritkán előfordul a busztrophedon vagy a balról jobbra haladó sorvezetés is.) Felvetődik persze a kérdés, hogy miért nem a föníciai írást vették át, elvégre a föníciaiak már a görögök előtt megjelentek Itáliában. Erre bajos lenne válaszolni, de nem kizárt, hogy az etruszk–görög kapcsolatok még korábbiak, és nem Itáliában kezdődtek.

az ábécé modellje	archaikus feliratokon (VII–V. század)	későbbi feliratokon (IV–I. század)	átírás és fonetikus értékek
A	A	A	a
⋮	⋮	⋮	(b)
⋮	⋮	⋮	ε (= k)
⋮	⋮	⋮	(d)
⋮	⋮	⋮	e
⋮	⋮	⋮	v
⋮	⋮	⋮	z
⋮	⋮	⋮	h
⊗	⊗ ○	⊗ ○	⊗ (= th)
⋮	⋮	⋮	i
⋮	⋮	⋮	k
⋮	⋮	⋮	m
⋮	⋮	⋮	n
⋮	⋮	⋮	(s)
⋮	⋮	⋮	(o)
⋮	⋮	⋮	p
⋮	⋮	⋮	s
⋮	⋮	⋮	q
⋮	⋮	⋮	r
⋮	⋮	⋮	s
⋮	⋮	⋮	t
⋮	⋮	⋮	u
⋮	⋮	⋮	é
⊗	⊗	⊗	⊗ (= ph)
⋮	⋮	⋮	χ (= kh)
⋮	(88)	8	f

Etruszk ábécék

(mint *ma*, *lu*, *ke* stb.) »normális«-nak tekintik, és ezért nem jelölik ponttal, az egyedül álló magán- és mássalhangzókat viszont egy vagy több pont különbözteti meg. Ez különösen Dél-Etruria néhány régebbi vázafeliratán, sőt még a capuai agyagtéglán is előfordul. Talán a szótagírás maradványáról van itt szó. Figyelemre méltó, hogy Cerveteri egyik archaikus vázájának felirata az ábécé betűi mellett teljes szótagjegyzéket is tartalmaz.”

Jóllehet, az etruszk nyelv szerkezetéről, nyelvtani sajátosságairól is viszonylag sok ismerettel rendelkezünk, a megfejtéshez mindez nem elegendő. Azok a kétnyelvű írásos emlékek, amelyeken az etruszk a latinnal együtt fordul elő, rendszerint rövidek és a már ismert kifejezéseket tartalmazzák, mivel túlnyomó többségük sírfelirat. 1964-ben Pyrgi szentélyében etruszk és pun nyelven aranylapocskákra írt fogadalmi feliratokat találtak, amelyek arról tudósítanak, hogy Cisra (latinul: Caere, olaszul: Cerveteri) királya, Thefarie Velianas – aki a Kr. e. V. század elején élt – kis templomot emelt Uni istennőnek (feltehetően azonos a föníciai Astartéval), és egy szobrot is adományozott neki hálából a segítségéért. Mint Pallottino megjegyzi: „valószínűleg egy tirannusról van szó, akit a karthágóiak támogattak” vagy ültettek az etruszk város lakóinak nyakára. A „nemsírfelirat” jellegű szövegek közül említjük meg azt a Santa Maria di Capuában talált, a Kr. e. V. században keletkezett agyagtáblát, amelyen mintegy 300 szóból álló felirat olvasható. Ez szertartáskönyv, amely előírászerű formulákat, az áldozatok bemutatásánál mondott szövegek mintáit tartalmazza. Ilyen dokumentumok latin nyelven is készültek, tehát úgy

Az etruszk írás is néhány fejlődési stádiumon ment át. A legrégebb írásos emlék egy, a Kr. e. VIII. században keletkezett elefántcsont írotáblácska, amelyre a legősibb etruszk ábécé 26 jele van bevésve (három föníciai jelet – *számeth*, *zajin*, *sin* – is tartalmaz, ezek később eltűnnek). Ezt A. Minto fedezte fel Marsiliana d’Albegna közelében. A tábla és a mellette talált néhány eszköz minden bizonynyal az írás tanulását szolgálta. Valamivel későbbi a Cerveteriben előkerült ábécé, illetve az egyik sírban talált tintatartóra írt betűsor. Ezek az írásjegyek az ún. *archaikus etruszk írást* képviselik, amely 19, jobbra szögletes betűből állt. Ennek az írástípusnak az egyik legszebb emléke egy viasztábla, Marsilianából került elő és valamikor Kr. e. 700 táján keletkezett. A későbbiekben az írásjegyek kisebbek (és filigránabbak) lettek; az ábécé négy magánhangzóból (*a*, *e*, *i*, *u*) és 16 mássalhangzóból (*c*, *v*, *z*, *h*, *th*, *l*, *m*, *n*, *p*, *s*, *r*, *s*, *t*, *ph*, *kh*, *f*) állt. Ebből a felsorolásból nyilvánvaló, hogy az etruszok nem ismerték sem az *o* magánhangzót (vagy az *u*-val keverték), sem egyik-másik zöngés mássalhangzót (*b*, *d*), sem a *g* hangot. A *c* betűnek megfelelő jel azonban valójában a *k*-nak felelt meg, akárcsak a latin ábécében. Az ún. *klasszikus etruszk ábécé* a Kr. e. IV. évszázadra alakult ki, amely már nem módosul számottevően.

Ami az etruszk helyesírást illeti, ez is változott az idők folyamán. „A szavak a régebbi feliratokon általában nincsenek elválasztva – írja Pallottino –, később egy vagy két ponttal tagolják őket. Az etruszk helyesírás kutatásában fontos eredményt jelentenek Vetter vizsgálódásai a venetus írás pontozásáról. Ezekről visszatérve az archaikus etruszk feliratokhoz, felfedezte egy olyan rendszer általános használatát, amelyben az egyszerű nyílt szótagokat

tűnik, hogy Itáliában általánosan elterjedt hagyományról van szó. Ennél valamivel korábbi a *Cippus Perusinus felirat*, amely 120 szóból áll. Az eddig talált leghosszabb és legkülönösebb etruszk szövegemlék (kb. 1500 szó) azonban minden bizonnyal egy, a Kr. e. I. században elhunyt egyiptomi nő múmiájára tekert vásznon olvasható. Ez a *zágrábi múmiatekeres*, amely egyetlen fennmaradt példánya az ún. *liber linteusnak*, vagyis a vásznonra kézzel írt szövegeknek. (Ezek a latinok körében, a Római Köztársaság első évszázadaiban is elterjedtek voltak, de egy sem maradt fenn belőlük, s már Livius római történetíró sem látott ilyesmit, noha gyakran ír róla.) Ugyancsak szertartáskönyvről van szó, mint a capuai agyagtábla esetében, s bár a körülmények egyiptomi kapcsolatra utalnak, ez megtévesztő, mert a szertartások nincsenek összefüggésben az egyiptomi környezettel. Egyébként a múmiát egy horvát utazó ajándékozta a zágrábi múzeumnak, a vásznonra írt szöveget pedig J. Krall fedezte fel. Pallottino szerint a másfél ezer szó között sok istenség neve megtalálható (pl. *Nethunús* vagyis Neptun, továbbá *Veltha*, *Tin*, *Culsu*, *Uni* stb.). „Úgy látszik, minden bekezdés elején egy hónap valamelyik napjának megjelölése áll: pl. *eslem zathrumis acale* 'Acale (június) hónap tizenhétadikán'. A szövegben ismétlődő szavak közül egy párat kellő biztonsággal meg tudunk érteni (pl. *vinum* = bor; *ais*, *eis* = isten, *fler* = áldozat, felajánlás; *tur* = ad stb.). Más szavak esetében rá lehet jönni általános értelmükre, ha pontos fordításukat nem is lehet biztosan megadni (...). Sok más szó értelmét illetőleg még mindig bizonytalanság van a tudósok között.” Etruszk feliratokat találtak vázákön, ólomszalagokon, szobrocskákön, tükrökön, máj alakú bronzlapon (ezt minden bizonnyal a jóslásnál használták), aranylemezekön, dobókockákön is. A Toscaniában talált, s jelenleg a párizsi Bibliothèque Nationale-ban őrzött kockák alapján ma már többé-kevésbé biztosan sikerült meghatározni az első hat számjegy etruszk nevét: *thu* = 1, *zal* = 2, *ci* = 3, *ša* = 4, *makh* = 5, *huth* = 6. A többi szám elnevezése eléggé bizonytalan; a *zathrum* valószínűleg 20-at jelent.

Mivel könyvünk tárgya az írás története, nem térünk ki az etruszk történelem és kultúra egyes korszakaira, s arra sem, hogyan alakult Itália két vezető népének: az etruszkoknak és a latinoknak a kapcsolata az évszázadok során. Röviden csak annyit, hogy a rómaiak az etruszkoktól sok mindent megtanultak, illetve kisajátítottak, s nekik köszönhetik az írásukat is, amelyet természetesen a maguk nyelvéhez igazítottak és ebben a megváltozott formában hagyományozták az utókorra. Az etruszkok kezdetben Itália urai voltak, s a közhiedelemmel ellentétben nem a latinok, hanem ők tették jelentős várossá Rómát is a Kr. e. VII. században. Élénk kereskedelmet folytattak a Földközi-tenger mentén, s különösen a mezőgazdaság, az építészet, a bányászat és a vaskohászat területén értek el figyelemre méltó, sőt, felülmúlhatatlan eredményeket. Később egyre inkább a latinoké lett a vezető szerep, s a velük folytatott hatalmi harcokban az etruszkok rendszerint a rövidebbet húzták. A császárság kialakulását követően az etruszkok beolvadtak, illetve eltűntek, s nyelvük csak bizonyos ősi szertartásokban maradt fenn. A rómaiak hálátlan tanítványoknak bizonyultak; talán tudatosan is igyekeztek elhalványítani vagy teljesen kitörölni az etruszkok emlékét, ami túlságosan is jól sikerült. Nem maradt fenn egyetlen latin-etruszk szöszedet vagy hosszabb bilingvis sem, amely komolyabb támpontot adhatna az etruszk nyelv megfejtéséhez. Igaz ugyan, hogy sikerült vagy ezer etruszk szó (nem mindig pontos) jelentését kideríteni, ennek ellenére vajmi keveset tudunk ennek a nyelvnek a szerkezetéről és rokonságáról.

Mielőtt rátérnénk a latin írásra, röviden tekintsük át a legfontosabb további itáliai írásokat. Az *umbriai írás* emlékei hét kisebb bronztáblán maradtak fenn Gubbiában (az ókori Iguviumban). Az *oszk írást* elsősorban egy Agnonében talált fogadalmi szövegről, két szerződésből, valamint pompeji és capuai feliratokról ismerjük. Mindkét írás betűi az etruszk ábécé egy későbbi formájából alakultak ki valamikor a Kr. e. VI–V. században. Erre az *f* hangot jelölő betű utal. Az ún. *alpesi írások* csoportjába sorolják a *lepontei*, a *raetiai* és a *venetusi írást*. Ezek nyelve a kelta (lepontei), illetve az etruszk dialektusa kelta beütésekkel (raetiai). Az ún. *adriai írások* csoportjába sorolják a *mesopei írást*, a *novilarai* és a *sabelli ábécét*, valamint a szicíliai *siculus írást*. Ezekről sokat nem mondhatunk, mivel csak néhány felirat került elő.

Latinok

Az etruszkokról szólva már említettük a latinokat, akik nyelve az indoeurópai nyelvcsaládba tartozik, és az ősi Itália néhány népcsoportjának nyelvével állt közelebbi-távolabbi rokonságban. A latinokat általában rómaiaknak nevezzük, így különböztetve meg őket az ősi, a lakóhelyüktől függően bizonyos dialektusokat beszélő latin törzsektől, amelyek fokozatosan egyesültek, és miután végleg lerázták magukról az etruszk uralmat, a Kr. e. V. évszázadtól kezdve egyre inkább Róma, később pedig Itália tényele-

A legkorábbi latin feliratok

dományára és csak négy, az etruszkban nem található hangot (*B, D, O, X*) vettek át a görögöktől.

Az *archaikus ábécének* nevezett legősibb latin írás feltehetően a Kr. e. VI. században alakult ki, s etruszk eredete mellett szól az is, mint Hammarström rámutatott, hogy az egyes betűknek nincsenek a görögben ismert elnevezései, hanem a mássalhangzóhoz kapcsolt magánhangzóval együtt ejtették ki a hangokat, akárcsak az etruszkok. Mivel az etruszkok korábban kerültek szoros gazdasági és kulturális kapcsolatba a görögökkel, elsősorban az Itáliában gyarmatokat alapító és a nyugat-görögországi írást használó törzsekkel, mint a latinok, írni is hamarabb tanultak meg. Míg az első etruszk feliratok a Kr. e. VIII. századból származnak, az első latin írásos emlék jóval későbbi: a Kr. e. VI. századból való. Ez a latin írás 21 jelet ismert és az *X*-szel végződött. A görög *Θ, Φ, X* (vagyis *th, ph* és *ch*) betűket csak mint számjegyeket használták. Mivel a rómaiak nem nélkülözhatték az etruszkból hiányzó *B* és *D* mássalhangzót, valamint az *O*-t és az *X*-t, ezeket a dél-itáliai görög gyarmatok lakóitól vették át. Később az etruszkból hiányzó *g* hang írására átalakították az etruszkban *k* hangot jelölő *C* betűt *G*-vé, az eredeti *C* betűt pedig egy – Appius Claudius Caecusnak, a híres Via Appia építetőjének cenzorsága idején (Kr. e. 312-ben) hozott – rendelet értelmében csakis a *k* hang jelölésére használhatták a továbbiakban (addig a *g*-re és a *k*-ra egyaránt alkalmazták). Még így is maradt néhány *ambivalens* betű, mint pl. az *I*, amelyet *J*-nek, vagy a *V*, amelyet *U*-nak is olvashattak, a szóban elfoglalt helyük alapján. Kissé megváltozott a betűk sorrendje is: az etruszk *Z* betűt a rómaiak elhagyták (azért is, mert a két magánhangzó között általában *z*-nek ejtett *s* betű *r*-ré alakult át, mint pl. a *Papisius* nemzetség nevében *Papiriusszá*; ezt *rotacismusnak* nevezik), és helyére a *G* betű került, s a *klasszikus latin ábécé* – amely a Kr. e. II. században nyerte el végleges formáját – így alakult: *A, B, C, D, E, F, G, H, I, K, L, M, N, O, P, Q, R, S, T, V, X, Y*. De a latin ábécé már korábban, valamikor a Kr. e. IV. század közepén háttérbe szorította az etruszk csoportba tartozó valamennyi írást. Később, már a császárság idején, Claudius római uralkodó (Kr. u. 41–54) rendezni szerette volna a *V* betű sajátos helyzetét, ezért elrendelte, hogy ezentúl egy fordított *digammával* (amely egy fejre állított *F* betűre emlékeztet) jelöljék. Ez a jó szándékú reform azonban nem bizonyult tartósnak, a szóban forgó jel Claudius halála után hamarosan eltűnt a feliratokról.

A rómaiak évszázadokon át csak nagybetűkkel (maiusculus) írtak, amelyek legszebb formái a *római monumentális* vagy más szóval *római kapitális betűk*. Ezek nagyon ízlésesek, mondhatni művészi megformálásúak; elképzelhető, hogy az emlékművet, obeliszket stb. tervező művész kijelölte a betűket is, amelyeket aztán ki kellett vésni. A papiruszra író írnokok is ezeket a kapitális betűket használták, amelyeket *kvadrátáknak* neveztek. Ezek széles, sok helyet igénylő betűk voltak, így kialakult egy „helyki-

ges uraivá váltak. Ezt követően a punok ellen vívott három háborúban szerezték meg az ellenőrzést a Földközi-tenger északi, nyugati és déli térsége fölött, majd Makedónia és Görögország elfoglalásával az egész mediterrán világ behódolt nekik. A latin írás tulajdonképpen a görög írásból alakult ki etruszk közvetítéssel. Hoszszú ideig úgy vélték, hogy a latin írás közvetlenül a görög ábécéből fejlődött ki, de Theodor Mommsen német történész, az antik történelem kiváló szakértője 1882-ben megjelent tanulmányában már a *párhuzamos átvétel* mellett foglalt állást, vagyis hogy a görög és az etruszk írás egyszerre hatott a latin írásra, végül 1920-ban a finn Magnus Hammarström *Adalékok az etruszk, a latin és a görög írás történetéhez* című dolgozatában tisztázta és meggyőző érvekkel bizonyította is, hogy a rómaiakat az etruszkok tanították meg az írás tu-

mélőbb”, kecsesebb írás: a *rustica*. A kisbetűket (minusculus) kezdetben nem is ismerték, a császárság utolsó időszakában alakultak ki, amikor a papirusz mint íráshordozó általánosan elterjedt Itáliában. Az elnevezések kissé félrevezetőek, hiszen a nagybetűk rendszerint nem voltak nagyobbak, mint a kisbetűk, hanem egymáshoz viszonyítva voltak egyforma nagyságúak, míg a kisbetűknél gyakran felfelé vagy lefelé megnyúlt a szár, s egy képzeletbeli vonal „fölé” vagy „alá” hatolt. A kisbetűkkel lényegében az írás „sebességét” igyekeztek növelni (ami *kurzív* jellegét is erősítette), ezért kizárólag puha anyagra – többnyire papiruszra – írtak vele, de ha kőbe vésett vagy falra karcolt feliratot készítettek, csakis a nagybetűket használták. Paradox módon azonban Rómából alig maradt fenn papirusz, ezért a római rusztikákat és minuszkulákat leginkább a pompeji „falfirkákon” (olasz kifejezéssel: *graffitto*) és ecsettel piros festékekkel vakolatra írt *dipintókon* (latinul: *titulus pictus*) vagy a szénnel és krétával falakra írt feliratokon tanulmányozhatjuk. Pompejít, mint tudjuk, a Vezúv kitörése Kr. u. 79-ben hamuval borította be és így konzerválta a hétköznapi élet számos dokumentumát, a korabeli falfestményeket és más „alkotásokat”. A vulkáni hamunak köszönhetően épségben maradt pompeji vakolatokon egyebek között reklámjellegű feliratok, választási kampányszövegek és csúfolódó rigmusok is előfordulnak, sőt egy értesítést is találtak, amely a gladiátorviadal időpontjáról tájékoztat. Az iskolások olykor a házak falain gyakorolták az ábécét. A latin írás fejlődésének egy újabb jelentős állomása a Kr. u. 170 táján megjelent *uncialis* betűtípus, amely a pergamenkódexekre jellemző. Eleinte kizárólag nagybetűs uncialissal írtak, majd a Kr. u. V. században kialakult a *semiuncialis*, amelynek a le- vagy felfelé kinyúló betűszár a sajátossága.

A legősibb római írásos emlékek a Kr. e. VII. század közepéről, a VI. század első feléből származnak. Nagyon érdekes a Kr. e. 650 táján keletkezett és a Rómához közeli Praenestében (a mai Palestrinában) talált *fibula Praenestina*, amely tulajdonképpen egy díszes aranycsat; ezen olvasható – jobbról balra – a következő felirat: *MANIOS MED FHEFHAKED NVMASIOI*, ami azt közli, hogy Manios aranyműves készítette ezt az ékszert Numasia megrendelésére. Ez a latin kissé eltér a későbbi, ún. klasszikus latintól, amelyen a felirat a következőképpen hangzana: *Manius me fecit Numerio (Manius készített engem Numasiának)*. Az *f* hangot itt még az *FH* digráf (kettős betű) jelöli, amelyet a görögök *digammának* neveztek és létezett az etruszkban is. A Kr. e. VI. századból ismert néhány felirat, amelyek egyértelműen latin nyelvűek. Az egyik az ún. *Duenos felirata*, amelyet három összekapcsolt edényre írtak. A jobbról balra haladó szöveg középső része elárulja a mai asztali sótartóra emlékeztető edény készítőjét: *DVENOS MED FECED* – Duenos készített engem. A felirat érdekessége, hogy az *f* hangot már az *F* betű jelöli, a *C*-t pedig *k*-nak ejtették. Az etruszkok az *e* és az *i* hang előtt *C*-t, míg az *a* és a mássalhangzók előtt *K*-t, s végül az *o* és az *u* hang előtt *Q*-t írtak, ha a *k* hangot akarták jelölni. Ezt az írásmódot kezdetben a rómaiak is megtartották, amint ezt egy másik nevezetes – Kr. e. VI. századi – római szövegemléken, az 1899-ben a Forum Romanumon végzett ásatás során talált ún. *Lapis nigeren* (fekete kővön) olvashatjuk: *KALATOREM, SAKROS, QVOI*. Az idézetnél jóval terjedelmesebb szöveg pontos értelmét eddig nem sikerült megfejteni, valószínűleg átokformula lesz. Érdekes, hogy sorvezetése *busztrófedon*, ami a rómaiaknál igen ritkán és csak a legkorábbi időkben fordul elő. Az is figyelemre méltó, hogy a szöveg egyik szavában (*IOVXMENTA*) már felbukkan az *X* betű. Végül említünk meg egy különös feliratot, amelyet egy sötét agyagból (*bucchero*) készült – feltehetően – áldozati edény belsejébe írtak, s ez csupán egyetlen szó: *REX* (király). Mint Ladislav Vidman megjegyzi: „Az edényt a római Forumon találták egy olyan épület alatt, ahol a római király, majd a királyok elüldözését követően a *rex sacrorum*, az »áldozati király« ünnepi vallási szertartásokat rendezett; ez az egyetlen 'király'-t jelölő felirat, a rómaiak

Gladiátorok (Pompeji)

ui. következetesen kerültek.” Mivel a királyokat a hagyomány szerint Kr. e. 510-ben vagy 509-ben üzték el, a szóban forgó felirat sem lehet későbbi. Az írás fejlődése szempontjából tanulságos az a szöveg, amely egy áldozati ajándékra rögzített fémlapocskán olvasható: *CASTOREI PODLOVQVEIQVE QVROIS* (klasszikus latin nyelven: *Castori Pollucique (Dios)curis*). A *Q* betűt a *QVROIS* szóban *k-ának* kell olvasni, míg a szó belsejében álló *QV* betűpárost *kv*-nek vagy még inkább *ku*-nak. Később a *V* el is tűnik a *Q* mellől, amely egyúttal megszűnik a *k* hang jele is lenni. A *K* betű is kikopik a latinból, csak kivételesen marad meg bizonyos görög eredetű nevek vagy pl. a *Kalendae* (a hónap első napja) és a *Kaeso* (előnév) szavak írásában.

A latin helyesírás is fejlődött az évszázadok során. A szavakat általában ponttal választották el, amelyet azonban nem a betűk talpának szintjén, hanem középmagasságban helyeztek el a feliraton. A köztársaság korának vége felé, amikor íráshordozóként egyre inkább a márvány jött használatba, a pontok helyett kis háromszögeket vagy háromágú csillagocskákat véstek a kőbe. A császárság korában a pontokat apró borostyánlevelek (*hedera distinguentes*) vagy egyéb jelek váltották fel; ezek egyszerre voltak szóelválasztó és díszítő elemek. A pontokat azonban nem alkalmazták mindig következetesen; olykor a szótagok közé is tettek egyet-egyet, ami különösen az ismeretlen tulajdonnevek olvasását bonyolítja. A rómaiak (a görögökkel ellentétben) gyakran rövidítéseket is használtak, s ilyenkor mindig pont került a jelegyüttes után; ezt a hagyományt mi is átvettük. Olykor nem ponttal, hanem a betű fölé húzott vízszintes vonallal jelezték a rövidítést. A rövidítés egy további módja a *nexus*, azaz két vagy több írásjel egybeírása; ezt a minuszkulával írt szövegek esetében *ligatúrának* is nevezik (pl. *Æ*). A nexusok gyakoriak a görög és a késő császárkori római feliratokon. Ha bizonyos betűk egy képszerű és két vagy több sort is elfoglaló jelegyüttest alkotnak, akkor *monogramokról* beszélünk. Pl. sírfeliratokon gyakran rövidítették monogrammal az *Opto terra sit levis tibi* ('Legyen könnyű neki a föld') szavakat, amelyeknek a kezdőbetűit rendezték el a kissé nagyobbra és kerekébbre formált *O* betű belsejében. Az *interpunkciós jeleket* (ékezetek, vesszők, kérdő- és felkiáltójelek, idézőjelek, zárójelek, kötőjelek stb.) a rómaiak nem ismerték.

Jóllehet, a kiejtésben megkülönböztették a rövid és a hosszú magánhangzókat, ezt külön nem jelölték; a köztársaság korában ugyan megpróbálták a hosszú hangzókat a betűk megkötésével jelölni, de ez csak a mássalhangzók esetében vált szokássá. Később ún. *apexekkel* is próbálkoztak, amelyek afféle ékezetek voltak, de ezek gyakran a mássalhangzók fölött is megjelentek, ezért igazából nem tudjuk, mi célból volt rájuk szükség.

A római feliratok és szövegemlékek száma hatalmas, s mivel a római írók, költők, történetírók és más írástudók munkásságáról sok mindent tudunk, ezért ezekkel nem foglalkozom. Kőbe vésett feliratokkal az egykori Római Birodalom egész területén találkozhatunk; a halottak kultuszának a latinok körében is fontos szerepe volt, ezért nagy mennyiségű sírfelirat is fennmaradt. A szentélyekben, áldozati oltárokon, kultikus célokat szolgáló edényeken, de házak falain, fémlapokon és még számtalan egyéb helyen is találhatóak különböző szövegek, amelyek tanulmányozásával egy önálló tudomány, az *epigráfia* foglalkozik. Ennek kutatási köre nemcsak a görög és a latin feliratokra korlátozódik (bár ezeket kezdték legelőször vizsgálni), hanem minden olyan felirattal foglalkozik, amely tanulmányozásra ér-

Egy kisfiú síremléke (Kr. u. II. sz.)

demes, kezdve a sumer szövegektől, az egyiptomi hieroglifákon át egészen az ősi amerikai civilizációk írott emlékeiig.

A görögök és a rómaiak különösen kedvelték a *márványt* mint íráshordozót. Ez a kőzet a Földközi-tenger térségében sokféle megtalálható, s már a legkorábbi időktől kezdve bányászták. Attikában a hümettei és a pentelai, míg Itáliában a carrarai márvány volt a legismertebb, amelyet az ókorban lunai márványnak is neveztek. A márványlapokon sokféle szöveg található. Szokás volt írásban kifejezni a hálat valamilyen segítségért, jótéteményért, s a címzett lehetett földi halandó vagy éppen valamilyen istenség is. Különböző felajánlások, fogadalmak is bőségesen akadtak a feliratok között, amelyek középületeken, magányos oszlopokon vagy szobrok talapzatán egyaránt előfordultak. Híresek volt a római utak, amelyeket gyakran mérföldkövek szegélyeztek. Ezeket rendszerint mindig volt felirat, amelyből az utazó megtudhatta, milyen messzire van éppen Rómától vagy más nagyobb településtől, továbbá, hogy ki építtette vagy javíttatta meg az utat. A mérföldkövekhez hasonlóak voltak a földbirtokot, a folyó medrét, illetve egy város vagy egy tartomány határát kijelölő határ- és mezsgyekövek. A földbirtokok területét kijelölő köveken gyakran olvasható annak a konzulnak a neve, akinek idejében a földbirtokot kialakították, esetleg valamilyen rendelete nyomán ennek területe módosult, esetleg tulajdonost cserélt.

A feliratok között törvények, rendeletek, utasítások is akadtak, ezeket közérdekű közleményeknek is nevezhetnénk. De voltak olyan dokumentumok is, amelyek csak bizonyos személyeket érintettek. Ezek lehetnek kinevezések, megbízatások, a hadseregből való leszerelést igazoló oklevelek stb., amelyeket rendszerint fémlapokra írtak. Különösen ez utóbbiaknak volt jelentőségük, hiszen a leszerelt (veterán) katona és hozzátartozói teljes jogú római polgárokká váltak, akik rendes házasságot köthettek, vagy a katonakorukban megkötött házasságuk legalizálódott. Ez azok számára volt fontos, akik nem szabad polgárokként, hanem valamilyen elfoglalt provincia lakóiként léptek be a légióba.

Igen érdekesek a *fastinak* nevezett feliratok. Ezzel a gyűjtőnévvel elsősorban a konzulok és triumfátorok (*fasti consulares et triumphales*) időrendi jegyzékét illetik, amelyet hosszúkás magas táblákra véstek fel. A legjelentősebbek (a lelőhely alapján elnevezett) capitoliumi jegyzékek (*Fasti Capitolini*), amelyek Kr. e. 483-tól Kr. e. 13-ig felsorolják a konzulokat és más előljárókat. Ez a jegyzék, amely Augustus császár diadalívén függött a Forumon, a római kronológia szempontjából különösen fontos. A *fasti* szó eredetileg naptárat jelentett, s ennek megfelelően a táblák a múltó idő mérését is szolgálták, feltüntetve fontos eseményeket, születést, elhalálozást stb. A császárság korából származó egyik naptáron (*Fasti Praenestini*) – nevét a lelőhelyéről kapta – szerepel a készítettőjének a neve is, aki történetesen Verrio Flacco író és csillagász volt.

Mint majd látni fogjuk, a rómaiak nyomán a *latin ábécé* vált szinte minden európai nép írásának alapjává.

Az antik számírás

A görög és a latin feliratok között gyakran találni számadatokat, különböző árucikkek mennyiségéről és áráról tájékoztató feljegyzéseket meg egyebeket. Felvetődik a kérdés: vajon hogyan is írták a számokat? Arra persze nincs mód, hogy részletesebben tárgyaljuk a számítás menetét vagy a szóban forgó népek matematikai tudásának szintjét, ez ui. a *matematikatörténet* feladata.

A görögök számírása az *alfabetikus számírások* egyik típusa. (Ebbe a csoportba sorolható a *héber*, a *kopt*, az *ószláv*, az *örmény*, a *grúz*, a *gót* stb. számírás is, ezekről a *Kislexikonban* írunk.). Azt gondolhatnánk, hogy a számok írását is tanítómestereiktől, a föníciaiaktól tanulták, de ez nem így van, hiszen a *föníciai számírás* az ún. *hieroglifikus számírások* csoportjába tartozik – akárcsak az *egyiptomi*, a *kínai* vagy az *aszték számírás* például –, és a föníciai számjegyeket 1-től 9-ig fokozatosan emelkedő számú függőleges vonalak alkotják (pl.: | = 1, || = 2, ||| = 3, |||| = 4, ||||| = 5 stb.), míg a 10 jele: –. Valószínűnek tűnik, hogy a lineáris B-vel író krétai görögök számírása hatott valamelyest a föníciaiak és sok más közel-keleti nép számírására. A klasszikus görög számírás azonban nem vonalakat vagy speciális jeleket használ a számok leírására, hanem a görög ábécé betűit. Igaz, hogy Attikában a Kr. e. IV. században egy ötös-tízes vegyes számrendszerű hieroglif számírás alakult ki, s ezt a kereskedők még azután is használták, hogy a tudósok körében elterjedt az alfabetikus számírás. Ennek a *hérodianoszi számírásnak* is nevezett írásmódnak az alapja az ötös szám. Az egyes ugyanúgy egy függőleges vonal, mint a föníciaiaknál, s a következő számjegyeket egy-egy további függőleges vonal melléírásával kapjuk. Az 5 jele a görög *penta* (öt) szó kezdőbetűjének, a *pí*-nek (Π) egyszerűsített formája, amely leginkább a nagy *gammára* (Γ) hasonlított. A 10 jele a *deka* (tíz) kezdőbetűje, a nagy *delta* (Δ), míg a 100 jele az *ékaton*

(száz) kezdőbetűje, a nagy *éta* (H) stb. Az egyes számokat ezeknek a jeleknek (és még néhány, itt nem részletezett további jelnek) a kombinációjával tudták képezni. A milétoszi ábécé nyomán kialakult görög számírásban a számjegyek az ábécének megfelelően emelkedő sorrendben következtek: A(α) = 1, B(β) = 2, Γ (γ) = 3, Δ (δ) = 4, E(ϵ) = 5, digamma = 6, Z(ζ) = 7, H(η) = 8, Θ (θ) = 9, I(ι) = 10. A következő betűk már a 10 többszöröseit jelölték, pl.: K(κ) = 20, Λ (λ) = 30, M(μ) = 40 stb. Ezért a számjegyek sorrendjétől függetlenül pl. a *AB* és a *BA* egyaránt 32-nek felel meg. Mint fentebb már utaltam rá, a görög ábécéből kikopott három betűt (digamma, *szadhe*, *koppa*) meghagyták számok írására. A *koppa* a 90-et, míg a *szadhe* a 900-at jelölte. Az ókori görögök csak a nagybetűket használták a számjegyek írásakor, a kisbetűk használata jóval később, a középkor hajnalán, a Kr. u. IX. században vált rendszeressé. Filep László és Bereznai Gyula könyvében olvashatjuk: „A betűktől való megkülönböztetés céljából egy kis vonalat húztak a jel fölé, vagy pedig lefektették a betűket (...). Ezzel a 27 jellel és az összeadási elv alkalmazásával 1000-ig minden számot le tudtak írni (...). Az ezresek jelölésére ismét az α , β , γ stb. jeleket használták, de balra lenn egy kis tizedesvesszőszerű jelet tettek az ezrest megadó betű mellé.” A nagy számok írásának rendszerét a jeles ókori természettudós, Arkhimédész (Kr. e. 287–212) építette tovább. A *homokszámítás* című művében bemutatta, hogyan lehet tetszőlegesen nagy számot kialakítani. Számrendszerének az alapja a tízes volt, de a számokat ún. oktádokra, s ezeken belül szakaszokra osztotta. Egy oktád tulajdonképpen 108-nak felelt meg, tehát az első oktád 1-től 10^8 -ig, a második 10^8 -tól 10^{16} -ig terjedt stb. Természetesen a görögök ilyen nagy számokat továbbra sem tudtak áttekinthetően lejegyezni, ezért különböző speciális jeleket írtak az egyes számok fölé (pl. egy félkörívben két pontocska, amely tízezerszeresére növelte az adott szám értékét). A számtani műveletek megkönnyítése céljából már a görögök is használtak kezdetleges számolótáblákat, amelyeket *abakionnak* neveztek, és Mezopotámiából kerültek az Égei-tenger térségébe. 1847-ben Szalamisz szigetén előkerült egy fehér márványból készült számolótábla, amelynek méretei: 150 x 75 cm. Ismerünk egy vázafestményt is (Dareiosz-váza, Kr. e. III. sz.), amely egy férfit ábrázol, aki éppen a számolótábla segítségével számol.

A görög számírás hosszú életűnek bizonyult, Bizáncban pl. egészen a birodalom megszűnéséig (1453) ezt használták; de még a középkori Európában is általánosan elterjedt volt, noha abban az időben már a ma használatos *arab* számokat is ismerték. Párizsban, Strassburgban és más egyetemi városokban még az 1400-as évek második felében is megjelentek olyan aritmetikakönyvek, amelyekben görög számjegyek szerepelnek.

A rómaiak számírásáról többnyire van némi fogalmunk, hiszen időnként előfordulnak hétköznapijainkban is. Annak ellenére, hogy az egyes számok jelölésére betűk szolgálnak, a szakemberek mégis az ún. hieroglif számírások közé sorolják a *római számírást*, amely némelyek szerint etruszk hatásra alakult ki. A már említett Theodor Mommsen (1817–1903) úgy vélekedett, hogy a római számok a görög és az etruszk együttes hatására keletkeztek és a kéz ujjainak különböző állásából képzett ideogrammnak tekinthetők. Ezt a legtöbb kutató ma már nem fogadja el, de igazából semmilyen használható elképzelésük nincs az eredetre vonatkozólag. Tény, hogy az 5-nek megfelelő római jel (V) megegyezik az etruszkok által is használt jellel, akárcsak a 10-et jelölő X is. 1887-ben Karl Zangemeister azzal az elképzeléssel állt elő, hogy a rómaiak kezdetben ugyanúgy függőleges vonalakkal jelölték a számokat 1-től 9-ig, mint a föníciaiak, s a tízet úgy írták, hogy egy függőleges vonalat ferdén áthúztak. Ha a húzat akarták jelölni, akkor két függőleges vonalat húztak át egy ferde vonallal stb. Elméletét valószínűsíti, hogy ehhez hasonló jelölési móddal valóban találkoztak a szakemberek. Később ezek a ferdén áthúzott függőlegesek X-szé módosultak, pl.: X = 10, XX = 20, XXX = 30. Az 50 római jele (L) állítólag a görög Ψ fokozatos alakváltozásával jött létre. A 100-at a rómaiak eredetileg több alakban is írták (pl. \oplus , \otimes , \odot , \ominus), s feltehetően a Θ gyors írása vezetett a C kialakulásához. De használták a függőleges vonallal áthúzott X-et is, mint a tíz tízszeresét. Ez a jelölési mód etruszk pénzekben is előfordul, valahogy így:)(|. Megjegyzendő ugyanakkor, hogy a latin *centum* kifejezés százat jelent, tehát elképzelhető, hogy a szó kezdőbetűje lett a 100 jele. A görögök az 500-t a Φ betűvel jelölték, de a rómaiak kezdetben az 1000 megjelölésére használták. Ez idővel módosult és lett belőle pl. (5), \sqsubset vagy ∞ . Ha ezeket „megfelezték”, akkor egy D-hez hasonló jelet kaptak, amiből végül kialakult az 500 római jele (D). Az 1000 jelölésére végül az M betűt választották, nyilván a *mille* (ezer) jelentésű szó kezdőbetűje alapján. A nagyobb számok lejegyzése gondot jelentett ugyan, de egy kis leleménnyel ezt is megoldották. Pl. az 5000-et így is írták: |)), a 10 000-et pedig a következőképpen: ((|)). A Forum Romanumon a Karthágó felett Kr. e. 260-ban Mylaenál aratott diadal emlékére felállított *Columna rostratán* egy igen nagy számot (2 300 000) így jegyezték le: a

100 000-nek megfelelő (((I))) jelet 23-szor leírták egymás mellé. Nem sokkal a császárság kialakulása előtt terjedt el a nagy számok újfajta írásmódja: ha egy szám fölé vízszintes jelet húztak, akkor értékét ezerszeresére növelték. De a *multiplikációs*, vagyis a szorzási elvre is akadnak példák. Idősebb Plinius pl. a következő módon írt le bizonyos számokat: CX M = 110 000 (110 x 1000) vagy XCII M = 92 000 (92 x 1000) stb. A rómaiak inkább összeadtak, mint kivontak, ezért régebben előfordult, hogy pl. a 9 jelölésére nem az általunk is ismert IX szolgált, hanem a VIII, vagy mondjuk a 40et jelölő közismert XL helyett inkább XXXX-t írtak. Mi, akik az arab számokat használjuk, igazából fel sem fogjuk, mennyire körülményes lehetett ezekkel a „számjegyekkel” számolási műveleteket végrehajtani. Hogy megkönnyítsék a dolgot, egy segítőeszközt, ún. *abakuszt* használtak a számolásnál. Ez a számolótábla Mezopotámiából terjedt el a görögök közvetítésével Itáliában is. „A rómaiak számolótábláján párhuzamos vágatok jelölték az egyesek, tízesek, százaskok és a törtrészek – az $\frac{1}{2}$, $\frac{1}{4}$, $\frac{3}{4}$, uncia – helyét. Az összeadandó, szorzandó számokat golyókkal, kavicsokkal rakták ki. A kavics latin nevéből: a »calculus«-ból alakult ki a »calculare«: számolni ige, amely sok európai nyelvben fennmaradt.” (Filep–Bereznai)

IX. A KÖZEL-KELET NÉPEINEK SAJÁTOS ÁBÉCÉJE

A Közel-Kelet, vagyis elsősorban a mai Izrael, Libanon, Szíria, Jordánia, Dél-Törökország és Irak által közrezárt terület az ókorban is sűrűn lakott, mozgalmas térség volt, ahol sok nép: sumerok, akkádok, asszírok, hurriták, kháldeusok, hettiták, frígek, lydek, ugaritaiak, eblaiak, föníciaiak, arameusok, héberek, filiszteusok, arabok, perzsák stb. éltek együtt jóban-rosszban. A történészek egyöntetű véleménye szerint ez a táj volt az emberi civilizáció bölcsője, s itt született meg a betűírás is. A Földközi-tenger keleti partvidékét sémi nyelveket beszélő, egymással rokonságban álló népek lakták, amelyek közül a föníciaiak a Kr. e. XII–VIII. században vezető szerepet játszottak. Az általuk megalkotott betűírást – kisebb-nagyobb módosításokkal – nemcsak a görögök vették át, hanem a velük szomszédságban élő arameusok, héberek és később az arabok is. (Vannak, akik a közel-keleti betűírásokat két ágra osztják. Az első az ún. *kánaáni ág*, amelybe a *kánaáni*, a *proto-héber*, a *samaritáni*, a *moabita*, az *edomita*, a *föníciai* és a *pun* írást sorolják; a másik az *arameus ág*, ahová egyebek között az *arámi*, a *héber kvadráta*, a *nabateusi*, a *kúfi*, az *arab*, a *palmírai*, a *szír*, az *újszír*, a *manicheus* és más írások tartoznak.)

Az arameusok (arámiak) a Kr. e. II. évezred derekán, utolsó harmadában jelentek meg a történelem színpadán. A feltételezések szerint a nomád arámi törzsek az Arab-félsziget sivatagos területeiről nyomultak észak felé, hogy aztán a Tigris és az Eufrátesz között, valamint Szíriában telepedjenek le (a görögök szíriaiaknak is nevezték őket). Csak rövid ideig tudták saját államukat fenntartani, többnyire kisebb városi királyságokat hoztak létre, amelyek különböző nagyhatalmak (Egyiptom, Hettita Birodalom, Asszíria) vazallusai voltak, s amikor az asszírok, majd pedig a babilóniaiak meghódították Izraelt és Judeát, s tömegesen hurcolták rabságba a zsidókat, helyükre arameusokat telepítettek. Az arameus nyelv ennek ellenére mégis egyre terjedt Mezopotámia középső területein is, s a Kr. e. I. évezred derekára fokozatosan kiszorította az asszirt, ami a papirusz és a betűírás térhódításával is összefüggött. Az arámi általánosan ismert és használt nyelv volt a Földközi-tenger partvidékétől egészen Perzsiáig, s aligha véletlen, hogy az Elő-Ázsiát átmeneti időre meghódító perzsák ezt a sémi nyelvet használták közvetítő nyelvként. Az arámi később, amikor a perzsák behódoltak Nagy Sándor seregei előtt, és a következő évszázadokban is megőrizte közvetítő szerepét a kereskedelemben és a közigazgatásban, s csak az arabok benyomulása után, már a Kr. u. VII. századot követően veszítette el végérvényesen jelentőségét, adta át helyét az új hódítók nyelvének. De legalább olyan fontos volt – ha ugyan nem jelentősebb – az arameus írás hatása, hiszen a Közel-Kelet, Közép-Ázsia, Dél- és Délkelet-Ázsia számos népe ennek nyomán fejlesztette ki a saját írásrendszerét. Ez a betűírás fokozatosan kiszorította a jóval körülményesebb ékírás használatát is.

·	𐤀	𐤁	𐤂𐤂	𐤃𐤃𐤃	𐤄
o	𐤅𐤅	𐤆	𐤇𐤇	𐤈𐤈	𐤉𐤉
o	𐤊	𐤋	𐤌𐤌	𐤍𐤍	𐤎
o	𐤏	𐤐	𐤑𐤑	𐤒𐤒	𐤓
h	𐤔	𐤕	𐤖𐤖	𐤗𐤗𐤗	𐤘
w	𐤙𐤙	𐤚	𐤛𐤛	𐤜𐤜	𐤝
z	𐤞	𐤟	𐤠𐤠	𐤡𐤡	𐤢
h	𐤣	𐤤	𐤥𐤥	𐤦𐤦	𐤧
j	𐤨	𐤩	𐤪𐤪	𐤫𐤫	𐤬
j	𐤭	𐤮	𐤯	𐤰𐤰	𐤱
k	𐤲𐤲	𐤳	𐤴𐤴	𐤵𐤵	𐤶
l	𐤷𐤷	𐤸	𐤹𐤹	𐤺𐤺	𐤻
m	𐤼	𐤽	𐤾𐤾	𐤿𐤿	𐥀
n	𐥁	𐥂	𐥃𐥃	𐥄𐥄	𐥅
·	𐥆	𐥇	𐥈𐥈	𐥉𐥉	𐥊
p	𐥋𐥋	𐥌	𐥍𐥍	𐥎𐥎	𐥏
·	𐥐	𐥑	𐥒𐥒	𐥓𐥓	𐥔
·	𐥕	𐥖	𐥗𐥗	𐥘𐥘	𐥙
·	𐥚	𐥛	𐥜𐥜	𐥝𐥝	𐥞
·	𐥟	𐥠	𐥡𐥡	𐥢𐥢	𐥣
·	𐥤	𐥥	𐥦𐥦	𐥧𐥧	𐥨
·	𐥩	𐥪	𐥫𐥫	𐥬𐥬	𐥭
·	𐥮	𐥯	𐥰𐥰	𐥱𐥱	𐥲
·	𐥳	𐥴	𐥵𐥵	𐥶𐥶	𐥷
·	𐥸	𐥹	𐥺𐥺	𐥻𐥻	𐥼
·	𐥽	𐥾	𐥿𐥿	𐦀𐦀	𐦁
·	𐦂	𐦃	𐦄𐦄	𐦅𐦅	𐦆
·	𐦇	𐦈	𐦉𐦉	𐦊𐦊	𐦋
·	𐦌	𐦍	𐦎𐦎	𐦏𐦏	𐦐
·	𐦑	𐦒	𐦓𐦓	𐦔𐦔	𐦕
·	𐦖	𐦗	𐦘𐦘	𐦙𐦙	𐦚
·	𐦛	𐦜	𐦝𐦝	𐦞𐦞	𐦟
·	𐦠	𐦡	𐦢𐦢	𐦣𐦣	𐦤
·	𐦥	𐦦	𐦧𐦧	𐦨𐦨	𐦩
·	𐦪	𐦫	𐦬𐦬	𐦭𐦭	𐦮
·	𐦯	𐦰	𐦱𐦱	𐦲𐦲	𐦳
·	𐦴	𐦵	𐦶𐦶	𐦷𐦷	𐦸
·	𐦹	𐦺	𐦻𐦻	𐦼𐦼	𐦽
·	𐦾	𐦿	𐧀𐧀	𐧁𐧁	𐧂
·	𐧃	𐧄	𐧅𐧅	𐧆𐧆	𐧇
·	𐧈	𐧉	𐧊𐧊	𐧋𐧋	𐧌
·	𐧍	𐧎	𐧏𐧏	𐧐𐧐	𐧑
·	𐧒	𐧓	𐧔𐧔	𐧕𐧕	𐧖
·	𐧗	𐧘	𐧙𐧙	𐧚𐧚	𐧛
·	𐧜	𐧝	𐧞𐧞	𐧟𐧟	𐧠
·	𐧡	𐧢	𐧣𐧣	𐧤𐧤	𐧥
·	𐧦	𐧧	𐧨𐧨	𐧩𐧩	𐧪
·	𐧫	𐧬	𐧭𐧭	𐧮𐧮	𐧯
·	𐧰	𐧱	𐧲𐧲	𐧳𐧳	𐧴
·	𐧵	𐧶	𐧷𐧷	𐧸𐧸	𐧹
·	𐧺	𐧻	𐧼𐧼	𐧽𐧽	𐧾
·	𐧿	𐨀	𐨁𐨁	𐨂𐨂	𐨃
·	𐨄	𐨅	𐨆𐨆	𐨇𐨇	𐨈
·	𐨉	𐨊	𐨋𐨋	𐨌𐨌	𐨍
·	𐨎	𐨏	𐨐𐨐	𐨑𐨑	𐨒
·	𐨓	𐨔	𐨕𐨕	𐨖𐨖	𐨗
·	𐨘	𐨙	𐨚𐨚	𐨛𐨛	𐨜
·	𐨝	𐨞	𐨟𐨟	𐨠𐨠	𐨡
·	𐨢	𐨣	𐨤𐨤	𐨥𐨥	𐨦
·	𐨧	𐨨	𐨩𐨩	𐨪𐨪	𐨫
·	𐨬	𐨭	𐨮𐨮	𐨯𐨯	𐨰
·	𐨱	𐨲	𐨳𐨳	𐨴𐨴	𐨵
·	𐨶	𐨷	𐨸𐨸	𐨹𐨹	𐨺
·	𐨻	𐨼	𐨽𐨽	𐨾𐨾	𐨿
·	𐩀	𐩁	𐩂𐩂	𐩃𐩃	𐩄
·	𐩅	𐩆	𐩇𐩇	𐩈𐩈	𐩉
·	𐩊	𐩋	𐩌𐩌	𐩍𐩍	𐩎
·	𐩏	𐩐	𐩑𐩑	𐩒𐩒	𐩓
·	𐩔	𐩕	𐩖𐩖	𐩗𐩗	𐩘
·	𐩙	𐩚	𐩛𐩛	𐩜𐩜	𐩝
·	𐩞	𐩟	𐩠𐩠	𐩡𐩡	𐩢
·	𐩣	𐩤	𐩥𐩥	𐩦𐩦	𐩧
·	𐩨	𐩩	𐩪𐩪	𐩫𐩫	𐩬
·	𐩭	𐩮	𐩯𐩯	𐩰𐩰	𐩱
·	𐩲	𐩳	𐩴𐩴	𐩵𐩵	𐩶
·	𐩷	𐩸	𐩹𐩹	𐩺𐩺	𐩻
·	𐩼	𐩽	𐩾𐩾	𐩿𐩿	𐪀
·	𐪁	𐪂	𐪃𐪃	𐪄𐪄	𐪅
·	𐪆	𐪇	𐪈𐪈	𐪉𐪉	𐪊
·	𐪋	𐪌	𐪍𐪍	𐪎𐪎	𐪏
·	𐪐	𐪑	𐪒𐪒	𐪓𐪓	𐪔
·	𐪕	𐪖	𐪗𐪗	𐪘𐪘	𐪙
·	𐪚	𐪛	𐪜𐪜	𐪝𐪝	𐪞
·	𐪟	𐪠	𐪡𐪡	𐪢𐪢	𐪣
·	𐪤	𐪥	𐪦𐪦	𐪧𐪧	𐪨
·	𐪩	𐪪	𐪫𐪫	𐪬𐪬	𐪭
·	𐪮	𐪯	𐪰𐪰	𐪱𐪱	𐪲
·	𐪳	𐪴	𐪵𐪵	𐪶𐪶	𐪷
·	𐪸	𐪹	𐪺𐪺	𐪻𐪻	𐪼
·	𐪾	𐪿	𐫀𐫀	𐫁𐫁	𐫂
·	𐫃	𐫄	𐫅𐫅	𐫆𐫆	𐫇
·	𐫈	𐫉	𐫊𐫊	𐫋𐫋	𐫌
·	𐫍	𐫎	𐫏𐫏	𐫐𐫐	𐫑
·	𐫒	𐫓	𐫔𐫔	𐫕𐫕	𐫖
·	𐫗	𐫘	𐫙𐫙	𐫚𐫚	𐫛
·	𐫜	𐫝	𐫞𐫞	𐫟𐫟	𐫠
·	𐫡	𐫢	𐫣𐫣	𐫤𐫤	𐫥
·	𐫦	𐫧	𐫨𐫨	𐫩𐫩	𐫪
·	𐫬	𐫭	𐫮𐫮	𐫯𐫯	𐫰
·	𐫱	𐫲	𐫳𐫳	𐫴𐫴	𐫵
·	𐫶	𐫷	𐫸𐫸	𐫹𐫹	𐫺
·	𐫼	𐫽	𐫾𐫾	𐫿𐫿	𐬀
·	𐬁	𐬂	𐬃𐬃	𐬄𐬄	𐬅
·	𐬆	𐬇	𐬈𐬈	𐬉𐬉	𐬊
·	𐬋	𐬌	𐬍𐬍	𐬎𐬎	𐬏
·	𐬐	𐬑	𐬒𐬒	𐬓𐬓	𐬔
·	𐬕	𐬖	𐬗𐬗	𐬘𐬘	𐬙
·	𐬚	𐬛	𐬜𐬜	𐬝𐬝	𐬞
·	𐬟	𐬠	𐬡𐬡	𐬢𐬢	𐬣
·	𐬤	𐬥	𐬦𐬦	𐬧𐬧	𐬨
·	𐬩	𐬪	𐬫𐬫	𐬬𐬬	𐬭
·	𐬮	𐬯	𐬰𐬰	𐬱𐬱	𐬲
·	𐬳	𐬴	𐬵𐬵	𐬶𐬶	𐬷
·	𐬸	𐬹	𐬺𐬺	𐬻𐬻	𐬼
·	𐬾	𐬿	𐭀𐭀	𐭁𐭁	𐭂
·	𐭃	𐭄	𐭅𐭅	𐭆𐭆	𐭇
·	𐭈	𐭉	𐭊𐭊	𐭋𐭋	𐭌
·	𐭍	𐭎	𐭏𐭏	𐭐𐭐	𐭑
·	𐭒	𐭓	𐭔𐭔	𐭕𐭕	𐭖
·	𐭗	𐭘	𐭙𐭙	𐭚𐭚	𐭛
·	𐭜	𐭝	𐭞𐭞	𐭟𐭟	𐭠
·	𐭡	𐭢	𐭣𐭣	𐭤𐭤	𐭥
·	𐭦	𐭧	𐭨𐭨	𐭩𐭩	𐭪
·	𐭬	𐭭	𐭮𐭮	𐭯𐭯	𐭰
·	𐭱	𐭲	𐭳𐭳	𐭴𐭴	𐭵
·	𐭶	𐭷	𐭸𐭸	𐭹𐭹	𐭺
·	𐭼	𐭽	𐭾𐭾	𐭿𐭿	𐮀
·	𐮁	𐮂	𐮃𐮃	𐮄𐮄	𐮅
·	𐮆	𐮇	𐮈𐮈	𐮉𐮉	𐮊
·	𐮋	𐮌	𐮍𐮍	𐮎𐮎	𐮏
·	𐮐	𐮑	𐮒𐮒	𐮓𐮓	𐮔
·	𐮕	𐮖	𐮗𐮗	𐮘𐮘	𐮙
·	𐮚	𐮛	𐮜𐮜	𐮝𐮝	𐮞
·	𐮟	𐮠	𐮡𐮡	𐮢𐮢	𐮣
·	𐮤	𐮥	𐮦𐮦	𐮧𐮧	𐮨
·	𐮩	𐮪	𐮫𐮫	𐮬𐮬	𐮭
·	𐮮	𐮯	𐮰𐮰	𐮱𐮱	𐮲
·	𐮳	𐮴	𐮵𐮵	𐮶𐮶	𐮷
·	𐮸	𐮹	𐮺𐮺	𐮻𐮻	𐮼
·	𐮾	𐮿	𐯀𐯀	𐯁𐯁	𐯂
·	𐯃	𐯄	𐯅𐯅	𐯆𐯆	𐯇
·	𐯈	𐯉	𐯊𐯊	𐯋𐯋	𐯌
·	𐯍	𐯎	𐯏𐯏	𐯐𐯐	𐯑
·	𐯒	𐯓	𐯔𐯔	𐯕𐯕	𐯖
·	𐯗	𐯘	𐯙𐯙	𐯚𐯚	𐯛
·	𐯜	𐯝	𐯞𐯞	𐯟𐯟	𐯠
·	𐯡	𐯢	𐯣𐯣	𐯤𐯤	𐯥
·	𐯦	𐯧	𐯨𐯨	𐯩𐯩	𐯪
·	𐯬	𐯭	𐯮𐯮	𐯯𐯯	𐯰
·	𐯱	𐯲	𐯳𐯳	𐯴𐯴	𐯵
·	𐯶	𐯷	𐯸𐯸	𐯹𐯹	𐯺
·	𐯼	𐯽	𐯾𐯾	𐯿𐯿	𐰀
·	𐰁	𐰂	𐰃𐰃	𐰄𐰄	𐰅
·	𐰆	𐰇</			

Az arameusok betűírása eleinte a föníciai írás erős hatását tükrözte, szinte nincs is jelentős különbség közöttük, amit azok a leletek is alátámasztanak, amelyek 1893-ban kerültek elő a törökországi Sencirliben. Ezek, valamint a legkorábbinak tartott *arszlantasi elefántcsont tábla* vagy a *damaszkuszi feliratok* és több más dokumentum a Kr. e. IX–VIII. században keletkeztek. Kétszáz év alatt azonban már jelentős változások mentek végbe az arámi írásban: a szögletes betűk kerekdedebb formát öltöttek, némely betű (pl. *béth, dáleth, ajin, kaf, rés*) felső része „kinyílt”. Ezt a kurzív írástípust láthatjuk azokon a papiruszokra írt szövegeken, amelyeket 1903–1913 között tártak fel az egyiptomi Asszuánban és Elefantinában. A legkorábbi egyiptomi arameus papirusz Kr. e. 515-ben keletkezett. A legtöbb szakértő egyet ért abban, hogy az arameus írás fejlődése a Kr. e. V. században befejeződött, s ezután már nem változott lényegesen, noha a Perzsa Birodalom összeomlását követően több „helyi írásra” bomlott. D. Diringer angol kutató a sémi nyelvterületen 6 főágat különböztet meg (1. héber, 2. nabateus-sínai-arab, 3. palmírai, 4. szír-nesztoriánus, 5. mandeji, 6. manicheus ág). Az arameusok elsősorban a hosszú magánhangzók sajátos jelölésével járultak hozzá az írás fejlődéséhez: a magánhangzókat rendszerint egy hasonló hangzású mássalhangzóval együtt írták (pl.: ú = w^u, í = jⁱ, é = h^e). Mint F. M. Cross és D. N. Freedman kimutatta: eleinte a szavak végén alkalmazták ezt a módszert, amelynek gyökereit valószínűleg az asszírok vagy a hettiták írásában kereshetjük. Az arameusok írása nyilván hatott a magánhangzókat is jelölő görög ábécé fejlődésére is. Az arámi írásos emlékeket két csoportba sorolják, attól függően, hogy nyugati vagy keleti arameus nyelven íródtak-e. A papiruszra írt keleti arameus nyelvemlékek a korábbiak, valamikor a Kr. e. IX. században keletkeztek, s ebből a nyelvből alakult ki egyebek között a szír és az újszír nyelv is. A nyugati arameus nyelvemlékek a Kr. e. VIII. századból származnak,

.	𐤀 𐤁 𐤂 𐤃 𐤄 𐤅	𐤆 𐤇 𐤈 𐤉 𐤊 𐤋 𐤌 𐤍 𐤎 𐤏 𐤐 𐤑 𐤒 𐤓 𐤔 𐤕 𐤖 𐤗 𐤘 𐤙 𐤚 𐤛 𐤜 𐤝 𐤞 𐤟 𐤠 𐤡 𐤢 𐤣 𐤤 𐤥 𐤦 𐤧 𐤨 𐤩 𐤪 𐤫 𐤬 𐤭 𐤮 𐤯 𐤰 𐤱 𐤲 𐤳 𐤴 𐤵 𐤶 𐤷 𐤸 𐤹 𐤺 𐤻 𐤼 𐤽 𐤾 𐤿	𐤀 𐤁 𐤂 𐤃 𐤄 𐤅 𐤆 𐤇 𐤈 𐤉 𐤊 𐤋 𐤌 𐤍 𐤎 𐤏 𐤐 𐤑 𐤒 𐤓 𐤔 𐤕 𐤖 𐤗 𐤘 𐤙 𐤚 𐤛 𐤜 𐤝 𐤞 𐤟 𐤠 𐤡 𐤢 𐤣 𐤤 𐤥 𐤦 𐤧 𐤨 𐤩 𐤪 𐤫 𐤬 𐤭 𐤮 𐤯 𐤰 𐤱 𐤲 𐤳 𐤴 𐤵 𐤶 𐤷 𐤸 𐤹 𐤺 𐤻 𐤼 𐤽 𐤾 𐤿	𐤀 𐤁 𐤂 𐤃 𐤄 𐤅 𐤆 𐤇 𐤈 𐤉 𐤊 𐤋 𐤌 𐤍 𐤎 𐤏 𐤐 𐤑 𐤒 𐤓 𐤔 𐤕 𐤖 𐤗 𐤘 𐤙 𐤚 𐤛 𐤜 𐤝 𐤞 𐤟 𐤠 𐤡 𐤢 𐤣 𐤤 𐤥 𐤦 𐤧 𐤨 𐤩 𐤪 𐤫 𐤬 𐤭 𐤮 𐤯 𐤰 𐤱 𐤲 𐤳 𐤴 𐤵 𐤶 𐤷 𐤸 𐤹 𐤺 𐤻 𐤼 𐤽 𐤾 𐤿
b	𐤁 𐤂 𐤃 𐤄 𐤅 𐤆 𐤇 𐤈 𐤉 𐤊 𐤋 𐤌 𐤍 𐤎 𐤏 𐤐 𐤑 𐤒 𐤓 𐤔 𐤕 𐤖 𐤗 𐤘 𐤙 𐤚 𐤛 𐤜 𐤝 𐤞 𐤟 𐤠 𐤡 𐤢 𐤣 𐤤 𐤥 𐤦 𐤧 𐤨 𐤩 𐤪 𐤫 𐤬 𐤭 𐤮 𐤯 𐤰 𐤱 𐤲 𐤳 𐤴 𐤵 𐤶 𐤷 𐤸 𐤹 𐤺 𐤻 𐤼 𐤽 𐤾 𐤿	𐤁 𐤂 𐤃 𐤄 𐤅 𐤆 𐤇 𐤈 𐤉 𐤊 𐤋 𐤌 𐤍 𐤎 𐤏 𐤐 𐤑 𐤒 𐤓 𐤔 𐤕 𐤖 𐤗 𐤘 𐤙 𐤚 𐤛 𐤜 𐤝 𐤞 𐤟 𐤠 𐤡 𐤢 𐤣 𐤤 𐤥 𐤦 𐤧 𐤨 𐤩 𐤪 𐤫 𐤬 𐤭 𐤮 𐤯 𐤰 𐤱 𐤲 𐤳 𐤴 𐤵 𐤶 𐤷 𐤸 𐤹 𐤺 𐤻 𐤼 𐤽 𐤾 𐤿	𐤁 𐤂 𐤃 𐤄 𐤅 𐤆 𐤇 𐤈 𐤉 𐤊 𐤋 𐤌 𐤍 𐤎 𐤏 𐤐 𐤑 𐤒 𐤓 𐤔 𐤕 𐤖 𐤗 𐤘 𐤙 𐤚 𐤛 𐤜 𐤝 𐤞 𐤟 𐤠 𐤡 𐤢 𐤣 𐤤 𐤥 𐤦 𐤧 𐤨 𐤩 𐤪 𐤫 𐤬 𐤭 𐤮 𐤯 𐤰 𐤱 𐤲 𐤳 𐤴 𐤵 𐤶 𐤷 𐤸 𐤹 𐤺 𐤻 𐤼 𐤽 𐤾 𐤿	𐤁 𐤂 𐤃 𐤄 𐤅 𐤆 𐤇 𐤈 𐤉 𐤊 𐤋 𐤌 𐤍 𐤎 𐤏 𐤐 𐤑 𐤒 𐤓 𐤔 𐤕 𐤖 𐤗 𐤘 𐤙 𐤚 𐤛 𐤜 𐤝 𐤞 𐤟 𐤠 𐤡 𐤢 𐤣 𐤤 𐤥 𐤦 𐤧 𐤨 𐤩 𐤪 𐤫 𐤬 𐤭 𐤮 𐤯 𐤰 𐤱 𐤲 𐤳 𐤴 𐤵 𐤶 𐤷 𐤸 𐤹 𐤺 𐤻 𐤼 𐤽 𐤾 𐤿
g, dʔ (arab.)	𐤁 𐤂 𐤃 𐤄 𐤅 𐤆 𐤇 𐤈 𐤉 𐤊 𐤋 𐤌 𐤍 𐤎 𐤏 𐤐 𐤑 𐤒 𐤓 𐤔 𐤕 𐤖 𐤗 𐤘 𐤙 𐤚 𐤛 𐤜 𐤝 𐤞 𐤟 𐤠 𐤡 𐤢 𐤣 𐤤 𐤥 𐤦 𐤧 𐤨 𐤩 𐤪 𐤫 𐤬 𐤭 𐤮 𐤯 𐤰 𐤱 𐤲 𐤳 𐤴 𐤵 𐤶 𐤷 𐤸 𐤹 𐤺 𐤻 𐤼 𐤽 𐤾 𐤿	𐤁 𐤂 𐤃 𐤄 𐤅 𐤆 𐤇 𐤈 𐤉 𐤊 𐤋 𐤌 𐤍 𐤎 𐤏 𐤐 𐤑 𐤒 𐤓 𐤔 𐤕 𐤖 𐤗 𐤘 𐤙 𐤚 𐤛 𐤜 𐤝 𐤞 𐤟 𐤠 𐤡 𐤢 𐤣 𐤤 𐤥 𐤦 𐤧 𐤨 𐤩 𐤪 𐤫 𐤬 𐤭 𐤮 𐤯 𐤰 𐤱 𐤲 𐤳 𐤴 𐤵 𐤶 𐤷 𐤸 𐤹 𐤺 𐤻 𐤼 𐤽 𐤾 𐤿	𐤁 𐤂 𐤃 𐤄 𐤅 𐤆 𐤇 𐤈 𐤉 𐤊 𐤋 𐤌 𐤍 𐤎 𐤏 𐤐 𐤑 𐤒 𐤓 𐤔 𐤕 𐤖 𐤗 𐤘 𐤙 𐤚 𐤛 𐤜 𐤝 𐤞 𐤟 𐤠 𐤡 𐤢 𐤣 𐤤 𐤥 𐤦 𐤧 𐤨 𐤩 𐤪 𐤫 𐤬 𐤭 𐤮 𐤯 𐤰 𐤱 𐤲 𐤳 𐤴 𐤵 𐤶 𐤷 𐤸 𐤹 𐤺 𐤻 𐤼 𐤽 𐤾 𐤿	𐤁 𐤂 𐤃 𐤄 𐤅 𐤆 𐤇 𐤈 𐤉 𐤊 𐤋 𐤌 𐤍 𐤎 𐤏 𐤐 𐤑 𐤒 𐤓 𐤔 𐤕 𐤖 𐤗 𐤘 𐤙 𐤚 𐤛 𐤜 𐤝 𐤞 𐤟 𐤠 𐤡 𐤢 𐤣 𐤤 𐤥 𐤦 𐤧 𐤨 𐤩 𐤪 𐤫 𐤬 𐤭 𐤮 𐤯 𐤰 𐤱 𐤲 𐤳 𐤴 𐤵 𐤶 𐤷 𐤸 𐤹 𐤺 𐤻 𐤼 𐤽 𐤾 𐤿
d	𐤁 𐤂 𐤃 𐤄 𐤅 𐤆 𐤇 𐤈 𐤉 𐤊 𐤋 𐤌 𐤍 𐤎 𐤏 𐤐 𐤑 𐤒 𐤓 𐤔 𐤕 𐤖 𐤗 𐤘 𐤙 𐤚 𐤛 𐤜 𐤝 𐤞 𐤟 𐤠 𐤡 𐤢 𐤣 𐤤 𐤥 𐤦 𐤧 𐤨 𐤩 𐤪 𐤫 𐤬 𐤭 𐤮 𐤯 𐤰 𐤱 𐤲 𐤳 𐤴 𐤵 𐤶 𐤷 𐤸 𐤹 𐤺 𐤻 𐤼 𐤽 𐤾 𐤿	𐤁 𐤂 𐤃 𐤄 𐤅 𐤆 𐤇 𐤈 𐤉 𐤊 𐤋 𐤌 𐤍 𐤎 𐤏 𐤐 𐤑 𐤒 𐤓 𐤔 𐤕 𐤖 𐤗 𐤘 𐤙 𐤚 𐤛 𐤜 𐤝 𐤞 𐤟 𐤠 𐤡 𐤢 𐤣 𐤤 𐤥 𐤦 𐤧 𐤨 𐤩 𐤪 𐤫 𐤬 𐤭 𐤮 𐤯 𐤰 𐤱 𐤲 𐤳 𐤴 𐤵 𐤶 𐤷 𐤸 𐤹 𐤺 𐤻 𐤼 𐤽 𐤾 𐤿	𐤁 𐤂 𐤃 𐤄 𐤅 𐤆 𐤇 𐤈 𐤉 𐤊 𐤋 𐤌 𐤍 𐤎 𐤏 𐤐 𐤑 𐤒 𐤓 𐤔 𐤕 𐤖 𐤗 𐤘 𐤙 𐤚 𐤛 𐤜 𐤝 𐤞 𐤟 𐤠 𐤡 𐤢 𐤣 𐤤 𐤥 𐤦 𐤧 𐤨 𐤩 𐤪 𐤫 𐤬 𐤭 𐤮 𐤯 𐤰 𐤱 𐤲 𐤳 𐤴 𐤵 𐤶 𐤷 𐤸 𐤹 𐤺 𐤻 𐤼 𐤽 𐤾 𐤿	𐤁 𐤂 𐤃 𐤄 𐤅 𐤆 𐤇 𐤈 𐤉 𐤊 𐤋 𐤌 𐤍 𐤎 𐤏 𐤐 𐤑 𐤒 𐤓 𐤔 𐤕 𐤖 𐤗 𐤘 𐤙 𐤚 𐤛 𐤜 𐤝 𐤞 𐤟 𐤠 𐤡 𐤢 𐤣 𐤤 𐤥 𐤦 𐤧 𐤨 𐤩 𐤪 𐤫 𐤬 𐤭 𐤮 𐤯 𐤰 𐤱 𐤲 𐤳 𐤴 𐤵 𐤶 𐤷 𐤸 𐤹 𐤺 𐤻 𐤼 𐤽 𐤾 𐤿
h	𐤁 𐤂 𐤃 𐤄 𐤅 𐤆 𐤇 𐤈 𐤉 𐤊 𐤋 𐤌 𐤍 𐤎 𐤏 𐤐 𐤑 𐤒 𐤓 𐤔 𐤕 𐤖 𐤗 𐤘 𐤙 𐤚 𐤛 𐤜 𐤝 𐤞 𐤟 𐤠 𐤡 𐤢 𐤣 𐤤 𐤥 𐤦 𐤧 𐤨 𐤩 𐤪 𐤫 𐤬 𐤭 𐤮 𐤯 𐤰 𐤱 𐤲 𐤳 𐤴 𐤵 𐤶 𐤷 𐤸 𐤹 𐤺 𐤻 𐤼 𐤽 𐤾 𐤿	𐤁 𐤂 𐤃 𐤄 𐤅 𐤆 𐤇 𐤈 𐤉 𐤊 𐤋 𐤌 𐤍 𐤎 𐤏 𐤐 𐤑 𐤒 𐤓 𐤔 𐤕 𐤖 𐤗 𐤘 𐤙 𐤚 𐤛 𐤜 𐤝 𐤞 𐤟 𐤠 𐤡 𐤢 𐤣 𐤤 𐤥 𐤦 𐤧 𐤨 𐤩 𐤪 𐤫 𐤬 𐤭 𐤮 𐤯 𐤰 𐤱 𐤲 𐤳 𐤴 𐤵 𐤶 𐤷 𐤸 𐤹 𐤺 𐤻 𐤼 𐤽 𐤾 𐤿	𐤁 𐤂 𐤃 𐤄 𐤅 𐤆 𐤇 𐤈 𐤉 𐤊 𐤋 𐤌 𐤍 𐤎 𐤏 𐤐 𐤑 𐤒 𐤓 𐤔 𐤕 𐤖 𐤗 𐤘 𐤙 𐤚 𐤛 𐤜 𐤝 𐤞 𐤟 𐤠 𐤡 𐤢 𐤣 𐤤 𐤥 𐤦 𐤧 𐤨 𐤩 𐤪 𐤫 𐤬 𐤭 𐤮 𐤯 𐤰 𐤱 𐤲 𐤳 𐤴 𐤵 𐤶 𐤷 𐤸 𐤹 𐤺 𐤻 𐤼 𐤽 𐤾 𐤿	𐤁 𐤂 𐤃 𐤄 𐤅 𐤆 𐤇 𐤈 𐤉 𐤊 𐤋 𐤌 𐤍 𐤎 𐤏 𐤐 𐤑 𐤒 𐤓 𐤔 𐤕 𐤖 𐤗 𐤘 𐤙 𐤚 𐤛 𐤜 𐤝 𐤞 𐤟 𐤠 𐤡 𐤢 𐤣 𐤤 𐤥 𐤦 𐤧 𐤨 𐤩 𐤪 𐤫 𐤬 𐤭 𐤮 𐤯 𐤰 𐤱 𐤲 𐤳 𐤴 𐤵 𐤶 𐤷 𐤸 𐤹 𐤺 𐤻 𐤼 𐤽 𐤾 𐤿
w	𐤁 𐤂 𐤃 𐤄 𐤅 𐤆 𐤇 𐤈 𐤉 𐤊 𐤋 𐤌 𐤍 𐤎 𐤏 𐤐 𐤑 𐤒 𐤓 𐤔 𐤕 𐤖 𐤗 𐤘 𐤙 𐤚 𐤛 𐤜 𐤝 𐤞 𐤟 𐤠 𐤡 𐤢 𐤣 𐤤 𐤥 𐤦 𐤧 𐤨 𐤩 𐤪 𐤫 𐤬 𐤭 𐤮 𐤯 𐤰 𐤱 𐤲 𐤳 𐤴 𐤵 𐤶 𐤷 𐤸 𐤹 𐤺 𐤻 𐤼 𐤽 𐤾 𐤿	𐤁 𐤂 𐤃 𐤄 𐤅 𐤆 𐤇 𐤈 𐤉 𐤊 𐤋 𐤌 𐤍 𐤎 𐤏 𐤐 𐤑 𐤒 𐤓 𐤔 𐤕 𐤖 𐤗 𐤘 𐤙 𐤚 𐤛 𐤜 𐤝 𐤞 𐤟 𐤠 𐤡 𐤢 𐤣 𐤤 𐤥 𐤦 𐤧 𐤨 𐤩 𐤪 𐤫 𐤬 𐤭 𐤮 𐤯 𐤰 𐤱 𐤲 𐤳 𐤴 𐤵 𐤶 𐤷 𐤸 𐤹 𐤺 𐤻 𐤼 𐤽 𐤾 𐤿	𐤁 𐤂 𐤃 𐤄 𐤅 𐤆 𐤇 𐤈 𐤉 𐤊 𐤋 𐤌 𐤍 𐤎 𐤏 𐤐 𐤑 𐤒 𐤓 𐤔 𐤕 𐤖 𐤗 𐤘 𐤙 𐤚 𐤛 𐤜 𐤝 𐤞 𐤟 𐤠 𐤡 𐤢 𐤣 𐤤 𐤥 𐤦 𐤧 𐤨 𐤩 𐤪 𐤫 𐤬 𐤭 𐤮 𐤯 𐤰 𐤱 𐤲 𐤳 𐤴 𐤵 𐤶 𐤷 𐤸 𐤹 𐤺 𐤻 𐤼 𐤽 𐤾 𐤿	𐤁 𐤂 𐤃 𐤄 𐤅 𐤆 𐤇 𐤈 𐤉 𐤊 𐤋 𐤌 𐤍 𐤎 𐤏 𐤐 𐤑 𐤒 𐤓 𐤔 𐤕 𐤖 𐤗 𐤘 𐤙 𐤚 𐤛 𐤜 𐤝 𐤞 𐤟 𐤠 𐤡 𐤢 𐤣 𐤤 𐤥 𐤦 𐤧 𐤨 𐤩 𐤪 𐤫 𐤬 𐤭 𐤮 𐤯 𐤰 𐤱 𐤲 𐤳 𐤴 𐤵 𐤶 𐤷 𐤸 𐤹 𐤺 𐤻 𐤼 𐤽 𐤾 𐤿
z	𐤁 𐤂 𐤃 𐤄 𐤅 𐤆 𐤇 𐤈 𐤉 𐤊 𐤋 𐤌 𐤍 𐤎 𐤏 𐤐 𐤑 𐤒 𐤓 𐤔 𐤕 𐤖 𐤗 𐤘 𐤙 𐤚 𐤛 𐤜 𐤝 𐤞 𐤟 𐤠 𐤡 𐤢 𐤣 𐤤 𐤥 𐤦 𐤧 𐤨 𐤩 𐤪 𐤫 𐤬 𐤭 𐤮 𐤯 𐤰 𐤱 𐤲 𐤳 𐤴 𐤵 𐤶 𐤷 𐤸 𐤹 𐤺 𐤻 𐤼 𐤽 𐤾 𐤿	𐤁 𐤂 𐤃 𐤄 𐤅 𐤆 𐤇 𐤈 𐤉 𐤊 𐤋 𐤌 𐤍 𐤎 𐤏 𐤐 𐤑 𐤒 𐤓 𐤔 𐤕 𐤖 𐤗 𐤘 𐤙 𐤚 𐤛 𐤜 𐤝 𐤞 𐤟 𐤠 𐤡 𐤢 𐤣 𐤤 𐤥 𐤦 𐤧 𐤨 𐤩 𐤪 𐤫 𐤬 𐤭 𐤮 𐤯 𐤰 𐤱 𐤲 𐤳 𐤴 𐤵 𐤶 𐤷 𐤸 𐤹 𐤺 𐤻 𐤼 𐤽 𐤾 𐤿	𐤁 𐤂 𐤃 𐤄 𐤅 𐤆 𐤇 𐤈 𐤉 𐤊 𐤋 𐤌 𐤍 𐤎 𐤏 𐤐 𐤑 𐤒 𐤓 𐤔 𐤕 𐤖 𐤗 𐤘 𐤙 𐤚 𐤛 𐤜 𐤝 𐤞 𐤟 𐤠 𐤡 𐤢 𐤣 𐤤 𐤥 𐤦 𐤧 𐤨 𐤩 𐤪 𐤫 𐤬 𐤭 𐤮 𐤯 𐤰 𐤱 𐤲 𐤳 𐤴 𐤵 𐤶 𐤷 𐤸 𐤹 𐤺 𐤻 𐤼 𐤽 𐤾 𐤿	𐤁 𐤂 𐤃 𐤄 𐤅 𐤆 𐤇 𐤈 𐤉 𐤊 𐤋 𐤌 𐤍 𐤎 𐤏 𐤐 𐤑 𐤒 𐤓 𐤔 𐤕 𐤖 𐤗 𐤘 𐤙 𐤚 𐤛 𐤜 𐤝 𐤞 𐤟 𐤠 𐤡 𐤢 𐤣 𐤤 𐤥 𐤦 𐤧 𐤨 𐤩 𐤪 𐤫 𐤬 𐤭 𐤮 𐤯 𐤰 𐤱 𐤲 𐤳 𐤴 𐤵 𐤶 𐤷 𐤸 𐤹 𐤺 𐤻 𐤼 𐤽 𐤾 𐤿
o	𐤁 𐤂 𐤃 𐤄 𐤅 𐤆 𐤇 𐤈 𐤉 𐤊 𐤋 𐤌 𐤍 𐤎 𐤏 𐤐 𐤑 𐤒 𐤓 𐤔 𐤕 𐤖 𐤗 𐤘 𐤙 𐤚 𐤛 𐤜 𐤝 𐤞 𐤟 𐤠 𐤡 𐤢 𐤣 𐤤 𐤥 𐤦 𐤧 𐤨 𐤩 𐤪 𐤫 𐤬 𐤭 𐤮 𐤯 𐤰 𐤱 𐤲 𐤳 𐤴 𐤵 𐤶 𐤷 𐤸 𐤹 𐤺 𐤻 𐤼 𐤽 𐤾 𐤿	𐤁 𐤂 𐤃 𐤄 𐤅 𐤆 𐤇 𐤈 𐤉 𐤊 𐤋 𐤌 𐤍 𐤎 𐤏 𐤐 𐤑 𐤒 𐤓 𐤔 𐤕 𐤖 𐤗 𐤘 𐤙 𐤚 𐤛 𐤜 𐤝 𐤞 𐤟 𐤠 𐤡 𐤢 𐤣 𐤤 𐤥 𐤦 𐤧 𐤨 𐤩 𐤪 𐤫 𐤬 𐤭 𐤮 𐤯 𐤰 𐤱 𐤲 𐤳 𐤴 𐤵 𐤶 𐤷 𐤸 𐤹 𐤺 𐤻 𐤼 𐤽 𐤾 𐤿	𐤁 𐤂 𐤃 𐤄 𐤅 𐤆 𐤇 𐤈 𐤉 𐤊 𐤋 𐤌 𐤍 𐤎 𐤏 𐤐 𐤑 𐤒 𐤓 𐤔 𐤕 𐤖 𐤗 𐤘 𐤙 𐤚 𐤛 𐤜 𐤝 𐤞 𐤟 𐤠 𐤡 𐤢 𐤣 𐤤 𐤥 𐤦 𐤧 𐤨 𐤩 𐤪 𐤫 𐤬 𐤭 𐤮 𐤯 𐤰 𐤱 𐤲 𐤳 𐤴 𐤵 𐤶 𐤷 𐤸 𐤹 𐤺 𐤻 𐤼 𐤽 𐤾 𐤿	𐤁 𐤂 𐤃 𐤄 𐤅 𐤆 𐤇 𐤈 𐤉 𐤊 𐤋 𐤌 𐤍 𐤎 𐤏 𐤐 𐤑 𐤒 𐤓 𐤔 𐤕 𐤖 𐤗 𐤘 𐤙 𐤚 𐤛 𐤜 𐤝 𐤞 𐤟 𐤠 𐤡 𐤢 𐤣 𐤤 𐤥 𐤦 𐤧 𐤨 𐤩 𐤪 𐤫 𐤬 𐤭 𐤮 𐤯 𐤰 𐤱 𐤲 𐤳 𐤴 𐤵 𐤶 𐤷 𐤸 𐤹 𐤺 𐤻 𐤼 𐤽 𐤾 𐤿
i	𐤁 𐤂 𐤃 𐤄 𐤅 𐤆 𐤇 𐤈 𐤉 𐤊 𐤋 𐤌 𐤍 𐤎 𐤏 𐤐 𐤑 𐤒 𐤓 𐤔 𐤕 𐤖 𐤗 𐤘 𐤙 𐤚 𐤛 𐤜 𐤝 𐤞 𐤟 𐤠 𐤡 𐤢 𐤣 𐤤 𐤥 𐤦 𐤧 𐤨 𐤩 𐤪 𐤫 𐤬 𐤭 𐤮 𐤯 𐤰 𐤱 𐤲 𐤳 𐤴 𐤵 𐤶 𐤷 𐤸 𐤹 𐤺 𐤻 𐤼 𐤽 𐤾 𐤿	𐤁 𐤂 𐤃 𐤄 𐤅 𐤆 𐤇 𐤈 𐤉 𐤊 𐤋 𐤌 𐤍 𐤎 𐤏 𐤐 𐤑 𐤒 𐤓 𐤔 𐤕 𐤖 𐤗 𐤘 𐤙 𐤚 𐤛 𐤜 𐤝 𐤞 𐤟 𐤠 𐤡 𐤢 𐤣 𐤤 𐤥 𐤦 𐤧 𐤨 𐤩 𐤪 𐤫 𐤬 𐤭 𐤮 𐤯 𐤰 𐤱 𐤲 𐤳 𐤴 𐤵 𐤶 𐤷 𐤸 𐤹 𐤺 𐤻 𐤼 𐤽 𐤾 𐤿	𐤁 𐤂 𐤃 𐤄 𐤅 𐤆 𐤇 𐤈 𐤉 𐤊 𐤋 𐤌 𐤍 𐤎 𐤏 𐤐 𐤑 𐤒 𐤓 𐤔 𐤕 𐤖 𐤗 𐤘 𐤙 𐤚 𐤛 𐤜 𐤝 𐤞 𐤟 𐤠 𐤡 𐤢 𐤣 𐤤 𐤥 𐤦 𐤧 𐤨 𐤩 𐤪 𐤫 𐤬 𐤭 𐤮 𐤯 𐤰 𐤱 𐤲 𐤳 𐤴 𐤵 𐤶 𐤷 𐤸 𐤹 𐤺 𐤻 𐤼 𐤽 𐤾 𐤿	𐤁 𐤂 𐤃 𐤄 𐤅 𐤆 𐤇 𐤈 𐤉 𐤊 𐤋 𐤌 𐤍 𐤎 𐤏 𐤐 𐤑 𐤒 𐤓 𐤔 𐤕 𐤖 𐤗 𐤘 𐤙 𐤚 𐤛 𐤜 𐤝 𐤞 𐤟 𐤠 𐤡 𐤢 𐤣 𐤤 𐤥 𐤦 𐤧 𐤨 𐤩 𐤪 𐤫 𐤬 𐤭 𐤮 𐤯 𐤰 𐤱 𐤲 𐤳 𐤴 𐤵 𐤶 𐤷 𐤸 𐤹 𐤺 𐤻 𐤼 𐤽 𐤾 𐤿
j	𐤁 𐤂 𐤃 𐤄 𐤅 𐤆 𐤇 𐤈 𐤉 𐤊 𐤋 𐤌 𐤍 𐤎 𐤏 𐤐 𐤑 𐤒 𐤓 𐤔 𐤕 𐤖 𐤗 𐤘 𐤙 𐤚 𐤛 𐤜 𐤝 𐤞			

A Közel-Kelet népei közül a héber nyelvet beszélő zsidókról hallott leggyakrabban az emberek nagy része, ami elsősorban a zsidók történetével és vallásával foglalkozó *Bibliának* köszönhető, hiszen ez a legtöbb nyelvre lefordított és a legnagyobb példányszámban kiadott („szent”) könyv a világon. A zsidó történelem legkorábbi időszakai a Kr. e. II. évezred közepére tehetőek, amikor a nomád héber törzsek (*habirok*) megérkeztek Palesztinába, megsemmisítették a kánaáni-hurri civilizációt és letelepedtek Kánaán termékeny völgyeiben. Első jelentős államukat, Judeát Kr. e. 1000 táján alapították Saul király vezetésével, s az őt követő Dávid király kiterjesztette hatalmát Izraelre is. A zsidók legkorábbi írásáról nem sok emlék maradt fenn, de annyi bizonyosnak látszik, hogy eleinte ékírással írtak, majd a proto-kánaáni vagy a régebbi föníciai írás hatására a Kr. e. X. században kialakult egy ábécéjük, amelyet a szakemberek *óhéber* vagy *proto-héber írásnak* neveznek. Csak kevés proto-héber felirat maradt fenn, ezek közül a legrégebb a Kr. e. 900 körül keletkezett és 1908-ban megtalált *gezeri naptár*, amely mindössze egy 9 x 13 cm nagyságú mészkőlap. Hétsornyi szöveg: földművelési munkákkal kapcsolatos héber hónapnevek felsorolása található rajta. Egyéb óhéber feliratok az Achab király szamáriai palotájában előkerült cserépdarabokon olvashatók. 1935-ben a Wellcom-Marston expedíció Lakis város romjai között (Tell el-Duveirben) rábukkant Lakis katonai parancsnokának Kirjat-Jearim városparancsnokával folytatott levelezésére, amelynek keletkezési idejét Kr. e. 586-ra teszik. 18 cserépdarabról van szó. Három évvel később, 1938-ban Jeruzsálemben további három feliratos cserépdarabot és vagy 150 darab kőpecsétet találtak. A proto-héber írás nyomán a Közel-Keleten kialakult néhány olyan írás, amelyekről nagyon keveset tudunk, mivel csak néhány felirat került elő. A *moabita írást* sokan nem is tekintik önálló írásnak, hanem a föníciai egyik „dialektusának”, de némelyek szerint a – már említett – *moabita kő* vagy *Mésa felirat*, valamint két pecsét ennek az írásnak az emlékéét őrzi. Az *amonita írás* eddig csak három pecsétről ismert. 1938-ban egy amerikai régészeti expedíció Nelson Gluek vezetésével a szíriai Tall Halafban egy korszót talált, amelyen az *edomita írás* jelei láthatók. Gluek szerint a felirat a Kr. e. VIII–VII. századból származik. Talán még érdekesebb az a 12, azonos tartalmú pecsétlenyomat, amelyet vázák fülein találtak, ez – Gluek olvasata szerint – azt közli, hogy a váza *Kos isten rabszolgájáé*. Az írás valószínűleg a Kr. e. VII. században keletkezett.

A föníciai és a proto-héber írás nyomán alakult ki a *szamaritáni írás*, amelyre a szép vonalvezetés és az arányosság a jellemző. A legrégebb írásos emlékek a Kr. e. VI. századból származnak, a Holt-tenger környékén pedig a Kr. e. II. században keletkezett szövegekre bukkantak. Ezt az írást egy kis vallási közösség mindmáig használja a palesztin Nablus város környékén.

A zsidók mintegy fél évszázados babiloni fogságának Kürosz perzsa király vetett véget, aki Kr. e. 539-ben elfoglalta Babilont és engedélyezte a zsidók visszaköltözését eredeti hazájukba. De ez az 50 esztendő is elegendőnek bizonyult ahhoz, hogy a proto-héber írás feledésbe merüljön (annál is inkább, mert a zsidók soha nem hoztak létre *monumentális feliratokat*), s helyette az arameusi írás nyomán kialakítsák a saját írásukat. Ez végső formáját már jóval a hazatérés után nyerte el. Kezdetben ui. a zsidók a kerekded, hajlékony vonalvezetésű arameusi jeleket használták, amelyekből 300 év alatt fejlődött ki a máig megőrzött *héber kvadráta* (*ketab meruba*). A proto-héber és a kvadráta közötti átmenetet képviseli egy Kr. e. VI. századi felirat a jordániai Araq el-Emirből. A kvadráta végleges formáját a Kr. e. II. században, a Makkabeus korban nyerte el. Az írástípus megnevezése arra utal, hogy az egyes betűk kis négyzeteket töltenek ki. A héber írás sorvezetése jobbról balra halad, tehát a zsidó könyveket balról kell lapozni.

A kvadrátában a *k, m, p, s* hangok jelölésére két jelet alakítottak ki, attól függően, hogy a szó belsejében vagy a végén álltak. A *h, j, l, t, m* hangokat jelölő betűknek létezett „széles” változata is. A héber írásban – akárcsak a föníciaiban – nincsenek önálló jelek a magánhangzók számára. Ez rendkívül zavaró lehet akkor, ha bizonyos betűcsoportok értelme a magánhangzóktól függően eltér. Amíg a zsidók egy tömbben éltek, a szájhagyomány alapján tudni lehetett az egyes mássalhangzócsoporthoz tartozó betűk olvasatát, de később, a szétszórattatásban erre már nem lehetett hagyatkozni. Eleinte az ún. *félmássalhangzók* alkalmazásával próbálták meg segíteni a helyzetet; az eredetileg torokhangnak számító *alefet* az *a*, a *jod*-ot az *i*, a *waw*-ot az *u*, a *he*-t pedig az *o* hang jelölésére kezdték használni. De ez a megoldás sem szüntette meg az összes problémát, ezért idővel áttértek – alighanem a síretek példájára – a pontok és vonások diakritikus jelekként való alkalmazására. A Kr. u. V–VI. században ennek az írásmódnak kialakult két (egy palesztin és egy babiloni) változata is, amelyben a magánhangzókat a mássalhangzók fölé írt pontokkal (*matres lectiones*) jelölték. A magánhangzók jelölésének egy további formája a VIII. század végén, a galileai Tibériás városában, a Genezáreti-tó környékén alakult ki, ahol egy „Biblia-tanulmányi központ” működött. Itt a magánhangzókat a betűk fölé és alá, valamint a belsejükbe írt pontokkal, illetve vesszőkkel jelölték. Íme néhány példa: , , , , , , stb. A központ papjai (mazoréták) kanonizál-

Afrika atlanti-óceáni partvidékéig és az Ibériai-félszigetig ívelő hatalmas területen. Ennek az expanzió-
nak az ideológiai mozgóereje a Mohamed próféta által (Kr. u. 623 táján) életre hívott iszlám vallás volt.

Az arab írás fejlődésének első jelentős állomása a VII. században kialakult *kúfi írás* volt, amely Kúfa városáról, az arab kultúra és a *Korán* tanulmányozásának központjáról kapta nevét. (A kúfi írás másik jelentős központja Bászra városa volt.) Az itt készült Korán-másolatok jellegzetes kalligrafikus írástípu-
sa erősen hatott a VII–X. században keletkezett más arab nyelvű kéziratokra is. Kajravanban a kúfi írásból kialakult a *maghribi* („nyugati”) írás, amelynek legelső emléke 912-ben keletkezett. Amikor az arabok benyomultak az Ibériai-félszigetre, ezt az írást vitték magukkal, amelyből némi módosulással az ún. *andalúziai írás* lett. Ibn Khaldum arab tudós *Mukkadima* című munkájában azt írja, hogy az anda-
lúziai írás egész Észak-Afrikában, sőt még Sziciliában is elterjedt, és az Almohad dinasztia uralkodásá-
nak végéig (1169) használatban volt. A kalligrafikus művészet spanyolországi központjai a mai Seville-
ben és Valenciában voltak. Mivel az iszlám misszionáriusoknak sikerült a Szaharától délre található te-
rületeken és Közép-Afrikában is elterjeszteni a mohamedán vallást, itt a maghribi írás (az arabok *al-
adzsaminak* nevezték) különböző változatai fejlődtek ki. Timbuktuban keletkezett az ún. *tonbuktu* (szu-
dáni stílus), amelyet Csádban és Szudánban is használtak. A maghrib írásnak négy módosulata ismert:
tunisi, algériai, fezi és *szudáni*. Ezek közül a szögletes algériai írás a legnehezebben olvasható; a szu-
dáni írás durva és szögletes, míg a fezi kerekded.

A kúfi írás végeredményben kalligrafikus írás lett, amelynek néhány változata alakult ki. Ezeket
azokról a tudós kalligráfusokról nevezték el, akik megalkották őket (rihani vagy *rajhani* – Ubajd ar-
Rihani; *jakúti* – Jakút). Sokan a *karmati írást* is a kúfi változatának tartják, mások azonban a *naszkhi*
írással rokonítják. A kúfi később kiszorult a használatból, többnyire csak kőbe vagy fémtárgyakra vés-
ve, esetleg szőnyegbe szöve és kerámiába nyomtatva fordul elő. Két jelentős arab uralkodó-dinasztia –
az Omajjádok (660–750) és az Ábbászidák (750–1258) – pénzein is megjelenik a kúfi, amelynek gazda-
gon díszített változatával (*virágos kúfi*) íródtak a különböző Korán-másolatok is.

A kúfit a XI. századtól kezdve egyre
inkább kiszorította a *naszkhi*, amely
még Mohamed próféta fellépése előtt
megjelent mint az arab írás hajlékony
vonalvezetésű, kurzív típusa. Ez a dí-
szítésekkel és kalligrafikus megoldá-
sokkal kevesebbet törődő írás nyilván
alkalmasabbnak bizonyult a hétközna-
pi használatban, s a messzire eljutó
kereskedők révén szinte az egész arab
világban (a legnyugatibb területeket,
az ún. Maghribot kivéve) elterjedt.
A naszkhiből alakult ki a mai arab
írás. Az arab nyelvben 28 mássalhang-
zó (konszonáns) ismert, de az írásban
ehhez csupán 17 írásjegyet használnak;
a maradék 11 mássalhangzó írá-
sát a betűk fölött, alatt vagy belsejében
elhelyezett ún. megkülönböztető jelek
(egy, két vagy három pont) alkalmazá-
sával oldották meg, amelyekkel meg-
változtatták bizonyos betűk hangér-
tékét. Jóllehet az arab írásban nincse-
nek önálló jelek a magánhangzók jelölésére,
bizonyos esetekben szükség van
arra, hogy a leírt írásjegyek olvasása
egyértelmű legyen, ezért már a Kr. u.
VIII. században kialakult három
„alpmagánhangzó” (*a, u, i*) jelölés-
módja. A betűk fölé írt ferde vonás (ˆ)
az *a*, a függőleges vonás (|) az *u* han-
got, míg a betűk alá írt ferde vonás (˘)
az *i* hangot fejezi ki. Az *a*-t néha *e*-nek,

míg az *u-t o*-nak kell olvasni. Az arab írásra az is jellemző, hogy jól megkülönbözteti a kezdő-, a középen álló és a szózáró betűket. A kezdő- a középen álló betűk rendszerint valamivel rövidebbek, mint a szózárok. A mai arab ábécé jeleinek sorrendje eltér az arameus írásban kialakult sorrendtől, s ez a változás az évszázadok során fokozatosan ment végbe; a legfontosabb szempont valószínűleg az egyes betűk alaki és az ezekhez rendelhető hangok hangzási hasonlósága volt.

Általánosan elterjedt tévhit, hogy a *Korán* (a mohamedánok szent könyve) tiltja az ember- és az állatábrázolást. Ilyen előírás ugyan nem szerepel benne, mégis az a szokáshagyomány terjedt el – s ezt a később keletkezett vallási irodalom is erősítette –, hogy az élőlények ábrázolását minimálisra kell korlátozni; ehelyett az írás vette át a díszítőelem szerepét. De nemcsak a könyvekben, hanem ékszereken, különböző edényeken, használati tárgyakon és a falakon is megjelenik a betű és az írás mint díszítőelem. A Kr. u. IX–XIII. századi arab vagy arabul író muszlim írástudók nemcsak sok értékes alkotással gyarapították az egyetemes kultúrát, hanem felbecsülhetetlen érdemeket szereztek azzal is, hogy számos ókori görög kéziratot arab nyelvre fordítottak, így megőrizték ezeket az utókor számára, mivel az eredeti munkák időközben elkallódtak vagy megsemmisültek. Nem annyira közismert tény, hogy az első európai egyetemek az arab templomi iskolák mintájára jöttek létre, amelyekből több is volt az Ibériai-félszigeten, a mai Spanyolország és Portugália területén. Az ide benyomult arabok (mórok) ideológiai és hatalmi harcot vívtak ugyan a keresztényekkel, de eközben kultúrájukkal termékenyítőleg is hatottak a kora középkori Nyugat-Európa szellemi életére. Ennek egyik érdekes következménye az ún. *arab számok* elterjedése volt, amelyeket ma már az egész világon használnak. Ez az arabnak mondott számírás azonban valójában indiai (hindu) eredetű; a Kr. u. VI–VII. században nyerte el végső formáját, s vagy 150 évvel később megjelent a nullát kifejező számjegy (0) is. (A teljesség kedvéért el kell mondani, hogy a hindu számírás – akárcsak az indiai írások nagy része is – az arámiból fejlődött ki.) Az arabok csak átvették ezt a számírást és elterjesztették Európában is. Eredetileg az arabok – a görögökhöz, a zsidókhoz és más népekhez hasonlóan – betűkkel írták a számokat. Annyiban mégis eltértek a többiektől, hogy az arab ábécé sorrendje nem egyezett meg a számok emelkedő értékének sorrendjével. Ennek valószínűleg az a magyarázata, hogy az arab ábécé betűinek sorrendje módosult az idők folyamán, s a számokat még a korábbi sorrenddel összhangban jelölték.

Az arabok vallásukat a nem sémi nyelvű népek körében is elterjesztették, s mint az gyakran megesik, a vallásukkal együtt az írásukat is átadták, s nemcsak a Közel-Keleten, hanem pl. Észak-Afrikában a berbereknek, Kelet-Afrikában a szuahéliknek és a somáliaiaknak, Madagaszkárban a malgasoknak, a Hinduszáni-félsziget és Délkelet-Ázsia számos népének, de Európában, a Balkánon is, elsősorban Bosznia-Hercegovinában, ahol általában délszláv dialektusokat beszélő muszlim közösségek élnek (pl. matufovica, mektebica, hrvatica). Arab jelekkel írtak a krími tatárok vagy a dobrudzsai gagauzok, valamint számos további muszlim hitű népcsoport. Az indonéziai mohamedánok módosított arab írását *pegonnak* nevezik. Mára a helyzet jelentősen megváltozott; az arab írást az említett térségekben a latin írás kiszorította, s legfeljebb csak mint kultikus írás maradt meg.

Az arab írásból alakult ki a *perzsa* és az *oszmán-török írás* is a XI. században. Perzsiában a jogi és a vallásos jellegű munkákat továbbra is naszkhival, de perzsául írták, míg az egyéb – elsősorban irodalmi – szövegek lejegyzésére a naszkhiból kifejlődött elegáns *ta'liq írást* használták (nevezik *naszta'liqnak* is). Ez az írástípus később hatással volt a török és az indiai kalligrafikus írásra is. Érdekessége, hogy nemcsak vízszintes irányban (jobbról balra haladva), hanem alulról fölfelé függőleges irányban is írhattak vele. Számtalan, színes miniatúrákkal díszített perzsa kódex készült ezzel az írással. A *ta'liq* „hétköznapi” változata az apró, diakritikus jeleket nem alkalmazó és sok szabálytalan kapcsolatot is megengedő *sekaszté*, amely a családi és a kereskedelmi levelezés írása volt. Általában jellemző, hogy Perzsiában (és Törökországban is) a szellemi élet különböző területein más-más írástípust használtak. Perzsiában elsősorban az arab írás nyomán egyéb helyi írások is kialakultak (pl. *paszand*).

Az oszmán-török írás a *naszta'liq* (a törökök a naszkhiból kialakult *ta'liq írást* nevezték így), amelylyel perzsa átiratokat és eredeti oszmán-török irodalmi műveket jegyezték le. A tudományos munkákat továbbra is naszkhival írták. Ismerünk néhány kalligrafust is, közülük a legjelentősebb Hamdullah volt, akit ül-Kuttabnak is neveztek. A török kalligrafikus írásnak több típusa alakult ki; a legfontosabb a *sülüs* (vagy más néven: *tülüt*, *thüluth*) és ennek néhány helyi módosulata (*dzseli sülüs*, *kalin sülüs*, *acik sülüs*, *szeldzsuk sülüs*, *oszmanli sülüs* stb.) alakult ki. A címeket az ún. *dzselivel* írták, míg a szultánok stilizált aláírása a *tugra* volt.

A naszta'liq hivatalos, „kancelláriai” változata volt a *díváni*, amelynek két formája ismert: a díszes *dzseli díváni* és a kecsesebb *indzse díváni*. A számadásokat, a deftereket és más, gazdasági jellegű szövegeket a számok lejegyzésére legalkalmasabb *szijjaqattal* írták. Ez az Oszmán Birodalomban a XV. század derekától az 1880-as évekig volt használatban. (Ezt az írástípust használták a török hivatalnokok a hódoltság korában Magyarországon is.) A hétköznapi legelterjedtebb írása azonban a szemre kevésbé tetszetős *riq'at* volt, amelyet 1299–1928 között használtak. Az arab vagy az abból kifejlesztett írással azonban a nem sémi nyelvű szövegeket csak nagyon körülményesen lehet rögzíteni, hiszen ezekben sok olyan magánhangzó és mássalhangzó is akad, amelyeket az arab nem ismer. Ezért a nagy reformer, Kemal Atatürk (1881–1938) török államfő kezdeményezésére – akit természetesen nemcsak e nehézségek motiváltak, hanem az is, hogy örökre kitörölje az emberek tudatából az Oszmán Birodalom emlékét – 1926-ban a turkológusok Bakuban rendezett konferenciáján elhatározták, hogy a törökök és a tatárok az arab írást a latin írással váltják fel. Ezt a török nagy nemzetgyűlés 1928. november 3-án iktatta törvénybe.

Az arameus hagyaték

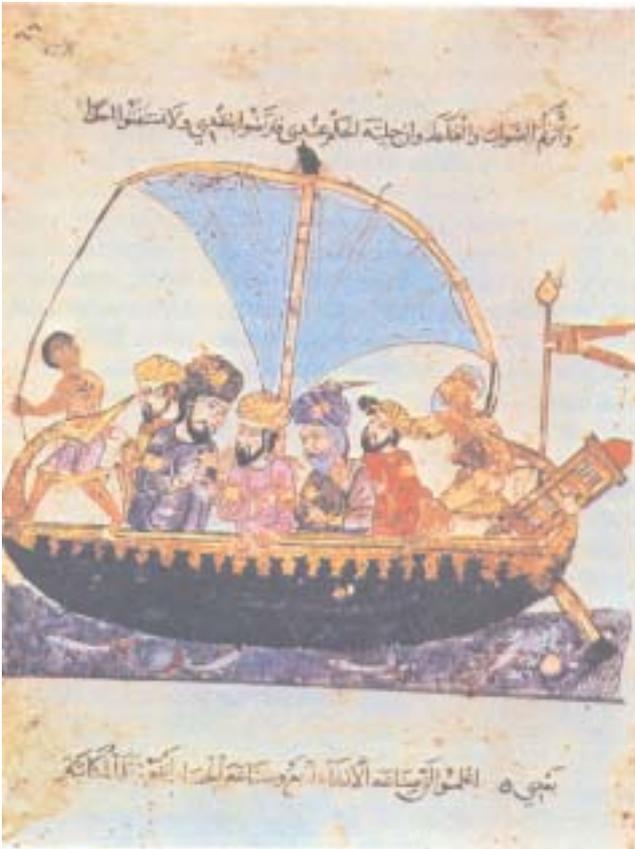
A sémi nyelvek családjába tartozó arámi számos arábiai és közel-keleti nyelvvel szoros rokoni kapcsolatban állt; sok esetben nagyon nehéz eldönteni, hogy a régi feliratok nyelve arameus-e még vagy már egy másik közeli nyelven íródott. Ez megmagyarázza azt is, miért vált az arámi írás annyi sémi nép írásának alapjává. A *palmirai írás* az ún. közép-arameus írásból fejlődött ki és legtöbb emlékét a Szíriai-sivatag egyik oázisában, a Kr. e. II–I. században fénykorát élő Palmyra kereskedővárosban találták, bár számos egyéb helyen, sőt még Magyarországon és Erdélyben, valamint Angliában is előkerültek palmirai feliratok. A héber írástól elsősorban díszesebb jellege és a ligatúrák gyakori alkalmazása különbözteti meg.

Ugyancsak az arámi és részben a palmirai írás hajtása a *szír írás*, amelyet az arameushoz hasonló szír nyelvet beszélő népesség alakított ki magának. Ezt a nyelvet a szíriai keresztények is használták, akik kifejlesztették a szír írás egyik változatát, az *estrangelot* (nevezik az evangéliumok írásának is). Még ennél is jelentősebb volt a szír írás keleti, nesztoriánus ága, amelynek egyik típusa a *szír-malabári írás* volt, amelyet a nesztoriánus keresztény hittérítők Indiába és Kínába is elvittek, ahol néhány helyi elemmel egészítették ki, valamint a magánhangzókat is jelölő ún. *nesztoriánus írás*, amelyet az újszír nyelvet beszélő sok ezer keresztény és zsidó még ma is használ – 1840 táján módosított, ún. *újszír* változatában – a Van-tó környékén, Irak és Törökország egyes területein.

1	Ⲁ	ⲁ	10	ⲃ	ā (nazal.)	19	Ⲅ	ⲅ	28	Ⲇ	ⲇ	37	Ⲉ	v	46	ⲉ	h
2	ⲁ	Ⲃ	11	Ⲅ	i	20	ⲅ	Ⲇ	29	ⲇ	w	38	Ⲉ	v	47	ⲉ	h'
3	Ⲃ	ⲃ	12	Ⲅ	i	21	ⲅ	Ⲇ	30	ⲇ	ng	39	Ⲉ	r	48	ⲉ	chv
4	ⲃ	Ⲅ	13	ⲅ	u	22	Ⲇ	ⲇ	31	Ⲉ	ng	40	ⲉ	s	49	Ⲇ	i
5	Ⲅ	ⲅ	14	Ⲇ	ú	23	ⲇ	Ⲉ	32	ⲉ	n	41	Ⲇ	z	50	ⲇ	st
6	ⲅ	Ⲇ	15	ⲇ	k	24	Ⲉ	ⲉ	33	Ⲇ	n, m	42	ⲇ	š	51	Ⲉ	šó
7	Ⲇ	ⲇ	16	Ⲉ	g	25	ⲉ	Ⲇ	34	ⲇ	m	43	Ⲉ	š	52	ⲉ	šó
8	ⲇ	Ⲉ	17	ⲉ	ch	26	Ⲇ	ⲇ	35	Ⲉ	j	44	ⲉ	š	53		
9	Ⲉ	ⲉ	18	Ⲇ	gh	27	ⲇ	Ⲉ	36	ⲉ	j	45	Ⲇ	z	54		

Az avesztá

De nemcsak a sémiták, hanem az arameusokkal kapcsolatba került nem sémi népek is magukévá tették ezt az írásrendszert, bár jelentősen változtattak is rajta. Mint ismeretes, Nagy Sándor makedón hadvezér megdöntötte a Perzsa Birodalmat, amely a Kr. e. IV. század harmincas éveig Kis-Ázsia és Mezopotámia vezető nagyhatalma volt. Addig az ékírás egy betűírássá fejlesztett változatával írtak itt, ahogy erről korábban már szó volt a perszeopoliszi és a behisztuni sziklafeliratok kapcsán. A makedón sereg a hellén kultúrát is terjesztette, így a mai Iránban a görög írás is gyökeret eresztett. Később, Nagy Sándor korai halálát követően azonban egyre ritkábban érkeztek ide görög írástudók, ezért a görög írást fokozatosan kiszorította az arámi írás egyfajta perzsa változata, amelyen pehlevi és más iráni nyelveken keletkezett szövegeket jegyeztek le. De a párthusok az arameus írástudóknak is híján voltak, ezért amikor elfoglalták Babilont, ahol a babiloni-akkád ékírást ismerő írnokokkal találkoztak, fokozatosan kialakították a saját írásukat, amelyet a szakemberek több névvel is illetnek: *pehlevi*, *közép-perzsa írás*, *iráni írás*. A párthus és a közép-perzsa nyelv közeli rokonságban áll egymással, ezért általában párthus írásos hagyatékknak tekintik a Kr. e. 200 és a Kr. u. 900 között keletkezett közép-perzsa, zoroasztriánusi és manicheus szövegeket is. Kezdetben úgy tűnt, hogy a párthus nyelv valamilyen iráni-sémi keverék, mivel sok arámi kifejezést is használt. Az arameus írással lejegyzett szöveget azonban párthus nyelven olvasták, az arámi szavak pedig valójában fogalmi jelek (tehát ideogrammák, vagyis ebben az esetben *heterogrammák*) voltak. Mintegy 1000 heterogrammát találtak, amelyekhez iráni végződések társultak. Később az írás tovább fejlődött és így alakult ki a *pehlevi írás*, amelynek három típusa ismert. 1. *északnyugati pehlevi (arszaki írás)*, amelyet főleg érmékről és gemmákról ismerünk. 2. *dél nyugati pehlevi (parszik vagy szászánida írás)*; ez monumentális és kurzív formában is ismert. 3. *keleti pehlevi*, amelyet kurzív írásként használtak. A pehlevi mássalhangzói írás volt és 22 betűből állt. A magánhangzókat többnyire a már ismert módon jelölték. A pehlevi írás fejlődését egészen a Kr. u. XIV. századig követhetjük nyomon. A könyveket az ún. *kézírtos pehlevivel* írták, amelynek már csak 15 betűje volt, ugyanakkor sokféle ligatúrát használtak.

Perzsa miniatúra naszkhi írással

A legismertebb iráni írásrendszer a kurzív jellegű, 50 írásjegyből álló *aveszta*, amellyel a perzsa szent könyvek (Zarathustra vagyis Zoroaszter tanításai) íródtak. Ezt a jobbról balra haladó írást és az aveszta nyelvét ma kb. százezer párszi használja Indiában. Az aveszta megfejtése, amelyről az ékírás kapcsán már szó volt, fontos lépés volt a perszeopoliszi feliratok helyes értelmezése felé vezető úton. Az aveszta az arameusi írás hatására valamikor a Kr. e. VI–II. században alakult ki. Zarathustra követői (az ún. zoroasztriánusok) nemcsak Iránban, hanem Indiában is terjesztették; a perzsa változat kissé megdőlt, míg az indiai változat egyenes. Érdekesekek és fontosak a kínai zoroasztriánus kolostorokban talált aveszta feliratok is.

A manicheizmus egy vallási-filozófiai tanítás volt, amelyet a perzsa származású Mani dolgozott ki Babilonban Kr. u. 247 körül. Amikor a vallásalapító 273-ban meghalt, tanítványait elűzték Perzsiából. Nyugatra és keletre egyaránt eljutottak, de míg nyugaton csak a VII. századig élt a manicheizmus, addig keleten sikeresebb volt, sőt az Ujgur Királyság államvallásává vált a VIII–IX. században. Amikor ez a birodalom fel-

bomlott, a manicheizmus még egy ideig tartotta magát Kína néhány északnyugati körzetében, majd itt is elenyészett. Ennek a tanításnak a lejegyzésére alakították ki a *manicheus írást*, amelynek nyelve a perzsa mellett a tokár, a keleti türk és néhány egyéb nyelv volt. Nem tudjuk pontosan, hogyan is keletkezett ez az írás, de valószínűnek tűnik, hogy az arámi kurzív írás egyik változata, a *palmirai kurzív írás* vagy az abból kifejlődött *esztrangelo írás* volt az alapja. Csak kevés manicheus felirat maradt fenn (többnyire cserepeken vagy agyagedényeken), annál több manicheus kéziratot sikerült megőrizni a kínai Szin-tyiang tartomány kolostoraiban. Az igen jó minőségű papírra írt manicheus betűk kecsesek és szépek, az írnokok több színű tintát használtak, a kéziratokat pedig miniatúrákkal díszítették. A kéziratok nyelve általában az ótürk vagy valamelyik iráni nyelvjárás. Némelyek szerint a manicheus írás szerepet játszott a különböző türk rovásírások – s így közvetve a székely-magyar rovásírás – kialakulásában. Ezt azonban nem lehet egyértelmű bizonyítékokkal alátámasztani.

Ugyancsak az arámiból alakult ki a Szamarkand és a Buhara közötti területen élő, a közép-iráni nyelvcsalád keleti ágához tartozó *szogdok írása*. Szűkebben vett hazájuk határain túlra is eljutottak, így Mongóliába, Kínába, sőt még India északnyugati részébe is. Manapság már csak egy kis területen, Buharától keletre, a Jagnob folyó nem túl nagy völgyében élnek és jagnoboknak hívják őket, de a Kr. u. I. évezred második felében a szogd nyelv Közép-Ázsia egyik fontos nyelve volt, amit számos írásos emlék, egyebek között az Orkhon folyótól északra talált háromnyelvű – türk-szogd-kínai – felirat igazol, s említhetnénk a tibeti határ közelében elterülő Ladakból származó feliratot is. A kínai Szin-tyiangban fekvő Turfanban és Tun-huangban is számos szogd kézirat került elő. A szogd írás legkorábbi – s egyben az archaikus típus egyetlen – emléke a Kr. u. II. századból származik, a további feliratok az írás fejlődésének már egy későbbi időszakát mutatják. A VII–VIII. században kialakult a szogd írás kurzív változata, amelyben arameus heterogrammák is előfordulnak, bár korántsem olyan gyakran, mint a pehleviben.

A szogd írásból alakult ki az *ujgur írás*. A türk ujugrok a Kr. u. VIII–IX. században Mongóliából a kínai Turkesztánba vándoroltak, ahol sajátos és figyelemre méltó kultúrát teremtettek. Új hazájukban ismerkedtek meg a buddhizmussal, a manicheizmussal (amely államvallásukká lett) és részben a nesztoriánus tanokkal is, hogy aztán mindezt az iszlám vallás teljesen kiszorítsa. Az ujugur nyelv régebbi változata szoros kapcsolatban állt a VIII. századi orkhoni feliratok türk nyelvével. Az iszlám vallás térhódítása után keletkezett ujugur szövegek nyelvileg már lényegesen különböznek a korábbi feliratoktól. Nyugat-Turkesztánban az iszlám megjelenését követően az ujugur írás szinte azonnal eltűnt, Kelet-Turkesztánban viszont egészen a XVIII. századig használatban volt, sőt Dzsingisz kán hatalomra kerülését követően a XIII. század elején a Mongol Birodalom hivatalos írása lett, és egészen a XV. századig ezzel az írással készültek a hivatalos okiratok. Az ujugur irodalom legjelentősebb alkotásai között tartják számon Juszuf Hasz Hadzsib *Kutagdu-bilig* című munkáját, valamint a XV. században keletkezett *Bahthijar-nahme* és a *Miradzs-nahme* című könyveket. Régebben azt feltételezték, hogy az ujugur írás a szír írás nesztoriánus változatából fejlődött ki, mivel a VII. században nesztoriánus hittérítők tevékenykedtek az ujugrok körében, de a régebbi ujugur feliratok felfedezését követően az lett az általánosan elfogadott vélemény, hogy ez az írás egy iráni nyelvet beszélő néptől ered, mivel nem tett különbséget a zöngés és a zöngétlen mássalhangzók között, holott a türk nyelvekben ezek előfordulnak. Egy további bizonyíték az *l* hang jelölése; ezt az ujugrok az *r* hangot jelölő betűhöz ragasztott vesszővel oldották meg, miután a szogd nem ismeri az *l*-t. Az ujugur írásból sokáig hiányoztak az *a*, *i*, *u* és az *e* magánhangzók-nak megfelelő jelek is, ezek csak később alakultak ki, akárcsak az *o*, az *ü* és az *ö* hangok jelei (többnyire ún. *matres lectionis*, vagyis pontok és más diakritikus jelek formájában). Az ujugur írás sorvezetése fentről lefelé haladt. Ez az írás a Kr. u. VIII–IX. században kiszorította a köktürk rovásírást, amelyről egy másik fejezetben részletesebben is szó lesz.

A nomád mongolok a XIII. században Közép-Ázsiában szinte egy csapásra világbirodalmat alapítottak, amely a Csendes-óceántól egészen Oroszország határáig terjedt. A mongolok eleinte az ujugur ábécét használták, majd Kublaj kán mongol fejedelem utasítására egy Pagva nevű buddhista szerzetes kialakította a *tibeti pecsétírásból* a *pagva kvadrát írást*, ez azonban csak a Jüan-dinasztia bukásáig (1368)

maradt használatban. A XIV. század elején Csojdzsi Odzer láma egy új írást alakított ki a mongolok számára az ujjur írás nyomán, amelybe öt tibeti eredetű írásjegyet is beillesztett. Ezzel az írással jegyezték le az irodalmi szövegeket, de a napi használatra egy 20 jelből álló, egyszerűsített változatot alakítottak ki, amely 1944-ig volt használatban a Mongol Népköztársaságban. Miután ez az írás sem felelt meg igazán a mongol nyelv követelményeinek, ráadásul polifon jellege miatt olvasása is bonyolult volt, 1944-ben az orosz ábécével (az ún. *azbukával*) váltották fel. Ez inkább politikai jellegű döntés volt, hiszen a latin ábécé jobban megfelelt volna a mongol nyelvnek. A cirill betűs írás használatát az egykori Szovjetunióban más kis népekre is rákényszerítették (pl. a kalmükökre vagy a burjátokra), sőt voltak olyan nemzetek, amelyeknek korábban nem volt saját írásuk, így eleve azbukával kezdtek írni. Egyébként a mongol írásból fejlesztették ki a 34 betűs *mandzsui írást*, amely kétnyelvű feliratokon gyakran együtt szerepel a kínai írással és így megkönnyíti a kínai szöveg helyenként homályos részeinek értelmezését.

A Hindusztáni-félsziget és Délkelet-Ázsia írásai

A bráhmhi írás

Az indiai szubkontinens legősibb írása egy rejtélyes hieroglifikus – feltehetően – ideografikus-szótagírás, amelyet a szakemberek *proto-indiai írásnak* neveznek. Erről bővebben a húsvét-szigeti írás kapcsán lesz majd szó. Van olyan vélemény, hogy a Hindusztáni-félsziget legősibb írásrendszerei a proto-indiai írásból alakultak ki, de ezt sokan nem tartják megalapozottnak, s inkább a görög vagy az arameus betűírás hatását hangoztatják. Ezek az írások az élénk kereskedelmi, kulturális és politikai kapcsolatok révén valóban eljuthattak ebbe a térségbe, de nem zárhatjuk ki más ösztönzések lehetőségét sem, arról nem is szólva, hogy az Indus és a Gangesz által közrezárt hatalmas területen a Kr. e. IV. évezredtől kezdve egy sajátos és öntörvényűen fejlődő civilizáció – hol erőteljesebb, hol elhalványuló, de folyamatos – jelenléte is megfigyelhető. Ez azonban éppen az írás esetében csak részben igaz. Mert a Kr. e. III–II. évezred fordulóján fénykorát élő mohendzso-darói és harappai kultúra máig megfeszíthetetlen írásbeliségét mintegy ezeréves szünet után csak a Kr. e. VI. évszázadtól kezdve váltja fel egy újabb íráskultúra, amely a buddhizmus kialakulásával és fokozatos térhódításával függ össze. Indiát ui. északról valamikor a Kr. e. XIV. században indus törzsek (árják) özönlötték el, amelyek szinte mindent leromboltak, ami addig létrejött, hogy aztán már más alapokon újraterezték a szubkontinens kultúráját. Bevezették a máig érvényes kasztrendszer, amelynek csúcán a papok (brahmanok) és a katonák álltak. E hódítók nyelve a *szanszkrit*, vagyis a brahman vallás szent könyveinek (az ún. *Védák*) nyelve volt. Nemcsak vallási iratok, hanem versek, különböző bölcséleti és tudományos művek is születtek ezen a nyelven, amely idővel bezárkózott a könyvek borítói és a kolostorok falai közé és a latinhoz hasonló sorsra jutott. A mai világvallások egyike, a *buddhizmus* a Kr. e. VI. században Indiában alakult ki, mégpedig Buddha (kb. Kr. e. 560–480) fellépését követően és rövid idő alatt elterjedt a Hindusztáni-félsziget nagy részén, a már-már legendássá lett Asóka király uralkodása idején (Kr. e. 273–232) kiszorítva az addig uralkodó brahmanizmust. Ez az utóbbi vallás azonban Indiában néhány évszázaddal később mégis új erőre kapott, mégpedig a *hinduizmus* alakjában, s azóta is tartja pozícióit. A fennmaradt legrégebbi írásos emlékek (egy réztáblára vésett szöveg Szoghaurából, az Eránban talált pénzérme stb.) a Kr. e. IV. századból származnak, de valószínű, hogy kevésbé tartós, romlandó anyagra (fakéregre, pálmalevélre) írt szövegek már korábban is keletkeztek. Valamivel később, a Kr. e. III. évszázadból származnak Asóka királynak az indiai-af-

gán határ mentén, Kapurdigirben sziklába vésett és írástörténeti szempontból jelentős feliratai (*Asóka-feliratok*), amelyeken két eléggé különböző írás: a *bráhmi* és a *kharosztli* legkorábbi formáját tanulmányozhatjuk. A bráhmi írás jelent meg előbb és végül sikeresebb is lett, miután idővel teljesen kiszorította a kharosztit.

A *bráhmi írás* kialakulásának pontos ideje nem határozható meg, de feltételezik, hogy ez már a Kr. e. V. század előtt bekövetkezett. Eredete is tudományos viták tárgya, s legalább annyian tartják indiai gyökerűnek, mint ahányan „importált” terméknek. A görög-hellén eredetet kizárja az a körülmény, hogy ez az írás már jóval Nagy Sándor hódításai előtt létezett, ráadásul a görög betűírásban sokkal áttekinthetőbb a magánhangzók jelölése, mint a bráhmiban. Valószínűbbnek tűnik a sémi eredet, tehát az, hogy a bráhmi vagy a föníciai vagy az arameus írás nyomán alakult ki. De nem lehet teljesen elvetni a proto-indiai írás ösztönző szerepét sem. A bráhmi sorvezetése kezdetben jobbról balra haladt, és ez a sémi eredetet erősíti, de Asóka idejében már megfordult az írás iránya, s előbb a busztrofedon sorvezetés, majd pedig a balról jobbra haladó írás válik megszokottá. Valamiképp jelölték a magánhangzók hosszúságát, sőt különböző mássalhangzócsoportokat is. A legrégebb bráhmi írásos emlékek réztáblákon, vasból és aranyból készült lemezeken és egyéb tárgyakon, valamint égetett agyagon és cserepeken maradtak fenn, sőt előkerült néhány nyírfakéregre, pálmalevélre és elefántcsontra írt dokumentum is. A bráhmi írással írt szövegek nyelve kezdetben a szanszkrit volt, később dravida, bengáli, tamil, nepáli, szingaléz és egyéb nyelveken is írtak vele, s különösen India déli részében sok bráhmi felirat került elő. A bráhmi nyomán számos „dialektus” (*kalingi, drávidi, nyugat-dekkáni, szunga-bráhmi*) és vagy 200 különböző indiai írás alakult ki. Ez utóbbiak közül a *gupt írást* emelhetjük ki, amely különösen a Kr. u. IV–VI. században volt népszerű, s későbbi változatai egészen Kínáig eljutottak.

A *kharosztli írás* valószínűleg az arameus-indiai kulturális kölcsönhatás és gazdasági kapcsolatok terméke. Az arameusnak egy olyan duktusából fejlődött ki, amelyet késő babiloni pecsétokról és gemmákról ismerünk a Kr. e. V. századból, amikor India északnyugati része a Perzsa Birodalom fennhatósága alá tartozott. Olyan kurzív írás ez, amelyet elsősorban a kereskedők és az írnokok kedveltek. Sorvezetése eleinte jobbról balra haladt, később megfordult. A bráhmínál később alakult ki, de fontos írástípus lehetett, hiszen Asóka két rendeletét is ezzel jegyezték le. Az egyiket 1896-ban egy oszlopon, a másikat 1928-ban sziklába vésvé találták meg. A kharosztli emlékei India határain kívül is előkerültek; Stein Aurél például a kínai Szin-tyiangban, a Nijja oázisban és Lob-norban bukkant rájuk. Ezek között vannak karavánok számára készült „útlevelek”, de görög pecsétekkel ellátott levelek is. Általában tussal fára, bőrre vagy papírra írt szövegekről van szó, amelyek a Kr. e. III. században keletkeztek. Idővel azonban a kharosztli mégis kikopott a közhasználatból.

A ma használatos indiai írások közül a *devanagari* a legfontosabb, amely a Kr. u. VII. században keletkezett *nagariból* alakult ki. A devanagari magyarul annyit jelent, mint „az isteni város írása”. Egyaránt jól írható vele a szanszkrit, a hindi, a nepáli és a különböző dravida nyelveken keletkezett szövegek. A devanagari 46 jelből áll (13 magánhangzó és 33 mássalhangzó), a mássalhangzócsoportokat gyakran rögzítik ligatúrák. Közvetlenül a szavak betűi fölött folyamatos vonal húzódik, amelyről könnyen felismerhető. Sorvezetése vízszintes irányban balról jobbra halad.

A XIV. században kialakult *bengáli írás* is a jelentős indiai írások közé tartozik, amellyel számos bengáli irodalmi művet jegyezték le.

Indiát a Narbade folyó tulajdonképpen két részre osztja. Az északra található területeken jobbra az indoárják, míg délen a dravida népek élnek. Ennek megfelelően az észak-indiai írások különböznek a dél-indiai írásoktól, amelyek közül a legismertebbek a *tamil*, a *szingaléz* és a *garantha*.

a	𐌀	x	𐌁
b	𐌂	𐌃	𐌄
g	𐌅		𐌆
d	𐌇	𐌈	𐌉 𐌊
h	𐌋	𐌌	𐌍 𐌎
w	𐌏		𐌐
z	𐌑	𐌒	𐌓 𐌔
n	𐌕	𐌖	𐌗
j	𐌙	𐌚	𐌛
k	𐌜	𐌝	𐌞
l	𐌟	𐌠	𐌡
m	𐌣	𐌤	𐌥 𐌦 𐌧
n	𐌩	𐌪	𐌫 𐌬
s	𐌭	𐌮	𐌯
p	𐌱		𐌲 𐌳
s	𐌵	𐌶	𐌷
q	𐌹	𐌺	𐌻
r	𐌽	𐌾	𐌿
é	𐍅	𐍆	𐍇
i	𐍉	𐍊	𐍋

Az arámi és a kharosztli írás

A tibeti írások

A tibeti írás két indiai íráshoz: a *gupt* és a *devanagari* íráshoz áll közel, ami érthető, hiszen a tibetiek az írást a buddhista vallással együtt vették át. A legősibb tibeti szövegek a Kr. u. VII. században keletkeztek, és zömmel buddhista szanszkrit munkák fordításai. A tibeti hagyomány szerint az írást Thön-mi-Szambhota miniszter találta fel 639-ben, de valószínűbb, hogy egy régibb írás átalakításáról van inkább szó. Ez az írás (pontosabban két típusa: a könyvekben használt *dbu-csan* és a kurzív *dbu-med*) ma is él, bár időközben a tibeti nyelv sokat változott. A XIV. században kialakult egy tibeti titkosírás, a *rin-pun* is. A beszélt tibeti nyelvhez jobban idomult az 1180 táján keletkezett *hor-yig*, amely elsősorban Ladakban ismert.

Az Indiától keletre és délkeletre elterülő országokban egyaránt kimutatható az indiai civilizáció és a buddhizmus, az iszlám vallást is terjesztő arab kereskedők, valamint a spanyol, a portugál, az angol, a francia és a holland hódítók hatása. A buddhizmus Vietnamba is eljutott, amelynek déli részén a Kr. u. II–XV. század között fennálló a Csampa Birodalomban a VIII. században a *garanthából* kialakult a *csampi írás*; ez 7 rövid és 7 hosszú magánhangzót, 9 kettőshangzót és 30 mássalhangzót ismer. A csampi sorvezetése eredetileg balról jobbra haladt, de muszlim hatásra ez később megfordult. Ma már csak kevesen használják ezt az írást, hiszen Vietnamban évszázadokon át kínai hieroglifákkal írtak, ma pedig már egységesen a latin betűk használata a hivatalos.

Ugyancsak indiai eredetű a mai Kambodzsában használt *khmer írás*, amely részben a *garanthából*, részben a bengáli írásból fejlődött ki. A legősibb khmer felirat Kr. u. 629-ből származik. A khmer írás 33 alapjelet és 12 kiegészítő jelet, s emellett 16 magánhangzói és 31 mássalhangzói „diakritikus” jelet is használ, de ezeket csakis az alapjegyekkel együtt. Az írásnak két fő típusa ismert; az *akszar t’rienget* („ferde jelek”) a nyomtatott könyvekben és a levelezésben használják, míg az *akszar Kham*

kurzív változata vallási szövegek lejegyzésére vagy újságcímek, feliratok kiemelésére szolgál.

Az Indiával szomszédos Burmában az évszázadok során – indiai hatásra – különböző írások alakultak ki, s ezekből fejlődtek ki a mai *burmai írás* változatai: *csa-lonh*, *burmai kurzíva*, *burmai nyomtatott írás*. A mai burmai ábécé 32 mássalhangzóból és 11 magánhangzóból áll.

Thaiföldön a Kr. u. XI. századtól az ún. *thai írás* volt használatban, amelyből a *laoszi írás* (*tua lao*) is kialakult. Ma már egy más típusú írást használnak, amelynek *szíami írás* a neve és eredete bizonytalan, de sok jel mutat arra, hogy közel áll a *garanthához*. 44 mássalhangzójelből és 30 magánhangzójelből áll, és 5-6 tónust különböztet meg. A szíami betűk alakjára hatással volt az a tény, hogy a szöveget elsősorban pálmalevéltre írták. A régebbi, könyvnyomtatás előtti szíami szövegek nehezen olvashatók, mert a szavakat rendszerint nem választották el egymástól.

Egykor a Fülöp-szigeteken és Indonéziában is indiai eredetű írást használtak, de a spanyol gyarmatosítást követően a filippínók áttértek a latin betűkre, míg az indonézok az iszlám elterjedését követően egészen a XX. századig (1926-ig) az arab írás módosított változatát használták. A hajdani írások azért bizonyos vidékeken mind a Fülöp-szigeteken, mind az indonéz szigetvilágban még ma is előfordulnak.

Népek és írások a Vörös-tenger két partján

Ennek a fejezetnek a végén tekintsük át azokat a kevésbé tanulmányozott írásokat, amelyek az Arab-félsziget délnyugati részében és Afrika vörös-tengeri partvidéke mentén alakultak ki. Ezeket *déli sémita írásoknak* is nevezik. A szakemberek két csoportot: ún. *déli arab* és *északi arab írásokat* különböztetnek meg. A déli arab írások egyik típusa a Kr. e. I. évezred első felében kialakult ún. *szabeus írás*, amelyet jobbra kövekre és bronzba vésett, ősi arab nyelven készült feliratok formájában ismerünk. Az írás 29 betűje kizárólag mássalhangzókat jelöl, s ezek gyakran kapcsolódnak össze *monogramokká*, amelyek nehezen olvashatók. A szavakat függőleges vonalak választják el egymástól. Sajnos a szövegek túlságosan rövidek, így keveset árulnak el készítőikről vagy a lelőhelyükről.

Valamikor a Kr. e. I. században a dél-arábiai Habasatból arabok egy csoportja (akik *ge'ezeknek* nevezték magukat) átkelve a Vörös-tengeren a mai Etiópia és Eritrea területén telepedett le, ahol megalapították az Akszum Királyságot, és a szabeus írás nyomán kialakították új írásukat, amelyet *etióp* vagy *abesszin írásnak* neveznek. Ez kezdetben csak a mássalhangzókat jelölte, később azonban – görög hatásra – megjelentek a magánhangzók is. Sorvezetése eredetileg jobbról balra haladt, később az írás iránya megfordult. Az etióp írást más népek is átvették, köztük az *amharák*, Abesszínia legjelentősebb népe. Nyelvük azonban jelentősen eltért a ge'eztől, ezért néhány módosítást hajtottak végre az íráson, amelyet manapság *amhara írásnak* neveznek.

Az *északi arab írások* jobbra csak rövid sziklafeliratokról ismertek (számuk több ezerre rúg), amelyeket nomád törzsek írástudói hagytak hátra Arábia északnyugati részében, Szíriában és Jordániában. D. Diringer három típusukat különbözteti meg, s úgy véli, hogy a déli sémita írások néhány évszázaddal az északi sémita írások kialakulását követően keletkeztek.

Etióp (amhara) írás

X. A GERMÁN RÚNÁKTÓL A GÓT BETŰKIG

Az ókori Róma még a köztársaság korában, a Kr. e. II. században szembesülhetett először azokkal az északi és északkeleti „barbár” törzsekkel, amelyeket később *germánok* gyűjtőnévvel illettek, bár nyelviileg korántsem alkottak olyan homogén csoportot, mint amilyenek Róma nagy földközi-tengeri riválisai: a görögök és a punok voltak. A germánok ekkor már jó fél évezrede „mozgásban voltak”, hiszen az Északi- és a Balti-tenger partvidékéről fokozatosan terjeszkedtek a mai Németország északi és északkeleti, valamint Lengyelország nyugati területei felé. Azok a germánok, akik Kr. e. 113-ban ráijesztettek a rómaiakra, a *kimberek* és a *teutonok* voltak, s csak a római hadseregben végrehajtott reformnak és a tehetséges főparancsnoknak, Mariusnak köszönhetően sikerült őket 12 évvel később legyőzni. Néhány évtized elteltével a Galliában – Kr. e. 58–52 között – hadakozó híres római hadvezér, Julius Caesar személyesen is megtapasztalhatta, mi a különbség a *kelták* és a *germánok* között, akiket addig általában összekeverték. Ő ismerte el a kelták és a germánok közötti határvonalként a Rajnát is.

A germánokról a Kr. u. I. században élt római történetíró, Cornelius Tacitus eléggé hiteles, sőt, egy kissé talán idealizált képet is rajzol *Germania* című munkájában, amely az egyik legfontosabb ókori forrásunk erről a népről. Sajnos ő még nem sokat mondhatott a germánok írásáról, mert az valószínűleg csak száz évvel később, valamikor a Kr. u. II. század második felében alakult ki a mai Dánia délnyugati részén. Meglehet, valamilyen jeleket már korábban is használtak, mert a 10. fejezetben ezt írja: „Az előjeleket és a jóslatokat a legnagyobb mértékben figyelemre méltatják. A jóslatkérés gyakorlata egyszerű. Egy gyümölcsstermő fáról levágott ágat vesszőkre darabolnak, a vesszőket pedig bizonyos *jelekkel* megkülönböztetve, vaktában és taláalomra egy fehér vászondarabra szórják. Ezután, ha közügyben kérnek tanácsot, a törzs papja, ha pedig magánügyben, maga a családfő imádkozik az istenekhez s az égre tekintve háromszor vesz fel egyet, majd a felvett vesszőket az előzőleg beléjük vésett jel szerint értelmezi. Ha a jelek tiltást fejeznek ki, abban az ügyben aznap már nem kérnek jóslatot, ám ha engedélyt, akkor még az előjelektől is hitelesítést várnak.”

A rúnajelekre először skandináv tudósok figyeltek fel a XVII. század derekán, de módszeres tudományos vizsgálatuk csak a XIX. század elején kezdődött. Azt még nem sikerült megnyugtató módon tisztázni, hogy melyik betűírás volt ennek a *rúnákkal* rótt ábécének a modellje. Vannak, akik a görög írással (S. Bugge, O. von Friesen), mások a latinnal (L. Wimmer, H. Pedersen), de akadnak, akik az etruszk írás alpesi változatával hozzák kapcsolatba (C. J. Marstrand, M. Hammarström, R. Carpenter, D. Diring, Hans Jensen), s talán ez az elmélet tűnik a legvalószínűbbnek. Ha összevetjük a rúnákat az etruszk ábécé jeleivel, legalább 15 mutat hasonlóságot, a maradék 9 rúna azonban egyetlen ma ismert írás jegyeire sem emlékeztet. Ezek lehetnek saját („germán”) alkotásúak, de az is elképzelhető, hogy eddig még nem sikerült felfedezni a modellként szolgáló írást. Azt alighanem nagy valószínűséggel kizárhatjuk, hogy a germánok teljesen önállóan alkották meg írásukat, ami pedig azt a véleményt illeti, hogy a rúnairás volt minden betűírás alapja, nemcsak tudománytalannak, hanem egyenesen légből kapottnak kell tekintenünk.

A „rúna” szó annyit jelent, mint „titok” (az ónorrégban *run*, a kor aizlandiban *runar*) és feltehetően összefügg a német *raunen* (sugdos) igével is. Évszázadokkal később valóban használták a rúnajeleket titkosírásként is, de akkor a germánok már latin betűkkel írtak. A legrégebb ma ismert germán rúnafeliratokat fémcsatokon és dárdahegyeken találták és a II. évszázadból származnak. A rúna-írás e „korai” – ún. *germán futhark* (200–800) – időszakából azonban jóval kevesebb (legfel-

ƿ	f
ᚢ	u, o, w
ᚦ	th
ᚨ	a
ᚱ	r
ᚷ	k, g
ᚹ	h
ᚺ	n
ᚻ	i, e
ᚾ	a
ᚿ	s
ᚰ	t, d
ᚷ	p, b
ᚹ	m
ᚨ	l
ᚱ	r

A germán rúna-ábécé, a futhark

jobb 1000) emlékünk van, a feliratok zöme (vagy 4000) már a későbbi – ún. *északi futhark* (800–1050) – időszakból származik. A *futhark* tulajdonképpen ugyanazt jelenti, mint az *ábécé*, hiszen a rúna-írás első hat betűjének összeolvasásáról van szó. Az a kérdés még válaszra vár, hogy a germánok miért, illetve minek az alapján adtak a betűiknek nevet, akár csak a föníciaiak vagy a görögök. Mindenesetre e nevek kezdőbetűi alkották a *futhark* egymást követő rúnáit. A sort a *fehu* (szarvasmarha vagy jószág) nyitja. A további elnevezések a következők: *uruz* (bölény), *thurisaz* (óriás), *ansuz* (as isten), *raido* (lovaglás), *kaunaz* (betegség), *gebo* (ajándék), *wunjo* (öröm), *hagalaz* (jégverés), *nauthiz* (ínség), *isa* (jég), *jera* (arató), *eihwaz* (tisza), *perth* (?), *alhiz* (Alkok – egy isteni ikerpár), *sowelu* (Nap – égitest), *teiwaz* (Ziu – isten), *berkana* (nyírfaág), *ehwaz* (ló), *mannaz* (férfi), *laguz* (víz), *inguz* (Ing isten), *dagaz* (nap – időtartam), *othala* (örökség). Figyelmet érdemel, hogy az első és az utolsó szó összefügg a tulajdonnal, míg a további jelek istenségek, valamint olyan állatok és növények, esetleg tünemények megnevezései, amelyek bizonyos mágikus szertartásokban játszanak szerepet vagy természeti jelenségekre, láthatatlan hatalmasságokra utalnak. Ebből arra következtethetünk, hogy a germánok a rúnákat valamilyen titok hordozóinak, az istenek és a természetfeletti erők világából eredő jeleknek tekintették. Ezért a rúnák nem egyszerűen írásjelek, hanem valamilyen erő és hatalom forrásai is voltak, amelyek egy-egy tárgyra, ékserre vagy kőre vésvédelmet nyújtottak vagy elvarázsolták az ellenséget. Már maga a rúnák vése is egy vallási szertartás része lehetett. Ezzel magyarázható, hogy sok feliratot nem lehet pontosan értelmezni.

Azt nem tudjuk, hogy melyik germán törzs alkotta meg és használta először a rúna-írást. Andrew Robinson rámutat arra, hogy a rúnaemlékek észak- és dél-európai lelőhelyei megegyeznek a *gótok* vándorlásának irányával, ezzel mintegy sugallva, hogy ők lettek volna az írás „kiötlői”. Mások a *markomannok* szerepét emelik ki. A rúna-írásnak eredetileg 24 jele volt, de később különböző változásokon ment át attól függően, hogy melyik germán törzs és hol használta. A Britanniában kialakult *angolszász rúnának* pl. 33 jele volt, míg az *északi futhark* (normann ábécének is nevezik) csupán 16 jelből állt, ezért néhány rúna több hangzót is jelölt. Ezt a változatot egyébként először Hrabanus Maurus fuldai apát jegyezte le a IX. század elején. Mivel a jelek redukált száma kevésnek bizonyult, a X. században Dániában, majd hamarosan Norvégiában és Svédországban is elterjedt az ún. pontozott rúnák (stungnar *rúnir*) használata, ami lehetővé tette a zöngés és zöngétlen mássalhangzók, valamint bizonyos magánhangzók jelölését is, de egyszersmind titkosírás jelleget is kölcsönzött a feliratoknak. A rúna-írás sorvezetése rendszerint jobbról balra haladt, a busztrófedon és a balról jobbra haladó sorvezetés igen ritka.

A rúnaemlékek lelőhelyei a Ladoga-tó partjától és a Dnyeper torkolatától egészen Grönland nyugati partvidékéig húzódnak. A lelőhelyek megoszlása nem egyenletes. A legtöbb emlék Svédországból (kb. 3000), Norvégiából (kb. 1000), illetve Dániából (kb. 700) került elő. Találtak rúnafeliratokat Németországban, Izlandon és a Feröer-szigeteken, Írországon, Nagy-Britanniában és a környező kisebb szigeteken (pl. Orkney-szigetek., Shetland-szigetek., Man-sziget stb.), valamint elszórtan Európa keleti térségében is. A korábbi és a későbbi rúnafeliratok nyelve is különbözik: az előbbieket ósgermán, az utóbbiak ógermán nyelven íródtak. Íráshordozóként elsősorban a fa jött számításba, s ez meghatározta a rúnák formáját is, hiszen a farostokkal megegyező irányban nem a legszerencsésebb vésvédelmet választani (pl. kissé ferde irányban vésvédelmet). De feltehetően írtak állatbőrre is. A tartósabb anyagok közül a fémek, cserepek, kövek, sziklák, valamint a csontok is alkalmas íráshordozóknak bizonyultak. A IV. századtól kezdődően már sírköveken vagy emlékül állított köveken is megjelennek a rúnajelek. A kereszténység elterjedése azonban nem kedvezett a rúnaírásnak, amely a pogány időkre emlékeztetett, ezért Németországban vagy Angliában már a IX. századtól kezdve nem keletkeztek újabb feliratok, noha éppen itt az addigiak is jobbára keresztény tartalmúak voltak. A rúna-írás már csak a dánok, a svédek és a norvégok (vikingegek) körében élt tovább, ezért aligha meglepő, hogy Svédországban találták az összes rúnafelirat több mint a felét. Érdekes egyébként, hogy Svédország eldugott

Codex Runicus (Kr. u. XIII. sz.)

vidékein még 1800 táján is használták a rúna-írást, és sok paraszt még a XX. század elején is tudta olvasni a rúnajeleket. A leghosszabb rúna-írással készült szövegemlék a XIII. század utolsó harmadában keletkezett *Codex Runicus*, amely egy pergamenre írt dán nyelvű törvénykódex. Más rúnajelekkal íródott kódexeket is ismerünk: *Fasti Danici* (1348), *Codex Laidensis*, *Codex Sangalensis* (878), *Codex Saliburgensis* stb.

A legtöbb rúnafelirat nem sok érdekeset közöl az utókorral, bár a germán nyelv fejlődése szempontjából mindenképpen hasznosak. Előkerült persze néhány forrásértékűnek tekinthető lelet is. A dániai Vejle közelében talált rúnakövön Harald király emlékezik meg szüleitől; ezt az emléket 983-ban állíttatta. 1812-ben Stájerországban (a mai Ausztriában) kiástak húsz bronzsisakot, s az egyiket etruszk betűkkel a következő germán szöveg volt olvasható: *Harigasti teiwai*, azaz: „a hadak istenének” (felajánlva). Egy-egy díszesebb tárgyra rótt felirat rendszerint közli a tulajdonos nevét vagy „státusát”. Nevezetes rúnafelirat az a lelet, amelyre Romániában, közelebről Munténiában, a Déli-Kárpátok tövében, Pietroșaniban bukkantak. Egy aranykincsről van szó, amely minden kétséget kizáróan egy jelentős személy tulajdona volt. Az egyik aranykarikán a következő rúnafelirat olvasható: *gutani o(thal) wi(h) hailag* („a gótoké vagyok, szent és sérthetetlen”). Régebben feltételezték, hogy Athanarich nyugati gót király kincséről van szó, aki Kr. u. 375 táján ide menekült a hunok elől, s elővigyázatosságból elásatta a tárgyakat. Az újabb vizsgálatok szerint azonban az aranyedényeket az V. században, már az Attila halálát követő zűrzavaros időkben rejtették el.

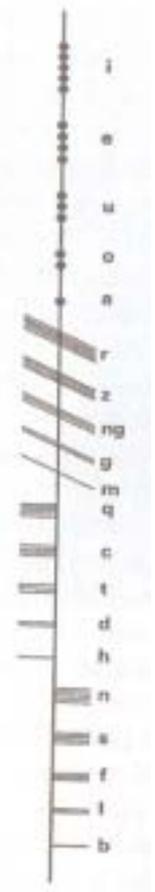
Egy kezdetleges rigmust is lejegyeztek rúnajelekkal valamikor a VII. század elején, mégpedig egy fenőkőre, amellyel a kaszát (vagy a sarlót) élesítették. Ez így hangzik: *wate hali hino horna! haha skathi, hathu ligi!* Magyarul: „A szaru nedvesítse ezt a követ! Hulljon a sarjú, dőljön a gabona!” (Néhány évtizede a kaszával arató parasztok még mifelénk is a derekukra csatolt és vízzel töltött ökörszarvban tartották a fenőkövet!)

Egyik-másik rúnakő művészileg is értékes. Ezek közül említsünk meg két angliai leletet: a 670–680 táján keletkezett *Nortumbridge-i keresztet* és a Yorkshirban előkerült, 650-ben keletkezett sírfeliratot. Annak idején nagy feltűnést keltett az amerikai Minnesota államban talált rúnafelirat, amelyet állítólag 1362-ben véstek kőbe és azt igazolta volna, hogy a vikingek már Kolumbusz előtt jártak Észak-Amerikában. Ez valóban tény, de maga a rúnakő közönséges hamisítvány, az amerikai kontinensen még egyetlen ilyen leletet sem találtak.

Az indoeurópai germánok rokonságban álltak egy másik „barbár” néppel: a *keltákkal*, akik elsősorban a germánok szomszédságában, elsősorban Európa északi, középső és nyugati részében éltek, de eljutottak a Balkánra és Kis-Ázsiába, később pedig a brit szigetekre is. A mai Franciaország területén élő keltákat a rómaiak *galloknak* nevezték. A keltákról sokan még ma is azt képzelik, hogy nem volt saját írásuk, ami persze tévedés, de némiképp magyarázza az a tény, hogy az eddig előkerült kelta írásos emlékek száma még a négyszázat sem éri el, s ennek több mint kétharmadát (kb. 300) a dél-írországi Waterford, Cork és Kerry grófságban, a maradékot pedig Skóciában, Walesben és Môn szigetén (mai neve: Anglesey) találták. (A brit szigetekeken kívül az európai kontinensen csak a mai Magdeburg közelében kerültek elő a kelta írásra emlékeztető jelek.)

A kelták írását *ogamnak* nevezik, de a szó eredete nem tisztázott. Az egyik lehetséges magyarázat, hogy egy kelta főistenség, *Ogma* a névadó, aki a kelták szerint „feltalálta” az írást. Erről nemcsak ír források tudósítanak, hanem egy X. századi krónika (*Historia Brittonum*) is. Természetesen ez a feltevés inkább az írásjelek mágikus jellegére és arra utal, hogy csak a beavatottak számára érthetőek. L. J. D. Richardson viszont úgy véli, hogy a kifejezés a görög *agma* („görög írás”) szóból ered. Arról persze megoszlanak a vélemények, hogy melyik betűírás lehetett az ogam inspirálója. Némelyek a latin, mások a görög írásra gondolnak, de R. A. S. Macalister nyomán nagy a tábor azoknak is, akik úgy vélekednek, hogy az ogam eredetileg „ujjábécé” lehetett, és a kelta papok (a druidák) titkosírása volt. A vizsgálatok kimutatták a germán rúnák és az ogam közötti kapcsolatot, s nem kizárt, hogy a némelyek (pl. M. Hammarström) által régebbinek tartott ogam valamilyen hatással lehetett a rúnák kialakulására, de mások (pl. D. Diringer) éppen az ellenkező hatást feltételezik.

A kelta írás megfejtését a *Books of Ballymonte* című könyv tette lehetővé, amelyet R. Atkinson 1887-ben talált meg. Az ogam – a germán rúnákhoz hasonlóan – betűírás, és eredetileg 20 jelből állt. Ezeket

A kelták írása
– az ogam

rendszerint egy függőleges tengely mentén ábrázolják. Számos mássalhangzót jelölő betű egy, kettő vagy több (de legfeljebb 5) rövid, a tengely bal, illetve jobb oldalán elhelyezkedő vízszintes vagy azt metsző ferde vonalkából áll; a magánhangzókat jelölő „bevéséseket” a tengelyen szimmetrikusan helyezték el, s rendszerint rövidek voltak, de hosszuk olykor megegyezett a tengelyt metsző mássalhangzókéval. (Ha a tengelyt vízszintesen helyezzük el, akkor a betűket jelölő vonalak függőleges irányúak lesznek.) Ez korántsem csak a jelek jobb áttekinthetése kedvéért történik; a kelta írástudók eredetileg is használtak vízszintes vagy függőleges „sorvezetőt”: általában a szikla éle, illetve – ritkábban – egy előre meghúzott egyenes mentén vésték be az írásjeleket. A húsz jelet 4 ötös csoportba rendezték (ez is az ujjbécé-hipotézist erősíti), s idővel ehhez egy ötödik, a tengelyt ugyancsak metsző és bonyolultabb jelekből álló csoport is társult, amelyek az ír kettőshangzókat (*Ea, Oi, La, Ui, Ae*) jelölték, de a feliratokon csak elvéve fordultak elő. Az ogam jeleit általában egy függőleges tengely mentén felülről lefelé haladva vésték a kőbe, de találtak vízszintes sorvezetésű busztrófedon feliratokat is. Ezek zöme a Kr. u. IV–VII. században keletkezett, s többnyire ókelta nyelven íródott. Néhány feliratot Skócia őslakóinak – a *pikteknek* – eddig megfejtetlen nyelvén vésték kőbe; sajátos csoportot alkotnak (Ferguson *scholastic ogamnak* nevezi őket), és elképzelhető, hogy heraldikus jellegük is volt.

A germánok keleti csoportját alkották a Fekete-tenger északi és nyugati partvidéke mentén élő *gótok*, akik más germán törzsekhez viszonyítva kevésbé harciasak, de a görög és a római kultúra iránt jóval fogékonyabbak voltak. A gótoknak saját írásuk – *gót írás* – volt, amelyet a Kr. u. V–VI. században élő görög és latin szerzők szerint egy vizigót püspök: Wulfila vagy másként Ulfilas (kb. 311–383) alkotott meg, amikor gót nyelvre fordította a *Bibliát*. A gót kultúra és írásbeliség virágkora a Nyugatrómai Császárság bukását (476) követő évtizedekre, az itáliai Osztrógót Királyság idejére (493–555) esik. A gót nyelvű és gót írással készült kéziratok zöme ekkor keletkezett. A vizigótok, akik a Pireneusi-félszigeten alapítottak királyságot (az V–VIII. században), már elfelejtették saját nyelvüket és romanizálódtak. A gót írás alapjául a görög unciális írás szolgált, de tartalmazott latin eredetű jeleket, sőt, az *ó* és az *u* jelölésére Wulfila egy-egy módosított rúnajelet választott. A 25 (vagy 27) írásjegyből álló gót ábécé betűi egyben számokat is jelöltek 1-től 900-ig, ezek között két olyan jel is akadt (a 90, illetve a 900 jelölésére), amelyek a lejegyzett szavakban nem szerepelnek. Ez azért érdekes, mert a görögök is éppen ezt a két számot jelölték olyan betűvel, amelyet egyébként már nem használtak.

A legtöbb fennmaradt gót kézirat Wulfila püspök bibliafordítását tartalmazza. A legfontosabb és a legszebb közülük a *Codex argenteus* (Ezüst kódex), amelyet bíborvörös pergamenre ezüst és részben arany betűkkel írtak. A Ruhr folyó partján fekvő Werdenben talált kézirat eredetileg 330 lapból állt, de csak 187 lapja került elő és az *Újszövetség* négy evangéliumából tartalmaz töredékeket. II. Rudolf Habsburg uralkodó a XVI. század kilencvenes éveiben Prágába szállíttatta az értékes irományt, amely 1648-ban a cseh fővárost elfoglaló svédek zsákmányaként került előbb Stockholmba, majd onnan rövid időre Hollandiába, s végül (1669-ben) ismét Svédországba – közelebből Uppsalába, ahol a mai napig az egyetemi könyvtár egyik ékessége. A gót írás további emlékei közül említsük meg a kétnyelvű (gót-latin) *Codex Carolinust*, *Codices Ambrosianit* és a *Codex Giessensist*; ez utóbbit Egyiptomban találták és a Giesseni Egyetemi Könyvtárban helyezték el, de 1945-ben egy bombázás alkalmával megsemmisült. Nemcsak *Biblia-részletek* maradtak fenn gót írással, hanem a *János evangéliumához* írt kommentárok, egy gót naptár részletei, gót szavak két latin nyelvű adásvételi szerződésben is. A IX–X. század fordulóján keletkezett *Salzburgi-bécsi Alcuin-kéziratban* fennmaradt a gót ábécé és néhány gót mondat.

A XII–XIII. században kialakult *gótikus írás* nincs közelebbi kapcsolatban a gót írással, jóllehet gyakran beszélünk gót betűkről vagy írásjelekről. Ez a latin betűs írás az észak-franciaországi írnökiskolákból indult útjára Németország, Itália és Spanyolország felé. A XV. században általánosan elterjedt, de ezt követően hamarosan kiszorította a humanisták által használt írás. A gótikus írással majd egy másik fejezetben részletesen is foglalkozunk.

XI. A LATIN BETŰK TÉRHÓDÍTÁSA

A Nyugatrómai Császárság bukásának (476) idején a latin írásnak négy grafikus alapváltozata volt elterjedve, amelyeket a célnak megfelelően használtak. A *latin* (vagy *római*) *kapitális írás* az oszlopokra, sztélékre, diadalívekre stb. vésett monumentális feliratok rögzítésére szolgált, az *unciális* (*maiusculus*) és a *szemiunciális* (*átmeneti minusculus*) írást elsősorban a szépirodalomban használták, a leggyorsabban használható ún. *kurzív írással* (régebbi formáját majuszkulának, a későbbit minuszkulának nevezték) pedig a hivatalos okiratok, valamint a kereskedelmi és magánlevelek íródtak.

A birodalom bukását követő, a kultúrának és az írnoki munkának egyáltalán nem kedvező zűrzavar elmúltával lassan új államalakulatok jöttek létre Nyugat-Európában, s ezzel egyidejűleg ismét szárba szökken az írásbeliség, amely a barbár hódítások és a népvándorlás során lehanyaglott. A kontinensen szinte egyvégtében dúló háborúk, a falvakat és a városokat fosztogató és felperzselő, a védtelen lakosságot lemészárló támadók rendszerint a római kultúra emlékeit is megsemmisítették, ezért csak a brit szigeteken maradhettek fenn azok a szellemi központok és műhelyek, amelyek tovább éltették a latin betűs íráskultúrát. A csatazaj elültével az európai kontinensre érkező angol és ír szerzeteseknek köszönhetően kolostorok és apátságok jöttek létre Franciaországban, Itáliában és Németországban (Luxeuil, Fulda, Würzburg, Freising, Sankt Gallen, Bobbio stb.), ahol a *szemiunciális írás* ír változata (*inzuláris írás*; a latin „insula” szigetet jelent) vert gyökeret. Ez a szigetországi vagy ír-angolszász írásnak is nevezett forma arra a szemiunciális típusra vezethető vissza, amelyet az V–VI. században Franciaország déli és nyugati felében használtak, de kimutatható rajta a helyinek számító kelta írás, az ogam hatása is. Változata az *ír minuszkula*, amely a gyorsabb írásmódhoz alkalmazkodott.

A népvándorlás korában más helyi (ún. nemzeti) írások is kialakultak; ezek a fiatalabb római kurzív írásban gyökereznek. Az Ibériai-félszigeten (a mai Spanyolországban) a *vizigót írást* használták, amelyre később, az arabok megjelenését (711) követően idegen elemek is hatottak. Az *itáliai írás* több írástípust foglal magába: a *langobárd írás* valójában a régi itáliai kurzív; a *montecasinoi-beneventoi könyvírás* a fiatalabb római kurzív könyvírásból fejlődött ki és kalligrafikus elemekkel bővült. A *kuriális írással* elsősorban a pápai okiratok készültek, de a római jegyzők is szívesen használták. A legrégebb ismert kuriális kézirat I. Hadrián pápa 788-ban íródott levele. A kuriális írásnak volt egy *régebbi* formája (VIII–X. sz.) és egy *későbbi* (*fiatalabb*) formája (XI–XII. sz.), amelyet II. Orbán pápa (1088–1099) idejében kezdtek használni; ezt *pápai* (*kuriális*) *minuszkulának* vagy *scriptura romanának* nevezték. Legfeltűnőbb sajátossága a betűk felső részének díszítése volt, az új bekezdések első sorát pedig *iniciáléval* kezdték. A kuriális írást a XII. században, II. Honóriusz pápa (1124–1130) idejében szorította ki végérvényesen a karoling minuszkula.

A *meroving írás* a latin kurzív írás sajátos változata volt, amelyet a Merovingok és az első Karolingok kancelláriáiban használtak. A VIII. század végén, amikor Nagy Károly (768–814) frank uralkodó Nyugat-Európa jelentős részét egy hatalmas birodalomban egyesítette, sor került az írás egységesítésére is. 789-ben kiadott rendeletében bevezette egy újszerű, határozott vonalvezetésű, elegáns és kerekded betűkből álló írás használatát, amelyet *karoling minuszkula* néven ismerünk. Ezt megelőzően számos neves írástudót hívott toursi udvarába, akik között Alcuin volt a legjelentősebb. Többek szerint ő volt ennek a *kisbetűs* írásnak a megalkotója, miután alaposan tanulmányozta a szigetországi szemiunciális írást, valamint a Nyugat-Európában az idő tájt már elterjedt egyéb írásformákat. Más kutatók úgy vélik, hogy a karoling minuszkula fokozatosan alakult ki, és megalkotásakor a gyakorlati szempontok is fontos szerepet játszottak: kisebb helyet igényelt, ami a népvándorlás zűrzavarait követő pergamenhiányos időkben nem volt elhanyagolható, emellett meg is gyorsította az írást, amit a rövidítések és a ligatúrák (*litterae implexae*, *litterae columnatae*, *litterae insertae*, *litterae contigne*) alkalmazása is elősegített (pl. az *et* ma is használatos ligatúrája a &, de ismerős lehet az *ae* „tömörebb” formája is: æ; gyakran bizonyos betűket egymásra vagy egymásba írtak stb.). Erre az időszakra jellemző a *kontrakció*, vagyis az összevonás is. Rendszerint a gyakran használt szavaknak csak az első és az utolsó betűjét írták le (pl.: *beata* – *bā*), esetleg a szó belsejéből kiemelték egy további betűt (pl.: *Dominus* – *Dns*). Az új írásforma megjelenésével egységesült a könyvek és a kéziratok írásmódja is: a fejezetek címeit kizárólag nagybetűkkel írták (ebből ered tulajdonképpen a *kapitális* elnevezés is, hiszen a latin „caput” szó fejezetet jelent), míg a szöveget áttekinthető és jól olvasható kisbetűkkel („minuszkulákkal”). A betűk alakja bizo-

107.
91.

LAUS CANITUS IPSI DNI
 et habitabit in adiutorio altissimi
 in protectione dei caeli: commorabitur
 in caetero susceptor meus: est tu
 & regium meum: deus meus sperabo in eu:
 Quoniam ipse liberauit me de laqueo
 uenantium: & auerbo a spero
 In scapulis suis obumbrabit tibi & sub pennis eius spe-
 cuto eris: cum dabit te uertus eius
 montibus: ac in ore uoluit no-

 Ab ita uolante indie a negotio pambulante
 in tenebris: ab in cursu & demonio meridiano
 Cadent a later & duo mille: & decem milia
 a dextris tuis: ad te autem non uel pinguabit
 Verum tamen oculis tuis considerabis
 & retributionem peccatorum uidebis
 Quoniam tu es dñe spes mea: altissimū posuisti refugiu
 tuum

Karoling minuszkula (Kr. u. IX. sz.)

nyos értelemben „előfutára” volt a különböző építészeti és művészeti stílusoknak. Mint Kéki Béla megjegyzi: „a karoling minuszkula kerek ívei, árkádós formái tökéletes összhangban voltak a XI–XII. században virágzó román stílussal, illetve annak legfőbb építészeti elemével, a félkörívvel”. Nagy Károly „írása” fokozatosan elterjedt a korabeli Európa szellemi központjaiban (a legkésőbb Angliában, a XI. században, a normannok betörését követően). A IX. század táján a karoling minuszkulában megjelentek a különböző elválasztó jelek (pontok, vesszők, pontosvesszők, gondolat- és kötőjelek stb.) is, az egyes szavakat pedig közökkel választották el. A pont használatát a szavak rövidítésénél és a mondatok végén írszerzetesek „találták fel” és a kérdőjel (?) is ebben az időben alakult ki. A karoling minuszkula hosszú időn át más írásokkal vetélkedett: a würzburgi és a fuldai kolostorban még sokáig használták az inzuláris írást is, de legtovább a montecasinói írás tartotta magát (pl. az Adriai-tenger dalmáciai partvidékén – Zadar, Spalato, Raguza – még a XIII. században is használták). A karoling minuszkula Nyugat-Európában végérvényesen a XII. században diadalmaskodott.

Mivel ebben az időben Európában még ismeretlen volt a könyvnyomtatás, a fontos iratokat csakis másolással lehetett sokszorosítani, ehhez viszont nagyszámú írnokra volt szükség. De ahány tollforgató ember, annyi írásforma, ezért aligha meglepő, hogy az egységesnek szánt, sőt, rendelettel is szabályozott karoling minuszkula idővel módosult, s a korszellem hatására is megváltoztatta formáját. A középkor már a gótika kibontakozásának időszaka, s ehhez igazodott a betűk alakja is: a kerekded minuszkula megtört és karcsúbbá, megnyúlttá vált. Ezt az írást *textúrának* vagy *littera formatának* nevezték, később a humanistáktól a kissé félrevezető *gót írás* elnevezést kapta (noha semmi köze a gótok írásához, amelyet Wulfila püspök alkotott), s bár a XIX. században használatba jött a *skolasztikus írás* vagy a *szertezi írás* megnevezés is, végül a XX. században *gótikus írásnak* nevezték el. Általános vélemény szerint a gótikus írás a XII–XIII. század folyamán észak-franciaországi írnokiskolákban alakult ki, s innen indult el „hódító útjára” Németországba, Itáliába, Spanyolországba, s a XV. században már egész Európában elterjedt, noha akkor már kibontakozóban volt a humanisták írása is. Mezey László azonban úgy véli, hogy „a gótikus írás keletkezési helyét nem Franciaországban, hanem a Hastings utáni Angliában kell megtalálnunk (...); azokban az eskünyilatkozatokban, amelyeket Canterbury érseke az alája rendelt püspökökkel szentelésük előtt megíratott, egészen felismerhetetlen gótikus írásokkal találkozunk, pedig e datált, vagy könnyen datálható cartulák (esküszövegek) az 1070-es évektől az 1100-as évek elejéig tartanak”. A karoling minuszkula kerekded írásjegyei tehát fokozatosan átadták helyüket a gótikus betűknek, s a félreértéseket elkerülendő ekkor kerül először pont az *i* betűre.

A gótikus írást Európa bizonyos részein még a XVI–XIX. században is használták, legtovább (az ún. *neogótikus írást*) Németországban, ahol a „nemzeti írás” (*schwabach*) szerepét töltötte be egészen 1941-ig, amikor eltörölték.

A gótikus írásnak lényegében két típusa alakult ki: a *gótikus minuszkula* és a *gótikus kurzív írás*. (A *gótikus majuszkulát*, tehát a nagybetűs írást csak elvéve használták.) A gótikus minuszkulát karcsú, szögletes, kalligrafikus betűk jellemzik, amelyeket egybekapcsoltak. Megkülönböztették az ún. *hajszás* és az *árnyékolt* betűformákat. Bizonyos eltérések figyelhetők meg az angol és a német, illetve a francia és az olasz gótikus betűformák között; az előbbieket szögletesebbek, míg az utóbbiak kerekdedebbek.

A *gótikus kurzív írás* a középkori egyetemeken – az itáliai jegyzői irodákban használt írástípus hatására – alakult ki, ahol nagy mennyiségű íráshordozót (papírt, pergament) „fogyasztottak”. Az írásból kiiktattak minden zavaró tényezőt, amely fékezte az írás sebességét, s újabb rövidítéseket is bevezettek. A XI–XII. században szinte elburjánzottak a rövidítések, s a kontrakciót felváltotta a *szuszpenzió*, vagyis a rövidítések rendszere (általában különböző alakú hullámvonalak). Ismét felbukkantak a monogramok, az egymásra írt betűk, de az írás közben keletkezett hibákat, tévedéseket is egyezményesen igyekeztek jelölni és kijavítani. A sokféle jel, interpunkció, egyéni megoldás bizony nem vált az írás javára, hanem még összekuszáltabbá tette, s ennek csak a könyvnyomtatás feltalálása vetett véget.

A reneszánsz korában, s kivált a könyvnyomtatás felfedezését (kb. 1440) követően a humanista írástudók elfordultak a gótikus írástól és visszatértek a karoling minuszkulához, amelyből kifejlesztették az ún. *humanista írást*, és következetesen kezdték alkalmazni a nagy- és a kisbetűket. Ugyancsak ők vezették be a nagybetűs mondatkezdést. A humanista majuszkula alapja a római kapitális írás lett, míg a kisbetűket a karoling minuszkula inspirálta. Ez magyarázza a számos (legalább 13) nagy-, illetve kisbetű közötti alakbeli különbséget (pl. a cirill betűs írásban a nagy- és a kisbetűk többnyire csak a méretükben térnek el egymástól). A *modern kurzív írás* a *humanista kurzív írás* folytatása, bár a gótikus írás néhány sajátossága is megtalálható benne. A latin ábécé jeleinek alapkészlete sokáig nem változott, csak a XVII. század során gyarapodott két új jellel: megjelent az *u* és a *j*, amelyeket addig a *v*, illetve az *i* betűvel jelöltek.

A könyvnyomtatás elterjedésével a latin írás különböző változatai alakultak ki. A legrégebb nyomtatott betűtípus a *velencei antikva* volt, amely 1470 táján Velencében keletkezett. Ugyancsak velencei eredetű az Aldus Manutius nyomdászmuhelyében 1495 körül kialakult *idősebb antikva*, majd 1757-ben – az angliai John Baskerville (1706–1775) műhelyében – megjelent az ún. *átmeneti antikva*, amely nagyon népszerűvé vált a korabeli Európában. Ezt a három írástípust *medievalnak* is nevezik. 1775-ben François Ambrois Didot (1730–1804) alkotta meg a pontrendszeren alapuló *modern* vagy *újkori antikva betűket*, amelyeket 1790-ben az olasz Gimbattista Bodoni módosított, majd 1800-ban J. E. Waldbaum átformált. Ezt a típust a ferde árnyékoltság jellemzi.

A XIX. század elején két újabb betűtípus jelent meg; a *groteszk írás* nem használ „talpakat”, az *egiptien írásra* viszont a kövér, szögletes talpak jellemzőek.

A latin betűk használata nemcsak Nyugat-Európában vált általánossá, hanem Kelet-, Dél- és Közép-Európában is, ahol a népvándorlás korától kezdve számos nép telepedett le, amelyek gyakran nyelvileg és kulturálisan is különböztek egymástól. A skandináv népek a germán rúnákról viszonylag későn, a XIII. században tértek át végérvényesen a latin betűk használatára, de kolostoraikban és a királyi kancelláriákban már korábban is készültek latin betűs okiratok, kódexek. A közép-európai bevándorlók egyik nagy csoportját a *szlávok* alkották, velük majd egy önálló fejezetben foglalkozunk. De valamikor a IX. században elérték a Kárpát-medencét a magyarok is, akik már előző – „etelközi” – szálláshelyeiken kapcsolatba kerültek a kereszténységgel, de az új hitre csak végleges letelepedésük után, a X–XI. század során tértek át. Mint később még szó lesz róla, a pogány magyarok körében használatban volt egy köktürk eredetű betűírás (az ún. *székely-magyar rovásírás*), de ma már nem állapítható meg, mennyire volt általánosan ismert és elterjedt. Amikor I. (Szent) István királyunk a kereszténység felvételekor a nyugati („római katolikus”) irányzat mellett döntött (a magyarok körében ugyancsak ismert keleti – bizánci – kereszténység ellenében), ezzel automatikusan a latin írás átvételéről is határozott. Magyarországon nyugatról érkezett hittérítők, szerzetesek telepedtek le, akik az egyre szaporodó kolostorokban meghonosították a karoling minuszkulát, amelyet a XIII. századtól kezdve felváltott a gótikus kurzív írás, illetve annak egy sajátos változata, a *miszszális írás*, amellyel a misekönyvek íródtak.

Gótikus írás

A magyarországi írásbeliség fontos középkori szellemi műhelyei – a királyi kancellária mellett – a káptalanok és a prépostságok keretében működő *hiteles helyek* voltak, ahol az adásvételi szerződések, peres eljárások során elhangzott tanúvallomások jegyzőkönyvei stb. készültek.

A magyarországi magyar nyelvemlékek közül a legkorábbiak közül említék meg néhányat. Az első oklevelünket – 1002 előtt – I. (Szent) István adta ki: ez egy görög nyelvű, görög betűkkel íródott *adománylevél* a veszprémvölgyi apácák számára. Az okirat Könyves Kálmán 1109-ben kiállított latin nyelvű megújításában (*renovatio*) maradt ránk, s ehhez odaírták a görög szöveg másolatát is. Az adománylevélben számos magyar szó és földrajzi elnevezés is szerepel görög betűkkel írva. A sorban következő okirat a *tihamnyi apátság alapítólevele* 1055-ből. Ez a latin nyelvű dokumentum ugyancsak számos magyar szót és földrajzi elnevezést tartalmaz.

Fogalmazójának Miklós püspököt tartják, de feltehetően a leírója is magyar ember volt. A két hártýából összevarrt, *román minuta erecta* írással készült oklevelet a pannonhalmi főapátság levéltárában őrzik. A *dömösi prépostság adománylevele*, amelyben II. Béla király megerősíti a prépostságot birtokában és újabbakat adományoz számára, eredetileg 1138-ban keletkezett, de csak egy 1329-ban készült átiratban maradt ránk. Nyelve ugyan latin, de 100-nál is több földrajzi nevet és 1400 személynevet tartalmaz, így az első nagy névtárnak tekinthetjük az ómagyar korból.

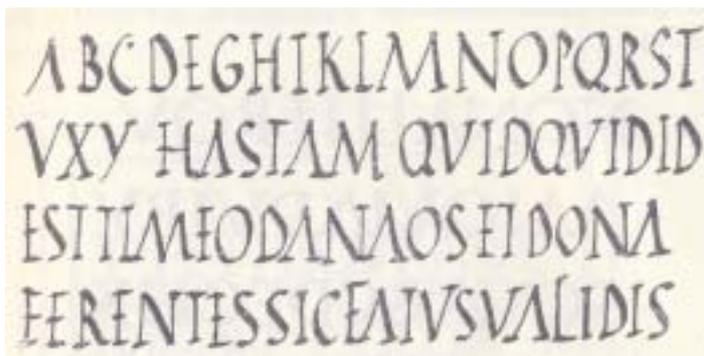
A két legrégebbi összefüggő magyar nyelvű szövegmélek – *Halotti beszéd, Könyörgés* – egy latin egyházi könyvben (Pray-kódex) maradt fenn. (A kódex nagy része valamikor a XII. század végén, 1192–1195 között keletkezhetett, bár későbbi bejegyzéseket is tartalmaz.) A két magyar nyelvemlék tulajdonképpen egy latin nyelvű szöveg szabad fordítása. Ha az ismétlődéseket nem számítjuk, a két szövegben 190 magyar szó fordul elő. A *Halotti beszéd* és a *Könyörgés* nyomtatásban először Sajnovics János *Demonstratio idioma Ungarorum et Lapponum idem esse* című könyvének nagyszombati kiadásában (1770) látott napvilágot Faludi Ferenc olvasatával kiegészítve. A Pray-kódex másik érdekessége a legrégebbi magyarországi annales, az ún. *Pozsonyi Évkönyvek*, amelyben a 997-től 1187-ig terjedő időszak eseményeit foglalta össze az írnök, s ezt egy másik kéztől származó feljegyzés 1210-ig kiegészítette. A Pray-kódex keletkezési helyét nem ismerjük, de egy ideig a deáki templomban is őrizték.

A *tihanyi apátság birtokösszeírása* 1211-ben készült Uros pannonhalmi apát kérésére. II. Endre nemcsak összeíratta a tihanyi bencés apátság birtokait és az ott élő szolgákat, hanem megerősítette az 1055-ös alapítólevélben foglaltakat is. Fennmaradt az okirat fogalmazványa is, amely nyomán a dokumentumot tollbamondás alapján lejegyezték. Az oklevél 150 helynevet és közel 2000 személynevet tartalmaz.

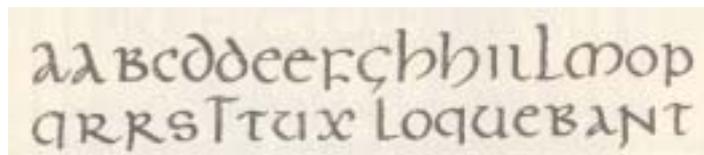
Az 1208–1235 között keletkezett *Váradai regestrum* a magyar nyelv- és művelődéstörténet egyik legértékesebb forrása. Kisebb részében a nagyváradi székeskáptalan, mint hiteles hely (*locus credibilis*) előtt lejegyzett jogi ügyletek, nagyobb részében a váradai székesegyház előcsarnokában megtartott tüzesvas-próbák (*iudicum ferri candentis*) jegyzőkönyve. 394 ügyesetet tartalmaz, s eközben 30 megyét, 600 községet és 2500 ügyfelet említ név szerint. A kézirat az idők folyamán annyira megrongálódott, hogy Fráter György nagyváradi püspök 1550-ben kinyomatta (*Ritus explorandae veritatis...*). Az eredeti kézirat elveszett, s a nyomtatott változat is ritkaságnak számít: mindössze 7 teljes példánya ismert.

A nyomdász a kolofonban feltüntette monogramját is: G. H. Az újabb kutatások szerint valószínűleg Hoffgreff Györgyről van szó, bár korábban Heltai Gáspár is számításba jött, de ő sokkal gondosabb nyomdász volt, hogysem a nyomtatványban olyan sok hibát és elírást túrt volna meg.

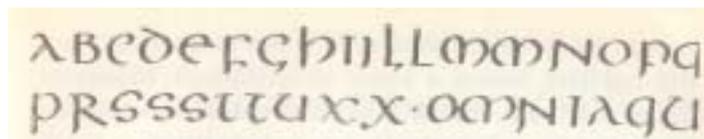
Végül említsük meg az 1300 táján keletkezett második összefüggő nyelvemlékünket, amelyet *Ómagyar Mária-siralom* címen ismerünk. Az első fennmaradt magyar verset a XIII. századból származó *Sermones* című latin hártýakódex egyik lapjára jegyezték fel. Ezt a 37 sornyi, 132 szót tartalmazó nyelvemlékünket csak 1922-ben fedezték fel (Leidinger és Babinger) és a leuveni (Belgium) egyetemi könyvtárban őrzik. Az első teljesen magyar nyelvű könyv csak másolatban ismert: a *Jókai-kódexről* van szó, amely 1448 táján készült a budavári kolostorban. Eredetije 1372–1400 között keletkezhetett, és Assisi Szent Ferenc életéről és legendáiról szól. A másolat nem teljes, a 108 levélből 27 levél elveszett. Mivel egy Ehrenfeld Adolf nevű személy bukkant rá, Toldy Ferenc irodalomtudós 1852-ben Ehrenfeld-kódexnek nevezte el, de 1925-ben, amikor a magyar állam egy londoni árverésen megvásárolta az érté-

A latin rustica

A latin unciális

A latin szemiuнциális

kes kéziratot, Jókai Mór tiszteletére (akinek éppen születési centenáriumát ünnepelték) a *Jókai-kódex* nevet kapta.

A magyar nyelvben előforduló sajátos hangok (pl.: ö, ó, ü, ú, cs, gy, ly, ny, ty, zs stb.) jelölése évszázadokon át önkényes volt, és csak a XIX. század folyamán alakult ki az egységesnek nevezhető írásmód. Előfordulnak nyelvünkben olyan hangzók is, amelyek jelölésére nem létezik külön betű, hanem a hozzá leginkább hasonló hang jelét írjuk. Pl. a szókezdő *n* hangot egészen másként ejtjük ki, mint pl. a „hang” szó *n* hangját, amely teljesen összeolvadt a *g* hanggal, ennek ellenére az „ng” hangnak nincs külön jele. Sajátos a *gy* hang jelölése, hiszen logikusabb lenne inkább *dy*-t írni. Ilyen vagy ehhez hasonló példákat hosszan sorolhatnánk. Szerencsére a magyar helyesírás egységesítésére viszonylag későn, a XIX–XX. század fordulóján került sor, amikor a magyar nyelv fejlődésének legdinamikusabb korszakán már túljutott. Ebből a szempontból sokkal kedvezőtlenebb helyzetben vannak az angolok (és részben a franciák), akik egészen mást írnak, mint amit mondanak, tehát aki angolul tanul, az valójában kétszer tanulja meg az egyes szavakat. Ezzel magyarázható az is, hogy a szinte azonosan kiejtett szavakat legtöbbször egészen másképpen írják. Azt is mondhatnánk, hogy az angolok az elmúlt évszázadokban a betűírásról átálltak egy kombinált írásrendszerre, amelyben a betűk mellett ismét megjelentek a szótagírás és az ideografikus írás elemei. A kiváló Nobel-díjas drámaíró, George Bernard Shaw a második világháború idején felszólította a brit kormányt, hogy vezessen be olyan írást, amelyben minden *fonémának* (hangnak) egyetlen *graféma* (írásjel) felelne meg. Azt is kiszámította, hogy a görög ábécé 17 betűjével naponta millió betűt lehetne megtakarítani, s ez fedezné a napi háborús kiadásokat. A kezdeményezés időzítése talán nem volt a legszerencsésebb, de jogosságához aligha fér kétség. Az persze más kérdés, hogy egy ilyen gyökeres változtatás nemcsak Nagy-Britannia lakosságát, hanem az Amerikai Egyesült Államokban élőket és mindazokat érintené, akik angolul (is) beszélnek a világ különböző tájain.

Azok a népek, amelyek a latin írást később vették át, igyekeztek annak betűit saját nyelvükhöz igazítani. Ezt legegyszerűbben a betűk fölé vagy alá, illetve a betűkhöz illesztett diakritikus jelekkel – pontokkal, vesszőkkel – lehet megoldani. Csupán az illusztráció kedvéért következzen néhány „módosított betű”, ezek a számítógép szövegszerkesztő programjában található: â, ã, å, ç, ì, ð, ñ, , , , , , œ, , , , stb.

Egy lap a Képes Krónikából

Az albánok írása az elmúlt évszázadokban sok változáson ment át. Kezdetben *cirill* betűkkel írtak, később áttértek a *görög*, majd pedig az *arab* írás használatára. A XVI. században egy Theodor nevű tanító megalkotta az 53 betűből álló *elbasáni ábécét*, de sem ez, sem pedig egy Bitakukjen nevű személy által kidolgozott, 32 betűt tartalmazó ún. *Bitakukjen ábécé* nem vert gyökeret. A 22 betűs *argirokastroi ábécét* is csak szűk körben használták. 1908-ban albán tudósok Monastirban kongresszust tartottak az albán írásról, és itt megállapodtak abban, hogy ezentúl a latin írás lesz az albán írás alapja, csupán két új jellel kellett kiegészíteni (ç, œ).

A mai *máltai írás* 1843-ban keletkezett a latin írás alapján, addig a sémi nyelvű máltaiak az arab írást használták.

A XVIII. századtól kezdve számos nem keresztény hitű nép vagy nemzet is áttért a latin írás használatára. Vietnamban portugál hittérítők kezdeményezték az addig használt ideografikus írás felcserélését latin betűkre. A muszlim törökök és indonézok az 1920-as évektől kezdve írnak latin betűkkel, de Kínában és Japánban is napirendre került a latin betűírás bevezetése.

XII. A SZLÁVOK ÍRNI TANULNAK

A görög írás számos írásrendszer kialakulására volt közvetlen vagy közvetett hatással. Az etruszk, a latin vagy a gót írás létrejöttében játszott szerepéről már volt szó, most tekintsük át azokat az írásrendszereket, amelyek ugyancsak a görög írás nyomán jöttek létre és alapjává váltak bizonyos népek (elsősorban a szlávok) kultúrájának és írásbeliségének.

A görög írás terjesztésében Nagy Sándor katonái és hadvezérei mellett az őskeresztények is nagy érdemeket szereztek. Ez nem meglepő, hiszen az *Újszövetség*, de az *Ószövetség* is jobbra görög nyelven vált közkinccsé a Kr. u. I–II. században. Miután Egyiptomot a makedón hadvezér leigázta, a görög nyelv és kultúra otthonossá vált Afrika északkeleti térségeiben, s az egyiptomi írás mellett gyökeret eresztett a görög írás is.

Ha az ókori Egyiptomról beszélünk, többnyire a fáraókra, a piramisokra és a birodalomnak a történelemben játszott szerepére gondolunk, s nem is tudatosítjuk, hogy nemcsak uralkodói, nagyszerű építményei és kulturális értékei voltak, hanem egyszerű lakói is, akik munkája nélkül mindez létre sem jöhetett volna. A hajdani egyiptomiak leszármazottai, akiket *koptoknak* neveznek, a hellén hódítást követően is éltek dolgoz hétköznapjaikat, és megtartották több ezer éves nyelvüket, amely a különböző hatások ellenére megőrizte „egyiptomi” jellegét. Ezek az őslakosok a kereszténység megjelenésekor az új vallás lelkes követői lettek, és egyúttal átvették azt az írást is, amellyel a szentírást lejegyezték. A *kopt írás* a görög unciális írás 24 és az egyiptomi demotikus írás 8 jeléből alakult ki (ez utóbbiak azokat a hangoikat jelölték, amelyeknek nem volt görög megfelelőjük). A legismertebb kopt írással (és nyelven) készült szövegelemek a *kopt gnóosztikus kódexek*. A II. világháború előtt a tudósok csak három kódexről tudtak, amelyek közül kettő (*Codex Brucianus*, *Codex Berolinensis*) papiruszra íródott, míg a *Codex Askewianus* pergamenkódex volt. Ez őrizte meg az eddig legterjedelmesebb kopt gnóosztikus értekezést és valamikor a Kr. u. III. században keletkezett. A II. világháború végén, 1945-ben találtak rá Nag Hammadi (az ókori Khénoboszcion) közelében 13 kopt kódexre, amelyek jelentősége a *Holt-tengeri tekercsekhez* fogható. A megtalálót Mohammed Ali el-Szamman Mohammed Khalifának hívták, és élete legalább olyan kalandos volt, mint a kódexek sorsa. Nem sokkal azután, hogy egy sziklasírban egy holttest mellett elvermelt négyfűlű edényben rábukkant a kéziratokra, apját meggyilkolták és ő – a helyi szokásokat követve – ezt vérbosszúval torolta meg, majd elmenekült és 30 évig nem tért haza. Előbb azonban a kódexeket átadta egy kopt papnak, akitől ezután különböző kairói régiségkereskedőkhöz kerültek az értékes kéziratok. Miután Jean Doresse francia koptológus értesült a létezésükről, sőt, az egyik kódexet megtekinthette a kairói múzeumban, nyilvánvalóvá vált, hogy igen nagybecsű szövegelemekről van szó. Elkezdődött a többi kézirat felkutatása is, de az akkori zűrzavaros egyiptomi belpolitikai helyzetben ez nem volt könnyű feladat. Vagy húsz évig tartott, amíg a 13 kódex tartalmát nyomtatásban közzétették. Jobbra keresztény apostolok evangéliumait, apokrif írásait, kommentárokat, hermetikus szöveget, filozófiai értekezéseket tartalmaznak, de a VI. Kódexben megtalálható Platón *Állam* című művének egy részlete is. Mint Kákósy László írja: „A kódexek korát paleográfiai alapon lehet megközelítően meghatározni: a betűk formája és egyéb írássajátosságok alapján a IV. századra keltezhetők. A művek viszont jóval régebbiek, nagy részük az i. sz. II. században keletkezett. A könyvek nyilván egy gnóosztikus hívó vagy egy kö-

Cserépdarab kopt felirattal

zösség birtokában voltak. A IV. században ezen a vidéken a lakosság többsége már valószínűleg keresztény volt.”

Az etiópiai keresztények is a görög, valamint a sábai írás hatására alakították ki Ezana király uralkodása idején, Kr. u. 350 táján 26 betűs ábécéjüket, amelyet *abeszszin írásnak* vagy *ge'eznek* neveznek. Kezdetben jobbról balra írtak, később az írás sorvezetése – görög hatásra – megfordult. A szavakat ketősponttal választották el egymástól.

A görög írás a Kaukázus vidékére is eljutott. Az *örmények* és a *grúzok* már igen korán áttértek a keresztény hitre, és sokáig tartotta magát az az elképzelés, hogy írásuk sokban rokon. Ezt azonban a későbbi vizsgálatok nem erősítették meg, s azt sem tekinthetjük bizonyítottnak, hogy az *örmény írás* mellett a *grúz írást* is Meszrop Mastoc teremtette meg. Az indoeurópai nyelvcsaládba tartozó, már az ókortól az Örmény-fennsíkon és a Transz-Kaukázusban élő örmények sokak szerint Urartu lakóinak utódai, de ez erősen vitatott. Eredetileg a görög vagy a pehlevi írást használták, majd Daniel püspök sikertelen kísérletet tett az önálló örmény ábécé kialakítására, végül Kr. u. 405–406 körül, feltehetően a görög (és részben a pehlevi) írás nyomán Meszrop Mastoc (Mestloch) érsek – két görög írástudó: Szahak és Rufan segítségével – megteremtette a mai örmény írást. Vannak azonban olyan elképzelések is, hogy az örmény írás főleg az arameus nyomán keletkezett; a szakemberek egyelőre nem jutottak közös álláspontra. Az V. századot az örmény írásbeliség aranykorának is nevezik: ekkor fordították örmény nyelvre a *Bibliát* és a görög irodalom jó néhány remekét. Az ősi örmény kéziratok többsége persze később, a X. században keletkezett. A mai örmény ábécé 39 betűből áll, bár régebben az írásjegyek száma kevesebb volt (36). Az örmény írás kezdetben szögletes volt, később azonban kerekdedebb formát öltött. A legrégebb örmény írástípus a mai örmény nagybetűkre (erkat'agir, azaz „vasírás”) emlékeztetett. Az eredeti *meszropi írás* betűi fokozatosan kisebbek lettek és a IX–XII. században kialakult a *kis meszropi írás*, emellett megkülönböztetik a XII–XIV. században kifejlődött kerek írást, az ún. *boloragirt*, az unciális *jerkatagir írást*, valamint a későbbi évszázadokban kialakult kurzív („jegyzői”) írást, a *notragirt*. A XIX. század során terjedt el a *selegir* kurrens írás és ennek egy megújított formája. A nyomtatott szövegekben részben a régi kéziratbetűtípusok, részben a kurzív formák, valamint a *normangir írás* használatos. Az örmény írás konzonáns (mássalhangzós) hangírás, sorvezetése jobbról balra halad.

A *grúz nyelv* a kaukázusi nyelvek csoportjába, ezen belül a kartvel nyelvcsaládba tartozik. A grúzok már az ókorban is mai államuk területén éltek, s országukat Iberiának nevezték, amelynek görög neve Kolkhisz volt. Az *aszomtavrulinak* (vagy *mrglovaninak* is) nevezett, 37 betűből álló grúz kapitális írás is az V. században keletkezett, és a IX–X. századig volt használatban. Inkább feltételezés, mint bizonyítható tény, hogy ez az írás is Meszrop érsek alkotása. Arról is megoszlanak a vélemények, hogy mennyire mutatható ki a görög hatás, vannak, akik szerint a pehlevi volt a modell, de az arameusit is elképzelhetőnek tartják, annál is inkább, mivel a betűk elnevezései között nemcsak grúz, hanem arámi nevek is akadnak. Az aszomtavruli írásjegyek kerekdedek és egyforma nagyságúak voltak. Kisbetűs formája, a *nuszkhuri* szögletes és eltérő nagyságú betűkből állt. Ebből alakult ki a *nuszkhukhurinak* nevezett grúz egyházi (papi) írás, amelynek 38 betűje volt, de a grúzoknak volt egy másik írásuk is, a lekerekített, különböző nagyságú írásjegyekből álló *mkhedruli*, az ún. „katonai írás”, amelynek kezdetben 38, később – a XVIII. században – 40 betűje volt, jelenleg pedig 33 betűből áll. A mkhedruli első emlékei a XI. századból származnak. Többnyire hivatalos okiratok és magánlevelek írásánál használták. Az *újgrúz írás* a nuszkhuriból fejlődött ki és a könyvnyomtatás grúziai bevezetését (1709) követően állandósult. 33 betűből áll, ebből 5 magánhangzó. A nyomtatott grúz írásnak nincsenek nagybetűi. A grúz írás sorvezetése balról jobbra halad. A legrégebb grúz feliratot a Júdeai-sivatagban, Palesztinában találták, ezt Kr. u. 433-ban jegyezték le. A *bolnisi felirat* valamivel későbbi: 493-ból való, a Dzsvariban talált felirat a VI–VII. század fordulóján keletkezett. A legkorábbi grúz kézirat 864-ban készült és a Szent Katalinkolostorban leltek rá a Sínai-félszigeten.

A kaukázusi írások közül említsük még meg az *agvan írást*, amely a Kr. e. IV. század és a Kr. u. VII. század között fontos szerepet játszó agvanok írása volt; az agvanok utódainak az udini népet tekintik, amely ma már csak néhány településen élő kis közösség. Az agvan és az örmény írás között sok a hasonlóság, s talán nem véletlen, hogy az 52 betűből álló agvan ábécé első emlékére egy XV. századi örmény kéziratban bukkantak. Az agvan írás iránt az 1960-as évek közepétől nőtt meg az érdeklődés, amikor publikálták az 1948–1952 között felfedezett mingecsaui agvan feliratokat. Az eddig felfedezett néhány agvan írásos emlék az V–VIII. századból származik, s az 52 agvan betű közül alig a felének ismerjük a hangértékét.

Miután Diocletianus császár Kr. u. 286-ban két részre osztotta a Római Birodalmat, s keleti felében ismét megerősödött a görög kultúra szerepe. Amikor a Nyugatrómai Császárság összeomlott és kudarcba fulladt I. Justinianus (527–565) bizánci császárnak az az igyekezete is, hogy Bizánc égisze alatt újraegyesítse az egykori Római Birodalmat, a halála után egyre inkább zsugorodó Keletrómai Birodalomban a görög lett a hivatalos nyelv és a görög írás fokozatosan kiszorította a latint. A bizánci görög unciális írás a VI. században kigömbölyödött, a VII. században egyre inkább balra hajlottá vált. Ebben az időben keletkeztek Bulgária területén a *proto-bolgár (omortagi, pliszikai stb.) feliratok*, amelyeket *proto-cirill feliratoknak* is tartanak, azt bizonyítandó, hogy az eredetileg török nyelvű, de elszlávosodott óbolgárok és a szlávok között mélyebb kapcsolatok voltak. A bizánci írás később különböző változásokon ment át, sőt, kialakultak „helyi dialektusok” is, attól függően, hogy egy-egy írnokiskola, kolostor hol működött. A *bizánci kurzív írás* a VIII. században keletkezett, de hamarosan annyira olvashatatlanná vált, hogy a IX. században visszatértek az egyszerűbb bizánci írás használatára. A szír írás hatására kialakult a *bizánci minuszkula*, amely a X. században unciális jegyekkel gyarapodott. A régebbi minuszkulát a XIII. század legelején (1204-ben) felváltotta az *új minuszkula*, amely a kódexek és a kéziratos könyvek írása lett. A XII. századtól kezdve a liturgikus szövegek lejegyzésére az ún. *liturgikus minuszkulát* használták.

A glagolitától a cirill írásig

A bizánci kereskedők és hittérítők északi, északkeleti és északnyugati útjaik során gyakran találkoztak különböző szláv törzsekkel, sőt eljutottak néhány szláv államba (a Kijevi és a Novgorodi Fejedelemségből létrejött Ruszba, Bulgáriába stb.) is, terjesztve közben a görög-bizánci kultúrát, a keleti kereszténységet és az írást. Bizánc természetesen politikai és nagyhatalmi ambícióit is igyekezett kielégíteni, de olykor kénytelen volt meghátrálni, s voltak időszakok, amikor a békéért cserébe adót fizetett pl. a bolgár cároknak vagy a kijevi fejedelmeknek. Ugyanakkor a bizánci kulturális hatás fokozatosan terjedt, s nemcsak a Fekete-tenger északi partvidékén és a Balkán-félsziget délkeleti felében, hanem távolabb is, pl. az Adriai-tengertől keletre elterülő, ma Horvátországhoz tartozó területeken vagy a Kárpát-medencétől nyugatra kialakult szláv államalakulatokban. A szlávok a mai Oroszország délkeleti és keleti területeiről fokozatosan vándoroltak (gyakran kényszerűségből, különböző urál-altaji népek nyomására) nyugat felé. Három nagyobb csoportjukat különböztetik meg. A *nyugati szlávok* a mai Csehországban, Lengyelországban, a Baltikumban és Németország keleti részében telepedtek le; a *déli szlávok* a Kárpát-medencétől délre fekvő területeken, a mai Szlovéniában, Horvátországban, Szerbiában, Bosznia-Hercegovinában, Macedóniában és Bulgáriában hoztak létre kisebb-nagyobb fejedelemségeket, államalakulatokat. A *keleti szlávok* elsősorban a mai Ukrajnában és Oroszország nyugati felében alakították ki fejedelemségeiket, s fokozatosan beolvastották a keleti vikingeket (varégokat) is, akik több mint száz éven át hatalmuk alatt tartották a Balti-tengertől Moszkváig terjedő területeket. Amikor a kereszténység a XI. században (1054-ben) végérvényesen két részre szakadt, a nyugati szlávok és a déli szlávok egy része (szlovének, horvátok) a nyugati (római) kereszténységet választották, míg a Balkán keleti és déli részén élő déli szlávok, valamint

Glagolita (felül) és cirill betűk (alul)

a keleti szlávok a keleti (bizánci) kereszténységet fogadták el. Ez végső soron az írásbeliségre is kihatott, hiszen a szlávok egy része latin betűkkel, míg másik része cirill betűkkel ír.

Arról sajnos szinte semmit nem tudunk, hogy a kereszténység felvétele előtt milyen írást használtak a pogány szláv törzsek. Amikor megjelentek a keresztény világ peremén, azonnal felkeltették a két nagyhatalom: a Frank Birodalom és a Bizánci Császárság érdeklődését, s megkezdődött a két rivális közötti versenyfutás a szlávok fölötti hegemoniáért. A nyugati szlávok – már csak földrajzi elhelyezkedésük folytán is – inkább a nyugat-európai térséggel kerültek szorosabb kapcsolatba és bizonyos fokig függő viszonyba, míg Bizánc elsősorban a Balkánon és a Fekete-tenger mentén igyekezett érvényesíteni hatalmát. Felismerte ugyanakkor azt is, hogy nemcsak fegyverekkel lehet eredményeket elérni, hanem a válás és a kultúra tudatos terjesztésével is, ezért a IX. század hatvanas éveitől I. Baszileiosz bizánci császár – aki nemcsak a bolgárokat győzte le, hanem kiterjesztette Bizánc befolyását Dél-Itáliára és győzelmet aratott az arabok fölött (863-ban) – tudatosan megcélozta a nyugati szláv népeket is. Már elődje, III. Mihály felismerte ennek a fontosságát, mert készségesen eleget tett Rastislav morva fejedelem kérésének, aki (862-ben) hittérítőket kért Bizánctól. A császár egyik udvari papját: Konstantint (szerzetesi névén: Cirillt) és az egyik szláv lakosságú tartomány kormányzóját: Metódot küldte el hozzá. A két görög férfi történetesen testvérpár volt, az ószláv nyelvet szülővárosukban, Tesszalonikiben tanulták meg. Mielőtt útra keltek volna, hozzáláttak a *Biblia* és egy vallási szöveg lefordításához, s ehhez Konstantin a szláv nyelv rögzítésére alkalmas ábécét szerkesztett. Arról még mindig vitatkoznak a tudósok, hogy a Cirillként ismertté vált hittérítő miféle írást is alkotott. Sokan úgy vélik, hogy nem a *cirill írásnak* nevezett ábécé volt ez, hanem a *glagolita írás*, amelyet 864-ben a két fivér magával vitt Morvaországba. Nyilván érdekes lenne részleteiben is nyomon követni Cirill és Metód életének alakulását, illetve a szláv írás hányattatásait Morvaországban, de erre nincs helyem, így csupán jelezném, hogy a glagolita írás (és a bizánci szellemi befolyás) terjedése a frank és a német papság ellenkezését váltotta ki, s végeredményben ez az írás nem tudott gyökeret eresztetni a csehek, a morvák és a lengyelek körében (annak ellenére, hogy a szláv papság a tiltások ellenére időnként megpróbálkozott a glagolita írás újbóli bevezetésével, s erre még a XIV. században is történt egy ígéretes kísérlet, amikor horvát papok érkeztek Csehországba, ám a közben meghonosodott latin írást már nem tudta kiszorítani). Idővel a horvátok is elhagyták, noha körükben még vagy másfél évszázadon át (egészen a XIII. század közepéig) használták. A glagolita írás kialakulásának körülményeit nem ismerjük, s az sem bizonyos, hogy a *cirill írásnál* korábban keletkezett, bár sokan feltételezik, hogy ez az utóbbi a 40 betűt számláló glagolita ábécéből fejlődött ki. Az írásnak különböző területi változatai is kialakultak. A cseh glagolita írás betűi nem voltak teljesen kerekdedek, míg a *bolgár* vagy *bolgár-macedón glagolita írás* betűi – amelyeket többek szerint Metód Morvaországból elüldözött tanítványai (Kliment, Naum, Angelariosz) fejlesztettek ki – egészen oválisak. A *horvát glagolita írás* jegyei szögletesek.

A glagolita írás számos olyan írásjelet is tartalmazott, amelyek a szláv nyelvekben használt hangok lejegyzését szolgálták, s az írás modelljének tartott görög kurzív minuszkulában nem szerepeltek. A két írás között nem mutatható ki különösebb hasonlóság, s ez elsősorban azzal magyarázható, hogy a glagolitának leginkább a későbbi, a horvát kolostorokban kifejlesztett változatát, valamint a bolgár glagolita írással készült szövegemlékeket ismerjük. A glagolita betűk között olyanok is előfordultak, amelyek ún. kettőshangzókat (jottizált magánhangzókat: ja, je, jo, ju) jelöltek, ezeket a cirill írásban is megtaláljuk, bár nem ugyanúgy írva. A diákok az ábécé betűit a nevük alapján tanulták meg a legkönnyebben: *a* = az, *b* = buki, *v* = vjedi, *g* = glagol, *d* = dobro, *e*, *je* = jeszt, *zs* = zsvjete, *dz* = dzjelo, *z* = zemlja, *i* = izse, *gy* = gyerv, *k* = kako, *l* = ljudiye, *m* = miszlite, *n* = nas, *o* = on, *p* = pokoj, *r* = rci, *sz* = szlovo, *t* = tvrdo, *u* = uk, *f* = frt, *ch* = chjer, *o* = ot, *c* = ci, *f*, *t* = fita, *cs* = csrv, *s* = sa, *y* = yzsica, *ʋ* = kemény jel (jer), *y* = jeri, *ʋ* = lágy jel (jer), *ja* = jat, *ju* = jusz, *st* = sta, *o* = os, *jo* = jos, *e* = es, *je* = jes. Ahogyan mi ábécének, a germánok pedig egykor futharknak nevezték az írást, a szlávok és kivált az oroszok az első két betű neve alapján *azbukának* nevezik az írásukat, jóllehet manapság csak a cirill írást értik alatta, hiszen a glagolita írást gyakorlatilag már sehol nem használják.

A glagolita szövegemlékek túlnyomó többsége vallási témájú és különböző kolostorokban születtek. A glagolita írással készült legrégebb emlék a X. század elején keletkezett *Kijevi levelek*, amelyeket 1872-ben Anton Kapusztyin archimandrita talált meg Jeruzsálemben. A *prágai glagolita töredék* két pergamenlapon (az egyik palimpszesztus) maradt fenn, amelyeket egy latin kézirat borítótáblájába beragasztva találtak. A bolgár-macedón glagolita írással készült szövegek közül az 1844-ben az athoszi Szent Mária-kolostorban talált, 173 lapból álló *Codex Marianust*, a X–XI. század fordulóján keletkezett, 158 lapból álló *Codex Assemaniust*, a XI. században keletkezett, 177 lapból álló *Psalterium Sinaiticumot* (zsolnáros könyvet), valamint az ugyancsak a XI. századból származó, 106 pergamenlapra írt *Euchologium Sinaiticumot* (imádságos könyvet) említhetjük.

Az eredetileg 43 betűből álló *cirill írás* modellje a bizánci görög majuszkula volt. 19 írásjel azonban hiányzott onnan (többek között a *buki*, a *zsvijete*, a *dzjelo* vagy a jottizált kettőshangzók: *ja*, *ju*, *je* stb.). Ezek többnyire (15 írásjel) az azbuka végére kerültek. Talán meglepő, hogy a *b* hangot jelölő *buki* nem görög eredetű, elvégre ez a hang létezett a görögben is. A bizánci korban azonban a *b* lassan *v* hanggá módosult, ezért a *béta* betű a *v* hangot jelölte, s ezt a cirill írás is megtartotta, viszont új jelet kellett találni az ószláv nyelvben gyakran előforduló *b* hangra, így született meg a *buki*. A cirill írásnak van három héber eredetű jele is (*ci*, *csrv*, *sa*). A cirill írás valószínűleg Bulgáriában alakult ki, és a legtöbb szakember szerint már használták, amikor a Morvaországból érkezett száműzött hittérítők megérkeztek oda. A két írás sokáig vetélkedett is egymással, bár Szimeon bolgár cár, aki szerette volna felgyorsítani a nyugati kereszténységtől való elszakadást, már a 893. évi nemzeti szinóduson szorgalmazta, hogy a cirill írás legyen országa hivatalos írása, ez azonban csak másfél évszázaddal később vált valóra, amikor 1054-ben megtörtént az egyházszakadás. A glagolita írás még vagy száz évig tartotta magát néhány macedóniai kolostorban.

A cirill írás legrégibb emlékei a IX. századból ismertek (Bulgária). Oroszországban a szmolenszki kurgánokban (sírhalomban) találtak cirill betűs feliratokat. A legősibb (XI. századi) kéziratok közül megemlíthetjük az *Osztromirovi evangéliumot*, a *Szavvina knyigát*, a *Szupraszljí kéziratot*, a *Kondrat életét* stb. Különböző árukra, eszközökre és tárgyakra is ráírták a tulajdonos nevét vagy a hordó tartalmát. Nyírfakéregre (ún. *beresztára*) írt cirill betűs szövegek is ismertek. Tartalmuk változatos. Az egyik pl. pénzt kérnek kölcsön, a másikon temetésre hívják a címzettet, de nyírfakéregre írtak végrendeletet, szerelmes levelet, verset vagy fontos üzenetet is. Az íróeszköz speciális véső, később lúdtoll volt, amelyet tintába mártogattak. Az első beresztát 1951-ben Novgorodban találták, azóta több mint 650 darab került elő. Ez azt a feltevést erősíti, hogy az írás ismerete szélesebb körben el volt terjedve, s nemcsak a férfiak, hanem a nők között is sokan tudtak írni. Ennek az a magyarázata, hogy Oroszországban eleinte az ószláv, később pedig az orosz volt a vallás és a művelődés nyelve. Ugyanez elmondható Bulgáriáról is, ahol a szélesebb körű írásismeret és a bolgár nyelvű liturgia kedvezett a bogomil eretnekség kialakulásának.

Az orosz cirill betűs írás fokozatos fejlődésen ment keresztül. I. Péter cár utasítására lényeges írásreformra került sor (pl. több fölöslegesnek bizonyult írásjegyet elhagytak), amely további módosításokat is eredményezett, ezeket az Orosz Tudományos Akadémia hajtotta végre. 1917-ben további négy betűt kiiktattak az azbukából (*i*, *fita*, *yzsica*, *jat*). Főleg az *i* elhagyása fájt sokaknak, noha az orosz azbukában van egy másik írásjel is az *i* hang jelölésére (*č*). Az ún. kemény jelet (*jer*) részben a mássalhangzók keménységének kihangsúlyozására, de a szavak végének jelölésére is használták, ha a szavakat nem választották el közőkkel. Ezt a szóvégi kemény jelet azonban az 1918-as helyesírási reform eltörölte, ennek ellenére a konzervatív vagy a szovjet hatalommal szembe forduló értelmiségiek, de sok nyomdász is ragaszkodott hozzájuk, így a hatóságok kénytelenek voltak elkobozni ezeket a betűformákat.

A nyugati (római) kereszténység térhódítását követően a nyugati szlávok körében a latin írás teljesen kiszorította a glagolitát és a szórványosan felbukkanó cirill írást, de bizonyos hangok latin betűs írását speciális jelek segítségével kellett megoldani. A csehben és a szlovákban pl. a *mekcsenynek* nevezett lágyító jelek (pl. *l*, *š*, *č*, *t*, *ž*, *ň*, *ř* *d* stb.), valamint a hosszú *y* használata a legjellemzőbb. A lengyelek ferde vesszőt vagy pontot írnak némely mássalhangzóra, ha „lágy” jellegüket szeretnék kifejezni. A szlávok latin írásbelisége a X–XI. században kezdett kibontakozni. 1085-ben keletkezett az egyik legszebb csehországi latin kézirat, a *Visegrádi Kódex*, amely *Koronázási Kódex* néven is ismert.

A glagolita és a cirill írásjegyek a görög írásjegyekhez hasonlóan számokat is jelöltek. A cirill számírásban csak a kisbetűket használták és a betűk fölé egy speciális jelet, ún. *titlót* írtak, amely lényegében a *tilde* (~) megfelelője. Többjegyű szám esetében csak az első betű fölé került titlo. Nagyobb számok írásánál egyéb speciális jegyeket is használtak. A szlávok tízes számrendszerében a legnagyobb szám a 10^{49} volt, ezt *kolodának* (tuskó) nevezték. A kisebb „csomószámoknak” is külön nevük volt: $10^{12} = \textit{legion}$ (csapat), $10^{24} = \textit{leodr}$ (?), $10^{48} = \textit{voron}$ (varjú) stb. A szlávok (különösen az oroszok) régebben egy egyszerű számolóeszközzel – *szcsoti* – számoltak. Az egykori számírást a hindu-arab számjegyek kiszorították, de a pravoszláv egyházi könyvekben ma is a cirill betűs számokkal találkozhatunk.

A cirill írást (apró eltérésekkel) az oroszok és a bolgárok mellett más szláv népek, pl. a szerbek, az ukránok és a fehéroroszkok is használják, de az egykori Szovjetunióban rákényszerítették sok nem szláv népre is. Az ötvenes években akadt néhány fanatikus szovjetbarát kommunista Csehszlovákiában (sőt még Magyarországon is), akik szorgalmazták a latin írás felváltását a cirill írással. Ezeket az ötleteket azonban – szerencsére – senki sem vette komolyan. Íme, a modern orosz ábécé:

Orosz nagybet k	Orosz kisbet k	Latin megfelel je
		A, a
		B, b
		V, v
		G, g
		D, d
		E, e (JE, je)
		Jo, jo
		Zs, zs
		Z, z
		I, i
		J, j
		K, k
		L, l
		M, m
		N, n
		O, o
		P, p
		R, r
		Sz, sz
		T, t
		U, u
		F, f
		Ch, ch
		C,
		c
		S, s
		Scs, scs
		keményjel
		jeri
		lágyljel
		E, e
		Ju, ju
		Ja, ja

Egy könyvtárat megtöltenének azok az elemzések és fejtegetések, amelyek a glagolita és a cirill írás kialakulásával foglalkoznak. Ezeket itt még vázlatosan sem ismertetném, hiszen a történészeknek és a nyelvészeknek mindmáig nem sikerült egységes álláspontot kialakítaniuk. A szerzők zöme valamely szláv nép képviselője, így gyakran a nemzeti elfogultság is kimutatható eszmefuttatásaikban. Ez különösen az oroszokat jellemzi, akik a cirill írás szülőhelyeként más térséget, mint Oroszország, el sem tudnak képzelni.

A cirill írást használó többi szláv nép (ukrán, bolgár, szerb) ábécéje lényegében megegyezik az orosz azbukával; a bolgár írásban egy, az ukránban kettő, a szerb-ben pedig öt jel különbözik. Európában korábban egy nem szláv nép – a román – is használta a cirill írást. Ennek vallás- és művelődéstörténeti okai voltak, hiszen a románság túlnyomó többsége az ortodox keresztény vallást követte, s az egyházi szertartásokban a pravoszláv liturgiát és az ószláv (szlavón) nyelvet használta. A havasalföldi román fejedelmek (vajdák) kancelláriájában is ezen a nyelven írtak, latinul csak kivételesen. A román nyelv viszonylag későn, a XVI. században jelenik meg az írott szövegekben, s eleinte természetesen a cirill írást használták. De már a XVII. században latin írással nyomtatott román nyelvű énekeskönyvek láttak napvilágot Erdélyben, a román krónikaírók azonban továbbra is a román nyelvhez igazított cirill betűkkel írtak. A XIX. század elején azonban néhány román írástudó (Samuil Micu, Gheorghe Șincai, Petru Maior) összehasonlítva a román nyelvet más európai nyelvekkel felismerte a román latin eredetét és rokonságát az olasszal, a franciával, a spanyollal és a portugállal, s ennek nyomán egyre erőteljesebben fogalmazódott meg az igény, hogy a románok térjenek át a latin írásra. Ez 1863-ban meg is történt, s ma már csak a régi román irodalom oktatásában kerül szóba a cirill írás román változata.

XIII. A POGÁNY MAGYAROK ÍRÁSA VOLT A ROVÁSÍRÁS?

Az eddig elmondottakból is kitűnik, hogy a múltban voltak olyan népek, amelyek saját írást alakítottak ki, mások viszont – ezek száma jóval nagyobb – egy már létező írást igazítottak a saját nyelvükhöz, s noha bizonyos nehézségekkel, de kielégítő módon alkalmazták azt. Az íráskutatókat és a laikusokat egyaránt régóta foglalkoztatja a kérdés: vajon a pogány magyarok ismerték-e az írást, s ha igen, ez átvétel útján került a birtokukba vagy egy saját írást találtak ki maguknak? Már krónikaíróink is utalnak rá, hogy a magyarság egyik csoportjának, a székelyeknek egykor sajátos írásuk volt, amely nem a latin betűkre épült, hanem egy ősbibb típusú, külső megjelenésében leginkább az ótürk írásjelekre vagy a germán rúnákra emlékeztető *rovásírás* volt, amelyet – mint a megnevezés is utal rá – valamilyen anyagba (rendszerint fába) róttak, karcoltak vagy véstek. De igazából ezt sem tekinthetjük tisztán *saját fejlesztű* írásnak, hiszen – mint ahogy a későbbiekben még szó lesz róla – 16 jelet a türk rovásírásból vett át, továbbiakat a görög ábécéből kölcsönzött és 2 jel a glagolita írásból származik.

Mit tudtak a régi magyarok a székelyek írásáról és mennyire volt elterjedt a használata? Várkonyi Nándor írja már idézett művében: „A legrégebbi forrás Kézai Simon mester krónikája (1282 körül), de bizonyosra vehető, hogy már ő sem közvetlen vagy csupán egykorú ismeretből merít, hanem régibb feljegyzések alapján ír. Hogy szövege a Szent László-kori elveszett, de rekonstruált *Gesta Ungarorum*ra vagy ennek esetleges, szintén elveszett folytatására megy-e vissza, ma már nem állapítható meg. De mint-hogy a hun-székely eredetmondát krónikaírnk mind ismételik, nincs akadály a föltevésnek, hogy magyaroktól eltérő szokásaik és erkölcsök közt ismeretes lehetett saját külön írásuk híre is. Éppen Németh Gyula mutatja ki, hogy a rovásírást a Pontusz vidékén a székelyeknek a többi *magyar* törzsszel együtt s a magyar nyelv lejegyzésére kellett használniok. A honfoglalást követő századokban használata a magyarság zömének körében nyilván elenyészett; s hogy a székelyeknél fennmaradt, azt földrajzi elkülönültségük s féltékenyen őrzött törzsi-jogi különállásuk elégségesen magyarázza.” Ez a megállapítás logikusan hangzik, sőt megerősíteni látszik mindezt Kézai Simon szövege is: „Maradt volt még a hunokból háromezer, a Krumhelt-csatából futással elmenekült ember, kik félvén a nyugati nemzetektől, Csigla-mezején maradtak Árpád idejéig, akik ott magukat nem hunoknak, hanem *zakuloknak* nevezték. Ezek a zakulok ugyanis a hunok maradványai, kik midőn megtudták, hogy a magyarok Pannóniába ismét visszajöttek, a visszatérőknek Ruthenia határain elejébe mentek, s Pannóniát velük egyetemben meghódítván, részt kaptak belőle, de nem Pannónia síkságán, hanem az oláhokkal együtt a határszéli hegyek közt bírtak osztályrészt. Ahonnan az oláhokkal összekeveredve, *állítólag ezeknek betűit használják.*” Várkonyi rögvést helyre is igazítja Kézait, aki tévesen feltételezi (vagy ad hitelt forrásának), hogy a székelyek az oláhokkal keveredtek és átvették volna betűiket is.

Nyilván a *Bécsi képes krónika* (1358) szerzője, Kálti Márk is Kézaiól (illetve annak forrásából) merít, amikor terjengősebben megismétli a fentebbi állítást, az »állítólag« (*prehibentur*) kitételrel együtt, tehát neki sem volt „saját értesülése a dologról”.

Várkonyi szerint: „Thuróczy János, Mátyás történetírója, helyreigazítja elődei tévedését; a *Chronica Hungarorum* (1488 előtt) előszavában említi a székelyeket, s fogalmazásából világos, hogy közvetlen, egykorú ismeret alapján ír: Thuróczy az első, aki valóban hitelt érdemlően tudósít a rovásírás létezéséről: »A mi időnkben is a nemzet egy része, amely az ország erdélyi tájain lakik, bizonyos jegyeket ró fára, s az efféle írásmóddal betűk gyanánt él.« Ő már az oláhokkal való kapcsolatot elveti, ehelyett a rovásírást szkítiai eredetűnek nevezi, s krónikája szövegében a következőket közli: »Ezek (ti. a székelyek) a szkíta betűket még nem felejtve el, őket nem tinta és papiros segítségével, hanem pálcákra metszés mesterségével, rovás módjára használják.»

Valamivel részletesebb Mátyás udvari történészének, Antonio Bonfininak a beszámolója (*Rerum Hungaricarum decades*, 1486–1495 közt): „Szkítiai betűik vannak, miket nem papírra írnak, hanem rö-

vid fadarabokra rónak; kevés jeggyel sok értelmet foglalnak egybe.” Mint Várkonyi helyesen megjegyzi: „A kevés jegy nyilván az összevont jelekre és a betűkihagyásokra vonatkozik – latin betűkre áttérve ugyanaz a szöveg sokkal több írásjegyre megy.” Ennek logikus a magyarázata is, hiszen az írásjegyek fába vésése, rovása meglehetősen körülményes munka, s az írnok igyekezett minél tömörebben, még érthető vagy feloldható rövidítéseket (ligatúrákat) alkalmazva rögzíteni mondanivalóját.

Az erdélyi származású Oláh Miklós, esztergomi érsek *Hungaria et Atila* (1536) című tanulmányában, feltehetően személyes tapasztalatai alapján a következőket jegyzi meg: (a székelyek) „erkölcsükre, szokásaikra és törvényeikre nézve a többi magyaroktól nagyon is különböznek. Lelkük gondolatának és mindennapi akarataknak kifejezésére, papiros és tinta vagy más nyelvek betűjegyeinek használata nélkül, fabotokra bizonyos jeleket rónak, melyek köztük valamit jelentenek; ezeket így beróva, barátaikhoz és szomszédaikhoz üzenet és levél gyanánt használják”.

S hogy végre egy székely embert is idézzünk, aki ráadásul magyarul fogalmazza meg állítását, következzen egy részlet Bencédi Székely István 1559-ben Krakóban kiadott munkájából: (*Chronica ez Vilagnac Yeles dolgairól*, 142b. levél): „meeg mostis különböznek á töb Magiaroktól, törüniekel es irasokal, kic Hunniabeli modra Szekel bötüuel eelneec mind é napiglan”.

Egy külföldi forrásra is hivatkozhatunk. A német Veit Goliel, I. Ferdinánd erdélyi hadainak titkára, 1550–1560 táján a következőket jegyezte fel a székelyekről: „nyelvük és viseletük magyar; írásukban saját jegyeket használnak, melyek közt egyesek egész szót vagy egész mondatot jelentenek”. Bonfini hasonlót állított, s ez arra enged következtetni, hogy a rovásírás – jóllehet végeredményben betűírás – helyenként szótagírásként vagy éppen ideográfiaként is funkcionált. Hogy ennek az írásnak a használata abban az időben – a XVI. században – mennyire volt általános vagy elterjedt, ahogy Várkonyi sejtetni engedi, az eldönthetetlen. Mindenesetre hitelt érdemlőnek látszik egy másik esztergomi érsek, az erdélyi viszonyokat jól ismerő Verancsics Antal (U 1573) megállapítása: „Erkölcseik nem egészen faragatlanok, de igaz, hogy megőrizték a szkítiai nyerseséget, és majdnem minden szokásukban, törvényükben és életmódjukban, a vallást kivéve, különböznek a magyaroktól, még nyelvükre nézve sem minden részben hasonlóak hozzájuk, minthogy a régiek módjára beszélnek. Betűk gyanánt bizonyos jeleket metszenek kockaformán négyszögletűvé faragott botokra, s a sort, mint a zsidók, egyiptomiak és törökök, jobbról balfelé vezetik; amelyekből (sorokból) egy vagy legfeljebb kettő, néhány pont hozzátétele által (ezek magánhangzókat jelentettek – L. T. megj.), a jegyek számához képest, jóval több értelmet ad. Hogy a hunok ezeket (a jeleket) használták, az ottlakók közt általánosan tudott dolog.”

A következő idézet szerzője Szamosközy István, aki előbb Bocskai István, majd Rákóczi Zsigmond fejedelem történetírója volt, s értékes művei egészen a XIX. század utolsó évtizedéig kéziratban maradtak. Életében – a latinos Stephanus Zamosius név alatt – csak egy kisebb műve jelent meg Erdély, illetve a régi Dácia kőfeliratairól és egyéb emlékeiről *Analecta lapidum vetustorum et nonnulorum in Dacia antiquitatum* címmel (Padova, 1593). Mint Várkonyi megjegyzi: „Szamosközy rendkívül tehetséges ember volt, nemcsak a történetírásban állt kora legelső színvonalán, hanem a régiségekhez, a felirattudományhoz (*epigraphia*) is értett, latinul és magyarul verselt, s ami számunkra ezúttal a legfontosabb: ismerte és gyakorolta a székely rovásírást. 1591–1593-ban Kovacsóczy Farkas, erdélyi kancellár megbízásából Olaszországban járt a padovai egyetemen tanuló Sombory Sándor társaságában, s ennek a látogatásnak gyümölcse fenti könyvének kiadása is. Utazása során nyilván meglátogatta a hírneves florenci Laurenziana-könyvtárat, s ott látta azt a régi rovásírásos, illetve *szkíta írásos* emléket, melyet a könyvében leír, miután előbb Erdélyről szólva, a szkíta írást ismertette.” Lássuk tehát, mit ír Szamosközy a székelyek rovásírásáról: „Fennmaradt ezeknél valamiféle honi írásmód, amely az ő szkíta eleiktől már sok századdal ezelőtt az utódoknak átadatott, s Keletről Európába hozva, ugyanott megtartatott. De ahogyan az ázsiaiak nyelvük különbözősége által az európaiaktól elütnek, éppúgy betűjeleik és írásmódjuk is mindenben eltér emezekétől. Mert míg az európaiak az ábécé figuráit jobbfelé vezetik, az ázsiaiak a magukéit balfelé, rák módjára rajzolják. E két írásmód közül az egyik vagy másik félét követik a többiek is az egész világon, származásuk szerint. Csupán a székelyek írása nem akarja ezeket a törvényeket utánozni. Ez ugyanis sem erről, sem amarról (az oldalról) nem kezdődik, mint a görög vagy a zsidó, hanem felül kezdvén a sort, lefelé irányuló betűkkel halad, és olyan ügyesen összevonásokban szöve, hogy igen kevéssel sok tartalmat fejez ki. Ennélfogva nem is mindig írástintával (írják), hanem hosszúkás és négyszögűre faragott kis fadarabokra kés hegyével, mintegy stílussal, róják a szoroson sorakozó betűket. A rovásírásnak ez a fajtája, ama régi betűjelekkel együtt, mindmáig fennmaradt közöttük. Ennek a betűrendnek teljes kötetre menő, nagyon régi példánya van meg ma is Firenzében, Etruria nagyhercegének könyvtárában, valóban csodálatos és Európában ismeretlen írásjelekkel; a könyv papirosa nem levél módjára, hanem csak az egyik oldalon van beírva: miért is, a papír finomsága miatt, minden betű áttetszik, úgyhogy a hátoldalon is nem kevésbé jól olvasható, mint az első oldalon.

A kötet nem a ma használatos lenpapírból, hanem nílusi papiruszból készült, sem íróvesszővel (calamus) nem íratott, hanem betűvel nyomtatott, s benne a lefelé menő sorok külön vonalakkal vannak az üresen hagyott közökben elválasztva. Nem csupán ezek az írásjelek, hanem az egész kódex is igen nagy régiségnek minden jelét viseli magán; úgyhogy az európaiak felhagyhatnak az ő nemrégiben feltalált nyomtatásuk dicsőítésével, miután ez a sok századdal ezelőtt, az itteni világrészben ismeretlen betűkkel nyomtatott könyv nyilván hirdeti, hogy e mesterségnek a szkíták voltak a feltalálói.”

A zavarbaejtően tájékozott és mindenre odafigyelő Várkonyi természetesen azonnal szóvá teszi Szamosközy két tévedését. A székely rovásírás nem felülről lefelé haladt, hanem általában jobbról balra, s furcsállja is Szamosközy kijelentését, elvégre „maga is írt rovásjegyekkel, mégpedig a rendes módon vízszintesen, jobbról balfelé; s ha látott rováspálcát, aminthogy bizonyára látnia kellett, csak vízszintesen tartva olvashatta”. Ámbátor mentséget is talál erre a tévedésre: „lehet talán, hogy a flórenci kódex nyomán a függőleges sor-rendet tartotta az eredetinek, a régi írásmódnak”. A másik tévedés a kódex anyagával és az írás eredetével kapcsolatos: nem nílusi papiruszra és szkíta betűkkel nyomtatott könyv volt, „hanem régi, finom papirosra nyomott, eredeti kínai kiadvány”. Természetesen izgalmas feladat lenne kideríteni, milyen úton került egy kínai nyomtatott könyv a XVI. században vagy azt megelőzően a firenzei könyvtárba, s mikor is keletkezett.

Ennyit tehát a hajdan élt krónikások és történetírók feljegyzéseiből, amelyek helyenként nagyon is egybecsengők, ezért az embernek olyan érzése van, mintha a későbbi szerzők a korábbi munkákból is idézgetnének. A székely rovásírás a XIX. század végén és a XX. század elején került ismét előtérbe, de ekkor már mint a tudományos érdeklődés tárgya és témája. Igaz, a XVIII. század második évtizedében a jeles magyarországi polihisztor, Bél Mátyás (1684–1749) egyik korai munkájában (*De vetere litteratura hunno-scythica*, Lipcse, 1718.) kísérletet tesz a *hunn-szkíta* (tehát a magyar) rovásírás tudományos vizsgálatára, s „felismeri” – vagy inkább a korábbi szerzők nyomán elfogadja – a szkíta és a magyar jelek rokonságát. Ez azért érdekes, mert az ótörök rovásírás első emlékeit, az ún. *szibériai feliratokat*, amelyekkel a székely rovásírás rokonságban áll, csak az 1720-as években fedezte fel J. F. Strahlenberg svéd katonatiszt, aki a poltavai csatában (1712-ben) esett orosz fogságba és ezt követően került Tobolszkba, ahol 13 esztendeig élt, és felsőbb engedéllyel kutatóutakat tehetett Szibéria nyugati vidékein. „Mikor aztán Nagy Péter cár 1720-ban közép-ázsiai expedíciót szereltetett fel – jegyzi meg Várkonyi –, Daniel Gottlieb Messerschmidt danzigi természettudós és Carl Schulmann svéd rajzoló társaságában rábukkant az Abakan melletti emlékekre, köztük az uibati feliratos kőre. Ezt Schulmann több más emlékekkel együtt lerajzolta. Strahlenberg hazatérve, francia nyelvű Abulgasi-fordításában (1726) adott először hírt felfedezéséről, majd német nyelvű beszámolójában (*Das nord- und östliche Theil von Europa und Asia*, Stockholm, 1730) közölte ezeket a rajzokat, s már ő hivatkozott Bél Mátyásnak ez idő tájt megjelent, *hunn-szkíta*, azaz magyar rovásírást tárgyaló művére, tehát fölismerte a szibériai s a magyar jelek rokonságát. Noha e művek nyomán a magyar rovásírásról egész kis irodalom keletkezett, a rokonság gondolatát nem aknázták ki, s az érdeklődés megmaradt kétirányúnak.”

A székely-magyar rovásírással foglalkozó munkákat lényegében két csoportba oszthatjuk. Az első csoportba azok tartoznak, amelyek szigorúan a tényekhez és a történelmi eseményekhez ragaszkodva törekednek tárgyilagos és tudományos következtetéseket levonni. A másik csoportba sorolható művek szerzői többnyire jóhiszemű, de önjelölt íráskutatók és -szakértők, akik eléggé sajátos módon igyekeznek magyarságszeretetüket kifejezni, amikor őseink egykori szálláshelyét és kultúráját olyan népekkel és emlékekkel hozzák kapcsolatba, amelyek ősiségük és titokzatosságuk folytán mindmáig kitüntetett figyelemben részesülnek a nemzetközi szakirodalomban is. Ezek a tudományosság *látszatát* keltő dolgozatok ugyanarról a tőről fakadnak, mint a régebben külföldön, s manapság már Magyarországon és az utódállamokban is egyre gyakrabban napvilágot látó – az ún. *délibábos nyelvészkedés* termékeinek tekinthető – munkák a sumer–magyar nyelvrokonságról vagy az ősmagyarok szoros közel-keleti kapcsolatairól. A székely-magyar rovásírás „tanulmányozásában” és újbóli „életrekeltésében”, illetve elsajátításának szorgalmazásában természetesen semmi kivetnivaló nincs, de azokban a kötetekben, amelyek ehhez útmutatást és segítséget kínálnak, rendszerint tudományosan nem igazolt vagy már korábban cáfolt érvelésekkel és elméletekkel találkozhatunk. Csak az utóbbi tíz esztendőben tucatnyi ilyen kötet látott napvilágot, s ezeknek már a címe is sokat mondó, pl.: *Mezopotámiai emlékek Magyarországon*, *A sumir-magyar nyelvazonosság bizonyítékai*, *Elméletem ősműveltségünkről*, *Az ősi magyar rovásírás az ókortól napjainkig*, *A magyar rovásírás és annak elsajátítási módja* stb. A szerzőket szándékosan nem említem, mert nem a név, hanem a szemléletmód az érdekes. Nem állítom, hogy az első csoportba sorolt munkák szerzői tévedhetetlenek és minden kérdést sikerült már tisztázniuk a székely-magyar rovásírás kapcsán, de érvelésüket és módszerüket hitelt érdemlőnek, mérvadónak tartom. Ezért a továbbiakban név szerint csak ezekre a szerzőkre és munkáikra, mindenekelőtt Sebestyén Gyula (*Rovás és rovásírás*, 1909, *A ma-*

gyar rovásírás hiteles emlékei, 1915) és Németh Gyula (*A magyar rovásírás*, 1934) könyveire és tanulmányaira, valamint Tipary László összefoglalójára (*Felsőszemeréd és rovásírásos emlékei*) hivatkozom.

A magyar rovásírás emlékei

Székely-magyar rovás-
ábécé

tartozó népek rovásírásával, az etruszkkal 49,4%-ot, míg a türkkal csak 28,6%-ot, igazolni látszik, hogy a magyarok a türköktől függetlenül jutottak a rovásírás birtokába.” Mint fentebb már jeleztem, nem kívánom „nevesíteni” az általam elfogadhatatlannak tartott állítások szerzőit, inkább bírálható módszerekre szeretnék rávilágítani. Az imént idézett szerző következő megállapítása sem bizonyítható: „A későbbiek folyamán a rovásjelekből alakultak ki a latin nagybetűk, ezért hasonlít nagy része ma is alakilag a székely-magyar rovásírás jeleihez. Mai latin betűs írásunk egyik őse tehát a székely-magyar rovásírás.”

A keletkezési idejét tekintve eddigi *legkorábbi magyar rovásírásos emlékünket* 1983 áprilisában egy Szarvas melletti avar temető feltárása során Juhász Irén, a helyi Tessedik Sámuel Múzeum régésze találta. A rovásjelek (számuk 60) egy juh lábszárcsontjából készült *tűtartóra* (méretei: 65 mm hosszú, 10 mm széles) voltak karcolva, de csak a mikroszkópos vizsgálat alapján lehetett egyértelműen különválasztani a valódi rovásokat és a csontanyagban kialakult repedéseket. A felirat keletkezésének idejét a szakértők a VIII. századra teszik. A szöveget többen is megpróbálták elolvasni és értelmezni, köztük Juhász Irén, Róna-Tas András, Vásáry István és Vékony Gábor is. Végeredményben türk és magyar nyelven egyaránt „értelmes” szöveg kihámozható a jelekből. Vékony Gábor pl. a következőképpen olvasta: *Üngür isznek imé vas tű/ ő tövedjen iszen, tű, tű / te rossz bele varrsz, fesesz, iljesz, el... Üngür ne edjen, üzz, eméssz őt én Istenem!* Ennek mai olvasata: „Üngür démon ellen legyen itt ez a vas tű / ő szúrja át a démont, tű, tű / te, aki a rosszat elvarrod, aki elbontasz, egybeöltögetsz, el... Üngür démon ne egyen meg (engem), üzd, eméssz (el) őt én Istenem!” Kérdés persze, hogy valóban ez a keresztény szemléletmódot is tükröző démonűző szöveg lenne a megfejtés.

Ebből az időből (némelyek szerint a szarvasi lelet keletkezését néhány évtizeddel megelőző korból) származik egy másik lelet is, az ún. *környei avar rovásfelirat*, amely egy íj forgórészét borító szarulemezen

található. A mindössze 15 jel végeredményben csak 4 különböző jel kombinációja, az egyik pl. hatszor ismétlődik. A kiváló magyar orientalista, Harmatta János megfejtése így hangzik: *Tegezt jobb oldalt fogj! Lőj! (Ellenséges sereget szórj szét)*. Vékony Gábor olvasata rövidebb, de tartalmilag nem sokban tér el: *te* (ezt az) *íjat lódd* (löved) *nyíllal ellen(e)*. Némelyek e lelet nyomán bizonyítottnak látják az avar és a magyar rovásjelek szoros kapcsolatát, de a túl kevés jel nem kínál megbízható támpontot egy ilyen megállapításhoz.

A következő lelet a Maros völgyében 1799-ben talált, 23 darab aranyedényt – tálakat, kancsókat, ivópotharakat – számláló *nagyszentmiklósi kincs*, amelynek 12 edényén késő avar kori rovásjeleket kalapáltak ki. A szakemberek egy része szerint honfoglalás kori vagy valamivel korábbi *magyar* ötvösmunkáról van szó, noha a feliratok kevés olyan elemet tartalmaznak, amelyek a magyar rovásírást jellemzik. Minden valószínűség szerint besenyő írásjelekről van szó. A szöveget mindeddig nem sikerült megfejteni.

A nagyszentmiklósi kincssel azonos korú lehet a *battonyai rovásírásos gyűrű* (átmérője: 24 mm, illetve 22 mm, tömege: 6,9 g, anyaga: valószínűleg aranyötvözet), amelyet egy lovas tömegsírban találtak 1910-ben. A 12 rovásjelből álló felirat betűinek és szövegének megfejtésével Csallány Dezső próbálkozott meg, de olvasata (*Dénes bég a kéb nép ura*) nem tűnik meggyőzőnek.

Már a középkorban, valamikor a XIV. században keletkezhetett az *esztergomi rovásírásos pecsétgyűrű* (átmérője: 21–22 mm), amelynek 6 jeléből 3 a magyar rovásírásban is előfordul, s a szövege akár *kaszásnak* is olvasható. Két további jel már latin betű – PM – és feltehetően egy név szignója lesz.

1963-ban kútásás közben leltek a Hódmezővásárhelyhez közeli Kenyereér-dűlőn arra a *rovásírásos gyűrűre*, amelyen 20 jel található, s közülük – Csallány Dezső szerint – 3 ligatúra, vagyis összevont jel. A gyűrű valószínűleg a XIV. század második felében keletkezett, anyaga arany és ezüst ötvözet, átmérője 21 mm, vastagsága kb. 1 mm. Mivel pecsétgyűrűről van szó, a jelek „negatívjai” vannak a felületre rávésve.

1984 nyarán Pécsen, a Jókai utcában egy átépítés során bukkant Kárpáti Gábor régész egy téglának nagyságú (7,6 cm magas, 6 cm széles), felül kissé sérült *rovásfeliratos címerpajzsra*, amelynek keletkezését a XIII. század végére, a XIV. század elejére teszik. A pajzsmezőt két átló négy részre osztja, s ebben 9 önálló jel és 4 ligatúra található, ami együtt 35 hangot jelöl, tehát a „jelmeztakarítás” 63%. A szöveg valószínű olvasata – Kukai Sándor építész nyomán – a következő: *Aba szentjei vagyunk, aki Eszter, Anna, Erzsébet*.

A sokáig „listavezetőnek” tartott *székelyderzsi feliratot* 1929-ben Balázs András, a Székelyudvarhelytől mintegy 25 kilométerre fekvő Székelyderzs unitárius esperese fedezte fel az unitárius templom gótikus ablaknyílásának egyik tégláján.

Az enlakai unitárius templom rovásfelirata

A felirat alatt egy dátum is szerepel – akkori stílusban írt arab számjegyekkel –, s ennek alapján a bejegyzés keletkezésének időpontja: 1431. A szöveg Németh Gyula olvasatában: *Miklós derzsi pap*, s mint Várkonyi Nándor megjegyzi: „még a téglá nedves állapotában vájták bele, azután kiégették”. Németh Gyula még nem ismerte a felirat keletkezésének pontos idejét, s elképzelhetőnek tartotta, hogy akár Árpád-kori is lehet. Várkonyi a továbbiakban kitér Pais Dezső olvasatára is, aki „a *pap* szót *apapap-nak* olvassa, minthogy a feliraton van egy harmadik *p* jel is, mégpedig függőleges vonással áthúzva. Szerinte az *apa-pap* az esperes szó megfelelője, illetve emennek eredeti jelentése *atya-pap*”. A legújabb olvasat Csallány Dezsőé: *Miklós kántor papatya*.

A keletkezés időrendjét tekintve a sorban következő rovásírásos emlékünkből az ún. *nikolsburgi ábécé*, amelyet a nikolsburgi, vagyis mikulovi Dietrichstein-könyvtár egyik, 1483-ban kiadott ősnyomtatványa őrizte meg. A könyvet ugyan papírra nyomtatták, de a rovásírásos ábécét egy pergamenlapra írták, és ezt minden bizonnyal a könyv bekötésekor illesztették a kötet végére, tehát – mint Várkonyi megjegyzi – „a nyomtatást óvó, úgynevezett szennylapként használták”. A feljegyzésnek címe is van: *Litterae Siculorum quas sculpunt vel cidunt in lignis* (A székelyek betűi, melyeket fadarabokra vésnek vagy metszenek). A rovásjelek fölé a latin betűs megfelelőt is odaírták, „a lap alján pedig héber ábécé látható, azonkívül héber számjelek, a hónapok nevei héberül latin betűkkel és latinul; közöttük a feljegyzés e részének latin címe (*A zsidók betűi és a hónapok*)”. Várkonyi Nándor így meséli el az értékes rováslelék váratlan felbukkanását és további sorsát: „A Dietrichstein-könyvtárat 1933-ban Luzernben elárverezték; Jakubovich Emil, a Nemzeti Múzeum akkori könyvtárigazgatója tudomást szerzett a feljegyzésről, s a pergamenlapot megszerezte a könyvtár kéziratára számára; ugyancsak ő részletesen tanulmányozta és ismertette. E szerint a két címszöveg és a latin hónapnevek írásmódja paleográfiai szempontból a XV. század közepére utal, vagyis a pergamenlap régibb az ősnyomtatványnál, amelyhez hozzákötötték.”

A nikolsburgi ábécé mindenekelőtt azért jelentős, mert egyértelműen tisztázza a 35 egyszerű és a 11 összetett (összesen 46) rovásjel és a latin betűk viszonyát. Ezek a következők: *a, eb, ecz, encz, eczk, eczech, encz-ench, ed, and, ey, e, f, egh, eg, eng, athy, echech, eh, i, ac, vnc, l, ely, m, en, eny, nye, o, ep, emp, ek, r, s-e ch, eth, enth, v, ew, ee, w, s, ez, ezt, e t, tpr[us], [us]*. Érdekes, hogy az *ő* hangot jelölő rovás hiányzik a felsorolásból, ennek első felbukkanásáról a későbbiekben lesz szó. Az ábécé egyébként jobbról balra halad, ahogy általában a rovásírásos szövegek. Mint Várkonyi Nándor megállapítja: „Ebből az ábécéből láthatjuk, (de máshonnan is tudjuk), hogy a régi magyarok a mássalhangzók nevét eléjük tett e betűvel formálták, mint ma is az *f, l, m, n, s, (ef, el, em, en, es)* betűknél tesszük. A fenti ábécé végén álló *tpr[us], [us]* betű valamiféle konvencionális jel lehet.” Érdekes, de aligha megválaszolható kérdés, hogy mikor és hogyan került ez a rovásírásos ábécé Mikulovba, a Dietrichstein-könyvtárba. Típarny László elképzelhetőnek tartja, hogy a prágai egyetemen tanuló és a huszitizmus hatása alá került magyar diákok készítették és terjesztették cseh- és morvaországi elvbarátaik között.

A rovásírás legjelentősebb és legbővebb emléke az ún. *Marsigli-féle naptár*. Ez egy eredeti székely, botrányos naptár másolata; a rovásbotot Luigi Ferdinando Marsigli (1658–1730), osztrák szolgálatban álló olasz (bolognai) hadmérnök gyűjtötte Erdélyben 1690 körül, ő másoltatta és fordította le olasz magyarázatokkal, s aztán elküldte otthoni gyűjteményébe. Lapozzuk fel ismét Várkonyi Nándor könyvét: „Marsigli francia nyelvű emlékiratait s minden egyéb feljegyzését a bolognai egyetemi könyvtár őrzi; ezek kéziratban maradtak, csupán emlékiratait adta ki Giovanni Fantuzzi olasz átdolgozásban. Az átdolgozást Beliczay Jónás ismertette az Akadémia számára, s ebben bukkan rá Sebestyén Gyula a rovásnaptár nyomára. Fantuzzi ugyanis ezt írja Marsigliéről: »Ugyanezen időben (ti. mikor Magyarországon járt) a maga művelésének céljából különféle kutatásokat és megfigyeléseket végzett ama nyelvről, amelylyel a Székelyföld régi lakosai, a szkíták élnek, és fölfedezett és megszerzett egy fadarabot, amely a mozgó ünnepek naptárát tüntette fel ama föld első keresztényeinek használatára.« Sebestyén ekkor felkérte a Bolognában kutató Thaly Kálmánt és Veress Endrét, hogy nyomozzanak Marsigli hagyatékában. Az eredmény, amelyről Veress 1906-ban számolt be, a naptármásolat teljes szövegének fellelése volt. Sebestyén lefényképeztette, feldolgoztatta s kiadta *A magyar rovásírás hiteles emlékei* című könyvében (1915). (...) Marsigli Buda és Belgrád visszafoglalása után részt vett a háború befejező hadműveleteiben, s főként Erdélyben működött. A hadjárat után azt a megbízást kapta, hogy a Moldvába és a Havasalföldre

vezető szorosokat erősítse meg. Élénk szellemű, tudni vágyó ember lehetett, mert nem sajnálta a fáradságot, hogy a Székelyföld lakóival, nyelvükkel megismerkedjék. Így jutott a kérdéses rováspálca birtokába, feljegyzései szerint maga is foglalkozott vele, s többé-kevésbé hozzáértő emberekkel leíratta. Hogy kik voltak ezek (valószínűleg hárman is), nem lehet megállapítani. Az irat 9 levélre terjed, de a levelek hátoldalán csak rövid megjegyzések vannak, a szöveg a 9 rektó-oldalon foglal helyet. A címlap szövege Marsigliának saját keze írása: *Mutatvány a nyelvről, amellyel a Székelyföld régi lakosai, a szkíták élnek, fadarabra róva, mely feltüntette a mozgó ünnepek naptárát azok számára, akik elsőnek tértek a katolikus hitre, s amelyet én arról a fadarabbról átvettem és elküldtem gyűjteményembe Olaszországba, amikor elzártam Erdély szorosait.* Marsigli egy dologban tévedett: a naptár nem a mozgó, hanem éppen az álló ünnepeket sorolja fel.”

Az eredeti rovásbot hossza kb. 130–150 cm lehetett, vastagsága pedig 3 cm. A rovás emléket Németh Gyula segítségével mutatjuk be: „Marsigli előtt egy fára rovott, a nem mozgó (!) ünnepeket és a névnapokat feltüntető naptár volt. Ezt a naptárt 9 levélen írta le, amelyek a kéziratban 669–689 számozással vannak ellátva. (...) A 671. lapon a rovásírás ábécéjét látjuk a betűk latin átírásával. Az ábécé 38 jelből áll, ebből 31 egyszerű, 7 összetett. (...) A 673., 675., 683. lapokon a szentek és az ünnepek nevei vannak felsorolva úgy, amint a naptárban egymás után következnek (...), a nevek felett pontokat találunk, amelyek azt jelölik, hogy hány nap választja el az illető szent napjától. Minden lapon két sor van rovásírással írva; a rovásírással írt sorok alatt egy másik sor található ügyetlen magyar átírással, azután egy harmadik sor következik, amely a latin magyarozatot tartalmazza. A feljegyzések rovatai előre meg vannak vonalozva. – A 679., 681., 685. lapokon nevek és egyéb feljegyzések találhatók a bibliai történetből átírással és fordítással, éppen úgy, mint a naptári részben. A 689. lapon majdnem két teljes sor rovásírás található, de mindössze három szó van átírva és lefordítva; ez a lap nagyon hibásan van írva és nem mindenütt világos; az átírt és lefordított három szó kivételével mind a két sor át van húzva, de a betűk mégis olvashatók. A 685. lapon csupán két név van. – A 669–70. és 671–72. lapok kivételével mindenik lap hátsó oldalán egy-egy rövid feljegyzés olvasható [olaszul]: *A bot első oldalán –, A második oldalán –, Ez a harmadik oldal –, Negyedik oldal* stb. Ezeknek a feljegyzéseknek alapján megállapítható, hogy a naptár első és második része a rovásbot egy oldalán, a harmadik és negyedik része pedig egy másik oldalán volt található. A harmadik oldalon a bibliai történetből való nevek voltak, a negyediken pedig vegyes feljegyzések és talán az ábécé. A székely rovásnaptárral kapcsolatban több filológiai kérdés vár még megoldásra. Amint említettem, vannak olyan részei, amelyeket idáig nem sikerült elolvasni. Az emlék leírása nem Marsigli kezétől származik, sőt még csak nem is egy kéztől. Ki segített Marsiglinek a megfejtésnél? A segítség nem volt egészen járatlan a székely írás értelmezésében, de nagyon sajtáságos hibákat követett el. Így például a latin [betűs] átírásban a mássalhangzók jelei elé egy felesleges e-t függesztett, pl. *püspök* helyett *epüesepök-et* írt. [Várkonyi megjegyzése: Vagyis a mássalhangzók régi, e-vel mondott neveit írta le; vö. nikolsburgi ábécé.] A kéziratban sajtáságos kiegészítések és javítások észlelhetők, amint a facsimiléből látszik, egy második (harmadik?) kéztől. Ezeknek a bejegyzéseknek szerzője az írást későbbi fejlődési fokán ismerte; a rovásnaptárban például (hibásan) *tizenk(z)e* apostolok volt olvasható; ezt a hibás bejegyzést a javító *tizenkét apastalak-ra* javította ki, ligatúrák nélkül és az összes magánhangzók feltüntetésével.”

Ami a naptár keletkezésének időpontját illeti, alighanem Németh Gyulának van igaza, aki szerint a XV. század második feléből származik; sőt, minden bizonnyal 1450 után készült, mert Szienai Szent Bernát ünnepe is szerepel a naptárban, s őt 1450-ben avatták szentté.

Várkonyi Nándor úgy véli: „ez a Mátyás király korából származó naptár nyelvtörténeti szempontból is becses; nagyszámú régies formájú, székelyes hangzású keresztnevei és ünnepnevei a laikus képzeletét is megkapják: Emreh, Durutya, Gyergy, Estván, Ozsvált, Diénezs, Piriska, Ábrán, Margita, Lürinc, Zsufia, Bortalán – aztán: Bódogasszony, Köskaarácson, Sölvester, Urszine, Szentkereszt, Gyümölcstó, Mencent (Mindszent) stb. Végre is a naptár igen szükséges, sőt nélkülözhetetlen a nép mindennapi életében, s Marsigli botja is kétségkívül népi használatra készült. Egyáltalán nem lehetetlen, hogy sok hasonló előzte meg, s hogy a székelyek közt az a hagyomány fűződött a rovásnaptárakhoz, amit erdélyi ismerősei Marsiglivel is közöltek, hogy ti. már azok számára is készítettek ilyeneket, *akik elsőnek tértek a katolikus hitre*”.

A következő két rovásírással emlékeztetünk a felvidéki vonatkozásra: Léva és Ipolyság között fekvő *Felsőszemerédhez* kapcsolódik. 1968-ban Mayer Mária egyetemi hallgató a helyi római katolikus templom késő gótikus portálján egy furcsa jelekből álló feliratra figyelt fel, s erre felhívta Püspöki Nagy Péter történész (ak-

koriban még szintén diák) figyelmét is, aki egy *fénykép alapján* megállapította, hogy egy *rovásírásos szövegről* van szó, majd meg is fejtette azt. A szóban forgó települést először 1276-ban említi egy okirat *Zemered* néven, amely a XV. században vált ketté (*Felsew Zemered, Also Zemered*), s ebben az időben már egyházas hely volt, név szerint is ismert plébánosokkal (pl. Paulus, Ladislaus, Emericus), s a korabeli dokumentumok természetesen a birtokosok (pl.: Kóváry, Szalatnay, Szoby, Lossonczy, Kenderesi, Tarcsányi) és számos (jobbágy)család (pl. Kowach, Fedemes, Fabry, Thot, Warga, Thotjanus stb.) nevét is tartalmazzák. Tipary László helytörténeti kutatásai – és az 1960-as évek második felében a felsőszermerédi templom felújításakor szerzett személyes tapasztalatai – alapján arra a felismerésre jutott, hogy a templomot nem 1482-ben építették (mint azt Püspöki Nagy Péter az *Irodalmi Szemle* 1968/8-as számában megjelent tanulmányában írja), hanem jóval korábban és több szakaszban, valószínűleg még a XIII. és/vagy a XIV. században, s 1482-ben csupán azt a 10 m hosszú és 8 m széles részt építették a már meglévő épülethez, amelynek déli oldalfalában volt a 9 rovásjeltől álló feliratot őrző ajtó is. Az említett évszámot (arab számjegyekkel) maga a rovásírásos felirat tartalmazza, tehát nyilván ekkor történt az átépítés. Az írásról Püspöki Nagy Péter (1968-ban) a következőket állapítja meg: „A felsőszermerédi felirat egyben a magyar rovásírás máig ismert legrégebb, első biztosan datálható, eredeti helyén sértetlen állapotban fennmaradt epigráfiai emléke.” Időközben kiderült, hogy a már említett székelyderzsi rovás-emlék 1431-ben keletkezett (addig csak megközelítő pontossággal tudták időben behatárolni), így a felsőszermerédi rovásfelirat „csupán” a második a sorban. A három önálló részből álló rovásírású (és nem az általánosan megszokott jobbról balra, hanem balról jobbra haladó) szöveg megfejtése így hangzik (a nagybetűk megtalálhatók a feliratban, a kisbetűk viszont nem): *KÚRaKó JÁNoS MeSTeR*. (A teljes felirat olvasata: 1482 KÚRAKÓ JÁNOS MESTER.) Püspöki Nagy Péter a felsőszermerédi felirat – korábbi rovás-emlékeket felülmúló – jelentőségét abban látja, hogy „új szemléletnek nyit utat: a rovásírás nemcsak a székely-magyarok nemzeti kincse, hanem az egész magyarság ősi kulturális hagyatéka, amely két mederben fejlődött tovább: a Duna-medencében és a Székelyföldön. A rovásírást tehát méltán megilleti a néhány évtizede általánosan használt *magyar rovásírás* név”. Az utolsó mondattal lényegében egyetértve mégis azt kell mondanom, hogy a rovásírás inkább *elterjedt* a Székelyföldről máshova is, és nem két mederben fejlődött.

De térjünk vissza a felsőszermerédi templomba, amely egy másik rovásfeliratot is rejtett. Ezt a szöveget Tipary László fejtette meg, aki így számol be a felirat megtalálásáról: „Tizenkilenc év telt el 1968, az első felirat megfejtése óta, mire a második felirat előkerült. 1987 őszén javították a templom fából készült tetőszerkezetét. Lebontották a szarufákat, s a rájuk erősített fémkeresztet is levették. Az ott dolgozók igyekeztek megtisztítani a korróziótól, hogy aztán átfestve helyezték vissza a már új szarufákra. Tisztogatás közben vették észre, hogy valamilyen jelek vannak belevésve. Snírer Jánosnak feltűnt, hogy ezek a jelek nem lehetnek sablonos ornamentumok, hiszen más alakúak. Kezébe vette őket, s tudatos és alapos tisztogatásuk során arra a felismerésre jutott, hogy valamilyen feliratról lehet szó. Mivel a korábban megfejtett feliratot már ismerte, gondosan megtisztította, majd lemásolta a kereszt függőleges szárán található jeleket. A keresztet aztán átfestették és visszahelyezték korábbi helyére. Felirata szabad szemmel alig látható, még kevésbé olvasható. Létezésére Szabó József hívta fel a figyelmemet.” A második felirat „más technikával” készült, mint a kőbe vésett és 1968-ban megfejtett első felirat. Mint Tipary írja: „anyaga fém, egy acélból készült kereszt. Írójának tehát először papíron vagy fán kellett elkészítenie a felirat mintáját, s azt egy kovácsműhelyben a felhevített fémbe belevésni, illetve acélvágókkal beleütni”. Maga a felirat 7 jeltől és 14 nagyobb, valamint 9 kisebb pontból áll és felismerhetők bennük „a magyar rovásábécé egyes betűi, hol magányosan, hol összevonva. Megfejtésüket az is nehezítette, hogy az egyes betűk és ligatúrák között pontok vannak. Négy esetben egy pont, egy esetben kettő, egy esetben négy, egyben pedig öt pont”. Tipary a pontokat eleinte csak díszítésnek vagy a megfejtést nehezítő *félrevezetésnek* vélte. Az is zavarónak bizonyult, hogy a másik felirattal ellentétben itt a szöveg jobbról balra haladt, ami csak később vált nyilvánvalóvá. Végül kiderült, hogy a 7 jel közül csupán 2 jelöl önálló hangot, a további 5 jel ligatúra. Az egyes lépések leírása megtalálható Tipary könyvében, ezért csak a megfejtést közlöm: *Szentséges hely, szerény, dicsér e felírás*; mai olvasatban: *Szerény szent hely* (a templom), *melyet e felirat dicsér*. A nagyobb pontok szerepét néhány évvel később, 1993-ban vélte tisztázni, miután arra a következtetésre jutott, hogy nem díszítőelemekről, hanem számokról lehet szó, s voltaképpen a felirat készítésének időpontját adják meg (1482). További pontok is felismerhetők némely rovásjelek szárainak végénél, összesen (2 + 4) + 3 pont, s ebből – feltehetően – a hónap és a nap olvasható ki, tehát a felirat készítésének valószínű dátuma: 1482. június 3. Ez az érvelés logikusnak tűnik, de nem oszlatja el a kételyeket, hiszen az évszám megfejtése kapcsán Tipary is elismeri, hogy az első felirat évszámából indult ki, tehát a jelek közötti pontokat ennek ismeretében csoportosította, illetve adta össze, míg a hónap és a nap esetében feltételezte, hogy előbb a hónapnak, majd a napnak kell következnie, de

az idő tájt éppenséggel fordított sorrendet is használhattak, tehát akár március 6-át is elképzelve. S még egy tény, amely a pontokat illetően óvatosságra int: egyetlen más rovásírásos emlékünkből sem szerepelnek számok másként, csakis arab számjegyekkel jelölve. Az még megfejtésre vár, hogy az első feliratban szereplő Kúrákó János mester (akiről Püspöki Nagy Péter azt állítja, hogy „olyan iskola képviselője volt, amelynek hagyományai a XIV. század első felébe nyúlnak vissza” és aki „vidéki mester léteére nem volt a megcsontosodott hagyomány makacs követője, hanem a kor színvonalán állott”, tudott-e a másik feliratról, illetve volt-e köze hozzá.

A következő rovásémlék is templomfelirat, mégpedig az erdélyi Homoródkarácsonfalváról, amelynek – később unitáriussá lett – templomát a XIII–XIV. század fordulóján építették, tornyát pedig 1495-ben fejezték be. Mivel 1944 júliusában Szőke István egyetemi hallgató a feliratot a templomtorny második emeletén, egy domború szemöldökkőre vésvé találta, feltételezik, hogy az írás is 1495-ben keletkezett. A meglehetősen rossz állapotban fennmaradt szöveget többen is megpróbálták elolvasni, de egyik olvasat sem meggyőző, ezért nem is idézem.

Időrendben a következő emlék 1501-ből való és *csíkszentkirályi felirat* néven tartják számon. Sokáig a csíkszentmihályi templom feliratának tartották, „de Németh Gyula helyreigazította a tévedést – jegyzi meg Várkonyi. – Ugyanis a felirat megsemmisült a templom restaurálásakor, de szerencsére Szilágyi Sámuel 1749-ben lemásolta, és megküldötte a székely származású Horváth Benedeknek Bécsbe; emez pedig Dezsericzky Ince történetírónak továbbította, aki 1753-ban ki is adta *De initiis ac majoribus Hungarorum* (A magyarok származása és ősei) című munkájában. A felíratra már Kunitz Ferenc kolozsvári tanár felhívta a figyelmet 1753-ban megjelent *Dacica Siculia* című könyvében, s így érthető, hogy még egy, 1751-ből származó másolata maradt reánk, melyet a marosvásárhelyi Teleki Könyvtár őriz, de amely nyomtatásban nem jelent meg. Szilágyi Sámuel másolatát Dezsericzky után többször újra leírták és kiadták, a megfejtésekkel együtt. Ez meglehetősen ügyel-bajjal járt, mert a felirat maga is a lemásoláskor már el volt torzítva, s helyre kellett igazítani, valamint megcáfolni a feltevést, hogy a XVIII. század közepéről származó hamisítvány; végül félretolni néhány szántszándékos hamisítást. A helyes olvasat végül is ez: *urnaꝯ születetétıl fogvan irnaꝯ ezerötszázegy esztendőbe Mátyás János Estyán kovács csináltáq Mátyásmester Gergelymester csináltáq.*” E szerint a felíratban – akárcsak Felsőszemeréden – a templomon dolgozó mesterek örökítették meg a nevüket és munkájuk idejét.

A következő rovásémlékünk a *konstantinápolyi felirat*, amely 1515-ből származik, de a csíkszentkirályi felíratéhoz hasonlóan ez is csak másolatban maradt ránk, mert az épület, amelynek a falába eredetileg bevették, a XIX. században (1865-ben) a tűz martalékává vált. Lemásolója a Fuggerek s a velük rokon Thurzók magyarországi bányáinak vezetője, a csehországi Mostban született Dernschwam János volt, aki Verancsics Antal, Zay Ferenc és a flamand Anghier Ghislain van Busbecq társaságában 1553–1555-ben egy magyar követséggel járt Konstantinápolyban, s utazásairól naplót vezetett. Ebbe másolta bele a *jól olvasható* felíratot is, amelyet a követi szállás (tkp. karavánszeráj) *istállójának falában, egy márványkőre vésvé* talált. Naplóját, amely egyben becses történeti forrás is, többször lemásolták (a rovásfelírat egyik másolata 1913-ban, a Fuggerek levéltárából került elő, s ekkor vált közismertté), nyomtatásban azonban csak 1923-ban jelent meg Franz Babinger würzburgi tudós jóvoltából (*Tagebuch einer Reise nach Konstantinopel und Kleinasien, 1553/55 – Egy konstantinápolyi és kis-ázsiai utazás naplója*). Ő küldte el Koppenhágába a rejtélyes felírat fényképét a sok nyelvet beszélő és magyarul is tudó Vilhelm Thomsen dán tudósaknak, aki felismerte, hogy magyar rovásírásról van szó és a szöveget jobbra meg is fejtette. „A teljesebb megfejtés Sebestyén Gyula műve – jegyzi meg Várkonyi –, kiegészítette Thomsen munkáját, és helyreigazította Babinger tévedéseit. Az ő tévedéseit viszont Pais Dezső, Zsinka Ferenc és Németh Gyula helyesbítették.”

A rovásfelírat valószínű olvasata így hangzik (a kisbetűk nem találhatók meg az eredeti szövegben):
eZeR ÖCÁZ TIZeNÖT eSZTeNDÖBeN IRTáQ eSZT LÁSZLÓ KIRÁLY ÖT KeVeTéT VÁRATTáQ ITt BILAJI BaRLABÁS KeTtő eSZTeNDeJIQ ITt VALT NEM TÓN CSÁSZÁR. KeTeJI SZéQeL TaMÁS IRTÁN eSZT SZeLiMBÖQ CSÁSZÁR ITtTéBeN SZÁZ LÓVAL.

A megfejtett szövegből kihámozható, hogy Bilai (vagy: Bélai) Barnabást, II. Ulászló követét és társait, akik 1512-ben érkeztek Konstantinápolyba, Szelim szultán már harmadik éve („kettő esztendejiq”) visszatartotta. Egyik követtársa, Keteji Székely Tamás 1515-ben az Elcsi-hán, vagyis a Követek háza istállójának külső falára feljegyzést vésett, és ezt másolta naplójába negyven évvel később az oszmán fővárosban tartózkodó Dernschwam a következő magyarázat kíséretében: „Ötven esztendővel ezelőtt e karavánszeráj helyén egy szép görög templom állt, melyet a már említett Ali pasa karavánszerájjá változtatott és leromboltatta a régi, szép, nagyszerű épületeket, s azok alapjain építette fel a szerájt, nemkülönben az átellenben fekvő mecsetet. Barbár, állati szokásukhoz híven egyetlen régiséget sem hagytak meg. Ahol imitt-amott régi római oszlopok akadnak, azokat a keresztény ember meg sem közelítheti, hogy elolvassa vagy leírja. Ugyanis a leghaszontalanabb, legsemmirekellőbb török (legyen bár böszörmény vagy mameluk, vagyis hitehagyott keresztény) botjával – melyet poroszlók szokása szerint mindig kezében hord – reá mért ütlegekkel elűzheti.”

Várkonyi különösnek tartja, hogy „Verancsics Antal, noha Erdélyben otthonos volt, s maga is írt a rovasírásról, nem ismerte föl e *szkíta* betűket. Nem valószínű, hogy ne látta volna őket, mert hiszen Dernschwam azt írja róluk, hogy »mindenki előtt ismeretlenek«, s a *mindenkin* elsősorban nyilván környezetének tagjait kell értenünk. Így tehát rejtve maradt az írás értelme és eredete – Babinger felfedezéséig. Ekkor viszont kiderült, hogy a feliratot a szabállyal ellentétben, balról jobbra haladva véste a felrovó, tán mert el akarta rejteni a szövegbe szőtt panaszát; kiderült még, hogy néhány hibát ejtett benne, s végül, hogy Dernschwam másolata sem teljesen pontos. A homályt nem sikerült mindenütt kiküszöbölni, ezért a hű átírás sem világos”. Keteji Székely Tamás feljegyzése azért is érdekes, mert – a *Marsigli-féle naptár* mellett – először szerepel benne az *ö* (*o*) hang rovásjele (a nikolsburgi ábécéből még hiányzik).

Az időrendben következő – 5 önálló jelből és 1 ligatúrából álló, 9 cm x 3,5 cm nagyságú felületet kitöltő – rovásemléket, a *bögözi református templom* – legnagyobb valószínűséggel 1530 táján keletkezett – *feliratát* Szigethy Béla fedezte fel 1930-ban. A feljegyzések szerint a templom az 1300-as években épült, és 200 évvel később, valamikor az 1530-as éveket követően a protestánsok birtokába került, amikor is a freskókat bevakolták. A XX. század elején azonban ismét láthatóvá tették őket, s ekkor kiderült, hogy egy részüket még 1480–1530 között megújították. Várkonyi Nándor ezzel kapcsolatosan megjegyzi: „Szigethy észrevette, hogy ezek közt a Krisztus képét körülvevő mandoria (dicsfény) alsó részén vörös krétával írt rovásjelek vannak. Meg is fejtette, az írás csupán két szóból áll, illetve egy névből: *Atyai Están*. Atya nevű község csakugyan van Udvarhely megyében, s egy oklevél 1536-ban Udvarhelyt Atyai (Balási) István nevű embert említ. Minthogy a templom építési adatai ekképp egybevágnak a földrajzi és az okleveles adatokkal, a felirat 1530 tájára tehető. A szöveget illetően némi vita támadt, vajon nem Atyaistennek olvasandó-e, de ezt a jegyek nem támasztják alá, s ellene mond a tény is, hogy Jézus fiúisten volt, nem atya. A vitában Jakubovich Emil és Eckhardt Sándor vettek részt, s végül is megegyeztek Szigethy olvasatában.”

Már szó volt *Szamosközy Istvánról*, aki maga is gyakorlottan írt a rovásjelekkel. Az általa jegyzett két ilyen szövegében e jeleket tulajdonképpen titkosírásként használta. Mivel Szamosközy eredeti rovásemlékek nyomán dolgozott, így továbbadta a jelek írásmódját, alakját és használatát, ezért ezeket a feljegyzéseit is besorolhatjuk rovásemlékeink közé. „Az egyiket 1587-ben írta rendes, latin betűs feljegyzése szövegébe iktatva – jegyzi meg Várkonyi –, mert igen sértő hírt tartalmaz Báthory Zsigmond fejedelem anyjáról; három sort ki is törölt belőle, de ezeket Sebestyén, Jakubovich és Fejérpataky kibetűzték (a dőlt betűs szavak rovásírásosak): »Beszterczere irt volt Lengel kiraly titkon, hogy *Gyálfinak* el essék az fejet, azért hogy azzal kerkedett volna, hogy Bátori *Zsigmondnak az anniával* (törölve: *az annyawal hált*) volna. (Törölve: Kendi István ugy beszélte hogy... forti uxori debitam reddere (?) *Gyálfin* his dixerit *aszoniodis fel tartaná énnekem* es osztán feleségenek (?) adta volna ki.)«.

Másik irata szintén ilyen kevert-betűs jegyű szöveg: Rudolf császár ellen írt latin nyelvű disztichonos vers (1604). Izzó magyar érzés, az államférfi és a történetíró felháborodása fűti a gyűlöletes zsarnok s az ország elvesztője ellen. A rovásírásos szavak is latin nyelvűek, s balról jobbra haladnak. A verset Rédey Tivadar az eredeti versmértékben lefordította Sebestyén számára, s ezt itt közöljük, ismét a rovásírásnak megfelelő részeket:

Rudolf császárra.

A császárságnak növelése, *Rudolf*, a te műved,
 Érte az Augustus büszke nevét nyered el.
 Tudn'illik növeléd biradalmad *vészтели haddal*
S inség, vér; dögvész által a népedet is.
 A magyarok földjét ellepted *beste gazokkal*
S dögletes rablók rejteke Dácia most.
 Nem tudom, ily sokaság a javakból mennyit emészt föl,
 Ámde tudom, Prágád gazdagítod pazarul.
Otthoni fajtádat gyarapítani szerte harácsolsz,
 S mind, ami *bőrt lenyúzol*, sarc fejiben fizeted.
 Merthogy az udvarodon *császárfiu*, Tindaridáknak
 Serege, meg *élődő szajha* is annyi henyél,
 Nincs a sok ágba folyó Isternek ilyen sok az ága,
 Bővizü Nilus sem ágazik annyi felé.
 Uccu, *Rudolf*, *gyarapits* csak e *fattyak* kedvire minket,
 Büszke dicsőségnek hogy sose légy szükiben.”

A következő rovásemlék is eredetileg azzal a szándékkal készült, hogy megőrizze ezt az ősinek tartott magyar írásmódot, illetve hogy okulásul – mintegy tankönyvként – szolgáljon az utódok számára. Az 1598-ban latinul íródott könyvecske – mint Várkonyi megállapítja – „az akkori idők didaktikai modorában kérdésekre és feleletekre osztva, s valószínűleg a külföldiek számára ismertetésül is” készült. Szerzője a feltehetően erdélyi születésű Telegdi János, akiről ennél többet nemigen tudunk. Könyvéhez Baranyai Decsi János, a marosvásárhelyi református főiskola hírneves tanára írt előszót – humanista szokás szerint a szerzőhöz intézett levél formájában. Ebben olvashatjuk: „a dolgot méltónak tartom arra, hogy ne csak a mi népünk, hanem a külföldi nemzetek is megismerjék”. Sokáig úgy hitték, hogy ez a munka Leidenben nyomtatásban is megjelent, de Sebestyén Gyula hiába kutatott nyomtatott példány után, egyet sem sikerült találnia, csak kéziratos másolatok ismeretesek. Várkonyi Nándor szerint „a teljes szövegű másolatok közül legbecsesebb a fogarasi 1671-ből és a giesseni 1709–14-ből, továbbá a hamburgi és a marosvásárhelyi, de fennmaradt néhány kisebb átvétel is belőle. Az eredetihez leghívebb a giesseni másolat, melynek rövidített címe: *Rudimenta priscae Hunnorum linguae, brevibus questionibus ac responsibus illustrata* stb.; teljes magyar címszövege: *Elemi a hunok régi nyelvének rövid kérdésekben és feleletekben összefoglalva Telegdi János munkája és tanulmánya által. Most pedig tisztelendő és nagytekintetű Dietericus Conrádnak, a szent hittudományok doktorának, az ulmi egyház szuperintendensének tiszteletére lemásoltatott Szanchi M. László magyar által.* De tudni kell, hogy ez a másolat nem Szanchi saját eredeti másolata, hanem másolat másolata: az ő példányáról írta le egy sem magyarul nem tudó, sem a rovásírást nem ismerő német ember. Innen ered számos elírása, a rovásjelek nemegyszer elrajzolt (pontatlan) alakja stb. De mindenesetre megismerjük belőle az eredeti munkát: hat lapon közli Baranyai Decsi levelét, a rovásírás ábécéjét, magyarázza a betűk kiejtését és az írás szabályait; kifejti, hogy a magyar ábécé egyszerűbben jelöli a hangokat, mint a latin írás; végül bemutatja a *Miatyánkot* és a *Hiszekegyet* magyar rovásírással. Jellemző azonban, hogy már sem Telegdi, sem későbbi másolói meg sem említik az írás farovásos eredetét. Minthogy pedig a mű csupán másolatokban áll rendelkezésünkre, ezeknek egybevetéséből kellett rekonstruálni Telegdi eredeti, hű ábécéjét. Ez alapon Németh Gyula végül megállapítja, hogy a *Rudimenta* a rovásírás egy későbbi fejlődési fokát mutatja már, s a tollal írás technikája a másolatokban, de lehet, hogy az eredetiben is erősen érvényesült”.

Noha Telegdi munkájához nem mérhető, de ugyancsak didaktikai célokat szolgáló, a rovásírás tudatos terjesztését célzó rovásemlék több is fennmaradt a XVII. és a XVIII. századból. Említsük meg ezek közül a *gyulafehérvári református kollégium ábécéjét*, amelyet a kollégium 1655-ben kiadott évkönyvébe másolt be valaki egy írásmutatvánnyal kiegészítve. A bejegyzésre Herepei János figyelt fel a XIX. század elején. Valószínűleg Telegdi *Rudimentájának* nyomán készült (1679-ben) Szentiványi Dániel kolozsvári református lelkész rovásírással írt betűsora is, amelyet *Antique hunnorum litera* című munkájában adott közre. Az idő múlásával fokozatosan módosultak (olykor torzultak is) a rovásjelek, ami érthető, hiszen az alkalmi lejegyzők vagy másolók saját „kézírásuk lenyomatát” is otthagyták a rovásjeleken. Ekkorra a rovásírás ismerete már jobbára kikopott a szélesebb rétegek tudatából, ezért is érdekes az az 1786. május 15-i keltezésű rovásírással írt bejegyzés, amelyet a Bihar megyei Furta község református egy-

házának anyakönyve őriz. Ez a következő: *Török István fia K. A. / Prédikátor: Szentesi György / Török István lánya K. A. / Leányának tanítója: Nagy Ferenc*. A kutatók számos további rovásírásos bejegyzést, ábécét találtak, ezek felsorolását mellőzném. Egy írásmutatványról, Kájoni János ferences rendi szerzetes 1673-ban keletkezett *székely ábécéjéről* azonban érdemes részletesebben is szólni, hiszen nem elégedett meg a már ismert rovás emlékekkel (Telegdi *Rudimentáival* és a régebbi kútfőkkel), hanem ismeretlen források és népi hagyományok után is kutatott. Várkonyi Nándor szerint Kájoni „igen öntudatos székely ember volt, a mai értelemben vett néprajzi érdeklődés fűtötte, s nagy szorgalommal gyűjtötte a székelység vallásos és világi énekeit. 1676-ban kiadott *Cantio catholicumában* ezekből keveset vett fel, de ezer lapra terjedő kéziratát Csíksomlyón ma is őrzik, s a benne gyűjtött világi énekek mindmáig kiadatlanok. Nyomdát is állított és hangjegyeket öntött”. Kájoninak sikerült olyan betűsort találnia, amely minden bizonnyal régibb a *Rudimentában* közölnél, s tiszta, eredeti formákat őriz. Már-már törvényszerűnek mondható, hogy Kájoni eredeti feljegyzése is elkallódott, de szerencsére Horváth Benedek történétíró (a kéziratból) nemcsak lemásolta, hanem meg is toldotta egy harmadik sorral. Az ábécéjének forrását nem ismerjük, de – mint Várkonyi megjegyzi – „kétségtől régi, és Németh Gyula szerint bizonyos egyezéseket mutat a Marsigli-emlék és a konstantinápolyi felirat jeleivel”. Van Kájoninak egy másik ábécéfeljegyzése is, ez azonban Telegdién alapul.

A székely-magyar rovás emlékek sorát zárjuk az *enlakai unitárius templom feliratának* bemutatásával. Az 1668-ban keletkezett írás az unitáriusok egyik jelmondata és az egyik legismertebb rovásírásos emlékünk; Orbán Balázs, a Székelyföld kutatója és alapos ismerője fedezte fel 1864-ben, s mint Várkonyi megjegyzi: „azóta is állandó vita tárgya, noha két sorban hat szó az egész. A felírás történeti körülményei tisztázottak: az 1661-i tatárdúláskor leégett templomot 1668-ban restaurálták, díszesen kifestett famennyezettel látták el. A mennyezet egyik mezőjében latin felírás mondja el a javítás rövid történetét, s megnevezi a festőt, Muzsnai Györgyöt is. Egy másik mezőben Muzsnai rovásjelekkel felírta ezt a szöveget: *Egy az Isten*, s ismét megnevezte magát, de neve harmadik szavának olvasata mindmáig vitás”. Úgy tűnik, hogy a különböző megfejtési kísérletek közül Ferenczi Sándor 1936-ban Kolozsvárott kiadott értekezése (*Az enlaki rovásos felirat*) jutott el a legmesszebbre. A templomfestő tanult ember volt, bár a kolozsvári unitárius főiskolát nem végezte el. „Családi neve Dakó – írja Várkonyi –, a tanult emberek humanista szokása szerint szülőfaluja nevét is felvette; a *Musnai* tehát nem nemesi predikátum, a Dakók jobbágyok voltak. A felirat szövege ezek szerint, a latin betűkkel írt bibliai utalással együtt: *Deut[eronomium] VI. Egy az Isten. Georgyius Musnai Dakó.*”

A magyar rovásírás eredete

Hol vannak a székely-magyar rovásírás gyökerei? Erre a kérdésre sokan keresték és keresik ma is a választ. A szakemberek többsége Németh Gyula megállapításait tartja mérvadónak, aki a rovásábécé teljes betűanyagát táblázatokba állította össze, feltüntetve a rokonrendszerek megfelelő jeleit, valamint a kölcsönvett betűk eredetét. E szerint a régi magyar rovásábécé 34 jelből áll. Ezek közül 16 jel a türkkel, 8 a göröggel rokon, míg 2 az ósláv glagolita ábécéből származik. 6–8 jelnek nincsen ismert rokona, így valószínűleg eredeti magyar *találmány*. „Nem kétséges – mondja Várkonyi –, hogy a magyar írás a türk írások családjába tartozó, rovásos ábécé. Jobbról balra halad; a szavakat rendszerint kettőspontok választják el, ez a szabály azonban nem maradt érintetlen. Rovásjellegénél fogva kurzív formája nem alakult ki, de ezt pótolják a *ligatúrák*, összevonások. A betűk eredeti nevét nem ismerjük; minden mássalhangzót – az ábécé felsorolásakor – *e*-vel kapcsolták össze, azaz így ejtették: eb, ec, ed, ef stb., ezért az *e* betű kiírása nem volt szükséges, de általában a többi magánhangzóé sem.” A három évszázad (XV–XVII) alatt, amelyből rovás emlékeink fennmaradtak, bizonyos átalakulás figyelhető meg a jelek írásmódjában és idővel a magánhangzókat – köztük az *e* hangot – is jelölni kezdték, feltehetően a latin ábécé hatására. A betűket tér- és időnyerés céljából gyakran összefonták, többnyire úgy, hogy „a kirótt betű valamelyik vonalát a következő betű alkatrészeül használták; ez nagy gyakorlati előnyt jelentett”. A korabeli beszámolók sokszor dicsérik is a rovásírás így elért tömörségét. A XVI. század második felétől a fára-rovás már alig dívott és jobbára a tollal írást használták. Németh Gyula úgy véli, hogy „a tollal vagy ehhez hasonló eszközzel való írás” – a rovás technika mellett – kezdettől fogva elterjedt volt a magyarság körében. Erre azonban nincs perdöntő bizonyíték, s az is ellene szól, hogy a fába vagy a kőbe rótt, illet-

ve a tollal, ecsettel írt rovásjelek viszonylag későn, a XVII. században kezdtek szemmel láthatóan is különbözni egymástól.

Németh Gyulával egyetérthetünk abban, hogy „a magyar írás ismert alakját a Pontusz vidékén nyerte. Itt, a nyugati türk birodalom egykori területén volt alkalma a magyarságnak a türk írást megismerni és az ábécét – az erős bizánci befolyás alatt – görög betűkkel bővíteni. A mai Magyarország területén ez utóbbi aligha történhetett volna meg, itt inkább latin jelekkel bővült volna az ábécé. Ez az írás *már a Pontusz vidékén – magyar írás*, mert az itt átvett *f* és *h* jelek a törökben meg nem levő, sajátos magyar hangok jelei. Tévedés volna tehát feltenni, hogy a székelység, ez a török eredetű nép, egy török írást hozott volna magával, amely később, midőn a székelyek török nyelvüket elfelejtették, a mai Magyarországon a székelyeknél kibővült alakban, mint magyar írás jött volna használatba. Ha ennek az írásnak a használata eredetileg a székelységre korlátozódott is, a székelyek már a Pontusz vidékén magyar szövegek feljegyzésére alkalmazták. Kizártnak tartom azonban, hogy az írás használata – egy ilyen értékes kincse a műveltségnek –, ha egyszer a magyarság egy törzsnél megvolt, a többi törzsnél ne lett volna meg. A székely írás tehát véleményem szerint a pogány magyarságnak általánosan használt írása, amelyet a kereszténység semmisített meg, amely azonban megmaradt az elkülönítve és önálló szervezetben élő székelyeknél”.

A türk rovásírás mint modell

A magyar rovásírás eredetét vizsgálva ki kell térni a türk rovásírásra is, hiszen nagy valószínűséggel ez volt az a minta, amely nyomán őseink kialakították a saját írásukat. Ez – mint Várkonyi megjegyzi –, „a türk rendszerek Talasz-völgyi változatához áll a legközelebb. Emez egyidős a jenyiszejivel, vagy igen kevésbé régiebb, s minthogy használóinak, az úgynevezett nyugati törköknek történetét kielégítően ismerjük, meg tudjuk határozni az időt s a helyet is, amidőn s ahol a magyarok megtanulták, és a maguk nyelvéhez idomították”.

Az Altaj hegység és a Bajkál-tó közti területen élt türk népek írásáról az első történeti adatokat és leírásokat a kínai évkönyvekben találjuk. Egy VI. századi kútfő mondja: „Nincsen írásuk (ti. olyan, mint a kínaiaknak), hanem ha szerződést kötnek, bevágásokat tesznek kis fatáblákra.” A Tang-dinasztia ugyan csak ekkori évkönyvei szerint ezek a jelek „a hu nép írásának betűivel azonosak”. Egy másik feljegyzés szerint Kao-cangban a kínai írás mellett ezt a hu-írást is használták. Várkonyi szerint „a hu kétségkívül türk nép volt, Sebestyén Gyula az ujugurokkal azonosítja őket. Hogy jeleiket fára rótták, még nem jelent semmi különösét; minden nép fával kezdte. A kérdés az, hogy miután a jegyek nem kínai eredetűek voltak, honnan származtak, s milyen fejlődésen mentek át. A fennmaradt emlékek a roppant területhez mérten gyérek, mert hiszen e nomád népek nem építhettek maradvány lakást, s mindenüket magukkal hordozván, portékájukból csak az őrződött meg, ami velük együtt végleges lakásukba, a sírba temettetett”.

↵	↵ S X	o (a)	⇒	⇒	m
↑	X	o	∪	∪	n'
↑	h	li	h	h h h h h	h'
> ?	>	o u	γ	γ γ γ γ	n
h h	h h	o u	3	3	h
D	O O	l	3	2 3 3 3	ne, n'd
99	P	f	∪ ∪		nt, n'd
∪ ∪	∪ ∪ ∪ ∪	o'	1	1	o
X X	X	h'	h h	N	o'
λ	λ	c. az	∪		q', q'
Y	Y	e. az	↓	↑	oq, uq
3	3 N	d'	4	4 4 4	f
X	X	o'	γ	γ	f
h h	h h h h	ah'	h h	h h	h'
e	e e s	o'	l	l	o'
γ	γ Y	o'	Y	Y o o h	
h h	B B	ok uk ko ku	h h	h h	f
l	l v	f	h h	h h h	f
Y	Y	f	h h	h h h	z
M		id. h			

Ótürk (szibériai) rovásírás orkhoni és jenyiszeji változata

A fára-rovás szokása az évszázadok során megmaradt, s hogy ez volt az írás közformája mindvégig, vagy legalábbis a papír használatáig, a dolog természetéből adódik. Erről egy korabeli leírás is tanúskodik: Abu Jaqub an Nadin (más néven Muhammad bin Ishaq al Varraq) arab történetíró 987 táján készült feljegyzéseiben az Azov- és Don-vidéki türkök fejedelméről szólva megemlíti, hogy „ha az alsóbbrendű fejedelmek valamelyikéhez írni akart, előhívatta vezírjét, és megparancsolta neki, hogy egy nyilat hasítson ketté. A vezér aztán rovásjegyeket metszett reá, melyeket a türkök előkelői ismertek, s megmagyarázták azok értelmét, amit a főfejedelem tudtukra adni akart; s akihez intézve volt, megértette, s azt állította, hogy ez a kis írás sokféle jelentésű lehetett. De ezt csak fegyverszünet, békekötés vagy háború idején cselekszik. Ő megjegyezte még, hogy ezeket a telerótt nyilakat jól megőrzik, s ennek következtében az egyezséget megtartják. De isten tudja jobban”. A történeti kútfők a magyar rovásírást is határozottan farovásnak nevezik.

Pelliot expedíciója Tunhuangban nagyszámú fába faragott ujgur írásjegyet talált a XIII. századból, ami azt bizonyítja, hogy a kínaiaktól eltanulták a mozgatható szedésnyomást. De – mint Várkonyi hozzáfűzi – „a Szelenga, Orkhon, Jenyiszej és Talasz folyók mentén találtak jóval régebbi, a VI–VIII. századból származó, kőbe vésett ujgur és köktörök feliratokat igen nagy mennyiségben; azaz már ekkorra túlhaladtak a kezdetleges fatechnikán”. Várkonyi a továbbiakban a Türk Birodalom kialakulásáról szólva ezt írja: „552-ben alapították meg birodalmukat, amikor Tumen az ázsiai avarokat leverte; e birodalom középpontja Kelet-Turkesztánban volt, s itt folyik a Talasz folyó, melynek völgye a magyar ábécé őshazája. A nyugati türkök 576-ban foglalták el a krími Boszporosz városát, ami annyit jelent, hogy előbb a magyarok Kubán-vidéki országát kellett meghódítaniuk. A magyarok így türk fennhatóság alá kerültek, s a nomád államszervezés szabályai szerint ekkor egy türk kagán és nemzetsége lett a magyarság vezetője; utóbb pedig beolvadt a magyarságba. Minthogy a jenyiszeji-talaszai írást az ujgur hódítás 659-ben eltünteti, a magyaroknak ekkorra már el kellett sajátítaniuk. Az 552–659 közt eltelt évszázad tehát az az idő, amely alatt a rovásírás elterjedt s első formájában kialakult a magyarok között – kétségkívül a föléjük helyezett türk kagáni törzs közvetítése révén”. Az újabb kutatások egy kissé módosítják ugyan az időpontokat, de a folyamatok lényegét nem érintik.

A magyarság közös és szoros politikai szervezetben élt a nyugati türkökkel; sőt, a szomszédos népek őket is türköknek tartották (és nevezték), s ez annyira elfogadottá vált, hogy a bizánci írók még négy száz évvel később is így nevezik őket, jóllehet ekkor már régen kiszakadtak a türk szövetségből, elfoglalták a Kárpát-medencét, miközben maga a Türk Birodalom is megsemmisült.

Ezt az ötörök birodalmat Tumen (vagy más források szerint: Bumin) Kr. u. 552-ben bekövetkezett halála után egymást követően három fia igazgatta, közülük Mu-kan különösen kiemelkedett, s nemcsak megszilárdította az ország egységét, hanem jelentősen gyarapította is a területét, miután legyőzte a fehér hunokat. Egyik testvére, Istami egyenrangú uralkodóként tárgyalt a bizánci császárral, akinek a követi nem győztek csodálkozni a türk főváros nyüzsgő életén és mozgalmas hétköznapjain. Néhány évtizeddel később, a Kr. u. VII. században a Türk Birodalom két részre szakadt, amelynek keleti felében a VIII. század elején két fivér: Bilga-kagán és Kül-tigin uralkodott, és sikerült szövetséget kötniük a kínaiakkal. Ezt azért szükséges külön is hangsúlyozni, mert amikor Kül-tigin 731-ben váratlanul meghalt, bátyja a kínaiakkal közösen egy emlékművet állíttatott, amelynek kétnyelvű – kínai-türk – felirata később lehetővé tette a türk írás megfejtését. Bilga-kagán nem sokkal élte túl öccsét: 734-ben egyik minisztere megmérgezte. Az uralkodó fia – ismét a kínaiakkal közösen – apja tiszteletére ugyancsak egy emlékművet állíttatott, kétnyelvű felirattal. Mint fentebb már szó volt róla, a Jenyiszej felső folyása mentén a Messerschmidt vezette expedíció olyan sírköveket talált, amelyekre türk („szkíta”) feliratokat véstek. A XVIII. század második felétől kezdve egyre szaporodtak a türk írásról szóló beszámolók, de a megfejtési kísérletek rendre kudarcot vallottak, mivel nem sikerült egyetlen *bilingvisre* sem ráakadni. 1875-ben a Finn Régészeti Társaság két expedíciót is küldött a Jenyiszej felső folyásához, s a szorgos kutatómunka eredménye egy szép kiállítású francia nyelvű könyv lett (*Inscription de l'Énisséi – Jenyiszeji feliratok*, 1889), de a megfejtéshez még mindig nem vitt közelebb. A könyv sikere arra ösztönözte A. Heikel finn történészt, hogy feleségével és fivérével 1890 tavaszán felkeresse az Orkhon folyó medencéjét és a Bajkál-tótól délre elterülő térségeket, ahol végre rábukkant egy, bár eléggé megrongálódott, de impozáns mészkő síremlékre, amely a földre döntve hevert. Hossza 3,5 m, szélessége alul 1,32 m, felül 1,22 m volt. Az emlékmű eredetileg egy teknősbéka formájú talapzaton állt, és minden oldalán kínai és türk feliratok voltak. Az emlékműtől néhány kilométeren át kőalakok sora vezetett, egymástól 10–12 méternyi távolságban, s az út végén egy még nagyobb, de több darabra tört emlékmű hevert a földön. Ennek oldalain is kínai és türk jelek voltak láthatók, bár az idő vasfoga alaposan megrágta már őket. Heikel ekkor még nem sejtette, hogy Bilga-kagán és Kül-tigin emlékművét találta meg. A kínai-türk feliratokat 1892-ben tették közzé Helsinkiben. Még ugyanebben az esztendőben N. Jadrincev vezetésével egy orosz expe-

díció is felkereste a térséget, és eljutott Mongóliába is. Kara-Balgasszun közelében a kutatók egy hatalmas gránit emlékműre bukkantak, amelyen a kínai hieroglifák és a „szibériai” rovásjelek mellett ujjur feliratok is voltak. A feliratok hamarosan nyomtatásban is megjelentek, így 1893. december 15-én Vilhelm Ludwig Peter Thomsen (1842–1927) dán nyelvész, a Dán Királyi Tudományos Társaság tagja közlétehetően 15 oldalas „előzetes jelentését” (*Déchiffrement des inscriptions de l'Orkhon et de l'Iénisséi – Az orkhoni és a jenyiszeji feliratok megfejtése*), amelyben lényegében megfejtette az újonnan felfedezett betűírást. Thomsent korábban már említettük, hiszen ő volt az, aki segített megfejteni a *konstantinápolyi rovásfeliratot*. Talán nem lesz érdektelen, ha röviden ismertetjük életét és munkásságát. Egy postamesster fia volt és a teológián kezdte egyetemi tanulmányait, de hamarosan a filológiával és nyelvészettel kezdett foglalkozni. Olyan tanárai voltak, mint N. M. Petersen, K. J. Lyngby vagy az elámi ékírás egyik megfejtője: Westergaard. Első, nemzetközileg is elismert munkája a finn nyelvről szólt. Később megtanult több szláv nyelvet (pl. a lengyelt, a csehet, a szerbhorvátot), majd Budapesten a magyar nyelv rejtelseibe mélyedt. Emellett tudott perzsául, cigányul, arabul, japánul, kínaiul, tamilul, de a különböző türk nyelvekkel is alaposan megismerkedett. Igazi nyelvtelenség volt, akit azonban nemcsak a nyelvészeti kérdések, hanem a különböző népek kulturális kapcsolatai is érdekelték. Thomsen a két türk fejedlem emlékművén talált szövegeket vizsgálva megállapította, hogy az írás sorvezetése jobbról balra halad (akárcsak a magyar rovásírásé), s emellett 38 jelet különített el, ami valamivel több, mint a legtöbb betűírás esetében. Nyilván szótagjelek is találhatóak a betűjelek között; ezekkel volt a legtöbb gondja. Fokozatosan azonosította az egyes jelekhez tartozó hangértékeket, s felismerte azt is, hogy a „szibériai” felirat nyelve tulajdonképpen a török nyelvek egyik ősi változata. Thomsen három évvel az előzetes jelentés után, 1896-ban kiadta összefoglaló művét (*Inscriptions de l'Orkhon déchiffrées*), amelyben az ábécé mellett a feliratok – kommentárokkal ellátott – fordítását is közölte. A megfejtés mind írástörténeti, mind művelődéstörténeti szempontból jelentős felismerésekhez vezetett. Egyrészt igazolódt, hogy a türk rovásírás a pehlevi (közép-perzsa) írásból fejlődött ki, amely viszont az arameus írással állt rokonságban. Másrészt cáfolatát adta annak a korábban eléggé általános véleménynek, hogy a türk írás a manicheusok hittérítő tevékenységének köszönheti létrejöttét. Thomsen azt is felismerte, hogy a türk rovásírás 38 jele sokkal jobban illeszkedett az ótörök nyelv hangkészletéhez, mint a későbbi ujjur hódítók mindössze 20 jelet számláló írása, amely a VIII. század végére teljesen háttérbe szorította a türk rovásírást.

„A türk írást tehát – mondja Várkonyi – kőbe vésve, fémbe verve, fára faragva, falra festve és papírra írva – egyszóval az írásgyakorlat minden szokott formájában egyaránt megtaláljuk a Kínától Magyarorszáig érő óriási területen. Ez adja meg a jelentőségét. Kétségkívül egy sajátos műveltségnek: a nomád türknek terméke és kifejezője volt. S osztozott is a nomád műveltségek közös, törvényszerű sorsában – gyors váltakozású, mintegy lovon száguldó viharai elsodorták. Az ujjurok leigázták a köktürköket, a köktürkök megrohanták a besenyőket, a besenyők a magyarokat; hun, kazár, avar, tatár birodalmak támadtak és enyésztek el a végtelen puszták forgószelében, élettörvényük az örökös mozgás volt, nem a gyökérverés, a maradandóság.”

De volt egy másik ok is, ami miatt ez a műveltség és fára írott dokumentumai nem maradhattak fenn. „Minden nép a keze ügyébe eső anyagot teszi írása hordozójává – állapítja meg Várkonyi –: a babiloni az agyagot, s ez cseréppé égetve örök életű; az egyiptomi papiruszt megvédte a száraz sivatagi homok s a sírkamra; a görög-római papirusz elpusztult ugyan, de a letelepült nép városaiban felnevelődött írástudók nemzedékei egymásnak adták s másolták az elődök szellemi kincseit. Az ázsiai nomádok írásának természetes és elegendő anyaga a fa – papírmalmot nem hurcolhatnak magukkal –, a fa viszont a vándorlást nem állja, nem gyűlhet fel könyvtárakban, kallódik, korhad, tűzre kerül. De egy-két évszázadnyi viszonylagos nyugalom elég, hogy az orkhoni, jenyiszeji és más sziklafalak megteljenek kiadós feliratokkal, s kőemlékek emelkedjenek, mint Abakánban. A Volga-parti kazár városokban héber betűkkel hárttyára írnak a farovás mellett, s a letelepült magyarok közt csakhamar megjelenik a papírra vetett rovásírás.

A nomád népek is megteremtették az életformájuk mellett elérhető legmagasabb műveltséget, de ennek az életformának törvénye a változékonyság, s így emlékeinek sajnálatos sorsa az enyészet. Ez a változékonyság és mulandóság híven tükröződik írásrendszerének történetén is.”

XIV. AMERIKÁBAN, KOLUMBUSZ ELŐTT

Amerika a régészeti kutatások tanúsága szerint nem ősidóktól fogva lakott kontinens, az első ázsiaiak feltehetően valamikor 60–40 ezer évvel ezelőtt indultak el, hogy letelepedjenek itt. A legutóbbi időkgig az volt az általánosan elfogadott vélemény, hogy Amerika benépesítői a befagyott tengeren, „száraz lábbal” keltek át a Behring-szoroson és Alaszkából fokozatosan eljutottak egészen a kontinens legdélibb csücskéig, a Tűzföldre. Ez a „honfoglalás” kb. 30 ezer évig tartott és valamikor Kr. e. 12–10 ezer táján fejeződött be. Újabban ezt az elméletet vitatják, s egyre többen lehetségesnek tartják, hogy nemcsak a Behring-szoroson, hanem a Csendes-óceánon átkelve Japánból, Kínából és Kelet-Ázsia más térségeiből hajón, tutajon is érkeztek Amerikába betelepülők, amit egyebek mellett az ecuadori és perui őslakosok és a japán ainók közötti igen szoros genetikai kapcsolatokra hivatkozva próbálnak meg igazolni. Elvben lehetséges, hogy bátor vállalkozók sok ezer évvel ezelőtt Európából és Afrikából is eljutottak már az Atlanti-óceánon hajózva Amerikába (mint azt Thor Heyerdahl *Ra-expedíciója* valószínűsíti), de nem hiszem, hogy ez a migráció komolyan szóba jöhet az „Újvilág” benépesítésében. Kétségtelenül izgalmas kérdésről van szó, de az írás története szempontjából leginkább az a momentum lényeges, hogy eljuthatt-e Amerikába (illetve onnan) olyan ösztönzés, amely elősegíthette egy-egy írásrendszer más környezetben való kialakulását. A hűsvét-szigeti írással foglalkozó fejezetben ismertetem azt a felvetést, mely szerint a rongó-rongó gyökereit a dél-amerikai kontinensen, a perui Andokban kell keresni. A tudomány ebben a kérdésben még nem mondta ki a végső szót, de ezt a lehetőséget sem lenne szabad elvetni.

Az észak-amerikai indiánok a XIX. századig nem ismerték a hagyományos írást, legfeljebb a piktogramokig jutottak el. Ebben a fejezetben azokkal az amerikai írásokkal foglalkozom, amelyeket a legmagasabb szintre emelkedett kultúrnépek – a maják, az aztékok és más közép-amerikai civilizációk – teremtettek.

Az ókori világ legfontosabb kultúrcentrumai az Egyenlítőtől északra elterülő szubtrópusi övben jöttek létre Egyiptomtól kezdve Mezopotámián és az Indus-völgyén át egészen Kínáig. Ez tulajdonképpen Amerikára vonatkoztatva is igaz, hiszen a legfejlettebb újvilági civilizációk a ma Közép-Amerikának ne-

Az egyik legismertebb mixték kézirata, a *Borgia Kódex* egyik lapja

vezett térségben alakultak ki, az északi szélesség 20–30. foka között. Bizonyos értelemben az Inka Birodalom kissé „kilóg” ebből az általános képből, hiszen az Egyenlítő mentén terült el, a mai Peruban.

A közép-amerikai civilizációk alapját az *olmék*ok rakták le. Elsősorban kulturális egységet képviselnek, etnikailag nehezen meghatározhatók. A világ csak 1938-ban szerzett róluk tudomást, amikor W. Stirling régészeti ásatásokat folytatott a Mexikói-öböl partján fekvő Veracruzban és a kissé keletebbre található Tabascóban. Bejárták a világsajtót a kőből faragott hatalmas olmék kőfejekről készült felvételek is. Az olmékok naptára és írása hatással volt a későbbi civilizációk időszámítására és írásbeliségére. A szóban forgó területen, valamint a Nyugati-Sierra Madre és a Keleti-Sierra Madre által közbezárt Mexikói-fennsíkon előbb (a Kr. u. VII–VIII. században) a *mixtékek* és a *toltékok*, később pedig a *csicsimékek* telepedtek le. A mixtékek ideografikus (frazeofrafikus) írása a toltékok ösztönzésére bontakozott ki a XII. században. Nyolc, szarvasbőrből készült mixték kódex maradt fenn, ezek jobbára történelmi témájúak. A legjelentősebb mixték írásos emlék az 52 lap terjedelmű *Bécsi kódex* (*Codex Vindobonensis*), amely már 1520-ban Európába került és jelenleg a bécsi Nationalbibliothek féltett kincse. Az 1951-ben nyomtatásban is közreadott *Codex Bodley* alapján (az oxfordi egyetemi könyvtárban, az ún. Bodleianában őrzik) Alfonso Caso mexikói történész fontos lépést tett a mixték írás megfejtésében. Munkájában nagy segítségére volt egy, a helyneveket spanyolul és mixték nyelven egyaránt feltüntető régi térkép is. A kutató megállapította, hogy ez a kódex nem összefüggő történetet mesél el, hanem csak az uralkodó családok életének fontosabb epizódjait és életrajzi adatait tartalmazza 692-től a spanyol hódítók megérkezéséig. Texocóban is nagy levéltárra bukkantak a régészek.

A csicsimékeket leverve a XIII. században – 300 évvel a spanyolok megjelenése előtt – az *aztékok* telepedtek le, akik észak felől, a legendás Aztlanból érkeztek ide. Több népcsoport alkotta ezeket a hódítókat, közöttük a *nauhatlok* voltak a legjelentősebbek, nyelvük afféle közvetítő (*lingua franca*) volt Közép-Amerikában. Egy nagy mocsaras tó közepén található szigeten felépítették legfontosabb városukat, Tenochtitlant, amelynek romjain később Mexiko City jött létre. Kezdetben az aztékoknak sokszor kellett pusztá fennmaradásukért harcolniuk a környező ellenséges törzsekkel, s csak az 1420-as években sikerült végleg felülkerekedniük és létrehozniuk az *azték konföderációt*, amelyben három nép (az aztékok mellett a *tezkokanok* és a *tlakopanok*) kötött szövetséget az izgága *tepanekek* és más kisebb törzsek ellen. Az aztékoknak a gyakori háborúskodás közepette is volt idejük a földművelésre, a kézműves munkákra és új házak építésére, s társadalmukat az ünnepek és a törvények szigorú rendje szabályozta, amelyben az emberáldozatnak is szerepe volt. A különböző népek által korábban felhalmozott csillagászati, orvosi és matematikai ismereteket az aztékok átvették és fejlesztették, de ennek elengedhetetlen feltétele volt az írás használata is. A kiválasztott gyermekeket megtanították az írás és a számolás tudományára is, a többieket csak a hétköznapi munkáknál nélkülözhetetlen ismeretekre, illetve a viselkedési szabályokra. Az *azték írás* lényegében a piktográfia és az ideográfia közötti átmenetet tükrözi, amelyet tipológiailag talán a proto-sumer íráshoz vagy az egyiptomi írás korai stádiumához hasonlíthatnánk. William Prescott amerikai történész, aki a XIX. század második felében vaskos kötetekben foglalta össze Mexikó, illetve Peru meghódításának történetét, úgy vélekedett az azték hieroglifákról, hogy azokból a festmények szólnak az olvasókhöz; az egyes képeket külön kell tanulmányozni. Bizonyos hieroglifákat értelmezni tudunk anélkül is, hogy értenénk a nyelvet. De az azték írásban fonetikus elemek is előfordulnak és felismerhető a *rébusz elv* is, elsősorban a földrajzi és tulajdonnevek írásánál. Pl. a Xylo-tepec nevet, amely szó szerint kukoricalevél-kupacot jelent, úgy írták, hogy a hegy (tepetl) és a kukoricakalász (xylotl) ábráját egymás mellé helyezték. Ezt az írásmódot megkönnyítette, hogy az azték nevek általában képszerűek voltak (pl. Vért ivó sas, Kővel agyonvert jaguár, Tollas kígyó stb.). Már az Azték Birodalom bukása után keletkezett a *Mi atyánk* kezdetű keresztény imádság azték írással készült lejegyzése, s itt is felismerhető a rébusz elv alkalmazása. Az azték írnok a *Pater noster* kifejezéseket különböző azték szavak jeleivel igyekezett leírni. A *pa* szótagnak az azték *pa-mitl* (zászló), a *ter* szótagnak a *te-tli* (kő), a *nos* szótagnak a *noch-tli* (fügetüske), a *ter* szótagnak pedig a már említett *te-tli* felelt meg. Így az aztékok négy ábra segítségével le tudták írni a kívánt szavakat, bár ezeket a szótagjeleket összeolvasva csak megközelítő pontossággal adhatók vissza az eredeti kifejezések (*pa-te nocs-te*). Az azték kéziratok afféle térképek voltak, ahol az írást egyezményes jelek egészítették ki. Az azték írás nem volt alkalmas absztrakt fogalmak vagy általános megállapítások lejegyzésére, de a korabeli spanyol beszámolók arról tanúskodnak, hogy az aztékok énekekkel vagy elbeszélte legendákkal egészítették ki az írás tartalmát.

Az aztékok matematikai és csillagászati ismereteiről, valamint az időszámításukról a vatikáni könyvtárban őrzött *Codex Borgia* alapján alkothatunk képet. Az aztékok a számokat 1-től 20-ig pontokkal és körökkel jelölték (a tíz jele olykor egy rombusz is lehetett), s mivel számrendszerük alapja a húszas szám volt, ezt és ennek többszöröseit, valamint második, harmadik stb. hatványát valamilyen áb-

rával jelölték: a 20 jele egy zászló volt, a 100 jele vagy öt egymás mellé helyezett zászló vagy egy félbe vágott fenyő (illetve madártoll) 5 ággal (pihével), a 200 jele egy félbe vágott fenyő (illetve madártoll), amelynek 10 ága (pihéje) van, a 300 jele egy olyan fenyő (illetve madártoll), amelynek egyik oldalán 10, a másik oldalán pedig 5 ág (pihe) van. A 400 jele értelemszerűen egy ép fenyő (madártoll), amelynek mindkét oldalán 10 ág (pihe) van. A 8000 (20 x 20 x 20) jele egy erszény vagy zsákocská volt. Valaminek a mennyiségét úgy írták le, hogy a tárgyat, a növényt vagy a terméket jelölő kép fölé (ritkábban alá) a megfelelő számjegyet írták. A tört számok írásmódját egy, már a spanyol hódítást követően keletkezett kéziratban figyelhetjük meg: a köröket negyedrészt, félig vagy háromnegyedrészt besatírozták. Ez minden bizonynyal az európaiak hatását tükrözi.

Az azték naptár sokban emlékeztetett a később ismerttetendő maja naptárra. Az aztékoknak kétféle naptáruk volt. A *tonalpohualli* elnevezésű szent naptár 260 napból állt, amelyet 13 x 20 napra tagoltak. A húsz egymás után következő különböző napnévhez 1-től 13-ig rendelték a számokat, majd a számolást előlről kezdték, így a szent év minden napját egy szám és egy név együtt jelölte. Ezt a szent évet az aztékok húsz „hétre”, vagyis kisebb időegységekre osztották, amelyek 13 napból álltak. Hogy világosabb legyen mindez, következzen egy részlet a naptárból:

CIPACTLI (mítikus víziszörny, alligátor)
 EHÉCATL (szél)
 CALLI (ház)
 CUETZPALLIN (leguán)
 CÓATL (kígyó)
 MIQUIZTLI (koponya)
 MÁZATL (szarvas)
 TOCHTLI (nyúl)
 ATL (víz)
 ITZCUINTLI (kutya)
 OZOMATLI (majom)
 MALINALLI (fű)
 ACATL (nád)
 OCÉLOTL (ocelot)
 CUAUHTLI (sas)
 COZCAQUAUHTLI (keselyű)
 OLLÍN (mozgás, földrengés)
 TÉCPATL (kőkés)
 QUIÁHUITL (eső)
 XÓCHITL (virág)
 CIPACTLI
 EHÉCATL
 CALLI
 CUETZPALLIN
 CÓATL
 MIQUIZTLI
 MÁZATL
 TOCHTLI
 stb.
 (Kurzívval szedtük az ismétlődő elnevezéseket.)

A húsz saját nevű nap tulajdonképpen egy-egy istenségnek felelt meg, de az egyes 13 napos egységekre is érvényes ez. Az aztékoknak volt egy olyan naptáruk is, amelynek a napév volt az alapja. Ez 18 húsznapos hónapból állt, amelyhez 5 ún. áldatlan vagy szerencsétlen napot csatoltak. A hónapnevek a földműveléssel voltak kapcsolatban (pl. ATLCOUALCO = vízszükséglet; TLACAXIPEUALIZTLI = férfiak összehívása – vetés céljából; TOZOZTONTLI = rövid böjt; XOCOTLHUETZI = lehull a termés stb.), a hónap napjait pedig külön névvel, valamint egy sorszámmal és a szent naptárból kölcsönzött számmal illették. Az éveket kétféle módon is jelölhették, de leggyakrabban a szent naptár évkezdő napjáról neveztek el. Az év első napja a 20 nap közül csak négyre eshetett: *ház*, *nyúl*, *nád*, *kőkés*. Az első év az 1-es sorszámot és a ház nevet kapta, a második a 2-est és a nyúl nevet stb. A negyedik év elteltével ismét a ház éve kezdődött, amely az 5-ös sorszámot viselte stb. Az éveket 4 x 13-as ciklusokba rendezték, s 52 év el-

Azték írás

teltével minden kezdődött elől. Ennek az 52 éves ciklusnak saját hieroglifjele volt (egy tűzcsiholó fa pálcával) és *xiuhmolpillinak* nevezték. Ilyenkor nagy ünnepeket rendeztek, mert a ciklus végét a régi élet befejezésének, az új ciklus kezdetét pedig az új élet születésének tekintették. A szökőévek jelölését pontosan nem tudjuk, talán nem is tartották lényegesnek, de lehet, hogy a nyolcévenként rendezett nagy ünnepi szertartásokat többletnapok beiktatásával kapcsolták össze. Az aztékok tisztában voltak azzal is, hogy a Vénusz bolygó 584 nap alatt kerüli meg a Napot, ezért két 52 éves ciklus végén különösen nagy vallási ünnepet rendeztek, mert ekkor „találkoztak” a Vénuszra, a Napra, a kétszer 52 éves ciklusra és a *tonalpohuallira* (szent naptárra) vonatkozó számítások. Minderről azért

szóltam ilyen részletesen, mert az egyes napoknak és istenségeknek saját hieroglifjelük volt.

Az aztékok többnyire kőre, szarvasbőrre, valamint az agáve növény rostjaiból készült papírszerű anyagra (*amatl*), illetve a fügefá háncsára írtak (ezt keményítővel fehérítették ki). Az *amatl* úgy készült, hogy az agáverostokat napokig vízben áztatták, majd szorosan egymás mellé és erre keresztbe helyezve összeragasztották és valamilyen kőszerszámmal simára dörgölték. Ezt az anyagot a napon kiszárították. Írószerszámként a kaktuszok tüskéit használták. Különböző színű tintával írtak, s a színeknek szerepük volt. Ha pl. a folyadék jelét kék festékkel írták, akkor vízről, ha pirossal, akkor vérről volt szó. A fennmaradt azték kódexek többnyire vallási, asztrológiai és történelmi jellegű szövegeket tartalmaznak.

A közép-amerikai civilizációk közül alighanem a *Maja Birodalom* emelkedett a legmagasabb szintre. Gyakran nevezik a majákat Közép-Amerika görögjeinek is, noha kultúrájuk valamivel később bontakozott ki, mint az olmékéké, akikkel feltehetően az idők folyamán kapcsolatba kerültek. A *maja* elnevezés egyébként Kolumbusztól származik, ők magukat különböző törzseik nevével illetik, mivel a maja nép valójában több rokon nyelvet beszélő népcsoport együttese. A maja nyelv ma is él, mintegy 6 millió ember beszéli különböző dialektusait. A két legfontosabb maja nyelvcsoporthoz a *cholan* és a *yucatec*, ezek között már jelentős eltérés van (mint pl. a francia és az angol között). A fennmaradt négy maja kódex közül háromnak a nyelve a *yucatec*, míg a *Drezdai Kódex* nyelve a *cholan* hatását viseli. A Copánban és Palenque-ben fennmaradt monumentális maja feliratok viszont általában *cholan* nyelvűek. A maja városállamok elsősorban a Yucatan-félszigeten alakultak ki, de olykor távolabb is létrejöttek maja közösségek. A *maja írás* és időszámítás – akárcsak a zapoték és az azték – minden bizonnyal olmék hatásra fejlődött ki. A legrégebben lejegyzett „újjvilági dátum” egy olmék emléken olvasható és Kr. e. 31-re vonatkozik. Ekkor már a maják is a történelem színpadára léptek, de erre vonatkozólag csupán feltevéseink vannak. A maják előtti időszakot némelyek a Kr. e. 3000 – Kr. u. 317 közé teszik. Ebből az időszakból származik az első ismert maja dátum, amelyet Tikalban egy sztélén találtak: Kr. u. 296. július 6. Sokan úgy vélik, hogy a maja írás korai változata már ebben az időszakban kialakult. A következő, ún. *klasszikus maja időszakra* (317–889) az a leginkább jellemző, hogy ekkor sikerült először a maja városállamokat laza közösségbe tömöríteni, és feltehetően ekkor nyerte el végső formáját a *maja hieroglifírás*, amelynek ismeretes egy *monumentális*, általában kőbe vésett és egy ún. *hieratikus*, leginkább a kódexekben előforduló

változata. Egyébként minden hierogliffel egy négyzetet tölt ki, s ez árulja el, hogy írásról van szó. A hieroglifák többnyire két alakban fordulnak elő a feliratokon: „normális” változatban, illetve ún. „fej” változatban (a fej valamilyen istenséget ábrázol). Nagyon ritkán egy harmadik, ún. „egész alakos” változatot is láthatunk. A maja történelem harmadik, ún. *posztklasszikus időszakában* (889–1540) a korábbi maja birodalom felbomlott (talán egy ellenséges betörés, talán a vízhiány következtében), és a maják a mai Guatemalából átköltöztek a Yucatán-félszigetre, ahol több várost alapítottak (Chichén Itza, Uxmal, Mayapan) és egy új birodalmat hoztak létre; később a különböző északi bevándorló népek hatására a maják nyelvében idegen elemek és kifejezések jelentek meg, s ez megbontotta a maja nyelv korábbi homogenitását. Más korszakolások is forgalomban vannak; a 889–1194 közötti három évszázadot *maja reneszánsznak*, az 1194–1441 közötti két és fél évszázadot a *mexikói hatás időszakának*, míg az 1441-től 1697-ig terjedő két és fél évszázadot a *felbomlás időszakának* nevezik.

A maják körében csak egy szűk társadalmi réteg: a papság ismerte az írást. A maja írásos emlékek zöme kőbe vésvé vagy falra, kerámiára festve maradt fenn, számukat ezerre becsülik. A bőrre íródott maja kódexek nagy részét a spanyol hódítók megsemmisítették; csak Fray Diego de Landa (1524–1579) főinkvizítor (1572-től püspök) utasítására 27 maja kódexet hajítottak máglyára 1562-ben. Ez a tudomány pótolhatatlan vesztesége volt, hiszen a maja papok ezekben a kéziratokban népük történelmének fontos eseményeit is lejegyezték. Diego de Landa tette semmivel nem menthető, de a teljes igazsághoz tartozik, hogy részben mégis neki köszönhetjük a maja hieroglifák értelmezését, hiszen amikor arra kényszerült, hogy *Relación de las Cosas de Yucatán* (Beszámoló a yucatáni eseményekről, 1566) című művében magyarázatot adjon a spanyolok kegyetlenkedéseire, közreadta a *maja ábécé* jeleit és hangértékeit is, ami nagy segítséget jelentett a maja írás megfejtésében, de egyúttal félre is vezette a kutatókat. Landa püspök ui. azt hitte, hogy a maják betűírással írtak, akárcsak a spanyolok, holott lényegében szótagírásról van szó, amelyben ideografikus elemek is előfordulnak. A dolgot csak bonyolítja, hogy az egyes betűkhöz több hieroglif is hozzárendelhető. Diego Landa a maja ábécé lejegyzésekor elbeszélgett néhány majával is (legfontosabb „forrása” egy helyi törzsfőnök: Nachi Cocom volt), akik hasznos felvilágosítással szolgáltak, de sokszor félreértették egymást, így pontatlan vagy hibás „beazonosítások” is szerepelnek a jegyzékben. Landát elsősorban a maja írás szótagoló jellege zavarta meg, bár tisztában volt azzal, hogy pl. a mássalhangzók jelentése attól függően is változik, hogy a torok szabadon tudja-e képezni (glottalizált mássalhangzó) vagy nem; pl. a *cutz* (pulyka – nem glottalizált), illetve a *kutz* (dohány – glottalizált) szavakban a *cu* és a *ku* szótag jele eltér.

A maja írás megfejtése kemény diónak bizonyult, pedig ismerjük a nyelvet és sok írásjelet már korábban sikerült azonosítani. A francia Léon de Rosny volt az első, aki a Landa-féle ábécé alapján igyekezett elolvasni a *Madridi Kódex* szövegét (1876). Felismerte a maja írás szótagokra épülő fonetikus rendszerét, a determinatívumokat, és felhívta a kutatók figyelmét arra, hogy a mai maja nyelv szavait is hívják segítségül egy-egy jel értelmezésénél. Megtalálta a színek ideogrammaikat és a négy világtájat jelölő hieroglifákat. Rájött, hogy a maják az *akrofónia elvét* alkalmazva az egyes szavakat jelölő hieroglifákat többnyire az első szótagra vonatkoztatták. Persze sokszor mellé is fogott, s ez később bonyodalmakhoz vezetett. B. L. Whorf az 1930-as években további szótagjeleket azonosított. W. Gates 1931-ben publikálta az első maja jelkatalógust, amely 440 jelet tartalmazott. A következő katalógust (273 jel) Günther Zimmermann adta ki 1956-ban. Ennek ellenére a kutatás nem ebben az irányban haladt tovább, sőt, Sir Eric Thompson (1889–1975), a maja kultúra egyik legnagyobb szaktekintélye a XX. század ötvenes-hatvanas éveiben kétségbe vonta a Landa-féle ábécé használhatóságát is és igyekezett kihangsúlyozni az írás ideografikus jellegét. Thompson ugyanúgy nem tűrte, ha vitatkoznak vele, mint a knósszoszi palotát feltáró Arthur Evans, ezért a maja írásról sokáig nem lehetett az övétől eltérő véleményt megfogalmazni, noha már az 1950-es években Jurij Valentinovics Knorozov leningrádi tudós helyes mederbe terelte a maja írással kapcsolatos elképzeléseket. Knorozov szinte fantasztikus körülmények között került először kapcsolatba a maja hieroglifákkal: mint fiatal tüzértiszt 1945 áprilisában-májusában részt vett Berlin ostromában, és a lángokban álló Nemzeti Könyvtárból egyetlen könyvet mentett ki: a Drezdai, a Párizsi és a Madridi Kódex egy kötetben megjelentetett 1933-as guatemalai kiadását. Ezt lapozgatva egyre jobban elmélyedt a probléma tanulmányozásában. A maja feliratok vízszintes és függőleges oszlopokban balról jobbra és fentről lefelé haladnak. Knorozov megállapította, hogy a hieroglifák sokszor több (1–5)

Fray Diego de Landa (1524–1579), Yucatán püspöke

grafémából (meghatározott funkciójú írásjegyből) állnak, amelyek egybefolyanak és tömböket alkotnak. Minden grafémának számos változata van és helyenként díszítőelemekkel is bővülnek. Természetesen az is előfordul, hogy a hierogliffel és a graféma fedik egymást. Leggyakrabban a három grafémából álló hieroglifák (trigrammák) fordulnak elő, az öt grafémát tartalmazó hieroglifák (pentagrammák) igen ritkák. A kéziratokban 355 grafémát, számjegyet és diakritikus jelet számoltak meg. Knorozov egy sereg hieroglifát vizsgált meg tüzetesen, s az egyes jelekhez kikereste a megfelelő szavakat, majd az *akrofónia elve* alapján az első szótagokat egybeolvasva megkapta azokat a szavakat, amelyeket a hieroglifegyüttesek jelölni kívántak. Később, az 1950-es évek végének kezdetleges számítógépeibe betáplálva orosz kutatók sok ezer maja hieroglifjelet hasonlítottak össze. Természetesen Knorozov több „olvasata” nem volt helytálló, de a lényegét jól ismerte fel; ennek ellenére Thompson hallani sem akart róla, sőt, minden fórumon igyekezett az orosz tudóst lejáratni vagy kigúnyolni. Csak Thompson 1975-ben bekövetkezett halála után terelődött a szakma figyelme ismét Knorozov eredményeire. Felismerték, hogy a maja írásban a *homofónia* (ugyanannak a „hangegyüttesnek” több jele is van attól függően, hogy miről van szó) és a *polifónia* (egy jelhez többféle szó vagy kiejtés is rendelhető) egyaránt előfordul. Nemzetközi összefogással született meg végül egy szótagtáblázat, amelynek segítségével a maja hieroglifák mintegy 85 százaléka már „olvasható”.

A maják az aztékokhoz hasonlóan kőre, szarvasbőrre és növényi eredetű anyagra egyaránt írtak. Az agáve rostjaiból ők is papírszerű anyagot készítettek, amelynek olykor tekintélyes méretei voltak: hossza meghaladta a 10 métert és leporelló módjára összehajtogatták. A teleírt csíkokat fatáblák közé fogták.

A maja írásos emlékek közül először is azt a négy megmaradt kódexet említjük meg, amelyek túléltek a spanyol hódítók könyörtelen rombolását. A maja kódexek anyaga a *copo* fa – egy fügefaj (*Ficus cotinifolia*) – kérge volt, amelyet előbb összezúztak, majd egy természetes gumianyaggal összeragasztottak, végül mindkét oldalát mészszel fehérítették. Akárcsak az agáverostokból, ebből is hosszú csíkokat állítottak elő és harmonikaszerűen összehajtogatták. Az egyes oldalakat piros festékkel vízszintes sávokra osztották és a szöveget addig írták – akár oldalakon át –, amíg a „fejezet” végére nem értek. A legjobb állapotban a XII–XIII. században keletkezett és feltehetően Cortez vagy más spanyol konkvisztádor révén Európába került *Drezdai Kódex* van (hossza kb. 3,5 m és 39 lapból áll; 78 oldalából 4 üres), amelyet Johann Christian Götze drezdai könyvtáros Bécsben fedezett fel 1739-ben és megvásárolta az akkori szász királyi könyvtár számára (ma: Sächsische Landesbibliothek). Ez a kézirat csillagászati,

asztrológiai és naptári ismereteket tartalmaz. A madridi Spanyol Nemzeti Könyvtárban egy két részből álló, feltehetően XV. századi kéziratot (*Codex Troano-Cortés*) őriznek (hossza 7,5 m és 56 lapból áll), amelyben horoszkópok, vallási tárgyú szövegek találhatóak. Ez az 1860-as években került elő Madridban, és korábbi sorsáról nem sokat tudunk. A legrosszabb állapotban a Drezdai Kódexhez hasonló tartalmú *Codex Peresianus* van (tulajdonképpen egy 145 cm hosszú, 11 lapból álló töredék), amelyet a párizsi Bibliothéque Nationale-ban helyeztek el, miután 1860-ban egészen véletlenül egy papírkosárban, a kandalló közelében ráakadtak. Arra a papírcafatra, amelybe becsomagolták, a Pérez név volt ráírva, innen kapta a nevét. A konkviszta (a spanyol hódítás) utáni időkben számos maja kézirat keletkezett, ezeket összefoglaló néven *Chilam Balamnak* (A jaguár jós könyve) nevezték; csak néhány példányuk maradt fenn különböző városokból (Maní, Tizimin, Chumayel, Kaua, Ixil stb.). A legérdekesebb az az öt kézirat, amely a maja történelem rövid összefoglalását tartal-

Maja hónapnevek és hieroglifái

	a	e	i	o	u
b					
ch					
ch'					
h					
c					
k					
l					
m					

	a	e	i	o	u
n					
p					
s					
t					
tz					
dz					
u					
x					
y					

Maja szótagtáblázat

mazza (*u kahlay katunob*); ezek valószínűleg korábban keletkeztek, de időközben elveszett maja kódexek alapján készültek.

A több mint 1000, kőbe vésett vagy vázákra, falakra festett felirat közül csak néhányat emelnék ki. Kr. u. 770 táján vésték egy kő szemöldökfára azt a „jelenetet”, amely Yaxchilán város urának, Madár-Jaguárnak a győzelméről tudósít. A képmezőben négy alak látható: az uralkodó „Ékeskoponyájú” nevű foglyának bal kezét szorítja, míg egyik tisztje: K'an Tok a másik fogoly (Kot ahaw) haját markolja. A két fogoly nevét jobb combjukra „rajzolták”, de a kép két sarkában és középső részében is vannak hieroglifjelek, ezekből kiderül, hogy miről van szó valójában és mindez mikor és hol történt (minden maja városnak megvolt a saját embléma-hieroglifája).

Guatemalában találták azt festett kerámiavázát, amely maja művészeket vagy írnokokat ábrázol, amint hieroglifjeleket festenek egy íróvesszővel, bal kezükben kagyló festéktartót, illetve egy maszkot tartva maguk előtt. A képen elolvasható a nevük és a társadalmi rangjuk is.

1952-ben Palenque-ben, a Feliratok Templomában Alberto Ruz mexikói régész bukkant arra a – valószínűleg szándékosan betemetett – föld alatti sírkamrára, amelyhez egy lépcsősor vezetett. Itt egy VII. századi maja uralkodó szarkofágja állt. Fedelének peremén végig hieroglifák sorakoztak, de a legnagyobb részt kitöltő vésett képen is látunk hieroglifákat. A szarkofág belsejében egy Pacal nevű uralkodó csontváza feküdt, koponyáját egy jáde mozaikmaszk takarta. A hieroglifákat elolvastva kiderült, hogy Pacal Kr. u. 603. március 26-án született és 683. augusztus 31-én halt meg. A király nevét a szarkofágon egy logogram tartalmazta, de a templomban fonografikusan is lejegyezték. A szöveg azt is elárulja, hogy Pacal már 12 éves korában elfoglalta a trónt, de előtte három évig édesanyja is uralkodott (apja viszont nem, pedig csak 643. január 1-jén halt meg).

A Drezdai Kódex

Nem sokkal a második világháború után, 1946-ban értesült először a világ a *bonampaki freskóról*, amelyet Giles Healey fényképezett le és publikált. A nyilvánvalóan befejezetlen falikép a Kr. u. VIII. század végén keletkezett, nem sokkal azt megelőzően, hogy a klasszikus maja civilizáció egy ellenséges támadás következtében összeomlott. A kép azt a pillanatot ábrázolja, amikor a háborúban diadalmaskodó ifjú uralkodó (Chaan-muan) győzelmét ünnepli, s ahogy ez Közép-Amerikában azokban az évszázadokban mindenütt szokásban volt: megalázza ellenségeit, akik hiába könyörögnek puszta életükért.

Végül említsük meg a maja írásbeliség egyik gyöngyszemét, amelyet azonban nem maja írással, hanem latin (spanyol) betűkkel jegyeztek le maja-kicsé nyelven; a címe: *Popol Vuh*. Ez a szent könyv kozmogóniai, vallási, mitológiai és történelmi jellegű szövegeket, illetve töredékeket tartalmaz. A *Kakcsikel évkönyvek* elsősorban a törzs történelmével kapcsolatos adatokat sorol fel.

A fejezet végén tekintsük át a maják számírását és időszámítását. Ezt legrészletesebben először Sylvanus G. Morley tanulmányozta és világította meg. Az olmékekhez és az aztékokhoz hasonlóan a maja számrendszer is húszas alapú, s emellett helyiértékes volt. Morley szerint a maja papok már a Kr. e. IV–III. században kialakították a helyiértékes számrendszert és bevezették a nullát is. A maják kétféleképpen írták a számokat: 1. pontokkal és vonalakkal; 2. „fej”-hieroglifákkal. A pontokkal és vonalakkal 1-től 9-ig a következő módon lehet leírni a számokat: ● = 1, ●● = 2, ●●● = 3, ●●●● = 4, _ = 5 ● = 6, ●● = 7, ●●● = 8, ●●●● = 9. A 10 jele két vízszintes vonal, a 11 jele két vízszintes vonal, fölötté egy pont, a 15 jele három vízszintes vonal stb. Ezzel a módszerrel egészen 19-ig el lehetett jutni (ennek a jele három vízszintes vonal és a fölétük írt négy pont). Az első számsor maja neve *kin* volt, ami egyúttal „nap”-ot is jelentett. A 20 jele ismét egy pont, de egy sorral feljebb írva, mint az első 19 számjegy. A második számsort a maják *uinalnak* nevezték, de ez egyben a „hónap”-ot is jelentette. A második sorban a „húszasok”, a harmadikban a „négy századok”, a negyedik sorban a „nyolcezresek” helyezkednek el. Pl. ha a második sorban ●● áll, az negyvenet jelent, ugyanez a harmadik sorban már nyolcszázat, a negyedikben pedig 16 ezret „ér”. A 421-et pl. három egymás fölé írt ponttal írták le. A nulla jele egy kagyló volt. Erre olyankor volt szükség, ha pl. a 20-at (vagy annak többszöröseit) egymagában kellett leírni: a kagyló fölé egy, kettő, három vagy négy pont, illetve egy, kettő vagy három vízszintes vonal, esetleg ezek kombinációja került. A „négy századok” esetében két kagylóhéj kerül egymásra stb. A maja számírás másik módja: 14 különböző alakú „fej”-hieroglifa a nulla és az 1-től 13-ig terjedő számjegyek írására. Ez az írásmód bonyolultabb, és nem is kellőképpen tisztázott. Érdekes, hogy a maják a helyiértékes húszas számrendszerüket a dátumok (az időszámítás) jelölésénél kissé módosították: a „négy századok” helyett „háromszázhatvanasokat” használtak. Ez a harmadik emelet a *tun* volt, ami egyúttal egy 360 napból álló, de csak kivételesen használt „év”-et is jelentett. A háromszázhatvanas alkalmazásának az okát nem nehéz belátni: a maják egyik naptára a napéven alapult, amely náluk 360 + 5 napból állt, s így a napok, hónapok és évek számításánál „jól jött” a 360-as.

A maja időszámítás sok elemében az azték időszámításra emlékeztet, hiszen a maják is 13 napos „heteket” alakítottak ki, s a maja hónapok is 20 napból álltak. Ezenkívül ők is kétféle évet különböztettek meg: egy 260 napos *szent évet*, amelynek maja neve *tzolkin* volt, valamint a 365 napból álló napévet, amelyet *haabnak* neveztek. Kivételesen 360 napból álló évük is volt, ennek – mint már jeleztem – *tun* volt a neve. Az azték-maja analógia a napok, a 13 napos egységek („hetek”) és a 20 napos hónapok viszonyában is fennáll, de a maják a *szent évet* nem osztották húsz hónapra, hanem a húsz naphoz 1-től 13-ig számokat rendeltek, majd újból előlről kezdték a számok írását, így mind a 260 napnak saját névszám kombinációja volt. A napokat „fej”-hieroglifákkal jelölték (néhányik napnak 2 vagy 3, sőt az *ahau-*

Maja vázafelirat

nak 5 hieroglifjele is volt). A napok így következtek: *Imix, Ik, Akbal, Kan, Chicchan, Cimi, Manik, Lamat, Muluc, Oc, Chuen, Eb, Ben, Ix, Men, Cib, Caban, Etz'nab, Cauac, Ahau*. A maják számára a tzolkint (szent év) a szertartások rendjét szabta meg, egyszersmind a születésnapjukhoz tartozó istenség a patrónusuk lett; a cakchiquelek gyermeküknek is a születésnapjuk alapján adtak keresztnévet. A maják azonban nagyon gyakorlatias emberek voltak, ezért megtalálták a módját annak, hogyan kapcsolják össze a *tzolkint* a napéven alapuló naptárjukkal, a 365 napos *haabbal*. A maja „polgári” év 18 húsznapos és egy ötnapos hónapból állt, amelyeknek saját „fej”-hieroglifjelük volt. Ezeket így nevezték: *Pop, Uo, Zip, Zotz, Tzec, Xul, Yaxkin, Mol, Chen, Yax, Zac, Ceh, Mac, Kankin, Muan, Pax, Kayab, Cumhu, Uayeb*. A maja év a Gergely-naptár szerint július 16-án kezdődött, pop hónap első napjával, amely előtt azonban a nulla állt, míg a hónap utolsó napját a 19-es szám jelölte. (Az ötnapos Uayeb hónap napjaira is érvényes volt ez a jelölési mód.). Most képzeljük el a két különböző évet mint egy 260, illetve egy 365 fogból álló fogaskereket, amelyek egymásba kapcsolódva forognak. A fogaskerek fogai az év napjainak felelnek meg, s ha képzeletben megforgatjuk a kerekeket, az egyes fogak „találkoznak”. Ha jobban szemügyre vesszük a dolgot, akkor megállapíthatjuk, hogy a *haab* napév első napja (0 pop) a *tzolkien* év napjai közül csak négyre eshet: *Ik, Manik, Eb, Caban*. Miután a *tzolkien* napjait 1-től 13-ig jelölték, ez a négy nap, valamennyi sorszámával 52 év alatt kerül sorra. Ez az 52-es szám az azték időszámításból is ismerős. A maják azonban nagyobb időegységekkel is számoltak. Erre most nem térek ki, csupán annyit jegyeznék meg, hogy a maja papok tisztában voltak azzal is, hogy a napév valamivel hosszabb 365 napnál. A maják a holdhónap pontos időtartamát is ismerték, használtak holdnaptárat is, sőt helyi lunáris naptárak is forgalomban voltak. Az amerikai kontinensen használt egyéb írásrendszerekről, mindenekelőtt a *quillcáról* a húsvét-szigeti írásról szóló fejezetben lesz szó.

XV. A BESZÉLŐ FÁK TITKA – A HÚSVÉT-SZIGETI ÍRÁS NYOMÁBAN

A Holland Nyugat-indiai Társaság megbízásából 1721-ben Jakob Roggeveen parancsnoksága alatt három hajóból álló flottilla indult útnak, hogy megkerülve a Földet keresse meg a feltételezett déli kontinenst, és térképezze föl a Csendes-óceán dél-amerikai partvidékétől nyugatra található szigetvilágot, azaz az alig leplezett szándékkal, hogy gyarmatok alapítására alkalmas területeket találjon. 1722 elején a hollandok megkerülték Dél-Amerika csücskét, a Horn-fokot, és északnyugat felé fordulva haladtak tovább. Áprilisban, éppen húsvét vasárnapján, Roggeveen admirális a zászlóshajó (*Arena*) fedélzetéről egy szigetet pillantott meg, amelyet eleinte a legendás Davis-földnek vélt (egy angol kalóz, Edward Davis beszámolója nyomán, aki 1687-ben állítólag talált erre felé egy földdarabot, amelyről azt hitték, hogy a nagy déli kontinens kiszögellése), de amint a sziget közelébe ért, módosította a véleményét, annál is inkább, mivel számos jel utalt arra, hogy az ismeretlen földdarab lakott. Miután a hajók kikötöttek, egy bennszülött férfi különösebb megilletődés nélkül felmászott a vitorlás fedélzetére és alaposan meg szemlélt mindent. Csak a tükör, pontosabban a saját tükörképe keltett benne megütődést, még rá is akarta vetni magát, mert egy lopakodó támadónak hitte az arcmását. A „vadember” nyomán később a többiek is felmerészkedtek a hajókra, s ahogy az arrafelé szokásban volt, el-elcsentek néhány tárgyat – pl. egy matrósapkát, az admirális asztalkendőjét stb. –, és a vízbe ugorva gyorsan távoztak. A hollandok is partra szálltak, és eléggé vegyes fogadtatásban volt részük. A bennszülöttek egy része barátságosan viselkedett, de voltak, akik kövekkel dobálták meg az idegeneket. Ma már aligha lehetne kideríteni, mi okozta azt a véres összecsapást és lövöldözést, amelynek következtében tucatnyi szigetlakó maradt holtan a tengerparton. Csak ekkor, az általános zűrzavar közepette figyeltek föl a hollandok azokra a hatalmas kőfejekre, amelyek később olyan híressé tették a Húsvét-szigetet. Roggeveen ugyanis a felfedezés dátuma nyomán nevezte el az aprócska földdarabot, amely alig 170 km² kiterjedésű és kb. 2000 tengeri mérföldre található Chile partjaitól. A tragikus eseményt követően a hollandok gyorsan elhajóztak, és csak ötven évvel később, 1770-ben kereste fel a szigetet a spanyol Felipe González y Haedo, aki egy hivatalos ceremónia keretében spanyol gyarmattá nyilvánította a Húsvét-szigetet, s hogy ennek kellő nyomatékot adjon, egy szerződést íratott alá az expedíció valamennyi tagjával és a bennszülöttek vezetőivel. Ekkor találkoztak először az európaiak a húsvét-szigetiek írásával. Ezek az írásjegyek azonban lényegesen eltértek azoktól a jelektől, amelyekről először a XIX. század hatvanas éveiben – pontosabban: 1864 decemberében – a szigetre érkezett hittérítő, Eugčne Eyraud laikus testvér számolt be a Congrégation des Sacrés-Coeurs de Jésus et de Marie rendfőnökének írt levelében: „Minden házban található fatáblácskák vagy botok, amelyeket különféle hieroglifák borítanak. Olyan állatok rajzáról van szó, amelyek a szigeten egyáltalán nem léteznek. A bennszülöttek e figurákat éles kövekkel vésik be. Minden figurának megvan a maga neve, de mivel a bennszülöttek nem csinálnak nagy hűhót ezekből a táblácskákból, hajlok arra a feltevésre, hogy e jegyek – egy primitív írás maradványai – a maiak

Rongo-rongo fatábla

számára már csak valamilyen szokást képviselnek, amelyet megőriztek anélkül, hogy értelmét kutassák. A bennszülöttek sem írni, sem olvasni nem tudnak...”

A francia laikus testvér nem sokkal azt követően szállt partra a Húsvét-szigeten, hogy egy súlyos himlőjárvány és a nyomában kirobbant törzsi háború erősen megtizedelte az amúgy is megcsappant lélekszámú lakosságot. 1862 decemberében ugyanis néhány chilei és perui hajó kötött ki a Hanga-roa-öbölben azzal a céllal, hogy minél több munkabíró férfit szállítson Chilébe és Peruba a jól jövedelmező, de munkaerőhiánnyal küzdő guanótelepek kitermelésének biztosítására. A rabszolgahajók nemzetközi legénysége kalandorokból és lelkiismeretlen bűnözőkből állt, akik gátlástalanul bevetettek minden eszközt, hogy kézre kerítsék „prédájukat”. Az események néhány, még élő szemtanúja fél évszázaddal később, 1914-ben elmesélte Mrs. Catherine Scoresby Routledge-nek, a Húsvét-szigetre érkezett angol kutatóexpedíció vezetőjének, milyen borzalmakat éltek át akkor. Hogyan lövöldöztek a rabszolgavadászok a menekülőkre, hogyan jajveszékelték a rabszóra fűzött férfiak, akiket a sötét hajófenékebe löktek. A foglyok között volt Húsvét-sziget utolsó királya: Kamakoi és fia, Maurata is. Ekkor kb. 1000 embert hurcoltak el a szigetről, közülük alig százan éltek túl a szörnyűséges hajóutat és a guanótelepen végzett embertelen munka megpróbáltatásait. A francia és az angol kormány egy Tahitiban működő hittérítő püspök, Axiéri-Jaussen közbenjárására felszólította Perut, hogy sürgősen intézkedjen az ügyben, mire az életbenmaradtakat ismét hajóra rakták és visszaküldték a szigetre. Útközben tüdőbajban vagy himlőben több mint nyolcvan meghaltak, így csak alig tizenötven léptek ismét szülőföldjük partjára. Mégsem volt ez szerencsés hazatérés, mivel ragályos betegségeket hurcoltak be, és egy gyilkos himlőjárvány tört ki, amelynek sok száz, vagy talán ezernél is több áldozata volt. A túlélők ezt követően a gazdátlanul maradt földek birtoklásáért mentek öltre, senki nem gondoskodott élelemlről, mire éhínség ütötte föl a fejét – és a szomorú végeredmény: alig két év leforgása alatt mindössze hatszázra zsugorodott a korábban

több ezer főt számláló húsvét-szigeti népesség.

Eugène Eyraud tulajdonképpen erről a szomorú eseményről hallva döntötte el, hogy miszionáriusi szolgálatot vállal a Húsvét-szigeten. Maguk a bennszülöttek több nevet is adtak az aprócska szigetnek. A legismertebb ezek közül a *Rapa Nui* – vagyis „Nagy Rapa” –, ami azonban eléggé semmitmondó név, csupán annyit jelez, hogy a valahonnan érkezett honfoglaló népnek ez volt az *első* új hazája. (Több száz kilométerre a Húsvét-szigettől nyugatra van egy *Rapa Iti*, tehát „Kis Rapa” is, amely a mai húsvét-szigetiek rokonainak földje, azoké, akik tovább hajóztak Rapa Nui birtokbavétele után.) A következő – a bennszülöttek szerint a legrégebb – elnevezés már nemcsak dallamosabb, hanem költőibb is: *Te-Pito-te Henua*, ami magyarul annyit jelent, mint a „Szigetek köldöke”. Thor Heyerdahl (1914–2002) norvég utazó és néprajzkutató szerint ez a Húsvét-szigetnek „a nyugatabbra fekvő szigetekkel való egészen különleges viszonyát jelzi (...) A sziget keleti felén, ahol a hagyomány szerint a »hosszúfülűek« először léptek a partra, az egykori ősi kikötőhely közelében egy gondosan megmunkált kőgömb van, amelyet »aranyköldök«-nek neveznek. A bennszülöttek ezt úgy tekintik, mint magának a szigetnek a köldökét. Amikor a költői lelkületű polinéziai ősök a sziget köldökét a keleti parton helyezték el és ugyanakkor a Peruhoz legközelebb eső szigetet tekintették a nyugatabbra elterülő sok ezer sziget köldökének, ez nem minden szimbolikus értelem nélkül történt. Tudnunk kell azt is, hogy a polinéziai ha-

Kohua rong-rongo

gyománnyal minden újabb sziget felfedezését »születés«-ként emlegetik. Igen valószínű tehát, hogy a Húsvét-szigetet azért nevezték valamennyi sziget közül »köldöknek«, mert mintegy szülőanyja a többi sziget kultúrájának, összekötő láncszem az anyaország felé.”

Van egy harmadik neve is a szigetnek: *Mata-Kite-Rani*, ami annyit tesz, mint „Szem, mely az égre tekint”. Ezzel kapcsolatosan Heyerdahl a következőket jegyzi meg: „Első hallásra kissé különösnek tűnik ez az elnevezés, mert az aránylag alacsony Húsvét-sziget egyáltalában nem nézi közelebről az eget, mint más magasabb szigetek, példának okául Tahiti, a Marquises-csoport vagy Hawaii. Az *ég* szónak azonban a polinéziaiak nyelvén kettős értelme van. Nemcsak az égboltot jelenti, de az ősök hazáját, a Napisten megszentelt földjét, Tiki elhagyott, hegyvidéki királyságát is. Igen jellemző tehát, hogy az óceán sokezer szigete közül éppen a legkeletebbre esőt nevezték *Égre néző Szemnek*. Még meglepőbb ez, ha tekintetbe vesszük, hogy az óceán túlsó partján, Peruban, éppen Kon-Tiki romokban álló fővárosa alatt, az Andok lábánál volt egy ősi hely, amely a *Mata Rani* nevet viselte; ez a név a polinéziai nyelvben »az ég szemét« jelenti”.

Ha figyelmesen olvassuk Heyerdahl mondatait, kissejlik, hogy a Húsvét-sziget első lakói nem ősidőktől fogva élnek ezen az aprócska vulkanikus eredetű szigeten, hanem – a kiváló norvég tudós véleménye szerint – Dél-Amerikából, közelebről Peruból, a Titicaca-tó környékéről érkeztek ide. Ők lettek volna a már említett „hosszúfülűek”, s vezetőjük Hotu Matua volt. Ez a honfoglalás a feltételezések szerint valamikor a Kr. u. XII. vagy XIII. században történhetett (de radiokarbon-vizsgálatok még jóval korábbi időpontot és több hullámban lejátszódott bevándorlást is valószínűsítene). Ők állították fel azokat a hatalmas, többemeletnyi magasságú kőszobrokat – moaikat –, amelyek Roggeveen híradása óta izgalomban tartják a szakembereket és a laikusokat egyaránt. Idővel a szigeten nyugatról érkezett (menekült?) jövevények is letelepedtek, az ún. „rövidfülűek”, akik kétszáz éven át békésen együtt éltek a hosszúfülűekkel, majd viszály támadt közöttük, s a rövidfülűek lemészárolták – egy ember kivételével – a hosszúfülűeket és elégették földi maradványaikat. Ennek a szomorú eseménynek a bekövetkezése a radiokarbon-vizsgálatok és a bennszülöttek elbeszéléseinek elemzése alapján kb. 1670–1680 tájára tehető. A győztes rövidfülűek bosszúból sok kőfejet is ledöntöttek vagy aláástak, de idővel körükben is torzsalakodás kezdődött, s ennek nyomán fokozatosan elsorvadt az a kultúra, amelyet az ősök teremtettek. (Csak a teljesség kedvéért jegyzem meg, hogy Heyerdahl véleményét – amelyet egyebek mellett pollenanalízissel is igyekezett alátámasztani, azt bizonyítandó, hogy az első honfoglalók Peruból különböző, a Húsvét-szigeten nem őshonos növényeket hoztak magukkal – nem minden szakember osztja.) Tehát azok a törzsfőnökök, akik 1770-ben aláírták a Felipe González diktálta szerződést, a rövidfülűek leszármazottai voltak, s nem valószínű, hogy tudtak írni, legföljebb ismertek és időnként használtak néhány írásjegyet, ezek azonban lényegesen különböztek azoktól, amelyeket Eugène Eyraud látott a már említett fadarabokon és pálcákon.

Nos, épp itt az ideje, hogy e történelmi kitérő után közelebről is szemügyre vegyük ezeket a fatáblákat, amelyeket a bennszülöttek *kohau rongo-rongónak*, beszélő fának neveznek. Eyraud testvér állítása szerint 1864-ben még minden házban található volt egy-egy fatáblácska vagy bot, amelyre különböző jelek: állatok, emberalakok, geometriai alakzatok stb. voltak éles kővel vagy cápafoggal rávésve. Elképzelhető, hogy akkoriban még akadt néhány húsvét-szigeti, aki tisztában volt ezeknek az írásos emlékeknek az eredetével, esetleg keletkezésük körülményeivel is, de Eyraud nem firtatta a dolgot, hanem a pogány bennszülöttek megtérítésére összpontosította energiáit; 1868-ban bekövetkezett haláláig valamennyi szigetlakót sikerült keresztény hitre térítenie. A megkeresztelkedett bennszülöttek ettől kezdve igyekeztek mindent eldugni, ami pogány múltjukra emlékeztetett, így szinte az egyik napról a másikra eltűntek a beszélő fák is. Alig kéttucatnyi ép vagy megrongálódott táblát sikerült megtalálni, ezeket a világ különböző múzeumaiban őrzik, de a kutatók feltételezik, hogy a Húsvét-sziget nehezen megközelíthető barlangjaiban, vulkanikus eredetű üregeiben további elrejtett botok vagy fatáblák lappanghatnak. (Azt szinte kizártnak tartják a kutatók, hogy elégették vagy gyújtósnak használták volna őket.) Valószínűnek tűnik azonban, hogy ha sikerülne is újabb szövegekre bukkanni, a húsvét-szigeti írás megfejtéséhez ez nem vinne sokkal közelebb bennünket. Hiányzik ugyanis egy kétnyelvű felirat, amely támpontul szolgálhatna. A rongo-rongo nyelve ismeretlen, nem a mai bennszülöttek nyelve, s mint annak idején Eyraud helyesen megállapította: egyetlen húsvét-szigeti sem tudta olvasni, csupán szertartási célként használták. Erről egyébként Axiéri-Jaussen püspök is meggyőződhetett, miután misszionáriusainak a jelentései nyomán elhatározta, hogy megfejteti a kohua rongo-rongo titkát. Érdekes körülmények között találkozott először a húsvét-szigetiek írásával: „Gaspard Zumbohm atya Valparaisón át visszatérőben volt a Húsvét-szigetre – írja –, s útközben átjött Tahitira. Ebből az alkalomból hajfonatokkal ajándékozott meg, amelyek egy 30 x 15 centiméter nagyságú, törött s minden sarkán sérült, lapos fadarabra voltak tekerve. Ez a lapocska rögtön felkeltette a kíváncsiságomat, mert mindkét oldalán szépen ki-

vitelezett és sorokba rendezett írást fedeztem fel. Láttára még nem jutottak eszembe kedves laikus testvérünknek fejtegetései, amellet barátjának, Gaspard Zumbohm atyának meglepett arcából az is kiderült, hogy Eyraud – egészen 1868. augusztus 20-án bekövetkezett haláláig – egyetlen táblát sem mutatott a húsvét-szigeti misszionáriusoknak.” A feladat azért is izgatta, mert a polinéziai szigetvilágban csak a Húsvét-szigeten találtak saját írás létezésére utaló emlékeket, máshol semmi nem került elő, s ha egykor léteztek is volna ilyenek, nyilván megsemmisültek. Tahiti püspöke ajándékba kapott, illetve megvásárolt vagy fél tucat táblát, és hamarosan megismerkedett egy húsvét-szigeti férfival – Metoro Tauauréval – is, aki egy tahiti ültetvényen dolgozott és azt terjesztették róla, hogy „olvasni” tudja a fába vésett szövegeket. „Eljött az ünnepélyes pillanat – írja Jaussen püspök. – Az egyik táblácskát Metoro kezébe adtam. Megfordítja, még egyszer megforgatja, keresi a szöveg kezdetét, majd énekelni kezd. Az utolsó sort énekelte, balról jobbra. Mikor a végére ért, a felette levő sort énekelte jobbról balra, a harmadikat megint balról jobbra, a negyediket jobbról balra, ahogyan az ökröket munka közben vezetik. Amikor eljutott az utolsó, legfelső sorhoz, az elülső oldalról a hátoldalon levő következő sorra tért át. Most aztán sorról sorra lefelé ereszkedett, mint valami ökörpár, amely egy domb mindkét oldalát végigszántja, s a munkát az egyik lejtő lábánál kezdi el, és a szemben fekvő lábánál fejezi be. Az olvasó minden sornál megfordíthatja a táblát, ha a jeleket visszafelé nem tudná olvasni. A húsvét-szigetiek így egyes olvasóimat megtanították arra, mi is az írásban a *busztrofedon*. Az írás éppúgy halad, mint a szántóföldön a barázdák. Bárcsak még azt is elárulnák nekünk, honnan jutottak a bennszülöttek e tudás birtokába!”

De valóban hiteles tudás birtoklásáról volt szó? A kérdés nemcsak Eyraud testvér észrevétele miatt indokolt, hanem a későbbi tapasztalatok miatt is. Jaussen püspök Metoro énekét gondosan lejegyezte ugyan – a dalt kiegészítő szavak mintegy 200 kéziratoldalt töltöttek meg! –, de csak a rongo-rongo jelek feltételezett értelmezését adta közre. (Ezt a táblázatot később több húsvét-szigeti „írástudó” lemásolta vagy módosítva újraszerkesztette.) Mellesleg arra is figyelte, hogy a „klasszikus” busztrofedon írásmóddal szemben a húsvét-szigeti írás – mint arra már korábban utaltam – kissé módosult, mivel „két-két sor feje mindig egymással szemben áll”, tehát a következő sor jelei a fejük tetejére vannak állítva. Jaussen közlése nyomán világszerte sokan érdeklődni kezdtek a különös írás iránt, köztük egy amerikai katonatiszt, W. J. Thomson is, aki lefényképezte Jaussen táblácskáit, majd 1886-ban a *Mohican* hadihadjó fedélzetén felkereste a Húsvét-szigetet. Itt – meglehetősen borsos áron – két táblát vásárolt. „A táblák jó állapotban vannak – írja Thomson. – A nagyobbik egy darab uszadékfa, amelynek különleges formája arra mutat, hogy egy csónakból való. (...) A másik tábla a szigeten található toromiro fából készült. Ami a táblák eltűnését illeti, a bennszülöttek azt mondják, hogy a misszionáriusok megparancsolták nekik, valamennyit égessék el, ami csak a kezükbe kerül. Mert a régi hagyományokat meg akarták semmisíteni, hogy megszabaduljanak mindattól, ami a bennszülötteket a pogány hithez köti, s a kereszténységre való áttérésüket akadályozza.” Nem valószínű, hogy a bennszülöttek eleget tettek volna a misszionáriusok felszólításának, mert lelkük mélyén továbbra is hittek az ősi istenekben és tartottak a haragjuktól, ezért inkább elrejtették a táblácskákat. Thomson találkozott egy Ure Vaeiko nevű idős férfival, aki azt mesélte neki, hogy negyed századdal korábban, nem sokkal a perui rabszolga-kereskedők 1862-es támadása előtt tanulta a hieroglifák olvasásának a művészetét és a jelek többségét ismeri. „Ure Vaeiko folyékonyan magyarázta a táblák jelentését – jegyzi meg Thomson –, s mi nem szakítottuk félbe, pedig láttuk, hogy valójában nem az írásjegyeket olvassa. Megállapítottuk, hogy az egyes szakaszok nem felelnek meg a sorokban levő szimbólumok számának, s később, amikor egy másik táblácska fényképét toltuk elébe, ugyanazt a történetet folytatta anélkül, hogy bármilyen törést lehetett volna érezni...” Voltak azonban olyan helyek is, amelyeket Ure Vaeiko egyszerűen átugrott, ezek a hieroglifák „állítólag valamilyen régi nyelven íródtak, amelynek kulcsa már réges-rég feledésbe merült” – jegyzi meg Thomson, majd így folytatja: „Kétségtelen, hogy az egyes táblácskákhöz bizonyos legendák fűződtek, s a táblák nevét ezek adják meg. E nevek említése még azoknak is tüstént emlékezetébe idézi a megfelelő történetet, akik saját bevallásuk szerint a hieroglifákat nem tudják olvasni.” Akadtak persze leleményes húsvét-szigetiek, akik pénzkereseti lehetőséget láttak az „alkalmi felolvasásból”. Thomas Croft Tahitin élő amerikai ültetvényes a kaliforniai akadémia megbízásából Jaussen püspöktől beszerzett egy táblácskát és lefényképezett néhány további, és ráakadt egy húsvét-szigeti származású munkásra is, aki azt állította magáról, hogy olvasni tudja a rongo-rongót. Alfréd Métraux francia etnográfus, a húsvét-szigeti kultúra egyik avatott kutatója így írja le az esetet: „A bennszülött, miután a fényképre pillantott, egy dalba kezdett, amelyet Croft szó szerint leírt. Később Croft elvesztette papírját és meghívta a bennszülöttet, hogy jöjjön el egy vasárnap és diktálja le újra a szöveget. Új változatot kapott, amely érzése szerint eltért az elsőtől, bár nem volt benne bizonyos. Harmadszor is elhívta hát az embert újabb olvasásra. Időközben előkerült az elkallódott papír, és amikor összehasonlította a másik két szöveggel, úgy találta, hogy egyik

sem egyezik a másikkal. Anélkül, hogy említést tett volna erről, megkérte a bennszülöttet, hogy még egyszer szeretné hallani a tábla tartalmát. Gyanúja beigazolódtott: az új szöveg nem hasonlított az előzőekhez. Ez már túl sok volt Mr. Croft türelmének. Fejére olvasta a szegény húsvét-szigetinek, hogy azonos jelek nem változtathatják értelmüket vasárnaponként. Olyan méregbe jött, hogy »felvilágosítóját« a szó szoros értelmében kidobta.”

Az amerikai ültetvényes ingerültségét megértjük, de nem tartjuk indokoltnak, elvégre a saját állapotából közelítette meg a kérdést, s nem számolt a húsvét-szigetiek eltérő mentalitásával és szemléletével. Mások is ebbe a hibába estek, s amikor végre akadt valaki – a már említett Mrs. Routledge –, már késő volt. Az angol kutató a Húsvét-szigeten működő lepratelepen találkozott egy idős férfival, Tomenikával, aki a táblák alapján elénekelt neki egy dalt és egy darab papírra köröket és vonalakat rajzolt, amelyek emlékeztettek a fatáblákon levő írásjegyekre, sőt némelyik azonosnak látszott velük. Mrs. Routledge kérésére Tomenika másnap „felolvasta” a jeleket, s az ének megegyezett a korábban hallott szöveggel. Egy-egy jel általában négy-öt szóból álló csoportnak felelt meg. Tomenika volt talán az utolsó bennszülött, aki még ismerte az írásjegyekhez kapcsolódó szavakat, ami persze nem azonos az olvasással, hanem egy régi szertartás része volt. Két barátja is élt a lepratelepen: Kopiera és Te Haha, akik sok részlettel egészítették ki Tomenika szavait. Te Haha annak idején Ngaara király szűkebb köréhez tartozott, és azt mesélte Mrs. Routledge-nek, hogy a rongó-rongó emberek évente egyszer összejöttek és egész napos „felolvasást” tartottak a fatáblákról a király előtt. A helyet tollas botokkal tűzdelték körbe, a felolvasók pedig tollas kalapot viseltek. Az angol kutató így összegezte megfigyeléseit: „A táblácskák fényképeit, amelyeket csak azért vettünk elő, hogy általános dolgokat tudjunk meg róluk, a bennszülöttek legnagyobb meglepetésünkre habozás nélkül olvasták; minden egyes ábrához bizonyos szavak tartoznak. De amikor hosszas huzavona után a szimbólumokat lerajzoltuk, és jelentésüket melléírtuk, kiderült, hogy minden egyes ábra ugyanazt a célt szolgálja: a bennszülöttek úgy viselkedtek, mint azok a gyerekek, akik tettetik, hogy olvasni tudnak, pedig csak kívülről tudott dolgokat mondanak fel.” Valószínűnek tűnik, hogy létezett egy ősi tábla, amelynek szövegét a húsvét-szigeti rongó-rongó emberek generációi megtanulták és felmondták, de mert számukra ismeretlen nyelven íródott, nem értették. Maga Tomenika úgy vélekedett, hogy az egyes ábrák Jézus Krisztusra vonatkoznak.

Az 1930-as évek közepén érkezett a Húsvét-szigetre – több évtizedes szünet után – egy újabb hittérítő Sebastian Englert kapucinus atya személyében, aki bizalmas kapcsolatot alakított ki a bennszülöttekkel, s így sok részlettel gyarapította a kohau rongó-rongóval kapcsolatos ismereteinket. A rapanui nyelv legjobb ismerőjeként számon tartott misszionárius nem sok esélyt látott a feliratok megfejtésére, mivel „nyilvánvalóan nem írott rendszerrel van dolgunk”. Mint az ősi táblára utalva megjegyzi: „senki sem tudná az itt idézett tábladal első szakaszát, vagyis a *He timo te ako ako e te tuu e te taha e te kuia e te kapakapa e te here hua* szavakat megmagyarázni. Hasonló a helyzet azoknak a daloknak a szövegénél is, amely a régi zsinórjátékhoz tartoznak”. Englert, hivatkozva a bennszülöttektől kapott tájékoztatásra, amely szerint az első táblák és az első „maori-rongó-rongók” Hotu Matuával érkeztek a szigetre, leszögezi: „Nyilvánvaló, hogy itt egy ismeretlen eredetű kulturális örökséggel van dolgunk. A bennszülöttek *Te-Pito-te Henuára* való megérkezésükkor kötelességüknek tartották, hogy a fába vésett jelek szent hagyományát továbbra is ápolják. A felügyeletet az ariki henua, az első mester, az efféle ügyekben legfőbb tekintély, vagyis a »maori-kohau-rongó-rongó« megtestesítője gyakorolta. Az ariki feladata volt felügyelni az oktatásra, amelyhez külön iskolaépületekre volt szükség. Anakenában évenként vizsgákat tartottak, amelyeken a tanulók tanítóik kíséretében jelentek meg. (...) Egy öregember, aki még fiatal korában oktatásban részesült, azt mesélte a még ma is élő bennszülötteknek, hogy egy Ahu Akapu környéki iskolába járt. A fegyelem nagyon szigorú volt. A tanulóknak előbb kívülről meg kellett tanulniuk a szövegeket. Nem volt szabad sem beszélgetniük, sem játszaniuk, mindig figyelniük kellett, térdelve, karjukat mellükön összefonva. (...) Amikor már kívülről tudták a szövegeket, a tanulók hozzáfogtak a jelek festéséhez, hogy megszokják az írást. Ezeket a másolási feladatokat még nem fán végezték, hanem banánlevélen, madárcaontból készített írónnal vagy egy kis kihégyezett bottal. A tanulók csak egy bizonyos fokú készség elsajátítása után írtak fatáblákra, amelyek valószínűleg toromiróból készültek. A véséshez a legfinomabb obszidián-szilánkokat vagy hegyes cápafogakat használtak.”

Az indiai kapcsolat?

Valamikor a XIX. század húszas éveiben figyeltek fel az indiai (ma már Pakisztánhoz tartozó) Pandzsában található Harappá városka közelében egy magaslatra, amelyen egy ősrégi település romjai terültek

Proto-indiai írásjegyek

összekötő vasútvonal, amelynek építéséhez sok követ és kavicsot éppen az egykori romok környékéről szállítottak a helyszínre, így feltehetően olyan maradványok is beépítésre kerültek, amelyeket a kutatók nem vizsgáltak meg. A módszeres, korszerű és valóban sikeres ásatások csak 1921 januárjában indultak el Harappában, Rai Bahadur Daya irányításával, majd 1926–1934 között Mahdu Szarup Vatsz folytatta a feltárást.

1922-ben R. D. Banerdzsi indiai régész a mai Pakisztánban, Sindh tartományban, az Indus partjánál elterülő Mohendzsodáróban (ez a sindh kifejezés magyarul annyit tesz, mint *a holtak magaslata*), kb. 640 kilométerre délnyugatra Harappától egy kétezzer éves buddhista szentély feltárása során meglepődve tapasztalta, hogy az építmény egy sokkal régebbi épületegyüttes romjain áll. Az angol Sir John Marshall, aki az indiai régészeti ásatások koordinátora volt, azonnal felismerte Mohendzsodáro jelentőségét, s mint a későbbi kutatások igazolták, a település egy fejlett kőzskori kultúra (*Indus-völgyi civilizáció* v. *Harappá-civilizáció*) egyik fontos központja volt. Marshall átvette a feltárások irányítását, és 1931-ben, Londonban három kötetben kiadta kutatásainak eredményét (*Mohenjo-Daro and the Indus Civilization*). Igaz, az ő ásatásai hagytak némi kívánnivalót maguk után, s olykor hibásan azonosította az épületek funkcióját. Például gőzfürdőnek vélt néhány házat, amelyről utóbb az Indus-völgyi civilizációk kutatásának egyik legkiemelkedőbb szaktekintélye, Mortimer Wheeler kiderítette, hogy gabonaraktárként szolgált. Az ún. proto-indiai írásokról először G. R. Hunter adott ki egy összefoglaló munkát Londonban, 1954-ben (*The Script of Harappa and Mohenjodaro and its Connection with other Scripts*). Ennek a máig megfejtetlen írásnak egyik sajátossága, hogy kizárólag pecsétnyomókon találták, amelyek át voltak fúrva. Ebből sokan arra következtetnek, hogy ezeket a tárgyakat valamilyen csomagra, bálára akasztották, mintegy jelezve a tartalmukat, de az is elképzelhető, hogy amulettként viselték őket. Az előbbi feltevést alátámasztani látszik az is, hogy az Indus-völgyi városok élénk kereskedelmi kapcsolatot folytattak egymással, de nem kizárt, hogy a mezopotámiai birodalmakkal és a Perzsa-öböl mentén elterülő városokkal is. Egyébként az Indus-völgyi városokban a régészeti feltárások tanúsága szerint fürdőszobás, csatornázott és padlófűtéses házak álltak – egy jól szervezett társadalom bizonyítékai. Nemcsak az Indus völgyében feltárt ún. klasszikus lelőhelyekről van szó, hanem az azoktól keleti és nyugati irányban megtalált korabeli településekről is, egyebek között a mai Iránig terjedő indiai-óceáni partszakaszon fekvő kikötőkről, amelyek az árucserében fontos szerepet játszottak. Arról megoszlanak a vélemények, hogy hány alaphieroglif-jelből áll a proto-indiai írás. Hunter csupán 150-re, Piero Meriggi és Ernst Doblhofer mintegy 250-re teszi a jelek számát, de vannak kutatók, akik szerint 400 jel is megkülönböztethető. Bár melyik számadatból indulunk ki, az nyilvánvaló, hogy a proto-indiai írás nem szótagírás volt, mert a jelek száma meghaladja az ehhez szükséges mennyiséget, de fogalomírás sem lehetett, mert ahhoz viszont ez az összeg túlságosan kevés. Valószínűnek látszik, hogy a szó- és szótagírás egyvelegéről van szó. Az írás megfejtését két tényező segíthetné: 1) ha sikerülne egy kétnyelvű szöveget találni, 2) ha az eddig előkerült rövidke feljegyzések mellett egy hosszabb szövegre is ráakadnának. Sajnos maga a proto-indiai nyelv ismeretlen, s az nagyon valószínűtlennek látszik, hogy a ma ismert legősibb indiai nyelvekkel: a szanszkrittal, illetve annak korai formájával, a védikus nyelvvel rokonságba állítható. Természetesen sokan megpróbálkoztak a proto-indiai írás megfejtésével, többek között Bedřich Hrozný cseh nyelvész is, aki korábban a hettita ékírás megfejtésével szerzett hírnevet magának, a proto-indiai írásba azonban

el. 1853-ban kezdték el a maradványok – rendszernek egyáltalán nem nevezhető – tudományos vizsgálatát, és 1875-ben jelent meg egy dolgozat az itt előkerült pecsételőkről, pecsétnyomókról és a rajtuk talált – állatokat, tárgyakat ábrázoló – hieroglifákról. Ahhoz azonban, hogy valami érdemleges megállapítást tehesse a kutatók az írás eredetéről és tartalmáról, a feltárt leletek nem bizonyultak elegendőeknek, ráadásul Harappá mellett vezetett a Karacsit Lahoréval

beletörött a bicskája: a hettita és az indus-völgyi hieroglifák alakbeli hasonlósága félrevezette. A legbiztosabb próbálkozás Piero Meriggi nevéhez fűződik, aki számos jelet beazonosított és felismert három esetragot is.

A Kr. e. 2300–1800 között fénykorát élt Indus-völgyi civilizáció körébe a kutatók mostanáig mintegy 500–520 település maradványait sorolták be, ezek közül kb. 20–30 a korszak legfejlettebb városa volt. Ha a térképen keressük őket, akkor a többségükre az Indus alsó folyása mentén bukkanunk rá, s elvileg nem kizárt, hogy az egykor itt élő nép képviselői hosszabb hajútakat is tehettek nemcsak a bővizű folyón, hanem az Indiai-óceánon is. Mindezt azért említem, mert így érthetővé válhat az a feltevés, amelyet a proto-indiai írás és a húsvét-szigeti kohau rongó-rongó közötti rokonságot feltételezi. A kutatókat élénken foglalkoztatta az a tény, hogy a polinéz szigetvilágban egyedül a Húsvét-szigeten találtak írásos emlékeket, s ha ki akarták zárni azt a fantasztikusan hangzó elképzelést, hogy ez az aprócska sziget egy olyan kultúrközpont volt, ahol önálló írásrendszer alakult ki, találniuk kellett egy „külső ösztönzőt”. 1930-ban, illetve 1932-ben két érdekes, ugyanakkor egymásnak ellentmondani látszó elmélet látott napvilágot a húsvét-szigeti írás eredetéről és rokonságáról. A német Erich von Hornbostel *Kínai ideogram-mák Amerikában* című, 1930-ban megjelent tanulmányában összefüggést vélt felismerni a panamai cuña indiánok képírása és a húsvét-szigeti hieroglifák között. Erről később részletesebben is szólnunk, most vegyük szemügyre a másik feltevést, amely egy magyar származású kutatótól, Hevesy Vilmostól származik. Hevesy az *Académie des Inscriptions et Belles-Lettres* előtt 1932-ben tartott előadásában rámutatott arra a feltűnő hasonlatosságra, amely bizonyos proto-indiai és húsvét-szigeti írásjegyek között megfigyelhető. A következő évben a *Bulletin de la Société préhistorique française* hasábjain egy húszoldalas dolgozatot is közzétett a témáról (*Sur une écriture océanienne paraissant d'origine, néolithique*). Mint az ábrán is látható, az összehasonlított 48 hieroglif jel szinte megegyezik egymással, ami a laikus szemlélőt „azonnal” meggyőzi az állítás megalapozottságáról, de a szakemberek között is akadtak néhányan, akik elfogadták Hevesy elképzelését, amelynek „meggyőző erejét” csak fokozta az a körülmény, hogy a mohendsodároi leleteket nem sokkal korábban tárták fel. Pedig borzasztóan nehéz elképzelni, hogyan kerülhetett egy több mint 4000 éve keletkezett írás az Indus torkolatától mintegy 20 ezer kilométernyire a Csendes-óceánban fekvő – és a Föld túlsó felén található! – magányos kis szigetre. A kételkedők ellenérvként azt is felhozták, hogy a proto-indiai írás feltételezett elterjesztőinek „vándorlása” útközben semmilyen nyomot nem hagyott maga után, s akadtak, akik arra is rámutattak, hogy a proto-indiai írásnak – a rongó-rongóval ellentétben – nincs busztrófedon sorvezetése. (Ez az utóbbi érv azonban nem különösen meggyőző, hiszen a pecsétnyomókon csak rövid szövegek találhatóak.) Mindent egybevetve, a szakemberek végül is elvetették Hevesy Vilmos elméletét, de legalábbis nagy kételyeket fogalmaztak meg. Alfréd Métraux, aki az 1930-as évek dere-

A proto-indiai (I, III, V, VII) és a rongó-rongó (II, IV, VI, VIII) írásjegyek összehasonlítása

kán hosszabb időt töltött a Húsvét-szigeten, egyebek között ezt írja: „Bárki láthatja, ha megszemléli a húsvét-szigeti írásra vonatkozó rendelkezésre álló dokumentumokat, hogy ugyanaz a jel nem mindig azonos módon van megrajzolva és a jelek korántsem olyan egyöntetűek, mint a mi nyomtatott betűink. Nehezen hihető, hogy egy kar vagy láb jelenléte, a fej helyzete vagy egy kéz formája a szöveg értelmének valami különleges változását fejezné ki. Ha ugyanaz a változás bizonyos gyakorisággal fordul elő, akkor esetleg tekinthetjük külön kép- vagy fogalomjelnek, de vajon itt erről van-e szó? Különböző jelek gyakran össze vannak kapcsolva, talán anélkül, hogy az ilyen kombináció révén az egyes jelek értelme megváltozna. Az antropomorf (ember alakú) jelek összehasonlítása természetesen nem veszélytelen. Megvan annak a veszélye, hogy az emberi alak többé-kevésbé stilizált ábrázolásai a képírási rendszerek között a hasonlóság látszatát teremtik meg, holott semmi közük sincsen egymáshoz. Ilyen természetű összehasonlítás még akkor is vakmerőség, ha az ábrázolt alak valamit tart a kezében, különösen, ha még csak azt sem tudjuk, hogy mi az a valami. Azt a tényt, hogy mind az Indus völgy pecsétjein, mind a Húsvét-sziget tábláin vannak emberek, akik botot, fegyvert vagy más szerszámot tartanak, nem tartom olyan döntő bizonyítéknak – még indirekt módon sem –, hogy két olyan kultúrát összekapcsoljon, amely annyi más szempontból tökéletesen különböző.”

Az ősök Amerikából érkeztek?

Közép-Amerika prekolumbián civilizációi közül három nép: a maják, a zapotékok és az olmékok használtak hieroglifákat. Erről egy más helyen részletesebben is szólunk, most összefoglaljuk figyelmünket a Panamai-szoros térségére, ahol a világtól elzártan él a cuña indiánok törzse, amely érdekes és sajátos képírást alakított ki. Ezt az írást először egy norvég származású etnográfus, Erland Nordenskiöld tanulmányozta, és 1928-ban, illetve 1931-ben egy-egy dolgozatot szentelt megfigyeléseinek (*Picture-writings and other Documents by Néle and Ruben Perez Kantule; Origin of the Indian Civilizations in South America*). Egy XVI. századi spanyol történész-misszionárius, G. F. Oviedo y Valdés megírta az indiánok másfél évtizedes – 1535–1548 közötti – történetét (ez négy kötetben 1855-ben Madridban látott napvilágot), s egyebek között elmondja, hogy a cuñák északi szomszédai, a nicarao indiánok már az európaiak megérkezése előtt ismerték a pergamenkönyveket – ezek tenyérnyi szélesek és vagy 3–3,5 m hosszúak voltak. A cuñák déli szomszédai, a kolumbiai kattia indiánok szövetekre festették vagy valamilyen anyagba vésték be képírásukat. Nordenskiöld a cuña indiánokról szólva megállapítja: „Grasso atya kitűnő munkájában azt írja, hogy ezeknek az indiánoknak valamilyen, fatáblácskákra vésett képírásuk van. További részleteket azonban nem közöl. Dr. Harris, a kiváló amerikai biológus ellátogatott a cuñákhoz, hogy az átöröklés szempontjából megvizsgálja az albinókat: a cuñák közt gyakori, úgynevezett fehér indiánokat. Megállapította, hogy a cuñáknak egyfajta képírásuk van, amelyet arra használnak, hogy különböző fajta dalokat megörökítsenek vele. Ezt az írást – mondja Harris – alulról kezdve olvassák, jobbról balra, aztán balról jobbra és így tovább...” Nordenskiöld személyesen is megvizsgálta a cuñák írását, amelyet akkor már jobbára európai papírra írtak, de mint megjegyzi: „a képírást olykor fatáblácskákra is festik. A cuñák azt mondták nekem, hogy ez volt az eredeti anyag, amit egyébként Grasso atya is igazol. Gyűjteményünk egyik legértékesebb darabja egy ilyen fatáblácska, amelynek rendkívül szép kivitelű rajzai a démonok hajlékait ábrázolják. (...) Az a tény, hogy a képírást eredetileg fára festették, arról tanúskodik, hogy itt valamilyen eredeti dologról van szó, nem pedig olyasmiről, ami az európaiak hatása alatt került használatba. (...) A képírást jobbról balra, majd balról jobbra olvassák, s a szöveg kezdete a jobb alsó sarokban van. Mindez azt bizonyítja, hogy a cuña képírás ötletét nem a fehérek írásművészetéről szerzett ismeretek sugalmazták”. A továbbiakban leszögezi, hogy ez a képírás nem hasonlít a maják jóval fejlettebb írásához sem, s leginkább még az ómexikói képírásokra emlékeztet. A fatáblácskák és a cuña írás busztrofedon jellege már E. von Hornbostelt arra készítette, hogy rokonságba hozza a húsvét-szigetiek és a cuñák írását. Feltételezte, hogy mindkét írás a fejlett mexikói írás kezdetleges előzménye, sőt, azt sem tartotta kizártnak, hogy a Húsvét-sziget és a Panamai-földszoros olyan földrajzi összekötő láncszemek, amelyeken át az ősi kínai ideogrammak eljutottak az Újvilágba. Az ókori kínaiak írásáról egy más helyen bővebben írok, most vegyük szemügyre R. von Heide-Geldern német régész, etnográfus és kultúrantropológus eszmefuttatását a kohua rongo-rongo eredetéről. Ő elfogadhatónak tartja mind Hornbostel, mind Hevesy felvetését, mondván, hogy az írás az Indus völgyéből eljutott Kínába, onnan pedig a Húsvét-szigetre, Panamába és végül Mexikóba. Heide-Geldern 1938-ban megjelent könyvében (*Die Osterinselschrift*) rámutat mintegy tíz kínai antropomorf írásjegyre és a proto-indiai, illetve a húsvét-szigeti hieroglifák közötti nagyfokú hasonlóságra, majd a továbbiakban leszögezi: „A cuñák

manapság többnyire papírra írnak. De ezenkívül vannak írásos fatáblácskák is, s maguk a cuñák azt állítják, hogy a fa volt az íráshoz használt eredeti anyaguk. (...) Ez a húsvét-szigeti írásos táblácskákra emlékeztet. És a busztrufedon írás, valamint az alulról felfelé következő sorok ugyancsak a húsvét-szigeti írást idézik emlékezetünkbe. A cuñáknál azonban a sorok mindig ugyanabban az irányban következnek, s nem állnak minden második sorban felfordítva, mint a Húsvét-szigeten. (...) Noha a cuñák írásjegyei első pillantásra alakjuk szempontjából teljesen eltérnek a húsvét-szigeti írástól, ennek ellenére, úgy tűnik nekem, hogy e kettő közt igen jelentős egyezéseket lehet találni”. A húsvét-szigeti és a panamai írásos táblák mágikus jellegére már Hornbostel rámutatott. A cuña indiánok „a szó tulajdonképeni értelmében éppoly kevésbé tudták az írást »olvasni«, mint a húsvét-szigetiek. Csak azt a hagyományos szöveget énekelték el, amelyet – tudomásunk szerint – az írás tartalmaz”. Heine-Geldern még azt is feltételezi, hogy mindkét írás esetében ismerni kellett a szöveget, ez azonban nem bizonyítható. A panamai cuña indiánoktól délre élő kolumbiai katiá indiánok és a venezuelai motilone indiánok is ismerték a képírást. Az első európaiak a katiák írásával textíliákra festve, illetve fára vésve találkoztak, a motilonék pedig – írja Heyerdahl – „a maguk képírásához textíliát, papírt és fát használtak. »Szertartási formulákat« hírnökök énekelték, akik eközben tio-tiónak nevezett fabotokra festett jelekre mutattak. J. M. Cruxent, a caracasi múzeum igazgatója a kolumbiai határvidék melletti Sierra de Perija környékén az ottani elszigetelt törzseknél még használatban látta az írásos közlési módnak ezt a rendszerét”. Idézi Cruxent neki írt levelét, amelyben annak a véleményének ad hangot, „hogy a tio-tio-rendszer már a kulturális átalakulás szakaszában van, de teljességgel bennszülött eredete felől semmi kétség sem lehet. Különös, hogy a tio-tio olvasásának módja, de emellett egyes jelek is a húsvét-szigeti rapanui táblákra emlékeztetnek”. A hírnökbotokról korábban már volt szó, de ezeknek az eszközöknek a használata nemcsak primitívnek tartott törzseknél, hanem fejlett kultúrájú civilizációkban, pl. az inkáknál is szokásban volt. Heyerdahl egy XVII. századi beszámolóra hivatkozva megjegyzi: „Tupak Jupanki inka, aki később hosszú utat tett a Csendes-óceánon, egyik legmagasabb rangú felügyelőjét kiküldte a birodalmába, s utasításait botokra festett jelek formájában küldte el vele. (...) Ha a spanyol hódítás előtt egy bonyolultabb vagy nagyobb jelentőségű szöveget rögzíteni akartak, akkor az egyszerű hírnök-botok szerepét nyilvánvalóan fatáblácskák vagy deszkák vették át, noha az aranyra éhes felfedezők ilyenfajta darabokat, sajnos, nem őriztek meg. Sarmiento Gamboa (az inkák történetéről 1572-ben írt könyvében – L. T. megj.) 42 tudós inka-történész kikérdezésekor azt hallotta, hogy őseik »tetteire és szavaira« vonatkozó ismereteiket olyan beszámolókból nyerik, amelyeket »deszkákra festve« adnak tovább nemzedékről nemzedékre.” Pachacuti Inka Jupanki egyébként a szóban elmesélt régi elbeszélések tartalmát nagy táblákra festette, majd az arannyal díszített deszkákat a Nap házában egyik óriási termében helyeztette el, ezek a mi könyvtárainknak feleltek meg. A táblák tartalmát csak tudós emberek értették és magyarázhatták, rajtuk kívül csupán az uralkodó férhetett hozzájuk vagy engedélyezhette a megtekintésüket. Ezeknek a deszkáknak, illetve írásjegyeket őrző textíliáknak a létezéséről csak közvetett bizonyítékokkal rendelkezőnk. A XVI. század második és a XVII. század első felében élő és tevékenykedő spanyol hittérítő szerzetes, Fernando Montesinos atya a régi Peruról 1642-ben kiadott munkájában (*Memorias antiguas historiales del Perú*) közreadja egy félvér perui férfi, Blas Valera kéziratának másolatát, amely utal arra, hogy az inkáknak egykor, jóval az európai hódítók megjelenése előtt, saját írásuk is volt. Blas Valera anyja kecsua nő volt, és kapcsolatban állt az inka udvarral, s noha egy spanyoltól szült gyermeket az Inka Birodalom meghódítása után, fia még olyan oktatásban részesülhetett Cajamarcában, az inka kedvelt rezidenciájában, amely csak a legfelső körök kiváltsága volt a múltban. Tanítómesterei – az amauták és a kipukamayoxok – megismertették őt az európaiak érkezése előtti időkből származó beszámolókkal és legendákkal. Mint Montesinos atya megjegyzi: „Az amauták olyan ősrégi hagyományokból, amelyeket kézzől kézre adtak, ismerték annak a kornak az eseményeit. Arról számolnak be, hogy a fejedelem uralkodásának idején léteztek betűk és olyan – amautáknak nevezett – emberek, akik értettek az írás művészetéhez. Ezek az emberek írni-olvasni tanítottak. Legfőbb tudományuk az asztrológia volt. Amennyire meg tudtam állapítani, banánleveleket használtak, amelyeket megszártottak, s azokra írtak. (...) Ezek a betűk egy olyan esemény folytán, amely VI. Pachacuti korában következett be, a peruiak számára veszendőbe mentek.” Montesinos a csaszki – a hírnökök – jól szervezett rendszeréről szólva megállapítja: „Amikor még betűik és jeleik vagy hieroglifáik voltak, mint már említettük, banánlevelekre írtak, s az összehajtogatott lapot az egyik csaszki a másiknak adta át, míg nem eljutott a király vagy a kormányzó kezébe. Amikor a betűk használata veszendőbe ment, a csaszki az üzenetet szájról szájra adták tovább.” Ez az óperui írás már négy-öt évszázaddal az európaiak dél-amerikai megjelenése előtt eltűnt, feltehetően egy polgárháború és az azt kísérő országos méretű járvány során, amikor is VI. Tupac Pachacuti – Virakocsa isten egyik főpapjának javaslatára, hogy elejét vegyék a további csapásoknak – parancsba adta valamennyi írásos dokumentum megsemmisítését és az

írás használatának a tilalmát. Állítólag az egyik tudós papot, aki semmibe vette a parancsot, megégették. Őszintén szólva, kissé nehéz eligazodni a különböző hivatkozások dzsungelében, ezért azt sem tudni, hogy valójában mikor és kinek az uralkodása idején történtek meg ezek a dolgok. Az tény, hogy amikor Pizarro és katonái megjelentek Peruban, tehát az 1530-as években, ennek az írásbeliségnek a nyomát sem találták, s csupán a már korábban említett *kipuk* jelentették az írást vagy inkább annak pótlékát.

Az Inka Birodalomról a szakemberek sokáig azt feltételezték, hogy más, fejlett prekolumbián amerikai civilizációktól (aztékok, maják, olmékok, toltékok, zapotékok stb.) eltérően nem ismerték az írást. Mint a fentiekben utaltam rá, ez a vélekedés ma már tarthatatlan, sőt, néhány újabb felfedezés alátámasztja Montesinos atya beszámolóját. A perui Andokban, közelebbről a Titicaca-tó környékén egy ősrégi hieroglifikus írás nyomaira bukkantak. A Tiahuanacóban levő napkapun talált szövegről, valamint arról a bolíviai és perui indiánok által használt írásról van szó, amelynek sokáig a spanyol hódítók, de még a bennszülöttek körében megfordult tudósok sem szenteltek figyelmet. Erről az írásról – aymara nyelven *quillca* a neve – az első alaposabb tanulmányt D. E. Ibarra Grasso bolíviai tudós szerzetes jelentette meg 1948-ban (*La escritura indígena Andina*). Rámutatott arra, hogy ez az „andoki írás” nem európai gyökerű, noha mai használata összefügg a katolikus hitre való áttéréssel, s párhuzamba állítható a panamai *cuña* írással, mivel sorvezetése ugyancsak busztrofedon jellegű. Az 1964. évi moszkvai VII. Nemzetközi Antropológiai Kongresszuson rendezett kerekasztal-konferencia egyértelművé tette, hogy az ún. *átellenes busztrofedon* rendszer a világ két pontján ismert: a Húsvét-szigeten és Peruban. Mielőtt részletesen is szólnánk erről az analógiáról, vegyük szemügyre az andoki hieroglifírást. Nem Ibarra Grasso volt az első, aki találkozott ezzel az írással, de ő volt az, aki felismerte: a quillca azonos az inkák egykor használt, de a már említett okok miatt betiltott hieroglifíráásával. A XIX. század derekán egy német nyelvész, von Tschudi a Titicaca-tó környékén járva Tiahuanacóban ajándékba kapott egy hieroglifákkal teleírt bőrt, sőt, közzétette a szöveg részleges fordítását is, amelynek elkészítésében egy indián lányka volt a segítségére. A tudós azonban a XIX. század elején keletkezett helyi írásnak vélte, amely ráadásul – szerinte – máris halálra van ítélve, miután azok, akik használták, egy járvány során meghaltak és csak a fordításban segédkező lány maradt életben. Egy Wiener nevű francia tudós is rábukkant Bolíviában és Peru déli részén ennek a hieroglifikus írásnak a nyomaira, de nagyobb jelentőséget tulajdonított a perui partvidéken talált öreg textíliáknak, amelyeken egy írást vélt felfedezni és ezek fordítására összpontosította a figyelmét, miközben a tiahuanacói hieroglifák közömbösen hagyták.

Ibarra Grasso kezdetben csak közvetett bizonyítékokkal rendelkezett a quillca ősiségét illetően, miután maguk az írnokok azt állították, hogy tudományuk még az Inka Birodalom kialakulását megelőző időkből ered. A bolíviai tudós egyébként sem tartotta valószínűnek, hogy a megtérített indiánok azért találtak ki maguknak egy írást, hogy lejegyezhesék a katolikus imádságokat, amelyeket latin betűkkel már rögzítettek. Mert tény, hogy a legtöbb újkeletű hieroglifaszöveg vallásos tartalmú. Érdekes az is, hogy az analfabétáknak tartott indiánok is ismerik és használják a quillcát, amelynek 5–6 cm hosszú jegyvit manapság helyenként agyagból formázzák és függőlegesen felragasztják valamilyen agyagkorongra vagy táblára. Mint Ibarra Grasso megjegyzi: „Ezek a figurák tortagyertyákra emlékeztetnek, csak azal az eltéréssel, hogy minden gyertyának sajátos alakja van.” Rendszerint a szülők készítik gyermekeiknek egy-egy vallási ünnep előestéjén, hogy ezek alapján tanulják meg az imádságokat. Persze ma a papír a legfontosabb írásfelület. Ez nemcsak papírlap lehet, hanem egy újság üres széle vagy akár csomagolásra használt papírdarab is. Nem ceruzával, tollal vagy ecsettel, hanem pálcikával írnak, amelyet anilintintába vagy különböző színű – saját készítésű – növényi festékekbe mártogatnak. A sokféle – két-három-, de olykor nyolc- – színű hieroglifák érdekes látványt nyújtanak, de az eltérő színeknek nincs semmilyen funkciójuk (ellentétben az azték írással, amelyben a fekete és piros színek fontos szerepe van). Régebben nemcsak papírra vagy agyagra írtak, hanem bőrre, láma- vagy báránygyapjából készült szőrme hátoldalára is. Ez esetben egy speciális, tartós festéket használtak az írásjegyek rögzítésére.

A quillca segítségével azonban nemcsak katolikus imádságokat jegyeztek le, hanem „világi” szövegeket is (pl. himnuszokat). A régészek olyan kőszobrocskákra bukkantak, amelyekre még a spanyol hódítás előtti időkből karcoltak hieroglifjegyeket, de a Titicaca-tó partján előkerült egy kő, amelyen a hieroglifák között egy lóháton ülő lovas alakja is szerepel, ami egyértelművé teszi keletkezésének az európaiak felbukkanása utáni időpontját, mivel a ló korábban ismeretlen volt Amerikában.

A quillca szerkezetét eddig csak részben sikerült feltárni, ezt is többnyire a mai írnokok módszereinek tanulmányozása révén. Ibarra Grasso úgy látja, hogy ez az andoki írás – az eltérő jegyek ellenére – rokonságban áll az aztékok képírásával, annak mintegy továbbfejlesztett változata. Nem a hangjegyeket rögzíti, csupán a szavakat és a szótagokat. V. de la Jara, aki ugyancsak alaposan tanulmányozta a quillcát arra a megállapításra jutott, hogy kb. 400 jól megkülönböztethető geometriai jelből áll. 24

jelet sikerült azonosítania, további ötvenet pedig értelmeznie. Keletkezését legalább 250 évvel a spanyol hódítás előttre teszik, de A. Posnanski szerint, aki egy templomfalba beépített kővön quillca-feliratot talált, nem kizárt, hogy még régebben alakult ki. Az egyes szavak között nincs sem kihagyás, sem elválasztó jel, s többnyire a ragokat, az előljáró- vagy a kötőszókat sem jelölik. A szöveg jobboldalt alulról indul és felfelé halad, majd mintegy szembefordítva az előző sorral balról jobbra halad. Mint már utaltam rá, ezt nevezik átellenes busztrufedonnak, és csak itt, a Titicaca-tó környékén, valamint a Húsvét-szigeten fordul elő. A régi szövegek leghosszabbika is csupán kétsoros, de említett jellege így is felismerhető. Ez alapján (is) véli úgy Thor Heyerdahl és számos kutató, hogy a húsvét-szigeti rongó-rongó bölcsője valahol a perui Andokban ringott. A norvég kutató rámutat arra az érdekes tényre is, hogy míg a rongó-rongó és a különböző rokonított (proto-indiai, ókínai, cuña stb.) írások között mindig különböző összetevőkben véltek egyezést vagy hasonlóságot felfedezni, addig a kutatók „mindmáig kevés figyelmet szenteltek annak a ténynek, hogy valamennyi összetevő megjelenik egy olyan kulturális központ vallásos művészetében, amely keleten, a közvetlenül szomszédos szárazföldön fekszik. Példának elegendő az egyik vallásos kulcsemlékművet: a tiahuanacói úgynevezett *napkaput* megemlítenünk, amelyet részben – jogosan képírásjeleknek nevezhető – ábrák borítanak. Mivel Tiahuanaco egy olyan kultúra fő szertartási központja, amely a maga kiterjedési korszakában egész Perut át- meg átszötte, sok szót a mellett a feltevés mellett, hogy az egyik legfontosabb vallásos emlékművére vésett képírásjeleknek az itteni szimbolika leglényegesebb aspektusait kellett visszatükrözniük. (...) Mindaz az ideogramma vagy szimbolikus motívum, amely az egyik tiahuanacói emlékművön együttesen megtalálható, a rongó-rongó táblák és az orongói kultikus központ ideogrammaiban vagy szimbólumaiban újra megjelenik”. Heyerdahl szerint az ismert rongó-rongó táblákon található mintegy 800 írásjel zöme – bizonyos geometriai és elvont jelektől eltekintve – visszavezethető a tiahuanacói hieroglifákra. „A tiahuanacói *napkapu* ideogrammas domborműdíszítése – állítja – épp azokból az elemekből épül fel, amelyek a húsvét-szigeti rongó-rongókra jellemzőek. Ezek közé tartoznak a madárember-csoportok, a botot tartó ember, a kétfejű, görbe csőrű madár, a macskafajta állat, a hal, a nap-szimbólum, a holdsarló alakú melldísz, a tolldísz és az oly jellegzetes háromujjú kéz, amely minden figurán újból és újból megjelenik.” Véleményét így összegzi: „Noha annak a szokásnak a fennmaradása, hogy a busztrufedon feliratok kívülről megtanult vallásos szövegeit fatáblákról éneklék el, a húsvét-szigeti írást néprajzi szempontból olyan szintre helyezi, amely Panama Kolumbusz utáni népessége szintjével azonos, az alapvető jelek és szimbólumok mégis a régi Peru vallásos ideogrammaival egyeznek meg. A beszámolók szerint itt is, mint a Húsvét-szigeten, korábban banánlevelekre és fára írtak. Még fontosabbnak látszik az a tény, hogy a húsvét-szigeti írás és a rongó-rongó szertartás egyes elemei szorosan kapcsolódnak a Tiahuanacóra jellemző, sőt olykor egyedül arra jellemző elemekhez. A Titicaca-medencének ez a jelentős kulturális központja az egész világon – a Húsvét-szigettől eltekintve – az egyetlen területnek bizonyult, ahol valaha kialakult olyan busztrufedon írás, amelynek jelei minden második sorban megfordítva állnak. (...) A táblákat elsősorban arra használták, hogy ünnepélyes alkalmakkor vallásos szövegeket énekeljenek róluk. Ez az alap gondolat legalább a Panama és Peru közti területen elterjedt, egy ága pedig eljutott a szomszédos Húsvét-szigetre. Az izoláltság következtében a közlekedési utaktól távol élő szigeti lakosság körében az írás ugyan fennmaradt, de olvasásának helyes módszere végül is belső háborúk és a nyelvterületet ért zavaró befolyások hatására veszendőbe ment.”

Itt le is zárhatnánk ezt a sok kitérővel tarkított utazást a húsvét-szigeti írás titkainak nyomában, de röviden még szólnunk kell azokról az elképzelésekről is, amelyek sem az ázsiai, sem a dél-amerikai eredetet nem tartják valószínűnek. José Imbelloni argentin professzor annak a feltevésének adott hangot, hogy a húsvét-szigeti írás egy kiterjedt szellemi örökség maradványa, s egy egységes „indo-pacifikus írásrendszerre” vezethető vissza, amelynek a proto-indiai írás és a rongó-rongó csupán két periferikus eleme volt. Robert Suggs amerikai oceanológus szerint a kohau rongó-rongó egy rég letűnt csendes-óceáni kultúra („pacifikus Atlantisz” – Pacifisz) utolsó maradványa, tehát a csendes-óceáni szigetvilágban alakult ki, s az itt élők közös kulturális öröksége. Az írást csak a papok ismerték, akik a társadalom vékonyka rétegét alkották, s amikor a keresztény vallás az európai hódítók révén gyökeret vert a szigeten és kiszorította a pogány vallást – ez a papi réteg eltűnéséhez vezetett, és elfelejtődött a régi írás tudománya és művészete is. A húsvét-szigeti írás fennmaradása Suggs szerint a szerencsés véletlen műve.

Alekszandr Kondratov orosz nyelvész igen megalapozottnak véli azt a feltevést, amely szerint a kohau rongó-rongó szülőhazája maga az aprócska csendes-óceáni sziget, amelynek parti sziklái tele vannak hintve különböző halak, madarak és mitológiai lények ábráival. Ezek a rongó-rongó táblák hieroglifáira emlékeztetnek. A piktogramokból idővel a beszédet reprodukáló írásjegyek alakultak ki, de hogy ez a folyamat meddig jutott el, megválaszolatlan kérdés. A német Thomas Barthel arra a következtetésre jutott, hogy a rongó-rongó „embrionális írás”, amely a mondatot nem teljes mértékben reprodu-

kálja, csak a fontosabb fogalmakat rögzíti. Az orosz D. A. Olderoerge professzor szerint a rongó-rongó írásjegyeinek rendszere a fejlődés egy bizonyos szintjén megrekedt, és az egyiptomi írás korai időszakára emlékeztet. Kondratov professzor viszont úgy véli: a húsvét-szigeti írás a protosumer képíráshoz áll közel. Az írásjegyek zömét szójelek vagy ideogrammák alkotják, amelyek még nem az adott nyelv szavainak konkrét hangzását tükrözik.

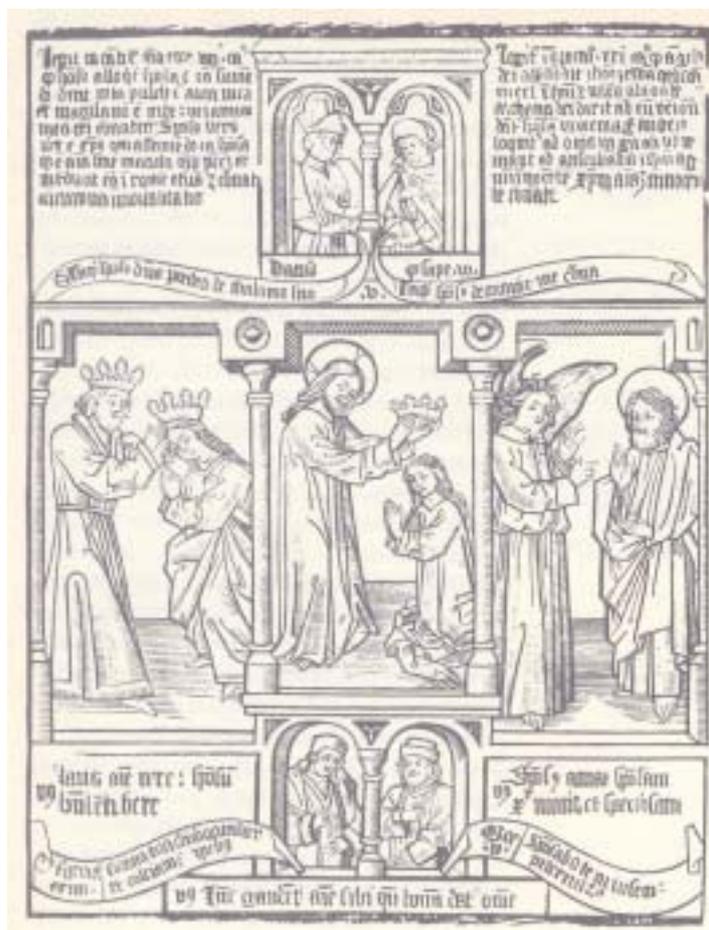
XVI. AZ EURÓPAI KÖNYVNYOMTATÁS KEZDETEI

Az írás történetéről szólva nem feledkezhetünk meg a könyvnyomtatásról sem, hiszen az írott szó terjesztésében a legnagyobb szolgálatot éppen ez a találmány tette. Már szó volt a kínai könyvnyomtatásról, amely időben több mint hat évszázaddal megelőzte az európaiakat, de csak szűk körben vált ismertté, míg Gutenberg alkotása világméretű szellemi forradalomhoz vezetett.

Európában a könyvnyomtatás megjelenéséig a legfontosabb műveket fáradságos és hosszadalmas munkával készült, szépen díszített és illusztrált kéziratok kódexekben terjesztették, de ezek száma igen korlátozott volt, s nagyon drágák is voltak. A tudományos és a szépirodalmi munkákat csak nagyon szűk körben ismerték, de a legtöbbször másolt *Biblia* sem jutott el a társadalom szélesebb rétegeihez, csupán a templomi ígéhirdetések szűrőjén át, közvetve és csöpögtetve adagolták a tömegeknek.

A kínai könyvnyomtatás híre tulajdonképpen a táblanyomatos kínai játékkártyák révén jutott el Európába, talán a mongol hódítók, talán az arab-mór kereskedők közvetítésével. Itáliában a XIII. században már általánosan ismertté és népszerűvé vált a kártyajáték, amelynek lapjait kezdetben kézzel festették, később azonban egyszerű nyomótáblákat készítettek, hogy növeljék a mennyiséget és csökkentsék az előállítás idejét és költségeit. Az ördög Bibliájának nevezett kártyajáték ellen a papok élesen kikeltek ugyan, de eközben felfigyeltek a sokszorosító technikára is, amelyet a szentképek készítésénél használtak. Tevan Andor írja: „A szentek képét fába metszették, a kimetszett fát befestették tintával, majd ráhelyezték a papirost, dörgölő labdával erősen végigdörgölve annak felületét, előállították a nyomatot. A dörgölő labda bőrből készült, lószőrrel és posztódarabakkal tömték keményre. A fametszetű szentképeket vásárokon, búcsúkon árusították. Később a szentképek alá rövid szövegeket is metszettek.”

A táblanyomatokat nemcsak vallási témájú képek és írások sokszorosítására, hanem világi művek, sőt, iskolai tankönyvek előállítására is használták. Ez utóbbiak kizárólag írott szöveget tartalmaztak. Legnépszerűbbek egy IV. századi római írástudó, Aelius Donatus latin nyelvkönyvei voltak, amelyeket egészen a XV. század végéig használtak. A táblanyomatos technikával csak a papírlap egyik oldalára lehet „nyomtatni” (helyesebb lenne inkább dörgölésről beszélni), hiszen a fába vésett domborulatok deformálták a papír felületét. Ha az így kinyomtatott lapokat kódexszerűen egymás mellé rakták, akkor az üresen maradt felületük mentén két-két lapot összeragasztottak. Ezeket az egyoldalas nyomatokat *anopisztografikus* nyomatoknak nevezik. Kb. 50 ilyen mű maradt fenn, többnyire vallási tárgyú szövegekkel. Nevezetes a szegények Bibliájának nevezett *Biblia Pauperum*, amelyben sok szép kép látható,

Táblanyomat

Gutenberg fejszobra (Aaltonen finn szobrász alkotása, 1962)

és a szöveget szalagszerűen, a tipográfia szabályait messzeemenően betartva készítették. A táblanyomatás munkák közül említést érdemel még a 24 lapból álló *Ars moriendi* (A meghalás művészete), valamint az *Ars memorandi* (Az emlékezés művészete).

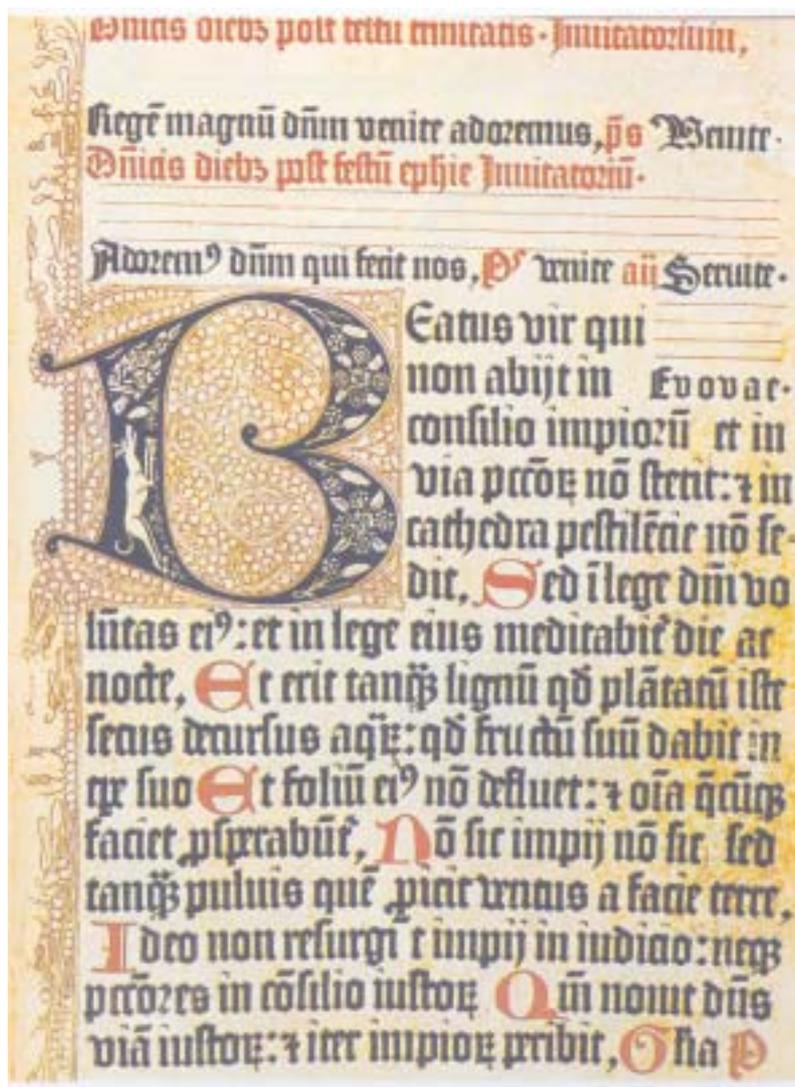
A táblanyomatás nagy hátránya, hogy minden könyvoldalhoz új nyomtatótáblát kell kivésni, s a betűméret sem csökkenthető túlságosan. Sokkal járhatóbb út az, amelyet már a kínaiak is felismertek, hogy az egyes betűket könnyen olvadó fémből (rendszerint ólomból) kiöntik és ezekből a „mozgatható” betűkből kiszedik a szöveget. Természetesen a fémbetűk tükörképeit kell elkészíteni, hogy a nyomtatás során az eredeti betűk kerüljenek a papírra. A kiöntött betűket nagyon sokszor felhasználhatták (ha elkoptak, újraöntötték őket). A kiszedett betűsorokat egy meghatározott méretű dúcba helyezték el, majd lefestették és erre helyezték a papírlapot, amelyet rányomtak a betűkre. A betűk öntőformáját rendszerint rézlemezen bélyegzővassal alakították ki. A bélyegzővas lényegében egy acélpálcika simára csiszolt felső felületébe vésett betűjel volt (ezt *patricának* is nevezik), amelyre kalapáccsal ráütve a rézben bemélyedést készíthettek (ez volt a *matrica*). (Az eljárás a pénzverésben már régóta ismert volt.) A rézben kialakult bemélyedésbe olvadt fémet csöpögtettek, majd amikor kihűlt, a túllöntést letörték és a szálkától is

megtisztították. Mindezt a könyvnyomtatás feltalálójának tartott Johannes Gutenberg (kb. 1397–1468) dolgozta ki, akinek életében sok a homályos momentum, s csak közvetett utalások támasztják alá, hogy ő volt az első nyomdász Európában. Johannes Gutenberg (Gensfleisch) a németországi Mainzban egy patriciuscsaládban született és édesanyja vezetékneve volt a Gutenberg, amelyet később felvett. A pénzverési joggal felruházott Gensfleisch-Gutenberg család a mainzi belviszályok miatt az 1420-as években menekülni kényszerült és Johannes Gutenberg Strasbourgban telepedett le, ahonnan még sokáig aztán sem tért vissza szülővárosába, hogy ezt lehetővé tették számára. De 1446-ban már ismét Mainzban élt, s valószínűleg ekkor már megoldotta a könyvnyomtatás problémáját is. Nem tudjuk a találmány születésének pontos idejét, feltehetően 1438–1440 között történt. Anyagi helyzete Gutenberget arra kényszerítette, hogy kölcsönt vegyen fel, illetve szerződést kössön néhány mainzi polgárral, annak fejében, hogy megtanítja őket különböző mesterségekre vagy társként beveszi őket vállalkozásaiba. Ebből később sok bonyodalom és pereskedés támadt, aminek végeredménye az lett, hogy Gutenbergnek át kellett adnia nyomdafelszerelését egyik hitelezőjének, Johann Fust ügyvédnek, aki még legtehetségesebb tanítványát (Peter Schöffert) is átcsábította az új nyomdába. Ezt megelőzően azonban Gutenberg számos könyvet nyomtatott ki, köztük legismertebb és legfontosabb munkáját, a *42 soros Bibliát*. (A szám a kinyomtatott oldal sorainak számát jelöli.) Gutenberg még külön nyomtatta az iniciálékát, egykori tanítványa, Peter Schöffer már megoldotta, hogy egy lépésben, ráadásul kétszínű iniciálékát tudjon nyomtatni.

Később sokan vitatták vagy el is hallgatták Gutenberg érdemeit, de a már említett periratok és egyéb dokumentumok egyértelművé teszik, hogy ő volt ennek a forradalmi eljárásnak a feltalálója. A könyvnyomtatás európai elterjedésében egy sajnálatos tűzvész is közrejátszott. Mainz városának korábbi érsekét, Diether von Isenburgot a pápa 1461-ben „menesztette”, és helyébe Nassaui Adolf örgrófot nevezte ki. Sem a leváltott érsek, sem a mainzi polgárok nem fogadták el a döntést, ezért Nassaui Adolf hadat támadt a városra és eközben leégett a Fust-nyomda, ahol Peter Schöffer is dolgozott. A nyomdászok munka nélkül maradtak, és különböző városokban próbáltak szerencsét. Nekik köszönhetően Németországban és más európai országokban további nyomdák létesültek. (Az 1500 előtt nyomtatott könyveket *ősnymtatványoknak* nevezik, és fennmaradt példányaik minden gyűjtemény nagybecsű darabjai.) A könyvnyomtatás egyre inkább nyereséges vállalkozás lett, különösen a németországi nyomdák szereztek európai hírnevet. A nürnbergi Anthon Koberger (1473–1513) nyomdája már igazi nagyüzemnek számított: 24 sajtó működött benne, nyomdászainak a száma meghaladta a százat. Koberger fametszőműhelyt is létesített, ahol olyan híres illusztrátorok dolgoztak, mint Michael Wohlgemut és Wilhelm Pleydenwurf, akik Albrecht Dürer életében is meghatározó szerepet játszottak. Egyik leghíresebb, magyar szempontból is jelentős kiadványa Hartmann Schedel folio (nagy méretű) alakú *Krónikája*, amelyben 1809 fametszet – köztük Buda látképe – található. A könyv metszetei rövid 21 hónap alatt elkészültek,

bár a teljes igazsághoz tartozik, hogy az 1809 képet csupán 645 dúcra készítették, vagyis sok képet más-más képaláírással többször is közöltek, de ezen akkoriban senki sem ütközött meg. Kobbergernek olyan sok megrendelője volt, hogy – mai szóval élve – kénytelen volt alvállalkozókat is foglalkoztatni, s emellett Németországban és másutt is sok ügynöke dolgozott.

A könyvnyomtatás a XV. század utolsó harmadában rohamosan terjedt; Itáliában 1464-ben, Franciaországban 1470-ben, Németalföldön 1473-ban, Angliában 1476-ban létesült az első nyomda. A magyarországi könyvnyomtatás kezdete is erre az időszakra esik: az első nyomda 1472-ben alakult meg Budán. Alapítóját, Hess Andrászt a római követségben járó Karai László budai prépost hívta meg Magyarországra. Hess a budai ötvösöknél megrendelte az első fémbetűket, de ezek meglehetősen kezdetlegesek voltak, s állítólag nem tetszettek Mátyás királynak, aki sokkal többre becsülte a kézzel írt, gyönyörűen díszített kódexeket (Corvinák), így nem is tartotta fontosnak, hogy nyomda működjön Budán. Ez a felvétel azonban nem túlságosan meggyőző, hiszen egy olyan felvilágosult és művelt uralkodó, mint Hunyadi Mátyás, bizonyára tisztában volt a könyvnyomtatás jelentőségével. Az tény, hogy abban az időben sok könyvgyűjtő inkább kézzel lemásoltatta a kinyomtatott könyveket és miniatúrafestőkkel díszítette az így keletkezett kéziratokat, mert ezeket értékesebbeknek tartotta. Mátyás is rendelt ilyen munkákat, de nem gördített akadályokat Hess András vállalkozásának útjába. 1473. június 5-én hagyta el a budai nyomdát az első magyarországi nyomtatott könyv, a *Chronica Hungarorum*, amely becslések szerint mintegy 500 példányban készült. A 133 oldal terjedelmű munka kolofonja (a szerzőt, a nyomdászt, a kiadás évét, helyét és egyéb adatokat feltüntető, rendszerint a könyv utolsó lapján elhelyezett tájékoztató) egyértelműen bizonyítja, hogy a budai nyomda időben megelőzte az utrechti, az olmützi, a pilseni, a krakkói, a stockholmi és más jelentős városok nyomdáit. Hess András egy további, kisebb terjedelmű könyvet is sajtó alá rendezett Budán; két görög szerző, Xenophon és Basilius egy-egy művének latin fordításáról van szó. Ezt követően az első magyarországi nyomdász alakja a ködbe vész, s a magyarországi nyomdászat több mint fél évszázadig szünetel. (Soltész Zoltánné kutatásai szerint elképzelhető, hogy az 1470-es évek második felében Budán és Pozsonyban más nyomda is működött.) A sorban következő magyarországi nyomdát 1535-ben Honter János alapította Brassóban. Honter, majd halálát követően utóda, Wágner Bálint igen sok könyvet adott ki, ezek között saját tanulmányok is voltak. Az első magyar nyelvű nyomtatott könyvet – a több mint száz illusztrációval díszített *Újtestamentumot* – Sylvester János adta ki, aki Nádasdy Tamás sárvár-újszigeti várában 1537-ben rendezte be nyomdáját. Emellett egy magyar–latin összehasonlító nyelvtant is megjelentetett. Ez a nyomda csak 1542-ig működött, mert Sylvester János és munkatársa – az ugyancsak kitűnő író, tudós és tipográfus –, Abádi Benedek valamin összekülönbözött. A következő magyarországi (pontosabban: erdélyi) nyomdát Heltai Gáspár (kb. 1510–1575) alapította 1550-ben Kolozsvárott. Heltai witembergi diákként találkozott Abádi-val, aki valószínűleg felkeltette ér-

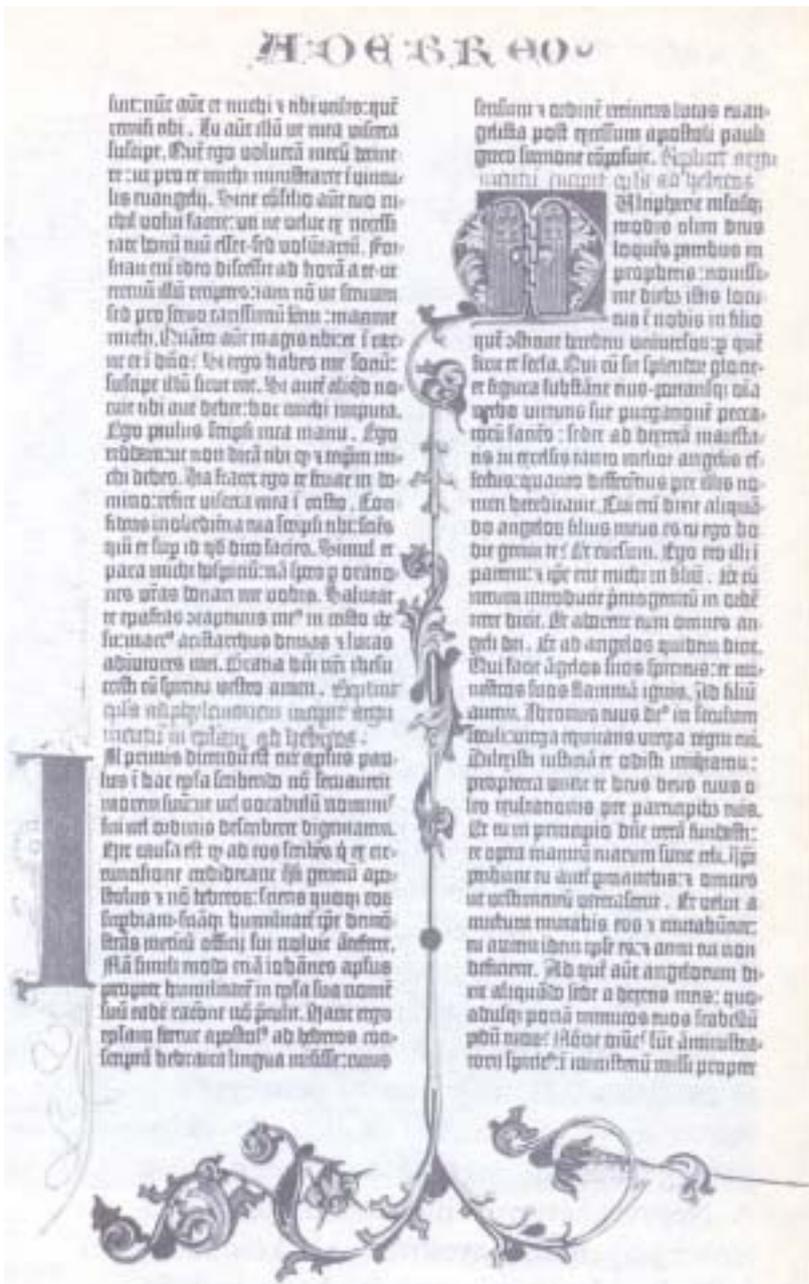
Az első zsoltairoskönyv (1457)

deklódését a nyomdászat iránt. Heltai első – ráadásul magyar nyelvű – könyvét (*Catechismus minor*) Hoffgreff György közreműködésével adta ki. Néhány évig együtt dolgoztak, majd Heltai megvált a nyomdától és csak 1559-ben vette át ismét. „A korabeli magyar irodalom kimagasló egyéniségévé vált – írja Végh Oszkár. – Úttörője volt a helyesírás egységesítésének és részletező figyelmességgel megírta a magyarok történetét is, *Chronica az Magyarocnak dolgairól* címmel. Másik jelentős kiadványa a *Concionale*, amelyet csak szerkesztett (15 magyar verses krónikát tartalmaz). Munkásságát több mint hetven könyv nyomtatása fémjelzi, amelyből harmincra tehető a saját műveinek a száma.” Heltai halála után özvegye, 1584-től pedig fia vezette tovább a kolozsvári nyomdát. Ebben az időben (1578-ban) jelent meg az első magyar botanikai munka, Melius Juhász Péter *Herbarium az faknac fveknec nevekről...* című könyve. A kolozsvári Heltai-nyomda 1660-ig állt fenn, az utolsó kiadványa jelképesnek is mondható, hiszen siratóénekek gyűjteménye volt. Hoffgreff is több értékes könyvet jelentetett meg, közülük a legismertebb Tinódi Lantos Sebestyén *Cronicája* volt.

A magyarországi nyomdászat történetének bemutatása nem célja könyvemnek, csupán a kezdetekről

szerettem volna szólni. A XVII. századtól kezdve ui. egyre szaporodnak a különböző nyomdák, bár a könyvkiadás még sokáig költséges és sokszor nem is éppen veszélytelen vállalkozás volt. Az állandó székhelyű nyomdák mellett a vándornyomdászok is fontos szerepet játszottak az írott szó terjesztésében. Különböző útvonalakon bejárták az országot, és egy-egy városban hosszabb-rövidebb időre letelepedtek. Számos magyar nyelvű kiadványt éppen nekik köszönhetünk. A legismertebb vándornyomdászok: Huszár Gál, Bornemisza Péter, Klósz Jakab, Manlius János, Hoffhalter Rafael és fia, Rudolf stb.

A magyarországi nyomdászat történetének kiemelkedő alakja volt az erdélyi születésű Misztótfalusi Kis Miklós (1650–1702), aki már elmúlt harmincéves, amikor Hollandiába ment, ahol Amszterdamban, a Jansson Blaeu nyomdában kitanulta a betűmetszés tudományát és a nyomdász-mesterséget. 1683-ban még Hollandiában belefogott Károli Gáspár bibliafordításának újrakiadásába, de közben több elírásra és pontatlanságra is felfigyelt, ezért más fordításokkal összevetve úgy határozott, hogy elvégzi a szükséges javításokat. Amikor erről Erdélyben tudomást szereztek, megvonták a megbízatását, erre Tótfalusi Kis Miklós a saját költségén nyomtatta ki a Bibliát, amelynek gazdagon díszített címlapján Magyarország és Erdély címere között a következő szöveg is olvasható: „Nyomtatott Amstelodamban

Egy oldal a Negyvenkétsoros Bibliából

M Tótfalusi Kis Miklós költségével s betűivel 1685 esztendőben.” 3500 aranyozott bőrkötésű, kis formátumú könyvet készített, azzal a nem titkolt szándékkal, hogy sok emberhez eljusson, s a szegények ebből tanulják meg az olvasást. Tótfalusi híre messzire eljutott, még a toscanai nagyherceg is nála rendelte meg a firenzei nyomda betűkészleteit. Örményországból is kapott felkérést és ő készítette el az első grúz nyomdabetűket is. Elismert, sőt divatos betűtervező, betűmetsző és betűöntő volt, aki magas szintre emelte a szedést és a nyomtatást is. 1690-ben Teleki Mihály kancellár hívására – hatalmas poggyászzal – hazatért, de már útközben is sok csalódás érte: a kassai és a debreceni vásárban bibliái iránt alig mutatkozott érdeklődés. Kolozsvárott korszerű nyomdát létesített, de megrendelőinek a haragját már a kezdet kezdetén kiváltotta, mert – jóhiszeműen – kijavította a kéziratokban előforduló hibákat. Később is állandó intrikák és kicsinyes támadások között végezte munkáját, s amikor egy könyvben (Mentésege) megfogalmazta álláspontját, az egyház nyilvános bűnbánatra kötelezte, állításait vissza kellett vonnia. Munkásságának legfőbb jellemzője – mint Végh Oszkár írja –, „hogy nem elégítette ki a magyar könyvnyomtatás pusztá léte, ennél többre vágyott: *a hazai nyomdászatot európai szintre emelni*. A nyomdászat nyelvápoló tevékenysége, valamint a kor ízlésének megfelelő betűtípus tervezése, vésése, a belső tipográfia és a címlap harmonikus, szép megalkotása csak Misztótfalusi Kis Miklós munkásságában ötvöződött”.

Heltai Gáspár: *Chronica* (1575)

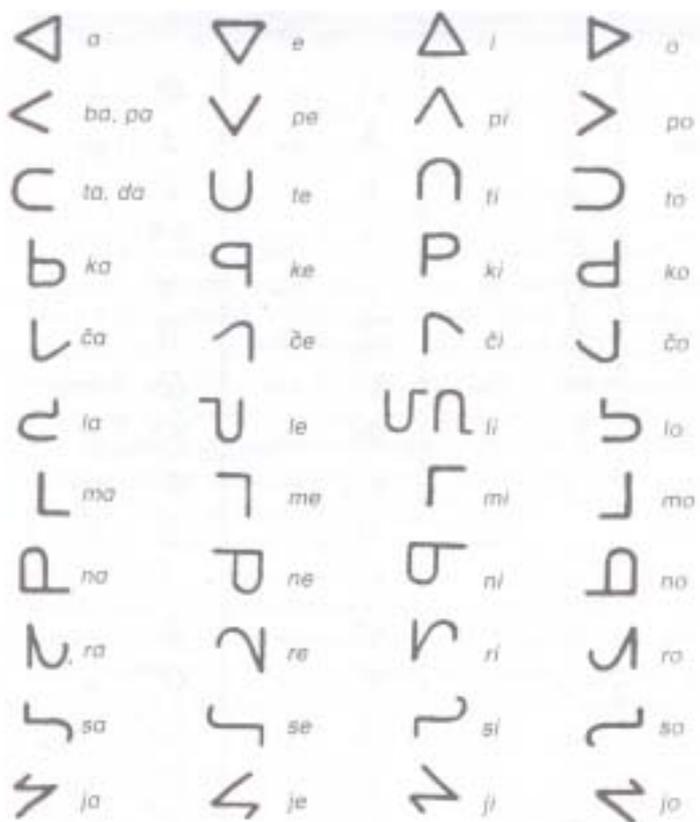
Misztótfalusi Kis Miklós amszterdami Bibliája (1683)

XVII. AZ ÍRÁS MÚLTJA ÉS JÖVŐJE

Az írás kialakulásának, fejlődésének és elterjedésének a története izgalmas feladatokat kínál a mai kutatók számára is. Sok olyan kérdés vár még tisztázásra, amelyek az egyes írásrendszerek kölcsönhatását érintik. Az írások „családfájának” több változata is közkézen forog, de egyiket sem tekinthetjük teljesnek, ráadásul egyik-másik írás besorolása bizonytalan, mert az adatok hiányosak. Számos írást egyelőre nem sikerült megfejteni, s vannak olyan írások is, amelyek értelmezése vitatott. A különböző írásrendszerek kialakulásában egyaránt szerepet játszott az íráshordozó anyaga, az írószerszám, a környezet, az éghajlat, a társadalmi igény, s talán maga az írnok is. Az írástörténeti munkák szerzői az írást általában kollektív szellemi alkotásnak tekintik, noha elképzelhető az is, hogy eredetileg egy konkrét személy volt a létrehozója. A legendák és a mítoszok gyakran valamilyen természetfeletti lényhez kapcsolják az írás megalkotását, de az ilyen magyarázatot inkább jelképesnek kell tekintenünk.

Az írás fejlődéstörténetének későbbi szakaszából több olyan példát is említhetünk, amikor egy-egy személy tudatosan vállalkozott az írás megteremtésére. Pl. a gót vagy az örmény írás megalkotója beazonosítható, de számos írásreformátort is ismerünk. Ezek az írástudók azonban többnyire már létező írásrendszerek nyomán alakítottak ki egy új ábécét. A betűírás egyik speciális típusa a világtalanok számára szerkesztett „tapintható írás” – az ún. *Braille-írás*. Az első kísérletek még a XVIII. századba nyúlnak vissza. A francia Valentin Haüy (1745–1822) volt az, aki először alkalmazott papírba nyomott írásjeleket. Az angol William Moon bizonyos mértékig megtartva a latin betűk körvonalait 1845-ben alakította ki részben ma is használt kódrendszerét. A francia J. J. Barbier 1821-ben szerkesztette meg a vakok számára az első pontírást, J. Gall pedig néhány évvel később háromszögekből állított össze egy ábécét, amelynek jelei a latin betűkre emlékeztettek. A világon azonban az a domborzati-pontírás terjedt el, amelyet a francia Louis Braille (1809–1852) a XIX. század húszas éveinek második felében tett közzé. Az írás megalkotója maga is vak volt, ezért nyilván jól tudta, hogy melyik a legmegfelelőbb írásforma sorstársai számára. A Braille-írás jelei hat pont különböző kombinációiból állnak; ezeket a pontokat speciális tűvel alakítják ki a papír felületén. Az első vakírással nyomtatott könyv 1837-ben jelent meg (címe: *Franciaország története*).

Születtek azonban olyan „mesterséges” írásrendszerek is, amelyek saját írással addig nem rendelkező népek számára készültek. Tanulmányozásuk azért lehet érdekes, mert az írás kidolgozóit olyan elképzelések vezethették, amelyeket az ókori írástudók is szem előtt tartottak. Ezek közül először a *cserokéz* (vagy: *cseroki*) írást említeném, amelyet az 1820-as években hozott létre Sikwayi (angolosan Sequoia) cserokéz indián, aki nem beszélt angolul és csak felnőttkorában tanult meg írni, de felismerte az írásbeli kommunikáció jelentőségét. Először egy piktografikus rendszert alakított ki, de hamarosan rájött arra, hogy az nem felel meg a kívánt célnak, ezért egy sajátos szótagírássá fejlesztette, amelynek írásjeleit a latin ábécé betűi nyomán rajzolta meg, egészen más hangértékeket rendelve hozzájuk. A cserokéz

A cree indiánok írása

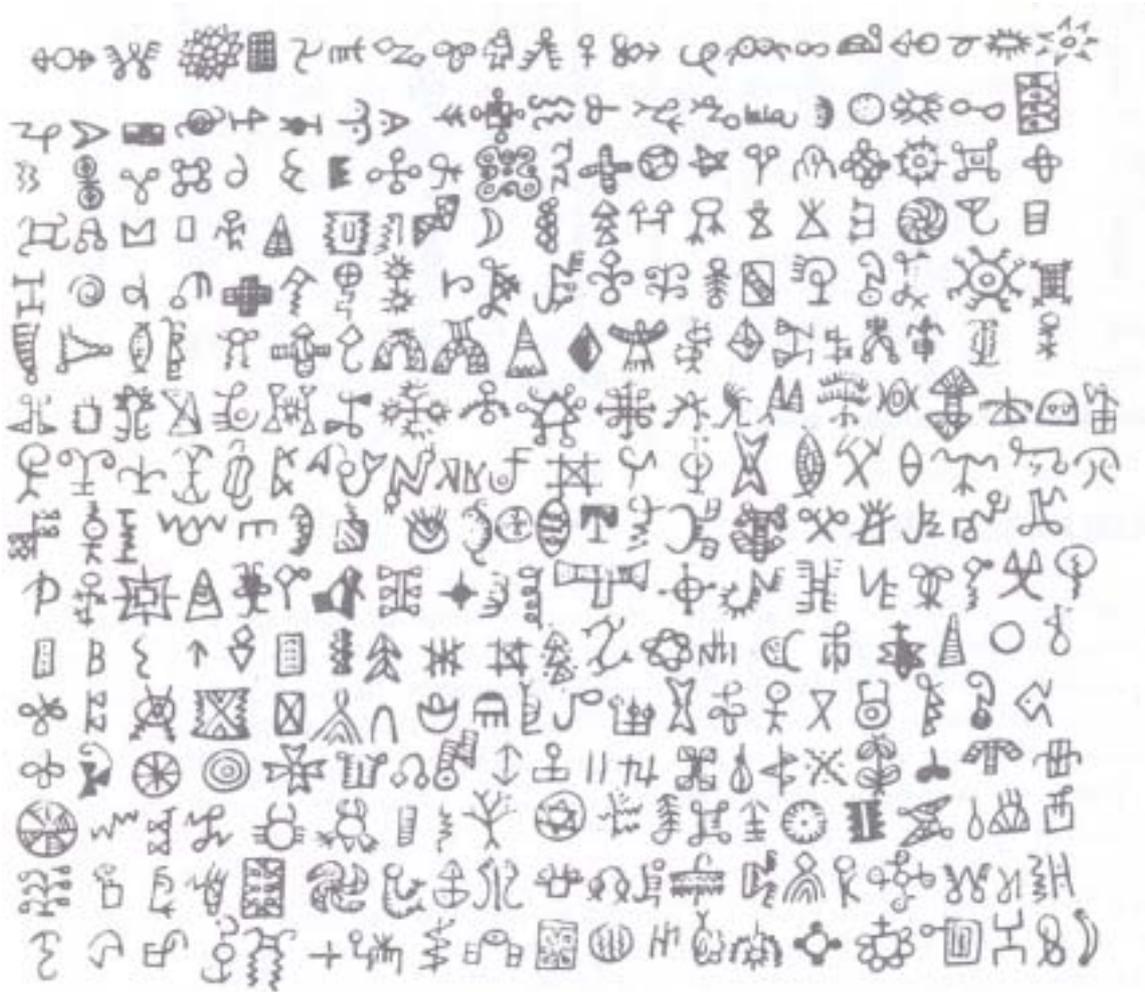
szótagírásnak kezdetben 200 jele volt, ezek számát Sikwayi később 85-re csökkentette. Újságok, hivatalos iratok is készültek ezzel az írással. A cserokéz írást a misszionáriusok is megtanulták, és 1860-ban a Brit Bibliai Társaság megjelentette a cserokéz írással nyomtatott Bibliát is. A cserokéz törzs tagjainak nagy része ismerte ezt az írást, ennek ellenére 1902-ben végérvényesen áttértek a latin ábécé használatára, s a cserokéz írást lassan elfelejtették.

A Hudson-öböl partján élő *cree indián törzs* számára 1840–1846 között egy angol misszionárius (J. Evans) készített egy 44 jelből álló szótagírást, amely számos diakritikus jelet is tartalmazott. Ez az írás hosszabb életűnek bizonyult a cserokéz írásnál, mert még 1921-ben is kiadtak egy Bibliát. Evans tiszteletes írását kisebb módosításokkal más indián törzsek, sőt a Baffin-szigeten élő eszkimók is használták.

Az Arizonában rezervátumokban élő apacsok körében mindmáig használnak egy kombinált, bár alapjában véve szótagírást, amelyet 1904-ben egy apacs sámán, bizonyos Silas John Edwards alkotott. Ez az írás a magánhangzók és a szótagok mellett a szóvégi mássalhangzókat is külön jelöli, emellett logogramákat és ún. kinetikus jeleket (bizonyos nonverbális utasításokat) is tartalmaz. Meg kell azonban jegezni, hogy az apacs írást csak a beavatottak szűk köre ismeri.

Az alaszakai eszkimók körében a XIX. század végén elterjedt egy szótagjelekből álló írás, amelyet egy Uyakoq nevű eszkimó alkotott az eredeti eszkimó képírás nyomán. Kezdetben fogalomírás volt, amely fokozatosan szótagírássá alakult át.

Néhány kisebb nyugat-afrikai nép – a Sierra Leonében és Libériában élő *vajak* és *mendék* – saját írást alakított ki. A *vaja írás* megalkotójának egy bennszülöttet, Bukelét tartják, aki a XIX. század harmincas éveiben hozta létre 226 jelből álló szótagírását, amelynek sorvezetése balról jobbra halad és a hangszínek kifejezésére is alkalmas. Elképzelhető, hogy a vaják eredetileg egy ideografikus írást használtak és ebből született meg Bukele írása. A vaja írás nyomán jött létre a *mende írás*, amelynek meg-

Bamum írás

alkotója valószínűleg egy Kamala nevű bennszülött volt. Kamala mesterségét tekintve szabó volt és tudott arabul is, ami bizonyos mértékben tükröződik az általa létrehozott szótagírásban. Sorvezetése jobbról balra haladt. Ma már nem használják, de a II. világháború előtt íródott magánlevelekben gyakran előfordult.

A XIX. század végén Ndjoya kameruni szultán alkotta meg a *bamumi írást*, amely az európaiak és az arabok hatását egyaránt tükrözi. Kezdetben piktografikus írás volt és 1000 írásjelből állt, később fokozatosan szótagírássá alakult át, amelyben kb. 350–420 jel volt. Mivel a bamum nyelvben az egy szótagú szavak vannak túlsúlyban, ez az átalakulás természetes folyamat volt, sőt a jelek száma tovább csökkent, és 1918-ban az írás már csak 70 jelet tartalmazott. Az iskolai oktatásban is bevezették, és jó ideig a szultán halála után is fennmaradt, de később áttértek a latin betűk használatára.

1922-ben egy másik afrikai főúr is létrehozott egy írást. Iszman Juszufról, a szomáli szultán fiáról van szó, aki az etióp, a latin és az arab írás alapján alakította ki a 22 mássalhangzóból és 5 magánhangzóból álló szomáli betűírást. A hosszú magánhangzókat többnyire az alef (') jellel vagy kettőzéssel jelölte. Ma már ezt az írást nem használják.

Az orosz Távol-Keleten, elsősorban Szibériában sok kis nép él meglehetősen kezdetleges körülmények között, távol a modern civilizációtól, ezért szokásaik, hagyományaik tanulmányozása fontos információkkal szolgálhat általános következtetések levonására is. A *csukcs írást* a XX. század elején találta ki egy Tenevil nevű csukcs pásztor, aki a szó hagyományos értelmében analfabéta volt ugyan, de gondolatait, a körülötte zajló eseményeket egy ideografikus írás segítségével lejegyezte. Amikor 1945-ben bekövetkezett halála után özvegye átadta a kutatóknak Tenevil ládikóját, amelyben – egy jégtömbbe fagyva – több mint 3000 ezer papírlapot találtak, ezernél is több írásjegytípust számoltak össze. De Tenevilről már korábban is hallhatott a művelt világ, hiszen egy orosz expedíció már 1933-ban járt a szülőföldjén, és akkor 14, csukcs írásjegyekkel telerölt fatáblát kapott a rénszarvaspásztortól. A táblákat megvizsgáló V. Tan-Bogoraz orosz etnográfus mintegy 120–140 különböző jelet számlált meg, ezért szótagírásnak vélte a csukcs írást, de a későbbi elemzések kimutatták, hogy egy kombinált írásrendszerről van szó, amelyben az ideografikus jelek mellett határozószókat, mellékneveket, névmásokat, igéket és kötőszavakat jelölő írásjegyek is előfordulnak. Tenevil a számok írására is talált jeleket; számrendszere húszas alapú volt (ennyi ujjja van az embernek), és a húsz egész számú többszöröseinek saját jelük volt. A csukcsok többnyire négyszáznál nagyobb számokat nem használtak, de Tenevil jelölésmódja elvileg bármilyen nagy szám leírására alkalmas volt. A derék pásztor minden este lejegyezte az aznap történt eseményeket, sőt, fiait is megtanította az írásra, akikkel levelezgetett is.

Az írástörténészek arról még vitatkoznak, hogy az egymástól távoli kultúrközpontokban milyen körülmények között alakult ki az írás, de abban a legtöbben egyetértenek, hogy a legősibb írásrendszerek kb. 6000 évvel ezelőtt Mezopotámiában jöttek létre. Az is több mint valószínű, hogy az ókori közel-keleti civilizációk semmilyen hatással nem lehettek a prekolumbián kultúrákra, hiszen a közöttük levő nagy földrajzi távolság (és a számos eltérő kultúrjegy) ezt gyakorlatilag kizárja. Az általános felfogás szerint az írás fejlődésének fő iránya a képirástól az ideografikus és a szótagíráson át a betűírásig vezet. Ezt alátámasztani látszik az a tény, hogy a világ legtöbb országában valamilyen betűírást használnak, ennek ellenére néhány nép írása mintha megrekedt volna valamelyik közbeeső fejlődési pontnál (pl. a kínai vagy a japán írás). De ellentétes folyamatok is megfigyelhetők, elvégre egyre több olyan jelet használunk, amelyek ideogrammnak vagy piktogrammnak tekinthetők, és a világ minden táján ugyanazt jelentik. Gondoljunk csak a matematikai és a fizikai képletekre, a vegyjelekre és a vegyületek képleteire, a biológiai és a meteorológiai jelekre, a hangjegyekre, a közlekedési táblákra vagy azokra az egyezményes jelekre, amelyek a radioaktív sugárzásra, a tűzveszélyes vagy a mérgező vegyületekre stb. hívják fel a figyelmet. Számos vállalat, tévétársaság, intézmény, nemzetközi szervezet stb. használ jellegzetes piktogramokat, monogramokat és más közismert betűjeleket, amelyek alapján azonosítható. A villogó neonreklámokat is említhetnénk mint az írásbeli kommunikáció speciális esetét, s a felsorolást még hosszasan folytathatnánk.

A számítógépek és az internet terjedésével újfajta írásbeliség van kialakulóban, amely a hagyományos írásjelek mellett egyre nagyobb mértékben alkalmazza az információk, valamint a művelti utasítások piktografikus és ideografikus megjelenítését. Úgy tűnik tehát, hogy az, amit az írás fejlődési irányának tekinttünk, valójában nem egyenes, hanem egy önmagába záródó görbe, de legalábbis egy csavarvonal. A hagyományos íráshordozónak tekintett papír ugyan továbbra is meghatározó szerepet játszik életünkben, de sokan már az interneten olvassák az újságokat és a könyvek iránt is megcsappant

az érdeklődés. Ez sok kérdést vet fel az írással kapcsolatban is, de véleményem szerint elsősorban az emberi kommunikációt érinti. Az élet ritmusa jelentős mértékben felgyorsult az elmúlt évtizedekben, s ez írásbeli és olvasási szokásainkra is kihat. Nem tudhatjuk, mi mindent hoz még a jövő, de az már sejthető, hogy az írás szerepe egyre kisebb lesz. Meglehet, ismét kialakul majd az „írástudók” szűk csoportja, akiknek – ókori elődeikhez hasonlóan – az lesz a feladatuk, hogy lejegyezzenek minden fontos tényt, ismeretet, eseményt.

IDŐRENDI TÁBLÁZAT

Kr. e. 2 000 000–60 000	– paleolitikum (őskőkor) első szakasza, ún. alsó paleolitikum. Megjelennek az emberősök, jellemző a marokkó-eszközök, szakócák használata
Kr. e. 60 000–30 000	– középső paleolitikum. A mai ember <i>Homo sapiens</i> megjelenése, szilánkeszközök használata
Kr. e. 60 000–12 000	– az amerikai kontinens fokozatos benépesítése
Kr. e. 30 000–9 000	– fejlett paleolitikum. A kovapengék alkalmazása. Véget ér az utolsó jégkorszak
Kr. e. 20 000–15 000	– az első barlangrajzok és -festmények (Spanyolország, Franciaország, Oroszország), „művészi” plasztikák (pleisztocén <i>művészet</i>). Az állattartás kezdetei
Kr. e. 9500–9000	– az első épület Jerikóban, fokozatosan stabilizálódik a mai éghajlat
Kr. e. 9000–6500	– mezolitikum, átmeneti kőkor. Állatok házasítása, a földművelés kezdetei, az első cölöpépítmények, állandó települések (Jerikó már falakkal körülzárt 3000 lakosú város)
Kr. e. 6500–4000	– neolitikum (újabb kőkor). A népesség jelentős növekedése, kiterjedt gazdálkodás, a kerámia kialakulása, kereskedelem, az első fémolvasztó kemencék Kis-Ázsiában (rézércek és ólomércek feldolgozása); textíliák; a fazekaskorong első használata
Kr. e. 4000–1500	– eneolitikum (rézkor, bronzkor). A fémfeldolgozás elterjedése (réz, bronz). Bizonyos térségekben (pl. Közép-Európában) egészen a Kr. e. VIII. sz.-ig kitolódott
Kr. e. 4000 táján	– el obeidi kultúra Mezopotámiában. A sumerek megjelenése, az első folyószabályozási munkálatok és öntözőcsatornák a Tigris és az Eufrátesz mentén, kezdetleges ekék, az első vitorlás hajók
Kr. e. 3500 táján	– uruki kultúra Mezopotámiában. Kialakul a <i>proto-sumer írás</i> . A kerék és a szekér megjelenése; igavonó állatok
Kr. e. 3400 táján	– Kis-Ázsiában a chattik létrehozzák az első laza államalakulatot
Kr. e. 3400 táján	– amrat kultúra Egyiptomban. Létrejön az Óbirodalom, amely Kr. e. 2140-ig áll fenn
Kr. e. 3100 táján	– dzsemdzset-naszr kultúra Mezopotámiában. A proto-sumer írás továbbfejlődése
Kr. e. 3000–2700	– gerzeh kultúra Egyiptomban
Kr. e. 3000–2700	– a legősibb sumer-akkád dinasztia kialakulása. A <i>sumer ékírás</i> kezdetei
Kr. e. 3000–2100	– az első piramisok Egyiptomban, megjelenik az <i>egyiptomi képfírás</i> , majd a <i>hieroglifírás</i> , Dzsoszer fáraó kiterjeszti Egyiptom határait
Kr. e. 2500 táján	– a minószi civilizáció kezdetei, a <i>krétai hieroglifírás</i> kialakulása
Kr. e. 2500–2400	– a vas első felhasználása
Kr. e. 2400–2259	– a sumer Lagasi-dinasztia fénykora
Kr. e. 2400–2259	Kis-Ázsiában megjelennek az első indoeurópai törzsek (a luwiyaiak)
Kr. e. 2400–2259	– az Akkád dinasztia Sumerban. I. Szargon (2400–2344) meghódítja egész Mezopotámiát, az <i>akkád ékírás</i> kezdetei, az első térképek
Kr. e. 2400–1760	– Mari városállam (Tell Hariri, az Eufrátesz jobb partján Szíria-Irak határánál) kialakulása, virágkora és bukása
Kr. e. 2400–1500	– az Indus-völgyi civilizáció kialakulása és fénykora (Mohendzsodaro, Harappa), a <i>proto-indiai írás</i>
Kr. e. 2335–2200	– sumer dinasztiák Urban és Urukban
Kr. e. 2200–2050	– a Kínai Birodalom feltételezett, de hiteles forrásokkal alá nem támasztható kezdetei
Kr. e. 2140	– háromszáz évig tartó zűrzavaros korszakot követően megkezdődik az Egyiptomi Közép Birodalom időszaka, amely 1550-ig tart
Kr. e. 2123–2105	– Ur-Nammu Sumer és Akkád uralkodója, felépül a bábéli torony, az első matematikai és orvosi tárgyú ékírásos agyagtáblák

- Kr. e. 2100–1900 – első kánaánita városok Palesztinában (Lachis, Gezer, Béth-Seán, Gaza, Megiddo)
- Kr. e. 2100–1600 – a minószi civilizáció középső időszaka, a *lineáris A* és a *lineáris B* kialakulása
– az Eblai Királyság fénykora (Tell Mardich, Szíria), *ékírás*
- Kr. e. 2050–1750 – az első kínai – Hszia – dinasztia (létezését csak a szájhagyomány támasztja alá)
- Kr. e. 2039–2015 – a Sumer-Akkád Birodalom felbomlása, helyén három állam keletkezik: Iszin, Larszu, Babilón, a *babiloniai ékírás* kezdetei
- Kr. e. 2000 táján – a Tigris felső folyásától K-re kialakul az Asszír Birodalom, amely 900 évvel később nagyhatalmi szerephez jut Mezopotámiában
– a mai Irán területén megjelennek a kassziták, a lulubeusok, a gutik és az elamiták, kialakul a legrégebbi állam: Elám; az indoeurópai médek és perzsák kb. 500 évvel később érkeznek
- Kr. e. 2000–500 – Közép-Amerikában, a mai Honduras, Salvador, Guatemala területén és a Yucatan-fsz. d. részén fokozatosan létrejön az Olmék Birodalom, amelynek lakói fejlett kultúrát teremtenek, járatosak a csillagászatban és az időszámításban, ez és *hieroglifírásuk* hatással volt a későbbi mezoamerikai civilizációk (maják, toltékok, zapotékok, mixtékek, csicsimékek és az aztékok) kultúrájára és írására
- Kr. e. 1930 táján – Kis-Ázsiában megjelennek az indoeurópai hettiták, akik kialakítják első városállamaikat
- Kr. e. 1900–1800 – megjelennek a filiszteusok Palesztinában, az első laza államalakulatok
– az első matematikai tárgyú egyiptomi papiruszok keletkezése
– megkezdődik az európai megaliti kultúra egyik központjának – Stonehenge-nek – az építése DNy-Angliában
- Kr. e. 1850–1580 – A Hettita Birodalom kibontakozása és első felvirágzása (Pitchanaš, Anittaš, I. Tlabarnaš, I. Chattušiliš, I. Muršiliš), a *hettita ékírás* kialakulása
- Kr. e. 1800–1000 – bronzkorszak (a Terramare-kultúra) Itáliában
- Kr. e. 1792–1750 – Hammurápi babilóniai uralkodó, az ókor egyik legkorábbi törvénykönyvének a megalkotója
- Kr. e. 1750–1125 – a második kínai – Sang – dinasztia. Az *ősi kínai írás* kialakulása
- Kr. e. 1740–1725 – a kassziták hatalmi befolyása Babilóniában
- Kr. e. 1735–1550 – a hikszoszok uralma Egyiptomban (XV. és XVI. dinasztia)
- Kr. e. 1700–1350 – a Fekete-tenger mellékéről Mezopotámiába bevándorolt hurrik létrehozzák Mitanni néven ismert államukat, amely évszázadokon át nagyhatalom, de a Kr. e. XIV. sz.-ban súlyos vereséget szenved a hettitáktól és az asszíroktól, majd megszűnik
- Kr. e. 1700 táján – az első *hettita (luwiyai) hieroglif szövegek* keletkezése
- Kr. e. 1600–1450 – a minószi kultúra virágkora, amelynek egy természeti csapás (a Szantorini vulkán kitörése Théra szigetén) vet véget
– a *ciprusi írás* első emlékei
- Kr. e. 1594 – I. Muršiliš hettita uralkodó lerohanja Babilónt
- Kr. e. 1550–1080 – a hikszoszok kiűzése Egyiptomból, az Új Birodalom fokozatosan kiterjeszti befolyását Nubiára, Palesztinára és Szíriára
- Kr. e. 1500 táján – az első árja ind törzsek Afganisztán felől behatolnak a Gangesz völgyébe, ahonnan a Dekkán-fennsíkra szorítják ki a dravida őslakókat
– a vas elterjedése
- Kr. e. 1475 – III. Thutmoszisz egyiptomi fáraó kiterjeszti hatalmát Palesztinára és Föníciára
- Kr. e. 1450–1200 – a Hettita Birodalom megújulása és virágkora (Šuppiluliumaš, Arnuwandaš, Muršiliš, Muwattališ, Hattušiliš), majd bukása a „tengeri népek” (trákok és frígek) támadását követően
– a krétai kultúra fokozatos hanyatlása
- Kr. e. 1400–1200 – a mükénéi civilizáció, a kontinentális görög kultúra első felvirágzása
– itáliai népvándorlás

Kr. e. 1377–1361	– IV. Amenhotep (Ekhnaton) egyiptomi fáraó vallási reformja: bevezeti Aton napisten kultuszát, megalapítja Ahetaton (ma: El-Amarna) városát
Kr. e. 1361	– az első kínai feljegyzés egy holdfogyatkozásról
Kr. e. 1350 táján	– az első <i>betűírások</i> (föníciai, proto-sínai, ugariti) – az első hattita lótenyésztési értekezés, szerzője: <i>Kikkulis</i> Mitanniból – a sémi chabiru (héber?) törzsek elfoglalják Kánaánt, harc a filiszteusokkal Palesztina birtoklásáért
Kr. e. 1300–1200 között	– fokozatosan kialakul az Urartui Birodalom (az asszír feliratok „Nairi állam” néven említik)
Kr. e. 1250 táján	– Ahiram föníciai király Bibloszban uralkodik, koporsóján marad fenn az egyik legelső <i>föníciai felirat</i>
Kr. e. 1216	– az első kínai híradás egy napfogyatkozásról
Kr. e. 1200-tól	– a dórok vándorlása a Peloponnészoszi-fsz.-re, ahonnan kiszorítják az akhájakat, akik Kréta és Ciprus érintésével Kis-Ázsia d. részén telepednek le, a jónok Kis-Ázsia nyugati partvidékére kényszerülnek, a mükénéi civilizáció alkonya – a venetusok letelepedése a Pó völgyében
Kr. e. 1200–690	– a frígek megdöntik a Hettita Birodalmat, majd fokozatosan kialakítják önálló államukat (800 k.), a legismertebb fríg király Midász, aki eredménytelenül kísérli meg Kilikia meghódítását (vereséget szenved II. Szardon asszír királytól). A fríg államot 690 k. a kimmerek döntik meg. A frígek a <i>görög írás</i> nyomán alakítják ki saját írásukat
Kr. e. 1180 táján	– a trójai háború és a mükénéi civilizáció hanyatlásának kezdetei
Kr. e. 1180–1030	– a bírák kora Palesztinában
Kr. e. 1164–1130	– Elám királya, Sutruk megdönti a kassziták uralmát Babilóniában és birodalmát kiterjeszti egészen a Perzsa-öbölig
Kr. e. 1150 táján	– a Hettita Birodalom felbomlása után Kis-Ázsia d. részén tovább léteznek a hattita (luwiyai) városállamok, amelyekben <i>hieroglifírást</i> használnak, legjelentősebb Kargamis – a föníciai mediterrán gyarmatosítás kezdetei
Kr. e. 1130–606	– az Asszír Birodalom Mezopotámia legfontosabb nagyhatalma
Kr. e. 1125–256	– a harmadik – Csou – dinasztia Kínában, alapítója Wu-Wang
Kr. e. 1116–1090	– I. Tiglatpileszár nagyhatalommá teszi Asszíriát, amelynek határait a Fekete-tenger d. és a Földközi-tenger k. partjai alkotják, s legyőzve az elámiakat Babilóniát is elfoglalja, kialakul az <i>asszír ékírás</i>
Kr. e. 1080–332	– kialakul a kurzív jellegű <i>egyiptomi hierotikus (papi) írás</i> ; az Egyiptomi Birodalom utolsó korszaka: thébai főpapfejedelmek (1080–950), hadvezérkirályok (950–663), asszír fennhatóság (673–654), szaiszi korszak – átmeneti függetlenség, Pszametik (665–609), Neko (609–594) uralkodása, perzsa fennhatóság (525–332), Nagy Sándor meghódítja Egyiptomot (332)
Kr. e. 1030–937	– az egységes zsidó állam megteremtése; Saul a nomád Benjámintörzs élén 1030-ban megalapítja az izraeli királyságot; Dávid (1010–955) kiűzi a filiszteusokat és Jeruzsálemet megteszi Izrael politikai és vallási központjává
Kr. e. 1000–900	– az <i>arámi mássalhangzóírás</i> kezdetei, a legrégebb ismert arameus feliratok kb. 800 táján keletkeztek – a <i>görög betűírás</i> kialakulása (archaikus formájának sorvezetése előbb jobbról balra halad, majd a busztrófedon írásmód váltja fel, s végül a VII–VI. sz.-ban véglegessé válik a balról jobbra haladó sorvezetés)
Kr. e. 1000–800	– a vas elterjedése a Közel-Keleten és Itáliában (Villanova-kultúra) – a nyugat-görögországi írás nyomán kialakul az <i>etruszk írás</i> ; az etruszok fokozatosan Itália legjelentősebb népévé válnak – az indiai bráhmána-irodalom keletkezése
Kr. e. 1000–200 között	– a <i>ciprusi szótagírás</i> kialakulása, első ismert emléke kb. 900-ban keletkezett
Kr. e. 986	– a kínai Hszü Sen <i>Suo-wen csie cu c.</i> szótárában elemzi a régi kínai írás jegyeit (10 510 jel) és bevezeti a gyökök rendszerét (540 gyök); „alapjel-katalógusok” már korábban is készülnek

- Kr. e. 937–539 – a zsidó állam kettészakadása: Izrael és Júdea, a függetlenség fokozatos elvesztése (egyiptomi, asszír, újbabilóniai fennhatóság, zsidók babiloni fogsága: 586–539)
- Kr. e. 900 táján – az első *proto-héber írásos emlék* (Gerezi naptár)
– az *urartui ékírás* kialakulása, alapja az asszír, a hettita és a hurri ékírás, kb. 350 szótagjel
- Kr. e. 900–800 – a „preklasszikus” Görögország kialakulása; az *akháj-aiol* törzsek főbb központjai: Thesszalia, Boiótia, Leszbosz, Arkadia, Ciprus, Aiolisz (a kis-ázsiai partvidéken); a *ión* törzsek főbb központjai: Attika, Euboiá, Khalkidiké, Északi-Szporádok, Kükladok, Égei-szk. (Khiosz, Naxosz, Szamosz), valamint tíz város Kis-Ázsiában (legfontosabbak: Ephészosz és Milétosz); a *dór* törzsek főbb központjai: Korinthosz, Aiginé, Megara, Silüon, Argosz, Spárta, Kréta, Rhódosz, Halikarnasszosz (Kis-Ázsia)
- Kr. e. 850–560 – késő védikus korszak Indiában
- Kr. e. 830–700 – az Urartui Birodalom megújrodása, majd meggyengülése
- Kr. e. 814 – Karthágó alapítása, a föníciai írásból fokozatosan kialakul a *pun írás*
- Kr. e. 800–750 táján – kialakul az *egyiptomi demotikus* („népi”) írás
- Kr. e. 800–700 táján – a görög írás nyomán kialakul a *fríg betűírás*; a frígek Kis-Ázsiában nagy birodalmat alapítanak, amelyet a kimmeriek döntenek meg (660-ban)
- Kr. e. 776 – az olimpiai játékok kezdete Görögországban
- Kr. e. 760 – az első görög és karthágói gyarmatok Itáliában és Szicíliában
- Kr. e. 753 – a hagyomány szerint Romulus és Remus megalapítja Rómát, ez azonban fokozatosan történt, s először az etruszok voltak a város urai; a latinok az etruszk írás nyomán alakítják saját írásukat
- Kr. e. 745–626 – az asszír terjeszkedés, III. Tiglatpileszár (745–727) elfoglalja Elámot, Urartut, Izraelt és Júdeát, II. Szargon (722–705) babilóniai fogságba veti a zsidókat, Assurbanapli v. Szardanapal (668–626) befejezi Egyiptom meghódítását, leveri az ellene fellázadt babilóniaiakat, elpusztítja az Elámi Birodalom fővárosát (Szuza), Ninivében fényes palotákat építtet, az övé a korszak legnagyobb könyvtára (22 000 agyagtábla)
- Kr. e. 700–650 körül – Indiában az arámi írás nyomán kialakul a *bráhmí írás* (az első ismert emlékek 450 táján keletkeztek)
- Kr. e. 660–546 – Kis-Ázsia ny. részén kialakul a Lyd (Lüdiai) Birodalom, amely kb. egy évszázadon át befolyásos nagyhatalom, a perzsák döntik meg; a lydek a görög írás nyomán alakítják ki saját írásukat
- Kr. e. 621 – Drakon arkhon – először írásba foglalt – törvényei Athénban
- Kr. e. 610–606 – az Asszír Birodalom gyors összeomlása (az egyesült méd-babilóniai seregek elfoglalják Ninivét)
- Kr. e. 606–550 – a médek az urartui ékírás nyomán alakítják saját ékírásukat; a Méd Birodalom fénykora; legyőzi az Asszír Birodalmat, elfoglalja Urartut és a mai Irán egy részét; Kúrosz perzsa király dönti meg
- Kr. e. 606–539 – az *újbabilóniai ékírás* kibontakozása; létrejön az Újbabilóniai (Kháldeus) Birodalom, legismertebb uralkodója Nabukudurusur (Nebukadnezar, Nabukodonozor), aki legyőzi Neko egyiptomi fáraót, elfoglalja Judeát, lerombolja Jeruzsálemet, a birodalmat a perzsák döntik meg
- Kr. e. 563–483 – Buddha színre lépése, a buddhizmus fokozatos térhódítása
- Kr. e. 550–330 – a *perzsa ékírás* kialakulása; a Perzsa Birodalom fénykora és bukása
- Kr. e. 500–449 – a perzsa–görög háborúk időszaka, végül a kis-ázsiai görögök elnyerik függetlenségüket
- Kr. e. 500–8 – a kelták (latinul: *galli*, görögül: *galatai*) egyre növekvő szerepe Európa ny., ék. részében és Kis-Ázsia ny. térségeiben; kelta államalakulat Thrákiában (279–212)
- Kr. e. 510–264 – a korai Római Köztársaság; a királyság felszámolása és a köztársaság megalapítása; 474-ben a rómaiak nagy győzelme az etruszok fölött, ezzel megkezdődik az etruszok itáliai hatalmának fokozatos összeomlása, Róma kiterjeszti hatalmát az egész Appennini-fsz.-re.
- Kr. e. 500–200 között – kialakul a *héber kvadráta* (*ketab meruba*)

Kr. e. 450–400 között	– Indiában kialakul a <i>kharoshti írás</i> ; utolsó emléke a Kr. u. IV–V. sz.-ból származik, ezt követően már nem használják
Kr. e. 444–429	– Periklész kora Athénban
Kr. e. 432–404	– a peloponnészoszi háború (Athén és Spárta elhúzódó harca a hegemoniáért)
Kr. e. 400 táján	– Athénban hivatalosan bevezetik az <i>ión ábécét</i> (kelet-görögországi írás)
Kr. e. 400–200	– a germán törzsek megkezdik vándorlásukat Skandinávia és É-Németország térségéből d. és dk. irányban
Kr. e. 387	– a gallok (az egyik kelta népcsoport) első nagyobb támadása Róma ellen
Kr. e. 360–260	– Róma fokozatosan kiterjeszti fennhatóságát Itália legnagyobb része fölött
Kr. e. 359–336	– II. Philipposz (Fülöp) makedón király beavatkozik a görög belügyekbe
Kr. e. 336–323	– Nagy Sándor makedón uralkodó és hadvezér leigazza Görögországot, Egyiptomot, Kis-Ázsiát, Perzsiát, eljut egészen Indiáig, a <i>hellenizmus</i> kezdetei
Kr. e. 334–133	– Kis-Ázsia hellén befolyás alatt. 282-ben a Balkán é. részéből érkező gallok (kelta törzs) elfoglalják Kis-Ázsia egy részét és létrehozzák Galatiát
Kr. e. 332–30	– Egyiptom Nagy Sándor és a Ptolemaioszok uralma alatt, az utolsó Ptolemaiosz uralkodó Kleopátra, aki a rómaiakkal szoros kapcsolatban áll, s végül Octavianus győzelmét követően öngyilkosságot követ el (Kr. e. 30-ban)
Kr. e. 330–64	– Perzsia Nagy Sándor, majd a Szeleukidák uralma alatt. Az egységes államból később (282–261 között) kiválik Kis-Ázsia ny. része és különböző kisebb államok keletkeznek (Galatia, Bithynia, Pontus, Kappadokia, Pergamon). Később III. Antiokhosz uralma alatt (222–187) ismét kiterjedt a Szeleukidák befolyása egész Kis-Ázsiára, sőt Perzsia egy részére
Kr. e. 323–146	– a görögök Nagy Sándor utódainak fennhatósága alatt; egyre gyakrabban kerülnek konfliktusba a rómaiakkal; Róma 146-ban végleg leigazza a görögöket
Kr. e. 300 táján	– a maja civilizáció korai időszakának feltételezett kezdetei, nem sokkal időszámításunk kezdetei előtt kialakul a maja húszas alapú számrendszer
Kr. e. 273–236	– Asóka király uralma Indiában, létrejön a Hinduszáni-fsz. legjelentősebb ókori állama, a buddhizmus nagymérvű elterjedése, ebből az időből számos felirat ismeretes, jobbára <i>bráhmi</i> írással, de akad néhány <i>kharoszthi</i> felirat is
Kr. e. 250–Kr. u. 350	– Sri Lankán <i>pali-prakrti</i> írással íródott feliratok (kb. 100, sokban az Asóka-feliratokra emlékeztetnek)
Kr. e. 264–146	– Róma és Karthágó hatalmi versengése a Földközi-tenger medencéje fölötti uralomért; I. pun háború (264–241); II. pun háború (218–201); III. pun háború (149–146), amely Karthágó elpusztításához vezet. Ezt követően a pun és a latin írásból kialakul a <i>neopun írás</i>
Kr. e. 263–133	– Pergamon felvirágzása; II. Eumenész (ur.: 197–159) könyvtára az alexandria könyvtár mellett a legjelentősebb az ókorban. Pergamon előbb Róma szövetségese, majd vazallusa, végül egyik kis-ázsiai tartománya
Kr. e. 256–200	– a Csin-dinasztia Kínában; 213-ban Csin Se Huang-ti császár elrendeli az összes létező könyv elégetését, hogy felszámolja az addigi hagyományokat, elkezdődik a Nagy Fal építése
Kr. e. 250–Kr. u. 227	– Perzsiában létrejön a Parthusok Birodalma, amely hosszú ideig Róma nagy ellenfele; a <i>behisztuni felirat</i> keletkezése; a parthusok kialakítják saját írásukat is: a <i>pehlevit</i> . Ardasir (Artaxerxész) dönti meg a parthusok hatalmát, és megalapítja az Újperzsa Birodalmat (Szászánidák), amelyet az arabok döntenek meg (Kr. u. 638-ban). Perzsiában az arámi írás nyomán kialakult írások terjednek el, legfontosabb a <i>párszi (szászánida) írás</i>
Kr. e. 200–Kr. u. 220	– a Han-dinasztia Kínában
Kr. e. 167–63	– a Makkabeusok kora Palesztinában. A zsidók utolsó független állama az ókorban, 63-ban Pompeius a Római Köztársasághoz csatolja Palesztinát
Kr. e. 146–27	– a Római Köztársaság utolsó időszaka, a polgárháborúk kora, a latin írás folyamatos térhódítása
Kr. e. 47	– a rómaiak egyiptomi hadjárata során részben elpusztul az Alexandriai Könyvtár
Kr. e. 27–Kr. u. 476	– a császárság kora Rómában, a latin írás térhódítása a Földközi-tenger térségében és Ny-Európában
Kr. u. 105	– a papírgyártás elterjedése Kínában

- Kr. u. 120–150 – a germán *rúnairás* kialakulása
- Kr. u. 220–420 – a „Három Királyság” (220–265) kora, majd pedig a Nyugati Csin-dinasztia (265–316) és a Keleti Csin-dinasztia (317–420) kora Kínában
- Kr. u. 250–800 – a Maja Birodalom kibontakozása, a *maja hieroglifírás* kialakulása
- Kr. u. 284–305 – Diocletianus római császár két részre osztja a Római Birodalmat, 305-ben visszavonul
- Kr. u. 324–337 – Nagy Constantinus császár a Római Birodalom egyeduralgódójaként Bizáncot teszi meg (330-ban) a birodalom székhelyévé; a kereszténységet már 313-ban (milánói ediktum) az államvallás szintjére emeli, a *latin (római) kurzív írás* kialakulása
- Kr. u. 350–670 – a buddhizmus kezdetei Koreában, az első államok a Koreai-fsz.-en, a kínai írás nyomán kialakul a *koreai írás*
- Kr. u. 350 után – az egységes Japán állam kezdetei, a buddhizmus fokozatos elterjedése és a *korai japán írás* kialakulása a kínai írás nyomán
- Kr. u. 375 után – a népvándorlás kezdetei; a Közép-Ázsia felől érkező hunok előbb Oroszországot pusztítják, majd kiszorítják az osztrogótokat és a vizigótokat, akik felveszik a kereszténységet; Wulfila püspök – a görög-bizánci írás nyomán – megalkotja a *gót betűírást*
- Kr. u. 386–581 – É-i Vej-állam (386–534), K-i Vej-dinasztia (534–550), Ny-i Vej-dinasztia (535–557), É-i Csi-dinasztia (550–577) és É-i Csou-dinasztia (557-581) É-Kínában
- Kr. u. 420–589 – Szung-dinasztia (420–479), Csi-dinasztia (479–502), Liang-dinasztia (502–556), Csen-dinasztia (556–589) D-Kínában
- Kr. u. 449 – az angolszászok meghódítják Britanniát és hét királyságot alapítanak
- Kr. u. 451–453 – a hunok Attila vezetésével megtámadják Itáliát és Ny-Európát, de Attila halála (453) után a Hun Birodalom széthullik
- Kr. u. 457–565 – a Bizánci Birodalom fokozatos megerősödése, legjelentősebb uralkodók: I. (Nagy) Leó (457–474), I. Justinianus (527–565) és felesége, Theodora
- Kr. u. 476–493 – a Nyugatrómai Császárság megszűnése után Odoaker uralkodik Itáliában, hatalmát Nagy Theodorik dönti meg
- Kr. u. 482–751 – Chlodvik (482–511) megalakítja a frank államot (Meroving-dinasztia)
- Kr. u. 493–555 – az osztrogótok uralma Itáliában, de az alapító Nagy Theodorik halála (526) után a Bizánci Birodalom uralkodója, I. Justinianus igyekszik kiterjeszteni hatalmát az Appennini-fsz.-re is. Itáliát 555-ben csatolják Bizánchoz
- Kr. u. 500 táján – a szlávok megjelenés K-Európában
- Kr. u. 507–711 – ny. gót királyság az Ibériai-fsz.-en, amelyet az arabok döntenek meg
- Kr. u. 550 után – türk népek laza államszövetsége Közép-Ázsiában, itt már megtalálhatók a magyarok ősei is, a *köktürk* (és feltehetően a *székely-magyar*) *rovásírás* kezdetei
- Kr. u. 558–796 – az avarok fokozatos NY-i irányú vándorlása, 600 után már a Kárpát-medencét is eléri, ahol birodalmat hoznak létre, ezt Nagy Károly dönti meg
- Kr. u. 581–618 – Szuj-dinasztia, fokozatosan egyesül É- és D-Kína
- Kr. u. 604–715 – a gazdasági hanyatlás és a politikai zűrzavar időszaka Itáliában
- Kr. u. 618–907 – Tang-dinasztia Kínában
- Kr. u. 622–632 – Mohamed menekülése Medinába, majd visszatérése Mekkába (630) és halála (632), az iszlám vallás kezdetei
- Kr. u. 632–661 – az első kalifátusok, szakadás (650 táján) a mohamedánok között: szunniták és síiták
- Kr. u. 661–750 – az Omajjádok kalifátusa Mezopotámiában és Arábiában, a Kaukázus vidéke és Közép-Ázsia meghódítása (715-ig), az *arab írás* kezdetei és terjedése az iszlám vallású területeken
- Kr. u. 710–794 – Nara-korszak Japánban
- Kr. u. 711–1031 – az arabok megjelenése az Ibériai-fsz.-en; a Cordobai Kalifátus
- Kr. u. 741–768 – (Kis) Pipin fokozatosan növeli a Frank Birodalom területét
- Kr. u. 750–1258 – az Abbászidák kalifátusa Mezopotámiában és Arábiában, fővárosa Bagdad; a legismertebb uralkodó Harun al-Rasid (786–809), a *kúfi írás* kialakulása, amelyet a *naszkhi* később kiszorít

Kr. u. 768–814	– Nagy Károly uralkodása (800-tól császár), a Karoling-dinasztia hatalma, a <i>karoling minuszkula</i> kialakulása, a kultúra és a szellemi élet virágzása
Kr. u. 788 után	– az É-Afrikában kialakult államok fokozatosan függetlenítik magukat Bagdad-tól
Kr. u. 794–1185	– Heian-korszak Japánban, főváros Kyoto (1868-ig)
Kr. u. 819 után	– megkezdődik a perzsiai, közép-ázsiai és a kaukázusi iszlám vallású területek önállósulása
Kr. u. 819–999	– a Számánidák uralma Közép-Ázsiában
Kr. u. 850 után	– a francia állam kialakulása
Kr. u. 856–1250	– a tolték civilizáció fénykora
Kr. u. 864 után	– a <i>glagolita</i> és a <i>cirill írás</i> elterjedése a szlávok körében
Kr. u. 865–933	– a norvég törzsek egyesítése, a norvég királyság kialakulása
Kr. u. 874 után	– megkezdődik Izland benépesítése
Kr. u. 890–896	– a magyarok honfoglalása a Kárpát-medencében
Kr. u. 907–960	– az „Öt dinasztia kora” Kínában
Kr. u. 918–1004	– Korjo-királyság Koreában
Kr. u. 960–1279	– a Szung-dinasztia Kínában, a mozgatható betűkkel végezhető <i>könyvnyomtatás</i> elterjedése
Kr. u. 969 után	– a síita Fatimidák kalifátusa Egyiptomban (fővárosa Kairó)
Kr. u. 977–1186	– a török eredetű Ghaznavidák uralma Perzsiában, India ny. részében, a dinasztia csúcspontja Mahmud szultán (998–1030) idejére esik, később fokozatosan a szeldzsuk oguz-törökök fennhatósága alá kerül v. kisebb államokra bomlik
Kr. u. 987–1194	– a korai Újmaja Birodalom
Kr. u. 1000–1301	– I. (Szent) Istvánt (967 k.–1038) magyar királlyá koronázzák, a Magyar Királyság megalakulása, az Árpád-házi királyok uralkodása, az Árpád-ház kihalása, a <i>latin írás</i> térhódítása a magyarság körében, a <i>rovásírás</i> emlékei elsősorban Erdélyben
Kr. u. 1004–1231	– kínai fennhatóság Koreában
Kr. u. 1050–1100	– a mixték törzsek behatolása Mexikó középső és dk. területeire
Kr. u. 1185–1192	– a belviszály elhatalmasodása Japánban
Kr. 1192–1336	– Kamakura-korszak Japánban
Kr. u. 1200 után	– az oszmán-törökök fokozatos terjeszkedése az Égei-tenger k. partvidéke felé
Kr. u. 1206–1227	– Temüdzsin (Dzsingisz kán), a mongolok nagykánja egységesíti a Mongol Birodalmat (fővárosa 1220-tól Karakorum)
Kr. u. 1211–1279	– Dzsingisz kán és más mongol fejedelmek hódításai Kínában
Kr. u. 1234–1242	– a mongolok nyugati hódításai: Oroszország, Magyarország („tatárjárás”)
Kr. u. 1231 után	a mongol hódítások kezdetei Koreában
Kr. u. 1260–1279	– Kubilaj nagykán uralkodása a mongol birodalom k. részében, majd fokozatosan elfoglalja egész Kínát és megalapítja a Jüang-dinasztiát
Kr. u. 1279–1368	– a mongol Jüan-dinasztia uralma Kínában
Kr. u. 1326–1453	– az oszmán-törökök fokozatosan meghódítják a Bizánci Császárságot és elfoglalják (1453-ban) fővárosát, Konstantinápolyt (új neve Isztambul lesz), de ezt megelőzően már a XIV. sz. második felétől kezdve fokozatosan birtokba veszik a Balkán d. és dk. részét
Kr. u. 1336–1573	– az Ashikaga-korszak Japánban
Kr. u. 1368–1644	– a Ming-dinasztia Kínában
Kr. u. 1392–1910	– a Li-dinasztia Koreában
Kr. u. 1440 körül	– Gutenberg első könyvnyomtató műhelye, az európai könyvnyomtatás kezdetei
Kr. u. 1472	– az első magyarországi (Buda) nyomda
Kr. u. 1492	– Amerika felfedezése
Kr. u. 1522	– Cortéz meghódítja az Azték Birodalmat
Kr. u. 1526	– a magyar sereg vereségével végződött mohácsi ütközet a magyarok és a törökök között
Kr. u. 1534	– Pizzaro meghódítja az Inka Birodalmat
Kr. u. 1541–1699	– a török hódoltság kora Magyarországon
Kr. u. 1566	– Diego Landa püspök publikálja a maja írás 27 jelét

- Kr. u. 1573–1603 – a japánok terjeszkedése Koreában, amely végül kudarccal végződik, belviszályok Japánban
- Kr. u. 1603–1867 – a Tokugava-sogunátus korszaka Japánban
- Kr. u. 1658 – P. della Vale első tudósítása az ékírásról
- Kr. u. 1666 – Athanasius Kirchner a kopt nyelvet tekinti az ókori egyiptomiak nyelvének
- Kr. u. 1690 táján – Luigi Ferdinando Marsigli lemásoltatja a róla elnevezett, székely rovásírással készült naptárt
- Kr. u. 1739 – a maja történelem (és hieroglifírás) egyik fontos forrásának, a *Drezdai Kódexnek* a felfedezése Bécsben
- Kr. u. 1778 – Carsten Niebuhr tudósítása a behisztuni ékírásos feliratokról, felismeri, hogy három eltérő típusú szövegről van szó
- Kr. u. 1799 – az egyiptomi hieroglif írás megfejtésében fontos szerepet játszott Rosetti-kő megtalálása
- Kr. u. 1802 – G. F. Grotefend eredményes próbálkozása az ékírás megfejtésével
- Kr. u. 1823 – az első híradás a hettita hieroglifírásról
- Kr. u. 1824 – J. F. Champollion megfejti az egyiptomi hieroglifírást
- Kr. u. 1827 – Louis Braille megszerkeszti a róla elnevezett írást a vakok számára
- Kr. u. 1834 – Ch. Texier Boğazköyben hettita hierogliffeliratokat talál
- Kr. u. 1835 – Samuel F. B. Morse megalkotja a róla elnevezett ábécét (elsősorban a táviratok továbbítása céljából)
- Kr. u. 1835–1842 – H. C. Rawlinson lemásolja a behisztuni ékírásos feliratokat
- Kr. u. 1850–1851 – P. E. Botta feltárja Ninive romjait
- Kr. u. 1851–1854 – Assurbanapli (Kr. e. 668–627) asszír uralkodó ninivei (ma: Kujundzsik) könyvtárának feltárása (Layard)
- Kr. u. 1865 – E. Eyraud francia hittérítő először tudósít a *húsvét-szigeti írásról*, a kohau rongó-rongoról
- Kr. u. 1871 – az első híradás a *sumér ékírásról* (A. H. Sayce)
- Kr. u. 1874 – megfejtik a *ciprusi szótagírást*
- Kr. u. 1884 – H. Schliemann Trójában görög feliratokat talál
- Kr. u. 1892 – a zágrábi múmiatekerics felfedezése (az etruszk írás egyik érdekes emléke)
- Kr. u. 1896 – Vilhelm Thomsen megfejti az *Orkhoni feliratokat* (a köktürk rovásírás egyik korai emlékét)
- Kr. u. 1899 – a legősibb kínai szövegek felfedezése (jóscsontok)
- Kr. u. 1900–1905 – A. Evans megkezdi a knósszoszi palota feltárását, az ott talált írásokat ő nevezi el *krétai hieroglifírásnak*, ill. *lineáris A*-nak és *lineáris B*-nek a *proto-sínai ábécé* felfedezése (Flinders Petrie)
- Kr. u. 1905 – Winkler ásatásai Hattušašban (ma Boğazköy), több mint tízezer (hettita és más nyelven) teleírt agyagtáblát talál
- Kr. u. 1908 – L. Pernier megtalálja Krétán a *Phaisztoszi korongot*, amelyre 242, eddig megfejtetlen hieroglifjelet *nyomtattak*, keletkezését Kr. e. 1800-ra teszik
- Kr. u. 1915 – B. Hrozný megfejti a *hettita ékírást*
- Kr. u. 1929 – a szíriai tengerparton, Rasz Samrában feltárják Ugarit romjait és felfedezik az *ugariti ékírásos ábécét*
- Kr. u. 1947 – Bossert megfejti a *hettita (luwiyai) ékírást*
- Kr. u. 1953 – M. Ventris megfejti a *lineáris B* írást
- Kr. u. 1963 – Ebla ókori városállam feltárása (a mai Szíria területén)
- Kr. u. 1980–1989 – elkészül a maja szótagtáblázat, amely alapján a maja hieroglifák 85%-a már értelmezhető

KISLEXIKON

- afrikai írások** – sokféle írásrendszer sorolható ebbe a csoportba. Az egyik legősibb az *egyiptomi hieroglifikus írás*, amelynek első emlékei kb. 5200 évvel ezelőtt keletkeztek. Az évszázadok során a piktográfiától eljutott a szótagírásig, de bizonyos hieroglifjelek olykor hangokat is jelölhettek. Az egyiptomi írás nyomán fejlődött ki Núbiában a 23 jelből álló *meroë betűírás*, amelynek hieroglifváltozatát leginkább monumentális feliratok lejegyzésére, míg az egyiptomi *demotikus írásból* kialakított kurzív változatát a köznapi életben alkalmazták. A kereszténység felvétele után (Kr. VI. sz.) a núbiaiak a meroë, a görög és a kopt írás nyomán kifejlesztették a saját írásukat (núbiai írás). Az ~ közé sorolhatjuk a *kopt írást*, valamint a *pun írást* is, amely ugyan a *föníciai írásból* alakult ki, de végső változatát már Afrikában nyerte el. Nyugat-Afrikában jobbra az írás fejlődésének korai stádiumában levő írásokat (pl. tárgyi írás), ill. mesterségesen létrehozott írásokat használtak (tökedényírás, kagylófüzerek, nszibidi, vajak írás, mende írás, bamum írás, szomáliai írás stb.).
- agglutináló nyelvek, toldalékoló nyelvek** – elsősorban képzők, ragok segítségével fejezik ki a jelentés módosulásait és a mondatbeli viszonyokat. Morfológiájuk (alaktanuk) gazdag. Egy-egy szóalak sok morfémából épülhet fel, a morfémák határai világosak, jól elkülöníthetők. Ide tartoznak pl. az *uráli (finnugor) nyelvek* – a magyar is –, tovább az *altaji nyelvek*, a *dravida* vagy a *sumer* stb.
- agyag** – az íráshordozók egyik leggyakoribb anyaga az ókorban. Elsősorban az ékírással készült szövegeket írták a puha, elsimított ~ra, de olykor hieroglifákat is. Rendszerint a napon kiszáritották v. kemencében kiégették. Az ~ a legtartósabb íráshordozók közé tartozik.
- agyagtáblák** – különösen Mezopotámiában elterjedt íráshordozók, amelyek mindkét oldalát használták. A méretek változóak; a legrégebb ~ 4-5 cm hosszúak és 2,5-3 cm szélesek, később nagyobbakra is írtak, a Ninivében talált ~ hossza eléri a 37,5 cm-t. Az ~ színe a világosvöröstől a szürkésfeketéig változott. A hettita ~ általában vörös színűek és kissé begömbültek voltak. A nagyobb ~on a laposabb oldalon kezdődik az írás és a kidomborodó oldalon folytatódik. Az írnokok gyakran az ~ peremére is írtak, de a jobb oldali perem minden esetben üres maradt, ebből tudták megállapítani, hol kezdődik az írás. Ha a szöveg túl hosszú volt és az írnok nem tudta aznap befejezni az írást, az ~at nedves rongyokba csavarták, nehogy kiszáradjanak és másnap folytatták az írást. Az ~on gyakran láthatók a rongy redői vagy az írnok ujjlenyomatai is. Az ~ mellett agyagból készült pecsétnyomókra, hordókra, hengerekre, kúpokra, piramisokra, hat-, nyolc- és tízoldalú hasábokra is írtak.
- akhájok** – a mükénéi görögök megnevezése Homérosz *Iliász* c. eposzában. Az ~ a Kr. e. II. évezredben fokozatosan birtokba vették a kontinentális Görögországot a környező szigetekkel együtt, majd a Kr. e. XV. sz.-ban elfoglalták Krétát is. A Kr. e. XIII. sz.-ban Kis-Ázsiában is harcoltak, s ekkoriban valószínűleg kapcsolatba kerültek a hettitákkal is. Hatalmukat a dórok előrenyomulása törte meg, s ekkor négy évszázadnyi „sötétség” borult Görögországra.
- Akkád Birodalom** – a nomád sémita akkád törzsek állama Közép-Mezopotámiában a Kr. e. III. évezred második felében. Az akkádok Kr. e. 2200 táján meghódították a sumerokat, akikről átvették és a saját nyelvükhöz igazították az ékírást.
- akrofónia** – tárgyakat, élőlényeket stb. ábrázoló hieroglifák, képjelek alkalmazása az adott szavak kezdőbetűinek vagy első szótagjainak a jelölésére.
- akusztikus jelek** – különböző módon képzett hangokkal létrehozott jelzések (pl. kiáltás, dobolás, ágyúlövés).
- amatl** – az *amate* nevű vadfüge háncaiból préselt azték papír. A fa kérgét v. háncait vízben áztatták, majd szorosan egymás mellé helyezték, erre keresztbe fektetve rakták a következő réteget, majd mindezt kővel összetömörítették és egy gumyszerű anyaggal össze is ragasztották. Az aztékok keményítővel, a maják mésszel fehérítették az így kapott papírt.
- amerikai írások** – a Közép-Amerikában és a mai Peru területén kialakult magaskultúrák különböző írásrendszereket hoztak létre. Az olmékoknak már a Kr. e. I. évezredben hieroglifírásuk volt, amely ösztönzőleg hatott a toltékok, a mixtékek, a maják, a zapotékok és az aztékok írására is. A mai Panama területén élő cuñák írását, valamint a Titicaca-tó környékén talált hieroglifjelleget quillcát többen is a húsvét-szigeti írással hozták rokonságba. Az inkák valószínűleg sokáig

- a quillcával jegyezték le a történelmi eseményeket, de az egyik inka uralkodó megtiltotta további használatát, ezért a legutóbbi időig úgy tartották, hogy nem is volt hagyományos értelemben vett írásuk, hanem csak a kiput ismerték. A kevésbé civilizált, többnyire halászó-vadászó életmódot folytató észak- és a dél-amerikai indiánok rendszerint a tárgyi írást vagy a képirást használták, s csak a XIX. sz.-tól kezdődően sajátították el a latin betűket vagy saját írást alkottak maguknak.
- amoriták, amurruk** – sémi eredetű nomád nép Szíria északi részében. A Kr. e. III. és a II. évezred fordulóján behatoltak Mezopotámiába, ahol kisebb városállamokat alapítottak (a legjelentősebb → *Mari* volt), majd Babilóniában dinasztiát alapítottak, amelynek 6. királya Hammurápi (ur.: 1792–1750), az Óbabiloni Birodalom megalapítója volt.
- analfabéta** – írástudatlan ember.
- Anatólia** – *Kis-Ázsia*, Törökország része, egykor itt terült el a Hettita Birodalom és számos, az ókorban fontos szerepet játszó nép (luwiyaiak, lydek, frígek, kappadóciaiak stb.) lakóhelye volt.
- annales** – *évkönyvek* (a latin *annus* = év kifejezés nyomán); a Római Birodalomban így nevezték azokat a történelmi műveket, amelyek évről évre taglalták a megtörtént eseményeket. Már a hettiták is ismerték ezt a műfajt (II. Muršiliš feljegyzései).
- apokrifek** – hivatalosan el nem ismert, esetleg kétes eredetű vallási iratok, amelyek rendszerint valamilyen titkos kultuszhoz kapcsolódtak és csak a beavatottak számára voltak hozzáférhetők. Így nevezik az *Újszövetség* nem kanonizált részeit is.
- arameusok, arámiaiak** – nomád sémi törzsek gyűjtőneve, akik a Kr. e. II. évezredtől a mai Palesztina, Jordánia, Szíria és Irak területén éltek. A föníciai írás nyomán kialakított betűírásuk fokozatosan kiszorította az ékírás használatát Mezopotámiában és Perzsiában, nyelvük a Földközi-tenger keleti partvidékétől egészen a mai Indiáig a nemzetközi diplomácia nyelvévé vált.
- árujegyek** – különböző (agyag)termékek (korsók, kancsók, téglák stb.) készítőinek nevét vagy egyéb adatokat feltüntető, a termékre rávéselt, beégetett, ráfestett stb. jelek. Sokak szerint a proto-elámi és a proto-indiai írás jelei is jobbára ~.
- Asszíria** – nagyhatalom a Kr. e. I. évezred első harmadában Mezopotámia középső részében. Fővárosa Ninive volt. Lakói, az asszírok Assur városáról kapták nevüket, s valójában a sémi akkádok és különböző indoeurópai népcsoportok összeolvadásával keletkeztek. ~ a Kr. e. VII. sz.-ban az Újbabiloni Birodalom részévé vált.
- Atlantisz** – legendás királyság, amelynek állítólag igen fejlett civilizációja volt, de egy hatalmas természeti csapás következtében elsüllyedt az Atlanti-óceánban. Sokan a vulkánkitörés során a Kr. e. XVI. sz. legvégén felrobbant Théra szigetével azonosítják.
- Aveszta** – az iráni (párszi) vallás szent könyve, amelynek egy részét Zaratustrának (Kr. e. 630 k. – 553 k.) tulajdonítják. Imákat, prédikációkat és tanításokat tartalmaz. Zaratustra (vagy Zoroaszter) követői – a zoroasztriánusok – a Kr. u. VII. sz.-ban megalkották az 50 betűből álló ~ írást, amely hozzájárult a perzsa ékírás megfejtéséhez.
- Azték Birodalom** – a nahua nyelvcsaládhoz tartozó aztékok állama Közép-Mexikóban. Fénykora a Kr. u. XIV–XVI. sz.-ra esett. Az ~at Cortéz spanyol konkviztádor döntötte meg 1521-ben.
- Babilónia, Óbabiloni Birodalom** – ókori állam a Tigris és az Eufrátesz között. A Kr. e. XX. sz.-ban az amoriták megdöntötték az Akkád Birodalmat és több városállam egyesítésével fokozatosan létrehozták ~t. Fővárosa Babilon lett. Fénykorát a törvénykönyveiről ismert Hammurápi (ur. Kr. e. 1792–1750) alatt élte. A babilóniaiak beolvasztották az akkádokat és a sumerokat, miközben elsajátították kultúrájukat és megtanulták ékírásukat. A Kr. e. VII. sz.-ban létrejött az Újbabiloni Birodalom, amelyet a perzsák döntöttek meg.
- Balkán-félsziget** – számos ókori nép lakhelye, közülük legfontosabbak a görögök, a makedónok és a trákok voltak.
- betűírás** › *fonografikus írás*.
- birtokjegyek, tulajdonjegyek** – olyan jelek, amelyeket a birtokos (tulajdonos) ráégetett vagy ráfestett a tulajdonát képező tárgyra, állatra (ez esetben billogról is beszélnek) stb.
- Bizánci Császárság, Keletrómai Birodalom** – középkori feudális állam (Kr. u. 395–1453), amely a Római Birodalomból vált ki. Hatalmát megőrizte nemcsak a népvándorlás korában, hanem az azt követő évszázadokban is, de a keresztes háborúk és főleg az oszmán-török előretörés nyomán fokozatosan meggyengült és végül 1453-ban beolvadt az Oszmán Birodalomba. A bizánci kereszténység, kultúra és írás nagy hatást gyakorolt a ~ fennhatósága alá került népekre, valamint a keleti szlávok művelődésére és vallására.
- bőr** – íráshordozó anyag, amelyet felhasználás előtt különböző módon előkészítettek. Legértékesebb formája a *pergamen*.

- busztrófedon sorvezetés, ökörszántásos írásmód** – különböző írásrendszerekben alkalmazott sorvezetési mód, amikor az írás iránya a sor végén megfordul („mint amikor ökörrrel szántanak”), tehát jobbról balra, majd pedig balról jobbra halad. Pl. a görög és az etruszk írás legkorábbi időszakában gyakran megfigyelhető. Átellenes ~ről olyankor beszélnek, amikor nemcsak az írás iránya fordul meg, hanem az írásjelek is „fejre állnak” (pl. rongó-rongó).
- cégér** – valamely mesterség v. foglalkozás jelölésére szolgáló jelképes tárgy, kép.
- Ciprus** – sziget a Földközi-tenger keleti részében. Az ókorban fontos kereskedelmi gócpont volt, elsősorban rezes exportált (neve is a küprosz = réz kifejezésből ered). Két írásrendszer is kialakult itt. Ma görögök (82%) és törökök (18%) lakják.
- cserépszavazás, osztrakizmus** – az ókori Athénban alkalmazott eljárás, amikor a szabad polgárok (de legalább 6000 személy) népszavazással döntöttek arról, hogy ki az a személy, aki leginkább veszélyezteti a demokráciát, ezért tízéves száműzetésre ítélték. A szavazatot – a kiválasztott személy nevét – egy cserépdarabra felírva kellett leadni. Ez általános írástudást feltételezett.
- csicsimékek** – Mexikó északnyugati részén élt harcias indián törzsek, amelyek – miután Mexikó középső területeire nyomultak – előidézték a toltékok bukását, majd az aztékok megtelepedését. A spanyolok még a XVIII. sz.-ban is harcoltak a ~ ellen.
- csont** – ősi íráshordozó, már a barlanglakó ősemberek is különböző jeleket karcoltak a ~ra. A kínaiak legősibb írásjegyei szarvaslapocka~okon és teknőcápáncélokra maradtak fenn. Más népek is írtak ~ra.
- dákok** – ókori nép, a trák törzsek egyik ága, amely a mai Románia (Erdély) és Magyarország keleti részében élt. Önálló birodalmukat a rómaiak számolták fel a Kr. u. II. sz. elején.
- délkelet-ázsiai írások** – az indiai írások nyomán a mai Burma, Thaiföld, Laosz, Kambodzsa, Vietnam, Malajzia, Fülöp-szigetek és Indonézia területén kialakult írásrendszerek. A legősibb burmai írás a *kjok-csa* (*kyu-sza*). A buddhista szövegeket egy kvadrát írással jegyezték le, ebből alakult ki a *csalonkhn* nevezett kerekded írás, valamint a *burmai kurzív* és a *burmai nyomtatott írás*. A burmai írásnak ma 43 betűje van (32 mássalhangzó, 11 magánhangzó). A *thai írás* külalakja az elmúlt 800 év alatt nem sokat változott, bár az idők folyamán 9 új írásjellel és 2 hangszínnel gyarapodott, s jelenleg 44 mássalhangzójelből és 30 – magánhangzót jelölő – *diakritikus jel*ből áll. Mind a *thai írás*, mind pedig a *laoszi írás* a *proto-thai írásból* alakult ki. A mai laoszi írást *tua laonak* nevezik. Kambodzsában ma a *khmer írás* két típusát használják. Az *akszar t’rieng* (ferde jegyek) a könyvnyomtatásban és a levelezésben használatosak, míg a kurzív *akszar mullal* (kerek jegyekkel) vallásos iratok és újságcímeket írnak. A Fülöp-szigeteken a spanyol gyarmatosítást követően (XVI. sz.) az ősi írásokat fokozatosan kiszorította a latin ábécé. Az Indonéziában, Jáva szigetén előkerült legrégebbi írásos emlék szanszkrit nyelvű és *kawi írással* jegyezték le Kr. u. 760-ban. A *kawi ábécé*nek 34 jele volt és balról jobbra írtak vele. Az indonéz az iszlám elterjedését követően is megőrizték írásukat, és csak 1926-ban tértek át a latin ábécére. Az indonéz szigetvilágban más írásrendszerek is kialakultak (pl. Szumátrán a *bataki*, *rejangi*, *lampongi írás*).
- demotikus írás** – ún. népi egyiptomi írás, amely a Kr. e. VII. sz.-ban tűnt fel, a hieratikus írásból fejlődött ki (afféle gyorsírás volt).
- determinatívum, értelmező jel** – elsősorban a › *logografikus írásban* használt ún. meghatározó jelek, amelyek alapján meg lehetett különböztetni az azonos jelekkel íródott, de eltérő jelentésű szavakat. Pl. az egyiptomi *m-n-h* jel egyaránt jelent *ifjút* és *papiruszt*, ezért ha egyértelművé akarták tenni a jelentését, az előbbi esetben az ’ember’, az utóbbi esetben a ’növény’ ~a került a szó mellé. A ~ot vagy a jel elé, vagy mögé írták.
- diakritikus jelek** – a betűk fölé vagy alá, esetleg a betűkbe írt speciális jelek, amelyek megváltoztatják a kiejtést, bizonyos esetben pedig a hangszínt vagy a hangsúlyt. Az *ékezet* pl. meghosszabbítja a magánhangzót, a *lányítójelek* bizonyos mássalhangzók kiejtését módosítják. Egyes írásrendszerekben külön nem jelölik a magánhangzókat, hanem a mássalhangzókhoz csatolt ~kel utalnak rájuk.
- diffúzelmélet** – az írás elterjedéséről kialakított elképzelés, amely feltételezi, hogy az írás egy kultúrközpontban alakult ki (monogenetikus *eredet*) és onnan terjedt el a világ különböző térségeibe. A szakemberek többsége ezzel nem ért egyet és több „keletkezési központ” létezését tartja valószínűnek.
- dórok** – azoknak a törzseknek a gyűjtőneve, amelyek a Kr. e. XI. sz.-ban (több más törzsszel együtt) a görögök beáramlásának utolsó hullámát alkották. A ~ hatalmuk alá gyűrték Krétát és Kis-Ázsia déli részét is. Görögország kultúrájának alakításában kisebb szerepet tulajdonítanak a ~nak, mint a jónoknak.

- duktus** – az írásjegyek írásának jellegzetes módja.
- Ebla** – ókori városállam a mai Szíria északi részén (Tell-Mardih). Kr. e. 2600–2400 táján élte fénykorát. Csak 1964-ben fedezték fel. Azok az olasz kutatók (Paolo Matthiae és Giovanni Pettinato irányításával), akik az 1970-es évek közepétől itt ástak, egy jelentős királyi levéltárat tártak fel, ennek vizsgálata még ma is tart. ~ban ékírást használtak.
- Egyiptom** – az ókor egyik legjelentősebb birodalma a Nílus középső és alsó folyásánál. A Kr. e. IV. évezred utolsó harmadában alakult ki és egészen a Kr. e. IV. sz.-ig létezett. Később a makedónok, majd a rómaiak fennhatósága alá került. ~ban sok írásos emlék maradt fenn, ezek hieroglif-, hieratikus és demotikus írással készültek.
- ékírás** – a Közel-Keleten kialakult írásforma, amellyel elsősorban agyagra írtak (a feltételezések szerint *háromszög keresztmetszetű fapálcával*, amely három eltérő ékjel – ▼, ►, ◀ – leírását tette lehetővé), de készültek monumentális, sziklába vésett feliratok is. Az ékjeleket és az ~t a sumerok fejlesztették ki, tőlük az akkádok, majd pedig a babilóniaiak és az asszírok vették át, de használták a hettiták, a hurrik és az urartuiak is, sőt az ugariti ábécé is 30 ékjel együttese. A perzsa ~ lényegében már betűírás volt, s az ékjelek határozottan különböztek az akkád és az asszír ~ jeleitől.
- Elám** – a Kr. e. III. évezred elején a mai Irán déli részében létrejött állam, amely saját civilizációt teremtetett. Az elámiak ékírással írtak. ~ a Kr. e. VII. sz.-ban végérvényesen behódolt az asszíroknak és a perzsáknak.
- epigráfia, felirattan** – többnyire kőbe, fémbe, fába, csontba v. más tartós anyagba vésett, festett írások gyűjtésével, kutatásával és kiadásával foglalkozó tudomány.
- Etruria** – tartomány az ókori Itáliában. Itt élt az etruszkok többsége.
- fa** – ősi íráshordozó. Elsősorban fakéregre és fatörzsből készült deszkalapokra (fatáblákra) írtak.
- fém** – íráshordozó. Kezdetben rézlapokra, bronzra, ólomszalagokra írtak, később a vasat, ritkábban az ezüstöt és az aranyat is felhasználták. Különböző ~ekből készült edényeken is találhatunk feliratokat.
- festék** – az írás fontos kelléke. Rendszerint különböző fénoxidok, szervesen színezékek v. növényi (ritkábban állati) eredetű vegyületek – általában vizes – oldataiból készül. A fémekeket tartalmazó ~ek idővel elroncsolják a szerves eredetű íráshordozókat (a papírt és a pergament), a növényi eredetű színezékek pedig elbomlanak és az írás kifakul. A bizánci császárok bíbor színű festéket (*sacrum incaustum*) használtak a hivatalos iratok lejegyzésére. Rómában az *aranyport* v. az *aranylemezeket* is felhasználták írás céljából (chrysografia). Elsősorban bíbor színű pergamenre írtak vele, ill. felragasztották az aranylemezeket az íráshordozóra. Corvin Mátyás is aranyporral írt kódexet (Diomedes Carrafa: *De institutione vivendi*) adott nászajándékkul Beatrixnak.
- flektáló nyelvek, hajlító nyelvek** – a jelentés módosulásait és a mondatbeli viszonyokat a tő magánhangzójának a változásaival fejezik ki. A ~ közé tartoznak az indoeurópai (pl. a szláv, a germán és a latin) vagy a sémi nyelvek is.
- fonetikus írás** – a kiejtést szem előtt tartó írásmód.
- fonografikus írás, betűírás, hangírás** – a nyelv legkisebb elemeit, az egyes hangokat (fonémákat) *fonogramákkal* v. *grafémákkal* rögzítő írás. Megkülönböztetnek *konzonáns betűírást* (csak a mássalhangzókat jelöli) és *vokalizált betűírást* (a mássalhangzók mellett a magánhangzókat is jelöli). A ~ az írás fejlődésének legkésőbbi fázisa.
- Fönícia** – ókori állam a mai Szíria és Libanon területén, a Földközi-tenger partjánál. A föníciaiaknak tulajdonítják a ma használatos ábécék őséneke tekintett föníciai betűírás megalkotását. ~ a Földközi-tenger mentén gyarmatokat alapított, ezek közül Karthágó volt a legjelentősebb (lakóit punoknak nevezték).
- frazeografikus írás** – a → *piktografikus írás* egyre gyakrabban használt megnevezése.
- frígek** – a trákokkal rokon ókori indoeurópai nép, amely Kis-Ázsiában a Hettita Birodalom bukását követően (Kr. e. XI. sz.) jelentős államot hozott létre a IX–VIII. sz.-ban. Írásukat, amelynek csak kevés emléke került elő, a kelet-görögországi írás hatására alakították ki.
- futhark** – a germán rúnairás elnevezése, tkp. első hat írásjegyének összeolvasása. Ugyanazt jelenti, mint az „ábécé” vagy az „azbuka”.
- genealógia** – *családtörténet*. Tágabb értelemben nemcsak személyek családfája v. leszármazási táblája, hanem a nyelvek és az írások rokonságát is érthetik alatta.
- germánok** – egymással rokon, elsősorban Európa északi, középső és nyugati részében élt ókori indoeurópai törzsek (angolok, burgundok, gótok, teutonok, frankok, markomannok, dánok, normannok stb.) gyűjtőneve. Írásuk az etruszk írásból kifejlődött rúnairás volt, amelyet a kereszténység fel-

vétele előtt használtak. A gótoknak Wulfila püspök a görög írás nyomán önálló írást alkotott (gót írás).

grammatológia, írástörténet – a görög *grammata* = betűírás nyomán. Az írás kialakulásával, fejlődésével, az egyes írástípusokkal foglalkozó tudomány. L. még › *paleográfia*.

gyorsírás, sztenográfia – egyszerű betűjelekkel és rövidítésekkel dolgozó írásrendszer, amely alkalmas az előbeszéd (gyorsaságával lépést tartó) írásos rögzítésére. Már az ókorban kialakult – héber és a perzsa kezdeményezések nyomán – a görög ~, amelyet *tahigráfiának* neveztek. Két típusa volt; az akropoliszi rendszer a korábbi, amely a Kr. e. IV. sz.-ban alakult ki, a delfi rendszer későbbi. Rómában már a Kr. e. II. sz.-ban felbukkant, s az első ~i rendszert Tullius Tiro (Kr. e. 103–Kr. e. 4), Cicero rabszolgája dolgozta ki (*Notae Tironianae* v. *Notae compendariae*). Hivatalosan első ízben Kr. u. 63 decemberében a szenátusban alkalmazták, amikor a Catilina-féle összeesküvésről tárgyaltak. A görög ~ből fejlődött ki a bizánci ~. A modern ~ a XVII. sz.-ban alakult ki (John Willis: *Art of stenography or short Writing*; Jacques Cossard), de már a XIII. sz.-i Angliában kísérletezett vele John Tilbury, majd a XVI. sz. nyolcvanas éveiben Timothy Bright. A XVIII. sz. végén (Samuel Taylor, 1786; Pierre Bertin, 1792) és a XIX. sz. első felében (Prévost, 1827; Isaac Pitmann, 1837) újabb reformokra került sor. Franz Xaver Gabelsberger 1834-ben olyan rendszert dolgozott ki, amely alapjává vált számos nemzeti ~i rendszernek (cseh – 1844; dán – 1853; görög – 1856; orosz – 1858; horvát – 1864; szerb és szlovén – 1872; bolgár – 1880, lengyel – 1893). Magyarországon először 1769-ben jegyezték fel az első próbálkozást (Gáti István). 1802-ben Danzer József kapitány Taylor rendszere nyomán latinul, majd németül kiadott egy öszszefoglalást, amelyből 1821-ben Kovács Imre egy magyar változatot állított össze. Két magyar gróf: Andrassy és Károlyi György száz arany pályadíjat írt ki egy magyar ~i rendszer megalkotására, valamint megyei gyorsírók kiképzésére. A pályadíj Borsos Mártoné lett, de nem került bevezetésre. 1865-ben Markovits Iván dolgozta ki – Gabelsberger nyomán – azt a rendszert, amelyet évtizedeken át használtak Magyarországon. Ezt később Radnai Béla (1891–1962) tökéletesítette, s ma is ez van használatban. 1920-ban Felix Kunowski egy nemzetközi ~i rendszert fejlesztett ki, amelyet 1929-ben 22 nemzet fogadott el.

hangjegyírás, notáció – a zene írásbeli rögzítésére szolgáló jelrendszer. Első formái már az ókorban megjelentek. A görögök a hangszeres zene lejegyzésére az archaikus ábécé írásjegyeit használták, amelyeket olykor meg is fordítottak. Az énekhangokat a klasszikus ión ábécé nagybetűivel rögzítették. A hellén korban Bizánci Arisztofanész bevezette a deklamáció során használt prozódikus segédjeleket, amelyekből a Kr. u. IV. sz.-ban kifejlődött az ekfonetikus ~. Egyszerű (oxeia, szirmatika, bareia, kathiszté stb.) és összetett (oxeia, bareiai, kentemata stb.) jeleket használtak, amelyeket piros v. lila színnel írtak a sor fölé, alá v. a sorra. A középkorban különböző vonalakat (*neumák*) használtak, amelyek ritmust nem jelöltek és tájanként, országonként különböztek. A sorok száma kezdetben változó volt és különböző színnel (zölddel, pirossal, kézzel stb.) húzták meg őket. Később – a XI. sz.-ban – a sorok számát Guido d'Arezzo állandósította, a hang magasságát pedig *kulcsok* jelezték; már csak két sor volt színes: a piros sor elején az F-kulcs, a kék sor elején pedig a C-kulcs állt. Később – a XII. sz.-tól kezdve – minden sor azonos színű (piros v. fekete) lett. Ez az ún. bizánci ~ helyenként a XVIII. sz. végéig fennmaradt. A latin korál (gregorián énekek) ~a eltért a neumáktól és négy, időtartamot nem jelölő *korálhangjegyből* állt: punctus circumflexus, p. elevatus, p. versus, p. interrogativus. Ez az írásmód a XV. sz.-ban fokozatosan kikopott a használatból. A XII. sz.-ban jelenik meg az az írásmód, amely a kotta alakjával fejezte ki a ritmust; ez a *menzurális* ~. A XIV. sz.-ban kezdték használni az ütemnemi előjegyzéseket, a XVII. sz.-tól pedig az ütemvonalakat. A hangjegyek eleinte feketék vagy pirosak és szögletesek voltak, a XV. sz.-ban kezdték használni a belül üres hangjegyeket. A XIV–XVIII. sz.-ban a billentyűs és a pengetős hangszerek zenéjét *tabulatúrában* rögzítették. A ma használatos hangjegyek valamikor a XVIII. sz.-ban jelentek meg (pl. a következő jelek a nyolcadokat fejezik ki: d, d).

hellének – a görög törzsek (dórok, jónok, aiolok, arkádiaiak stb.) gyűjtőneve az ókorban, elsősorban Görögország függetlenségének megszűnését (Kr. e. IV. sz.) követően. A hellén kultúra (hellenizmus) felvirágzása már arra az időszakra esik, amikor a makedónok meghódították Görögországot. A hellenizmus terjesztésében fontos szerepet játszottak Nagy Sándor hódító hadjáratai.

heterogrammák, pseudoideogrammák – többértelmű jelek. A ~ eredetileg valamilyen szót v. fogalmat jelöltek egy nyelvben, s amikor egy másik nyelvbe átvették őket, már másként olvasták, esetleg csak szótagot vagy hangot jelöltek.

Hettita Birodalom – a Kr. e. XIX–XVIII. sz.-ban alakult ki Kis-Ázsiában. Fővárosa Hattušaš volt. Területén több indoeurópai és nem-indoeurópai nép élt, ezek közül a legjelentősebbek az indoeuró-

pai hettiták és a velük rokon luwiyaiak voltak. Az előbbiek ékírást, az utóbbiak hieroglifírást használtak. A ~ a Kr. e. XIV–XII. sz.-ban a térség egyik nagyhatalma volt, később azonban kisebb városállamokra bomlott, amelyek a Kr. e. VIII. sz.-ban végérvényesen beolvadtak a környező birodalmakba.

hieratikus írás – eredetileg egyiptomi kurzív papi írás, amely már a Kr. e. XIX. sz.-ban használatban volt. Az elnevezést más írások esetében is használják.

hieroglifikus írás – képjelekből kialakult, rendszerint monumentális írás. Absztrakt fogalmakat és szótagokat egyaránt jelölni lehetett a ~sal, amelyre a → *determinatívumok* gyakori használata is jellemző. A legismertebb ~ az egyiptomi, de más népek is ismerték (kínaiak, maják, aztékok stb.).

hikszoszok, hükszozok – sémi eredetű, de közelebbről nem ismert néptörzs, amely a Kr. e. XVIII. sz.-ban fokozatosan és átmeneti időre leigázta Egyiptomot. Uralmuk a XVI. sz. elejéig tartott. Az egyiptomiak a ~at hekau-haszutnak, a puszták fejedelmeinek nevezték, akik a legújabb kutatások szerint nem váratlanul, hanem fokozatosan beszivároghva jelentek meg a Nílus deltavidékén, majd átvették a hatalmat Egyiptom legnagyobb része fölött. A mai formában először a Kr. e. III. sz.-ban élő Manethón egyiptomi történetíró, az egyiptomi kronológia megalkotója említi őket, aki szerint a ~ alkották a XV–XVI. dinasztiát.

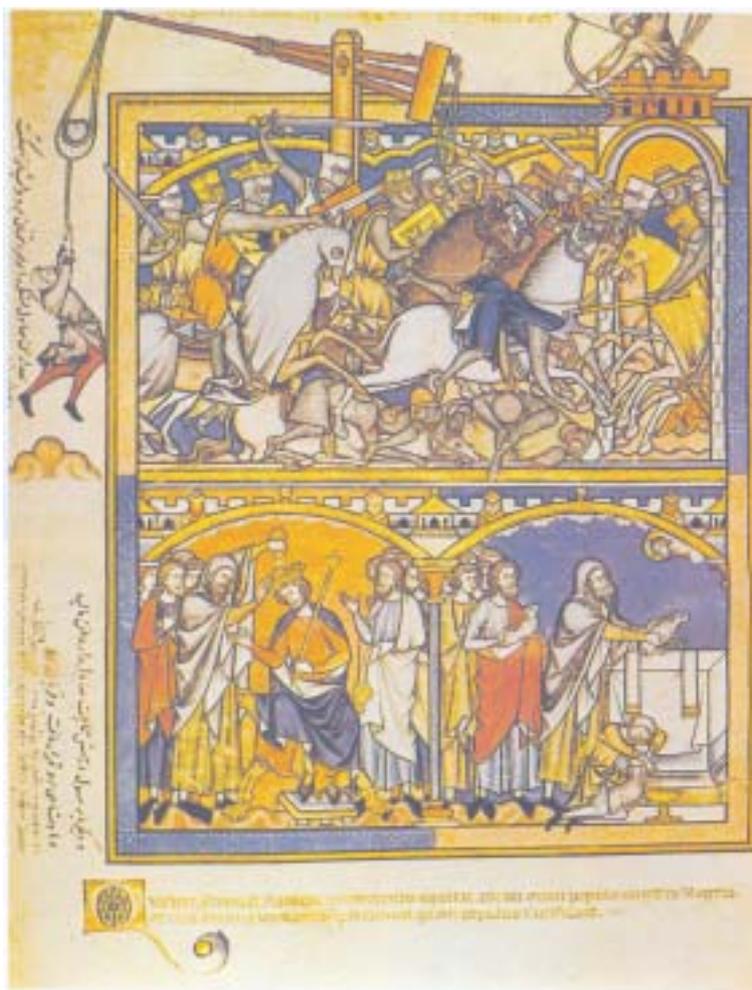
hurriták, hurrik – ókori nép, amely a Kr. e. III–II. évezredben Kis-Ázsia keleti felében és Mezopotámia északi részén élt. Több fontos városállamot alapítottak, ezek közül → *Mitanni* volt a legjelentősebb. A ~ uralkodó rétegét feltehetően indoeurópaiak alkották, míg a tulajdonképpeni ~ etnikai eredete vitatott. A ~ ékírással írtak.

ideografikus írás, fogalomírás → logografikus írás

illírek – indoeurópai ókori nép főleg a mai Horvátország és Szlovénia területén. A Kr. e. II. évezred végén átmenetileg uralták Itália északkeleti részét. Nyolc évszázaddal később Róma leigázta az ~et és romanizálta őket.

illumináció – a latin *iluminatio* = átvilágítás nyomán; kéziratos könyvek díszítése, rendszerint növényi levelek v. geometrikus alakzatok ábráival. Vannak, akik már az egyiptomi színes tinták alkalmazását is ~nak tekintik, mások szerint az egyiptomi templomok falán található feliratokat övező illusztrációk együttese is ~. A hagyományos értelemben vett ~ a római kódexekben jelenik meg (Vergilius *Vaticanus*, Kr. u. IV. sz.). Elsősorban a tudományos művekben alkalmazták ~t. Pl. Varro *Imagines* c. munkájában 700 ókori személy arcképe található. A középkori kódexekben különösen gyakori volt az ~, de a legmagasabb szintre a muszlim ~-művészet emelkedett, mert élőlényeket ábrázoló képek rendszerint nem szerepeltek a muzulmán könyvekben, így az ~ volt az egyetlen díszítőelem.

indiai írások – a mai Pakisztán, India, Srí Lanka és Banglades területén az arameus írás nyomán kialakult írások gyűjtőneve. Sokan ide sorolják a *proto-indiai írást* is. Az ~ a *bráhmiból* fejlődtek ki (gupt, tibeti, devanagari, landa, bengáli, kaiti, gudzsarati, granta, tamil, vattelutu, szingaléz stb. írás).

Illumináció

iniciálé – nagy kezdőbetű a középkori kódexek, ill. nyomtatványok fejezeteinek v. fontosabb részeinek kezdetén.

Inka Birodalom – elsősorban a mai Ecuador és Peru területén kecsua és más nyelvű törzsek által a Kr. e. XIII. sz.-ban létrehozott állam. Legnagyobb kiterjedését a XV. sz.-ban, Inka Pacsakuti uralkodása (1438–1471) alatt érte el. Az ~at Francisco Pizarro spanyol konkvisztádor foglalta el 1532-ben, kihasználva az országot megosztó hatalmi torzsalkodást és polgárháborút. Az inkák írása a *kipunak* nevezett *csomóírás* volt, de feltételezhető, hogy korábban a *quillcát* is használták.

íráshordozó, írásfelület – az írás rögzítésére szolgáló szervetlen v. szerves eredetű anyag (kőzet, agyag, fém, fa, bőr, csont, selyem, papirusz, papír stb.).

írások családfája – az egyes írások és írásrendszerek közötti rokonságot feltüntetető kapcsolathálózat. Több változata ismeretes. Az egyes írásokat az írás jellege alapján négy csoportba oszthatjuk, ami azonban nem jelent minden esetben közvetlen rokoni viszonyt: 1. *piktografikus* (frazeografikus) *írások* (pl. sumer, egyiptomi, kínai stb.); 2. *logografikus* (ideografikus) *írások* (pl. sumer, egyiptomi, kínai, azték, hettita stb.); 3. *szótagírások* (pl. sumer, egyiptomi, babiloni-asszír, urartui, maja, bráhmí, cserokéz stb.); 4. *betűírás* (fonografikus írás, „ábécé”; pl. föníciai, görög, latin, arameus stb.). A betűírások családfáján belül különböző ágak különíthetők el, amelyek ősfarmája a *föníciai írás* volt: 1. *kánaáni ág* (pl. föníciai, moabita, szamaritáni, edomita stb. írás); 2. *arameus ág* (pl. arámi, héber kvadrát, nabateus, kúfi, arab, palmírai, szíriai, manicheus stb. írás); 3. *az arameus ág nemsemi írásai* (pl. iráni, kharosthi, szogd, ujugur, mongol, örmény, grúz stb. írás, valamint a köktürk és magyar rovásírás); 4. *indiai ág* (pl. bráhmí, gupt, tibeti, nagari, devanagari, grantha, tamil stb.); 5. *délkelet-ázsiai ág* (pl. burmai, laoszi, kambodzsai, indonéziai stb. írás); 6. *görög ág* (pl. görög, kis-ázsiai nemgörög népek, kopt, gót, bizánci, albán, etruszk, itáliai népek, rúna, ogam stb. írás); 7. *latin ág* (a világ országainak többségében használt betűírások).

íróeszközök, írószerszámok – az írás létrehozására szolgáló tárgyak (nád, fém- és lúdtoll, ecset, véső stb.). A rómaiak a viasztáblára *íróvesszővel* (*stilum, graphium*) írtak, amelynek másik vége lapos volt és a hibás szöveg törlésére szolgált. A papiruszra *nádtollal* írtak, amelyet idővel behasítottak és kihegyeztek. Az arabok a nádtollat *kalamnak* hívták, és attól függően hasították be a két oldalát, hogy milyen írást választottak. A *madártoll* (penna) használata csak az ókor vége felé, a Kr. u. IV. sz.-ban kezdődött. Az *ecset* kínai találmány, de a rómaiak is használták (penicillus).

írnok – az ókori államokban az írást egy speciálisan kiképzett társadalmi csoport művelte. Az ~okat az ún. *~iskolákban* tanították az írás tudományára. Az első ~iskolák Sumerben keletkeztek a Kr. e. III. évezred közepén. 1902–1903-ban Kr. e. 2500 táján agyagtáblákra írt „tankönyvekre” bukkantak Saruppakuban (Fara), ezek az ~ok felkészítést és az írás gyakorlását szolgálták. Az ~jelöltek zömében gazdag családokból származtak. Tanítójuk (ummiá) több segítővel dolgozott, akik beszerzték az agyagtáblákat, ellenőrizték a tanulók munkáját, a lemásolt irományt, kikérdezték a megtanulásra szánt szöveget. A Kr. e. III. évezred elején keletkeztek az első szójegyzékek és a két-, ill. háromnyelvű szótárak is, amelyek ugyancsak az írás tanítását és tanulását segítették. Az ~ok kiképzése olykor több évig tartott. Az Aššurbanipal szolgálatában tevékenykedő ~ok kialakították a könyvek írásának textológiai elveit. A lemásolt szövegeket egyfajta *imprimatúrával* („nyomási engedéllyel”) látták el, amely így hangzott: *kima labirišu šatirma bari* (az eredeti iratról lemásolva és hitelesítve). Ha az ~ valamit nem tudott elolvasni, a „letörölt”, „elpusztult”, „nem tudom” szavakat írta a szövegbe. Ókori eredetű az a szokás is, amelyet a könyvnyomtatás feltalálása után Európában is átvettek és a XIX. sz.-ig alkalmaztak, hogy a tábla utolsó sorát a következő táblán megismételték. Az agyagtáblára ékjeleket író mezopotámiai ~ egészen más technikával dolgozott, mint a papiruszra hieroglifákat író egyiptomi ~, de az ő társadalmi helyzete is különleges volt. A görögök körében – úgy tűnik – viszonylag sokan tudtak írni és olvasni, s ez részben az ókori Rómára is érvényes volt, de egyik társadalom sem becsülte sokra az ~ok munkáját. Rómában az ~ok többnyire görög rabszolgák voltak.

itáliai írások – az ókori Itália területén élt népek írásai. A legjelentősebb az *etruszk* és a *latin írás* volt, amely más ~hoz (pl. turrén, umbriai, oszk, faliszi, mesapei, siculus stb.) hasonlóan a görög írás nyugati változatából alakult ki.

izoláló nyelvek, elkülönítő nyelvek – a ragokat, képzőket nem ismerik, a nem változó, izolált szavakat állítják egymás mellé. A jelentések kifejezésében nagy szerepe van a szórendnek, valamint a hangsúlynak és a hanglejtésnek (tonéma). Az ~ közé tartozik pl. a kínai, maláj, indonéz stb.

jelbeszéd – a gondolatok és érzések tudatos közlési módja a test különböző tagjainak (elsősorban a kezek és a száj) mozgásával. A gesztusok általában kísérői az emberi beszédnek, de a siketek szá-

- mára a ~ a kommunikáció legfontosabb eszköze. Az első ún. *kézi ábécét* a spanyol Pedro de Ponce (1520–1584) hozta létre, és sikerrel alkalmazta három arisztokrata siketnéma oktatásában.
- jónok, íónok** – a hagyomány szerint az aiolok és a dórok mellett az egyik fő görög törzs, s feltehetően az akhájak leszármazottai. Elsősorban Athénban és Attikában laktak, de voltak kis-ázsiai gyarmataik is (pl. Milétosz). A görög kultúra és szellemi fejlődés fő letéteményesei a ~ voltak.
- kalligráfia, szépirás** – a szépirás művészete. Az ókori görögök a könyvírás neveztek ~nak, megkülönböztetve a folyóírástól. Kínában, Japánban, Koreában és az arab (muzulmán) országokban magasabb rendű művészetnek számított az írásjegyek művészi megformálása.
- kancellária** – rendszeres oklevél-kiállítással foglalkozó, legfőbb központi állami hivatal a középkorban (királyi, udvari, nádori stb. ~). A ~ban egyfajta munkamegosztás volt. A hivatal vezetője a *cancelarius* volt, de sokszor a tényleges munkát a helyettese (vicecancellarius) vagy a *protonotarius* irányította. A fogalmazványokat a *jegyző* (notarius) szerkesztette, amelyet az *írnök* (scriptor) másolt le. A nagyobb ~kban foglalkoztattak a szöveg tartalmát és az írást ellenőrző *korrektort* (corrector, *scriptuarius*), az okiratot pecséttel ellátó *pecsétfelügyelőt* (sigillator), valamint *taxatort* is, aki az illetményt beszedte. A kolostorokban más „specialisták” is tevékenykedtek: a *rubricator* vörös betűvel (rubrum-jelekkel) megjelölte a bekezdések első betűit és rendszerint a belső iniciálékat is ő rajzolta be a sorokba. Az iniciálét általában piros színnel, díszes formában a *miniator* rajzolta meg, de sokszor ő készítette a *miniatúrákat* is. Nevét a felhasznált ólomfestékről – minium – kapta. Az elkészült kéziratot (kódexet) a *könyvkötő szerzetes* kötötte be; a fatáblából készített fedelet rendszerint pergamennel vonták be, arany- v. ezüstdíszítéssel ékesítették.
- kassziták** – az iráni Zagrosz-hegységben élt erdőlakó törzsek, amelyek gyakran háborúztak az asszírokkal és a babilóniaiakkal (olykor a hettitákkal szövetségbe).
- kaukázusi írások** – a Kaukázus-hegység két oldala mentén élő – különböző nyelvcsaládokba tartozó – népek (számuk meghaladja az ötvenet) írásai. A szovjet uralom idején több iszlám vallású kis nép az azbukát volt kénytelen használni, saját írásuk csak a grúzoknak és az örményeknek volt. Az ókorban a Kaukázus déli oldalán terült el Urartu, ahol az ékírást használták.
- Keletrómai Birodalom** → *Bizánci Császárság*
- kelták, gallok** – különböző indoeurópai népek együttese. Ma már kihalt (gall, manx, kornit stb.) és élő nyelvek (ír, gael, velszi stb.) egyaránt tartoznak a kelta nyelvcsoporthoz. A ~nak saját írásuk is volt (ogam).
- kháldeusok, káldok** – a Kr. e. I. évezred első felében, Mezopotámia déli részében élt nép, amely legyőzte az asszírokat létrehozta az Újbabilóniai Birodalmat (Kr. e. 625–539). Ékírással írtak.
- kis-ázsiai írások** – a mai Törökország területén egykor élt népek (lydek, frígek, görögök, hettiták, kapadóciaiak, ottománok, kurdok, törökök stb.) írásai. Nagyrészt betűírásokról van szó, de előfordult a hieroglif- és az ékírás is.
- kő** – íráshordozó anyag. Régen gyakran írtak sziklákra, barlangok falára, de művileg kialakított ~felületekre (obeliszk, oszlop stb.) is.
- közép-keleti írások** – a Földközi-tenger keleti partvidékétől az iráni-pakisztáni határig terjedő területen élt népek írásai. Az ókorban fontos szerepet játszott a sumer, az akkád, az asszír, a babilóniai, a hettita és a perzsa ékírás, valamint a föníciai és az arámi betűírás, amely számos ma használatos betűírás őse.
- közép-ázsiai írások** – az Irántól a Kína északnyugati határvidékéig terjedő területen élt népek írásai. Ezek többnyire az arameus írás nyomán alakultak ki. Fontosabb képviselőik: avesztai, manicheus, szogd, ujjur, mongol, mandzsu írás, valamint a köktürk rovásírás.
- Kréta** – sziget a Földközi-tenger délkeleti felében. Az ókorban a krétai-minószi civilizáció központja volt, ahol több írás emlékei is előkerültek (hieroglif, lineáris A, lineáris B). Ezek közül csak a lineáris B-t sikerült eddig megfejteni.
- kriptografikus írás, titkosírás** – csak a beavatottak számára érthető jelkombináció, amely valamilyen előre megbeszélte elv szerint készül. Már az ókorban ismerték, különösen a diplomáciai és a katonai tartalmú üzenetek készítésére szolgál. Elvileg létezhet megfejthetetlen ~, de többnyire az alkalmazott szabályszerűségek alapján hosszabb-rövidebb idő alatt megfejthető.
- lapidáris írás** – római írásmód, amely kizárólag unciális (nagy) betűkből áll. Csak emlékművekre és emlékkövekre (lapides) vésve fordul elő. A ma készült ~ is a római feliratokat utánozza. Tartalma tömör, lényegre törő (lapidáris *stílus*).
- levél** – íráshordozó. Egykor bizonyos fák (elsősorban a pálma, banán) levelére írtak, de ez az anyag nem tartós. Többnyire a szubtrópusi és a trópusi övben – Indiában, Amerikában és Óceániában egyaránt – előfordulnak ~re írt szövegek.

- ligatúra** – két vagy több írásjel összevonása. A ~t alkotó írásjelek felismerése olykor nehéz. Megkülönböztetnek *grafikus* ~t, amelynek szerepe az írás meggyorsítása és díszítése, *fonetikus* ~t, amely az adott nyelv bizonyos sajátosságait hivatott megoldani, valamint *logografikus* ~t, amely logogram-mák és determinatívumok összevonásával jön létre. Két írásjel összevonását *digráfnak*, három jelt *trigráfnak* stb. nevezzük. A nyomdászatban ikerbetűt, egybeöntött betűt jelent.
- lineáris írás** – jelenthet képzeletbeli egyenesek mentén sorokba rendezett írást, de jelölheti az írás fejlődésének azt a fázisát is, amikor egy jelből már nem olvasható ki közvetlenül a jelentése (*lineáris jel*).
- logografikus írás, ideografikus írás, fogalomírás** – az írás fejlődésének egyik szakasza. A piktográfiából alakul ki. A szavakat (fogalmakat) logogram-makkal (ideogram-makkal) jelöli. Tisztán ~t nem ismerünk, mivel általában a szótagírás (sőt, olykor a betűírás) elemeivel keveredik.
- luwiyai írás** – újabban a hettita hieroglifírás elnevezése. A luwiyaiak a hettitákkal rokon indoeurópai nép volt a mai Törökország déli területén és Szíriában.
- lydek, lüdiaiak** – Kis-Ázsiában élt indoeurópai ókori nép. Egyes feltételezések szerint a luwiyaiakkal álltak rokonságban. Betűírásuk a görög és részben az arameus írás nyomán alakult ki.
- Maja Birodalom** – talán a legmagasabb szellemi és kulturális szintre emelkedett prekolumbián közép-amerikai állam. Már időszámításunk kezdete előtt létrejött a Yucatán-félszigeten, valamint a mai Guatemala és Honduras területén, de az első maja írásos emlék a Kr. u. III. sz.-ból való. A Yucatán-félszigeten számos maja városállam létezett (Mayapan, Chitchen Itza, Palenque stb.). A ~ fénykora a Kr. u. VIII–XI. sz.-ra esett. A maja írás igen részletgazdag hieroglifjelekből állt.
- Mari** – ókori városállam az Eufrátesz nyugati partján (ma: Tell-Haríri, Szíria), amelyet a sémi eredetű amoriták (amurrúk) alapítottak Kr. e. 2000 táján. Egészen különleges és messze földön híres építménye volt Zimrílim király palotája, amelynek hosszát a régészek 200 méterre, szélességét 120 méterre becsülték és 300 helyisége volt. Kr. e. 1759-ben Hammurápi babilóniai király parancsára azonban a palotát és ~t is lerombolták. Az 1930-as évek közepén folytatott ásatások során mintegy 20 ezer ékírásos agyagtábla került elő a hajdani nagyszerű palota romjai alól, ezek többsége Zimrílim idejében készült, és nemcsak harci eseményeket v. politikai ügyeket taglaló szövegeket, hanem a mindennapok apró-cseprő dolgairól beszámoló leveleket is tartalmaznak. Számos olyan is akadt közöttük, amelyek Hammurápi és elődje, Samsiadad leveleit őrizték meg az utókor számára.
- médek** – az indoeurópai nyelvcsalád iráni ágához tartozó nyelvet beszélő ókori nép a mai Irán északnyugati részén. A Kr. e. IX. sz.-ban tűntek fel, a VII. sz.-ban megdöntötték az Asszír Birodalmat, majd Kr. e. 550 táján perzsa uralom alá kerültek. A Kr. e. I. sz.-ban eltűntek. Ékírást használtak.
- megfejtetlen írások** – olyan jelegyüttesek, amelyeket nem tudunk értelmezni, olvasni. Ennek oka legtöbbször az, hogy nem ismerjük sem az írásjegyeket, sem az írás nyelvét, de még ha „olvasható” is a felirat, a szavak értelme vagy a nyelv szerkezete nem világos. Ez utóbbira a legismertebb példa az *etruszk*, amelynek írásjegyeit el tudjuk olvasni, ráadásul sok szó jelentése is világos, ennek ellenére a nyelvet részleteiben még nem sikerült feltárni. A ~ többségét (kivált azokat, amelyek az írás fejlődésének korai stádiumát képviselik) azonban nem értjük és nem is tudjuk olvasni. A legnevezetesebb ~ (zárójelben a legkorábbi ismert előfordulás és a lelet helye): *proto-elámi* (Kr. e. 3100, Irán), *proto-indiai* (Kr. e. 2500, Pakisztán), *rongo-rongo* (Kr. e. XVIII. sz., Húsvét-sz.), *krétai hieroglifírások* (Kr. e. XX. sz., Kréta), *Phaisztoszi korong* (Kr. e. XVIII. sz., Kréta), *lineáris A* (Kr. e. XVIII. sz., Kréta), *La Mojarra* (Kr. u. 150, Közép-Amerika). Vannak olyan írások is, amelyek értelmezéséről vita folyik. Pl. a *gublai* (*büblösi pszeudohieroglif*) írást sokan megfejtettnek tekintik, mert Edouard Dhorme közreadott egy elfogadhatónak tűnő olvasatot, mások azonban vitatják ezt.
- mesterséges írások, pasigraphia** – olyan jelegyüttesek v. írásrendszerek, amelyeket azonosítható személyek bizonyos céllal állítottak össze. A ~ lehetnek egy ismert írás(rendszer) továbbfejlesztett változatai (pl. gót, örmény, cserokéz stb. írás), esetleg ismert elv alapján megszerkesztett írások (pl. csukcs írás), de lehetnek bizonyos céllal, társadalmi réteg számára készült írások is (pl. a morzeábécé, a Braille-írás stb.). Az elmúlt évszázadokban többen megpróbálkoztak egy *univerzális írás* létrehozásával, amely mindenki számára érthető v. minden kiejtett hanghoz egyértelmű írásjegyet rendel. A ~ eszméjét először Johannes Trithem (1462–1516) fogalmazta meg *Polygraphiae libri VI*. c. munkájában. Az első paszigrafikus rendszerek a Kr. u. XVII. században keletkeztek (G. Dalgarnoe, 1661; J. J. Becher, 1661; J. Wilkins, 1668; G. W. Leibniz, 1666 – *Dissertatio de arte combinatoria*). G. F. Grotfend 1799-ben kiadott egy könyvet a ~ról (*Commentatio de pasigraphia*). Y. Z. Näther hieroglifikus alapú paszigráfiát hozott létre. A földönkívüli lényekkel folytatandó kom-

munikáció céljából már 1660-ban Freudenthal kiadott egy művet *Lincos* címmel. Az elmúlt évtizedekben kidolgozott ~ közül megemlíthetjük a *Visible Speech (látható beszéd)* néven ismertté vált jelrendszert, amely a hangképzőszervek helyzetét jelöli. Nem vált be, ahogy O. Jespersen *nem-ábécé lejegyzése* (Unalphabetic Notation) sem, amelyben a görög, a latin és az arab számok kombinációjával írták az egyes hangokat. Az *Isotype (International System of Typographic Picture Education)*, vagyis a tipografikus jelekre épülő nemzetközi művelődési rendszer csak szűk körben terjedt el, jóllehet az alkalmazott képletek már nem igényelnek további magyarázatot (ugyanúgy, mint pl. egy háztartási berendezéshez mellékelt rövid utasítás). Voltak, akik az írás külalakjának teljes megváltoztatásához fűztek nagy reményeket (pl. a holland Wim Crouwel meglehetősen bizarr elképzelései az 1970-es években). Megpróbálták a közérdekű információkat tartalmazó és túlságosan vastag könyveket a hagyományos írás és a jól megválasztott képletek kombinációjával tömöríteni. Ezt *lexivízió*nak nevezik (pl. a stockholmi telefonkönyv egy részét is így alakították ki).

Mezopotámia – táj az Arab-fsz. északi peremén, a két nagy életet adó folyó: a Tigris és az Eufrátesz feltöltött síksága. Nagyobb része Irakhoz, kisebb része Iránhoz, Szíriához és Törökországhoz tartozik. Az emberi kultúra egyik bölcsője. A ~ területén kialakult legfontosabb ókori államok: *Sumer, Akkád, Babilóniai, Asszír Birodalom, Mitanni*.

Mitanni – a hurrik királysága Mezopotámia északi részében a Kr. e. XVI–XIV. sz.-ban; fővárosa: Vas-sukanni. Legnagyobb kiterjedése idején a Tigris folyótól a Földközi-tengerig ért. Elsősorban lőte-nyésztéséről és vasfeldolgozásáról volt ismert. A XIV. sz.-ot követően fokozatosan Egyiptom, a Het-tita Birodalom, majd pedig Asszíria fennhatósága alá került és beolvadt.

mixtékek, misztékek – Mexikó déli részén élt indián törzsek. Fennmaradt kódexeik alapján már a Kr. u. VII. századtól nyomon követhetjük történelmüket. A XIV. sz.-ban elfoglalták a → *zapotékek* föld-jét, s meghatározó szerepük volt az azték művészet és kézműipar kibontakozásában is. Fokozato-san az aztékok uralma alá kerültek.

morfémografikus írás → *szótagírás*

numizmatika, éremtan – a pénzérmék történelmi, gazdasági, jogi, technikai, művészeti és írástörténe-ti vonatkozásaival foglalkozó tudomány. Számos régi írás emlékei elsősorban pénzérméken ma-radtak fenn.

nyelvcsaládok – a nyelvek rokonsága, eredete (azaz genealógiai osztályozása) alapján kialakított fel-osztás. Több esetben a ~ba való besorolás bizonytalan, mert egyelőre nem sikerült megnyugtató-an tisztázni az egyes nyelvek közötti viszonyokat. A főbb ~: 1. *indoeurópai nyelvek* (nyugati cso-port v. kentum-ág: görög, itáliai, kelta, germán, thokár, hettita; keleti csoport v. szatem-ág: indo-iráni, balti-szláv, örmény, trák-fríg, illír, albán); 2. *sémi-hámi nyelvek* (akkád, pun v. föníciai, hé-ber, arab, egyiptomi, etiópiái); 3. *uráli nyelvek* (finnugor ág: magyar, vogul, osztják, finn, karjalai, inkeri, észt, vepsze, vót, lív, lapp, zürjén, votják, cseremis, mordvin; szamojéd ág: nyenyec, enyec, ngaszán, szölkup, kamasz); 4. *kaukázusi nyelvek* (abház, cserkesz, grúz, avar); 5. *baszk nyelv*; 6. *régi kis-ázsiai és mediterrán nyelvek* (sumer, etruszk); 7. *altaji nyelvek* (török nyelvek: csuvas, osz-mán-török, azerbajdzsán, kipcsak, besenyő, kun, üzbég, kazah, baskir, kirgiz; mongol nyelvek: ré-gi mongol, mai halha-mongol, burját, kalmük; mandzsu-tunguz nyelvek); 8. *koreai nyelv*; 9. *japán nyelv*; 10. *paleo-szibériai nyelvek* (csukcs, jukagír, kamcsadál); 11. *dravida nyelvek* (Indiában); 12. *sino-tibeti nyelvek* (kínai; tibeto-burmai nyelvek; thai nyelvek: lao, vietnami); 13. *munda nyelvek* (Indiában); 14. *mon-khmer nyelvek* (Indokínában); 15. *maláj-polinéz nyelvek*; 16. *Afrika nyelvei* (szudáni, bantu, koisan csoport; a szuahéli a bantu nyelvek közé tartozik); 17. *Amerika indián nyelvei*.

nyugat-európai írások – a Nyugatrómai Császárság bukását követő időszakban létrejött nyugat-eu-rópai államalakulatok területén a latin írás nyomán kialakult írástípusok. A legismertebb a *karoling minuszkula*.

Nyugatrómai Császárság – a Római Birodalom kettészakadását (Kr. u. 395) követően létrejött állam-alakulat, amely mind gazdasági, mind kulturális téren egyre inkább hanyatlott, s a meg-megújuló külső támadások hatására fokozatosan elveszítette külpolitikai befolyását és hatalmát is. A ~ utolsó császárárt, Romulus Augustulust a germán Odoaker taszította le trónjáról 476-ban. Ezt kö-vetően a különböző barbár törzsek, a Bizánci Császárság és a Frank Birodalom hatalmi viaskodá-sának színtere.

olmékok – a legkorábbi közép-amerikai civilizáció létrehozói. Birodalmuk a mai Mexikó északkeleti partvidékén, Veracruz és Tabasco állam területén létezett Kr. e. 1200–400 között. Legismertebb emlékeik az olykor 2 méternél is magasabb, több tonnányi kerekded kőfejek, amelyeket egykori

országuk területén találtak. Az ~ Mezoamerika későbbi népeinek írására és időszámítására is nagy hatással voltak.

ortográfia, *helyesírás* – a beszéd írásbeli rögzítésének, a betűk és írásjelek használatának szabályrendszere. Az ~ folyamatos fejlődés eredménye, amelyet közmegállapodás rögzít. *Fonologikus (fonematikus)* ~ esetén a grafémák és a fonémák között közvetlen kapcsolat áll fenn (magyar, finn, izlandi, holland, norvég, olasz, portugál, német, örmény, amhara stb.). A *történelmi (etimológiai)* ~ figyelembe veszi a hagyományokat és nem követi következetesen a beszéd fejlődését (angol, francia, svéd, dán, újjörög, tibeti, bengáli, burmai stb.). Ismeretes e két típus kombinációja is (ógörög, latin, szanszkrit, litván, észt, szláv nyelvek, spanyol, román, albán, török, mongol, kínai, hindi, szuahéli, hausza stb.). A magyar ~t 1832-ben szabályozták először, majd 1922-ben került sor egy alapvető módosításra (ekkor törölték el pl. a *cz* betűt). A következő lényeges módosítás 1954-ben történt (10. kiadás). Ma az 1984-ben publikált 11. kiadás van érvényben.

paleográfia – bizonyos értelemben a → *grammatológiával* megegyező tartalmú fogalom. Az írás történetével, fejlődésével, régi írások megfejtésével és elsősorban papiruszra, pergamenre, agyagtáblára írt szövegek helyes olvasatának megállapításával foglalkozó tudományág. A történelemtudomány segédtudománya, amely a XIX. sz.-ban vált önállóvá.

Palesztina – történelmi táj a Közel-Keleten a Földközi-tenger és a Jordán folyó árka között. Kr. e. 2000 körül a sémi kánaánita törzsek foglalták el („Kánaán”), majd a Kr. e. XVIII. sz.-ban a hikszoszok uralma alá került. Az első héber törzsek a Kr. e. XV. sz.-ban telepedtek meg itt és a X. sz. táján Dávid és Salamon vezetésével létrehozták első önálló királyságukat. A ~ elnevezés a tájegység földközi-tengeri partvidékén a Kr. e. XII. sz.-ban letelepedett *filiszteusok* nyomán keletkezett.

papír – íráshordozó. Cellulózrostokból nemezeldéssel előállított, töltő- és adalékanyagokat tartalmazó készítmény. A Kr. u. II. sz. elején Kínában találták fel, innen terjedt el az egész világon.

papiroológia – az ókori papirusziratokkal, a rájuk írt szövegekkel, tágabb értelemben a papiruszokon és más iratanyagokon fennmaradt ókori emlékek vizsgálatával foglalkozó forrástudomány, a → *paleográfia* egyik ága.

papirusz – íráshordozó. A papír őse, amelyet az egyiptomi *papiruszás* (*Cyperus papyrus*) felszeletelt és lapokká összepréselt beléből készítették.

asigraphia → *mesterséges írások*

pergamen – (Pergamon ókori város nyomán) íráshordozó. Fiatal állatok – elsősorban kérődzők (bárány, kecske, borjú) – bőréből készített hártyaszerű anyag, amelyre tintával v. festékekkel írtak. A korábbi írás eltávolítása után újraírt ~t *palimpszeszt(us)nak* nevezik. A középkorban a ~t előállító szerzetest *pergamentariusnak* nevezték.

perzsák – zömében a mai Irán területén élt indoeurópai nép. A Kr. e. VI. sz.-ban lerázták a médek uralmát és maguk alapítottak hatalmas birodalmat. Ezt Nagy Sándor döntötte meg a Kr. e. III. sz.-ban, majd a ~kal rokon pártusok fennhatósága alá kerültek, később, a Kr. u. V. sz.-ban ismét függetlenekké váltak.

piktográfia, *frazeográfia*, *képirás* – az írás legősibb típusa. A szavakat, mondatokat, sőt, olykor egész közleményeket *piktogramok* – sematikus rajzok, képjelek – segítségével rögzíti, amelyek elvileg bármilyen nyelven olvashatók.

polifónia – egy jel többféle szónak vagy kiejtésnek felel meg.

poliszintetikus nyelvek, *inkorporáló nyelvek*, *bekebelező nyelvek* – a különféle toldalékokat a szavak belsejébe építik be, a mondat lényegében egyetlen összetett szó (pl. grönlandi).

punok – a föníciaiak által É-Afrikában alapított gyarmatok (mindenekelőtt Karthágó) lakói.

rébusz elv – az írás történetében a logográfiától a fonetizáció felé vezető fejlődési folyamat egyik megnyilvánulása. A ~ lényege, hogy az egyik nyelvi egység behelyettesíthető egy másik nyelvi egységgel, amelyek hangzásbelileg azonosak, de jelentésük eltérő (homónímia). A rejtvényűjságokban gyakran szerepelnek olyan feladványok, amelyek a ~et alkalmazzák (pl.: ?tűz = keresztűz). Nem minden nyelvben alkalmazható egyformán a ~. Míg pl. a szláv nyelvek erre kevésbé alkalmasak, a sumer v. a kínai „*homónímia jellege*” nagyfokú.

Római Birodalom – az Appennini-fsz.-en a Kr. e. VIII–VII. sz.-ban kialakult államalakulat, amely idővel a Földközi-tenger egész térségét birtokba vette. Lakossága nemzetiségileg igen vegyes képet mutatott, a meghatározó etnikum a *latin* volt, amely az etruszk írás nyomán kifejlesztette a saját írását, s ez lett a legtöbb mai betűírás alapja. A ~ Kr. u. 476-ban szűnt meg.

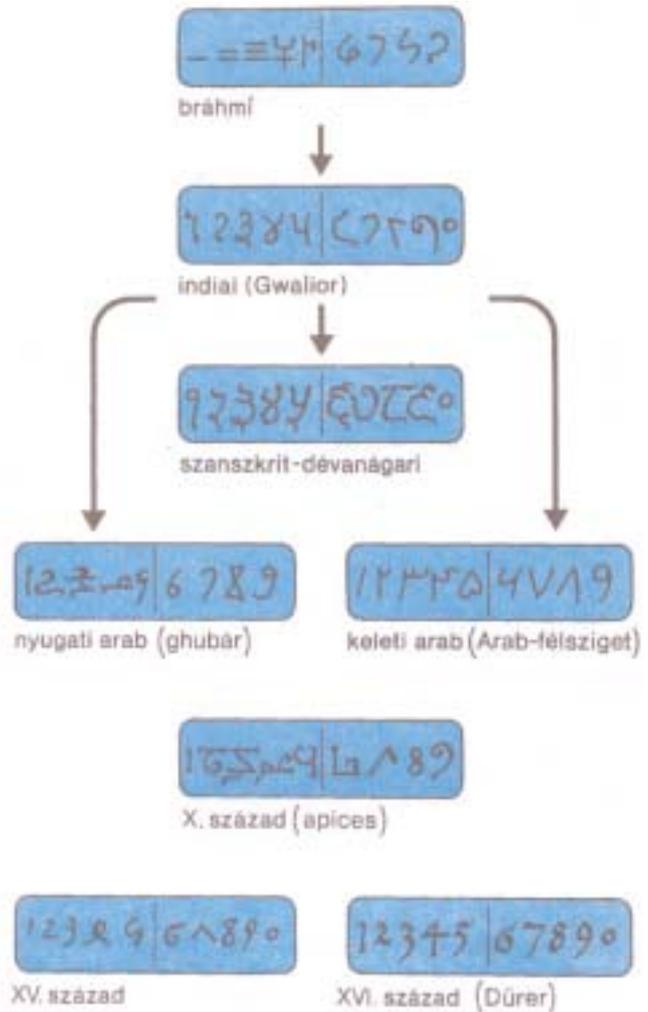
selyem – íráshordozó; a selyemlepke (*Bombyx mori*) gubóselymének legombolyításával, majd hámtalanításával és esetleg nehezítésével nyert textilipari alapanyag. Kínában már a Kr. e. II. évezred-

ben ismerték a ~ előállításának módját, és itt alkalmazták először íráshordozóként is a Kr. e. III–II. sz.-ban.

Sumer Birodalom – az ókori Mezopotámia legelső állama. A Kr. e. IV. évezred végén alapították eddig tisztázatlan vidékről itt letelepedett sumer törzsek, amelyek megalkották az első lineáris írásrendszereket (proto-sumer írás, sumer ékírás). A sumer ékírás alapjává vált más mezopotámiai népek (akkád, babilóniai, asszír, perzsa, urartui, hettita, hurri stb.) írásának.

számírás – mennyiségek és számtani műveletek jelölésére szolgáló írásjegyek rendszere. A legrégebbi ismert számfeljegyzés a paleolitikorból származik (kb. 12 ezer éves, farkas lábcsontjára vésett rovások, Dolní Věstonice, Csehszlovákia, 1937). Kezdetben a *rovás*~ (rovásfák, rováscsontok) és a *csomó*~ (pl. kipu) terjedt el. A későbbi korokban a különböző írások jegyeit használták a számok írására. A *hieroglifikus* ~ok közé soroljuk az *egyiptomi*, az *attikai*, a *római*, a *föníciai*, a *kínai*, a *palmirai*, az *óhindu*, az *aszték* stb. ~t. A régi kínai ~ 13 szimbólumot használt; 9-et az egységek számára, további 4-et a 10, 10², 10³, 10⁴ kifejezésére. Az első négy jel vonalakkából áll, a többiek pedig – a feltevés szerint – az ujjak különböző helyzetének szimbólumai. A 9-et 10–1-ként jelölték, tehát a *kivonás* (szubtrakció) elvét is alkalmazták. Az uralkodó elv azonban az *összeadás* (addíció) és a *szorzás* (multiplikáció) volt; ennek köszönhetően a 13 jellel Kelet-Ázsia népei a nagy számokat is le tudták írni. A kínaiak csak a Kr. u. XII. sz.-ban jutottak el a *helyiérték* gondolatáig, de már előtte megtették az első lépéseket ennek felismerése felé: a számokban kiírták a megfelelő magasabb egységeket, és ezekre alkalmazták a multiplikáció és az addíció elvét. Pl. a 685-öt a következőképp írták: 6.100 + 8.10 + 5 = 685. A számítás megkönnyítése céljából Kínában a Kr. e. IV. sz.-tól *bambuszpálcákat* v. *csontocskákat*, a Kr. u. XII. sz.-tól ún. *számolótálcát* (szuan-pan) használtak. A japánok a kínaiaktól vették át a ~ukat, és a XVI. sz.-tól kezdve használták a *szorobannak* nevezett számolótálcát (abakuszt).

Az *alfabetikus* ~ok közé soroljuk a *héber*, a *görög*, a *szláv*, a *kopt*, az *etióp*, a *grúz*, az *örmény* ~t. Az ékírást használó Mezopotámiában természetesen a ~ alapját az ékjelek alkották. Noha kezdetben itt sem ismerték a helyiérték elvét, ez viszonylag korán, már a Kr. e. III. évezred második felében megjelent (hatvanas számrendszer). A számokat rendszerint additív rendszerrel fejezték ki (tízes jele ◀ mindig balra állt az egyes ▼ jelétől). A száznak külön jele volt (▼▶). Ha több százat akartak jelölni, akkor az additív rendszer helyett multiplikatív eljárást alkalmaztak, amelyben a százak számát balra helyezték el a 100 jele előtt. Pl. az ezer jelét 10.100 alakban fejezték ki: ◀▼▶. A hatvanas számrendszer eredetéről különböző feltevések léteznek. Némelyek a csillagászatra, mások a sumér és az akkád súly- és pénzegységek közötti arányra vezetik vissza. A sumer pénzegység, a *mina* (mana) hatvanszor nagyobb volt, mint az akkád *sekel* (siqlum). Ugyancsak helyiértékes volt a húszas számrendszerű *maja* ~ is, amelynek számjegyeit részben vonalak, pontok és a nullát jelölő kagyló, részben hieroglifák segítségével írták. A ma általánosan használt ~ a tízes alapú *hindu* ~ból fejlődött ki, amely a Kr. u. IV. sz.-ban vált helyiértékűvé. A hindu csillagászok és matematikusok verses formában írták műveiket. Az indiai csillagászat alapvető műve (*Szúrja-Sziddhártha*) versbe szedve

A mai számjegyek kialakulása

közli pl. a szinusztáblázatot is. A számok versbe szedésekor először az egyeseket, majd a tízeseket, százásokat stb. nevezték meg, sőt a nullát is jelezték. A versbe szedett táblázatokat, szabályokat a hindu csillagászok kívülről megtanulták. A fejlődés újabb fokát jelentették az ún. *szótagszámok*, amelyeket a csillagász *Árjabhata* használt az V. sz. végén; a számjegyeket balról jobbra írva a legkisebb egységgel, az egyesekkel kezdte. *Árjabhata* rendszerét tanítványa, *Bhászvara* tökéletesítette, amely teljes mértékben helyiértékes és a nullát is tartalmazza. Ekkor már csak a 9 bráhmí számjegyet (1-től 9-ig) és a nullát használták. A számok ma ismert sorrendje 537 táján jelent meg. A nulla alkalmazásának első hiteles emléke a 876-ban keletkezett *gwaliori felirat*, amelyen a 270-es számjegy is szerepel. A hindu ~t elsőként az arabok ismerték meg: 777-ben *al-Fázári* szanszkritből arabra fordította az indiai csillagászati táblázatokat (*Szindhind*). A IX. sz. elején élt *al-Hvárizmi* (korának legnagyobb arab matematikusa) már az új ~sal írta algebráját és külön könyvet is írt róla. Az „arab számok” (*ghubár*) tehát valójában hindu eredetűek. Al-Hvárizmi könyve csak *Abelard* angol szerzetes latin fordításában (XII. sz.) maradt fenn: *Liber Algoritmi de numero Indorum* (Algoritmus könyve az indiai számokról; itt az „Algoritmus” al-Hvárizmi nevének elferdítése). Az első európai tudós, aki bizonyíthatóan használta és tanította Európában az új számjegyeket, a francia *Gerbert* (940–1003) szerzetes volt (II. Szilveszter néven később pápa lett és ő küldött I. Szent István magyar királynak koronát). Paradox módon az új ~ európai terjedését a nulla akadályozta leginkább, de a számjegyek viszonylag könnyű hamisítása is zavaró volt, ezért a kereskedők sem kedvelték. A Mediciek üzletkönyveiben csak 1406-ban bukkannak fel az új számjegyek. Az első nyomtatott könyv (egy Petrarca-kiadás), amelyben az oldalakat az új számokkal jelölték, csak 1471-ben jelent meg. A ma használatos számjegyeket *Albrecht Dürer* (1471–1528) alakította ki. A hindu (bráhmí) számírás lényegében három formában fejlődött tovább: 1. a nyugati arab (*ghubár*) számjegyekből alakult ki a ma leginkább használatos ~; 2. az Indiában és Indokínában elterjedt szanszkrit-dévanagari ~; 3. keleti arab számjegyek. A pogány magyarok kezdetben a hetes számrendszert használták, de feltűntek az ötös számrendszer elemei is. A tízes számrendszert feltehetően az iráni népekkel folytatott kereskedelem során vettük át. A magyarok eredeti ~a a római számokra emlékeztető rovás számjegyeket alkalmazta. A hindu-arab ~ a XV. sz.-ban kezdett elterjedni. A törtéket már az ókorban is használták, de a törtvonal csak jóval később jelent meg. A tizedes törték mai írásmódja *Johannes Keplertől* (1571–1630) ered, aki bevezette a *tizedesvesszőt* is. A sokfelé ma is használatos *tizedespont* bevezetője a logaritmust is felfedező skót *John Napier* (1550–1617) volt.

szarmaták – iráni eredetű nomád törzsszövetség (jazigok, alánok, roxolánok stb.), amely a Kr. e. IV. sz.-tól kezdte kiszorítani a Fekete-tenger vidékéről a vele közeli rokonságban álló szkítákat. Befolyásuk érezhető volt Közép-Európában is, de a Kr. u. II. sz.-tól a germánok fokozatosan beolvasztották őket.

szillabografikus írás → *szótagírás*

szírek – különböző sémi törzsekből (elsősorban az amoritákból és arámiákból) létrejött ókori népesség, amely számos ókori államot hozott létre a mai Szíria területén.

szkarabeusz szövegek – az egyiptomiak szent bogarának (szkarabeusz – *Scarabeus sacer*) szobraira mágikus céllal írt hieroglifák. A szkarabeusz szobrokat olykor pecsétnyomóként is használták, a szkarabeusz amulettek pedig egy-egy fontos eseményre emlékeztettek. A ~et gyakran hamisították; falzum az a 15 soros hieroglif felirat is, amely arról tudósít, hogy az egyiptomiak Neko fáraó idejében (Kr. 609–594) körbehajózták Afrikát.

szkíták – közép-ázsiai eredetű lovas nép, amely időnként még Kis-Ázsiában és Mezopotámiában is felbukkant. Királyságuk a Kr. e. VIII. sz.-tól a Kr. e. II. sz.-ig, a szarmaták támadásáig állt fenn a Fekete-tenger északi partján.

szlávok – indoeurópai népcsoport, amely kelet felől fokozatosan nyomult be Közép- és Délkelet-Európába a Kr. u. IV–V. sz.-ban. A XIII. sz.-ra alakult ki a ~ mai hármas tagolódása: nyugati ~ (cseh, szlo-

szám-érték	kínai		japán
	régi	karakuzszi	
1	一	1	一
2	二	II	二
3	三	III	三
4	四	又	四
5	五	又	五
6	六	上	六
7	七	上	七
8	八	上	八
9	九	上	九
10	十	十	十
100	百	日	百
1000	千	千	千
10000	萬	万	萬

Kínai és japán számjegyek

vák, lengyel, szorb stb.), déli ~ (szlovén, horvát, szerb, macedón, bolgár) és keleti ~ (orosz, ukrán, belorusz). A nyugati ~ latin, a keleti ~ cirill, a déli ~ részben latin (szlovén, horvát), részben cirill (szerb, macedón, bolgár) betűkkel írnak.

szótagírás, morfemografikus írás, szillabografikus írás – az írás fejlődésének egyik szakasza. Elsősorban szótagok v. meghatározott hangcsoportok jelölésére szolgál. A ~ a logografikus írásból alakult ki, de attól sok esetben nem válik el egyértelműen. A nagyrészt ~nak tekinthető rendszerekben is előfordulnak mind ideografikus, mind pedig fonografikus elemek.

táblanyomat – fába, fadúcokba (táblába) vésett képek és írásjegyek papírlenyomata. A sokszorosítandó szöveg v. ábra tükörképét berajzolták a fába, majd körülötte kivésték a fát és az így nyert domborulatokat festékkel lekenték és erre helyezték a papírt, amelyet a kidomborodó felülethez dörzsöltek. A legismertebb ~os könyv a Kr. u. XV. sz. első felében keletkezett *Biblia Pauperum*.

tapa – háncrostokból készült íráshordozó. Elsősorban ruházkodáshoz használt anyag (egyrétegű ~) a szubtrópusi és trópusi Amerikában, Afrikában, Óceániában és részben Ázsiában. A többrétegű ~t írás céljából használták. A ruhaanyagának szánt ~ készítéséhez valamilyen trópusi fikusz sima kérgének háncsszövetét éles eszközzel lefejtik, majd napokig vízben áztatják. Az így kapott nyersanyagot addig sulykolják, amíg felülete az eredetinek a többszörösére nem növekedik. Az íráshordozónak szánt ~t kb. 2,5 cm széles háncscsíkokból készítették. A háncsot előbb vízben áztatták, majd fahamu lúgjában néhány óráig főzték. Az így kapott rugalmas és laza szerkezetű háncscsíkokat mosás után egy deszkalapra egymás mellé helyezték, majd erre egy újabb réteget raktak és fakalapáccsal addig ütögették, amíg egy rostlemezt nem kaptak. Ezt a napon megszáritották.

tárgyi írás – a nonverbális kommunikáció egyik korai formája, amikor az információkat különböző tárgyak segítségével közölték.

távol-keleti írások – általában a kínai és belőle kialakult írások elnevezése.

tengeri népek – azok a törzsek, amelyek a Kr. e. XIII–XII. sz.-ban folyamatosan zaklatták Egyiptomot és a Földközi-tenger keleti partvidékén kialakult államok népeit. A ~ etnikai összetétele közelebről nem ismert, de feltételezik, hogy akhájok, etruszkok, trákok, frígek, szárdok stb. egyaránt akadtak közöttük. A ~ támadásának esett áldozatul többek között Ugarit is.

tetoválás – az emberi (ritkábban állati) bőrre túvel és festékkel rajzolt („tetovált”) v. kialakított képek, ideogrammak, betűk stb. Olykor mágikus jellege van, de Afrikában és Dél-Amerikában szokás volt a nőket is tetoválni, jelezve, hogy valamilyen férfihoz tartoznak.

tinta – írásjegyek lejegyzésére használt, vízben, alkoholban v. ecetsavban oldott speciális festékanyag, amelynek összetétele változó. A legfontosabb összetevők különböző fémsók (vas, kobalt, réz stb.) és szerves vegyületek (cseranyagok, eozin, antracén, fenol, anilin stb.). Az ókori Egyiptomban a ~ koromból és egyéb adalékanyagokból készült. A Közép-Birodalomban vörös ~t is használtak, amelyet cinóberből (higany-szulfidból) állítottak elő. A ~ készítésének receptjét különösen a középkorban féltve őrizték. Az egyes kolostorokban eltérő színárnyalatú ~t használtak. A ~ rendszerint esővízzel v. sörrel (borral) leforrázott tölgyfagubacsokból, vasgálic (ferro-szulfát) és zselatin hozzáadásával készült, amit fémadalékokkal tartósítottak. Az arabok egyszerű ~ja (*madad*) korom, méz és arabgumi keverékéből állt; a drágább ~t (hibr) maga az írnok készítette egy titkos recept alapján. Az uralkodói iratok *arany* ~val íródtak, amely aranyból, citromléből, sáfrányból, vízből (v. arabgumiból) készült. A *titkosírású* (szimpatetikus) ~k szüntelenek, csak más vegyszer v. melegítés hatására válnak láthatóvá. Főleg kobalt(II)-kloridot v. nikkelt(II)-kloridot tartalmaznak.

titkosírás → *kriptográfia*

Tolték Birodalom – a Kr. u. IX. sz.-ban észak felől a Mexikói-medencébe érkezett nahua nyelvű indián csoportok által létrehozott fejlett kultúrájú állam. A toltékok uralma a XII. sz. második feléig tartott; a ~ fővárosát, Tulát (Tollant) 1168-ban barbár csicsimékek elpusztították. A ~ból kivált csoport hódította meg a Yucatán fsz. északi részét és hozta létre a tolték-maja Chichén Itzát 987-ben.

trákok – számos törzs gyűjtőneve, melyek a Kr. e. II. évezredtől a Balkán-félsziget keleti részét lakták, és betörték Kis-Ázsiába is. A trák törzs közé tartoztak pl. a *dákok*, közeli rokonaiknak tekintik az *örményeket* és a *makedónokat* is. A ~ nem hoztak létre egységes államalakulatot v. szilárd hatalmi képződményt, de a görögök erős kulturális befolyással voltak rájuk. Később a rómaiak uralma alá kerültek, a Kr. u. IV–V. sz.-ban a szlávok Balkán-fsz.-i előretörését követően pedig beolvadtak.

tudományos jelek – a természet- és társadalomtudományokban használt szimbólumok, rövidítések, pikto- és ideogrammak. A ~ között önálló helyet foglalnak el a *matematikai, fizikai, csillagászati, kémiai, biológiai, meteorológiai, földrajzi, pedagógiai* jelek.

tulajdonjegyek → *birtokjegyek*

tus – írásjegyek lejegyzésére használt anyag. A ~ és a *grafit* kínai találmány (Kr. u. I. sz.). A ~t szilárd halmazállapotban hozták forgalomba, az írnok a felhasználás előtt mozsárban finomra dörzsölte, majd vízbe mártott ecsetével vitte fel az íráshordozóra. A legrégebb ~recept a Kr. u. XI. sz.-ból való (*Li Sziao* gyűjteménye a legszebb ~okról). A ~ készítésének módja apáról fiúra szállt, és féltve őrzött titok volt. Olykor illatanyagokat is keverték a ~hoz.

vászon – íráshordozó. Az etruszkok körében és az ókori Rómában (a köztársaság első időszakában) ismertek voltak a ~ra kézzel írt szövegek (*liber linteus*). Ma már csupán egyetlen fennmaradt példányuk létezik: az etruszk szövegű *zágrábi múmiatekercs*.

viasz – íráshordozó. Általában fatáblákba vájt mélyedésbe öntöttek méh~t, amelyre íróvesszővel, nád-dal írtak.

vízjel, *filigrán* – többnyire a papír eredetét, gyártóját feltüntető „névjegy”. Az első ~ek a Kr. u. XIII. sz. végén keletkeztek Itáliában. A latin eredetű elnevezés a *filum* (szál) és *granum* (mag) szavakból keletkezett, utalva a ~ előállítására (a papírlapban megjelenítendő ábrát vékony drótból készítették el és ezt a merítősztára erősítették); a magyar megnevezés a német *Wasserzeichen* fordítása. A ~ek között sok művészi értékű alkotás, bibliai témájú ábra, városcímer, épület, mesealak stb. volt.

zapotékok – indián törzsek, amelyek a Kr. u. II–III. sz.-ban megszállták a Mexikó déli részében elterülő Oaxaca-völgyet, létrehozták Mezoamerika egyik legjelentősebb civilizációját (központja Monte Alban volt). A XIV. sz.-ban a ~ nagyobb része előbb a mixtékek, majd pedig az aztékok hatalma alá került, de bizonyos törzseik megőrizték függetlenségüket. A Mexikóban ma élő ~ számát kb. 600 ezerre becsülik.

zsidók, *héber*ek – az arameusokkal rokon nomád sémi törzsek, amelyek a Kr. e. XIV. sz.-ban megszállták Palesztina területének nagyobb részét, és létrehozták a 12 törzs szövetségét. Vallásuk az első monoteikus vallás volt, írásuk az arámi írásból fejlődött ki. Első királyságuk a Kr. e. X. sz.-ban alakult ki, később az asszírok és a babilóniaiak fennhatósága alá kerültek. A Kr. e. II. sz.-ban átmenetileg visszanyerték függetlenségüket, de a rómaiak leigázták őket.

Vízjelek

FELHASZNÁLT IRODALOM

- Arbman, Holger
1969 *Vikingové*. Mladá fronta, Praha
- Auguet, Roland
1978 *Kegytlenség és civilizáció. A római játékok*, Európa, Bp.
- Augusta, Pavel–Honzák, František
1990 *Ókori civilizációk*. Madách, Bratislava
- Avgyijev, V. I.
1951 *Az ókori Kelet története*. Tankönyvkiadó, Bp.
- Bahník, Václav–Bělský, Jaromír és mások
1974 *Slovník antické kultury*. Svoboda, Praha
- Baktay Ervin
1981 *India művészete I-II*. Képzőművészeti Alap, Bp.
- Bartoněk, Antonín
1976 *Odysseové na mořích historie*. Mladá fronta, Praha
- Bartoněk, Antonín
1977 *Světém starých řeků*. Orbis, Praha
- Bartoněk, Antonín
1983 *Zlaté Mykény*, Panorama, Praha
- Bauerová, Anna
1998 *Zapomenuté věky země Bóju*. Nava, Plzeň
- Bauerová, Anna
1988 *Zlatý věk země Bóju*. Československý spisovatel, Praha
- Bauman, Peter
1985 *Valdivia. Objavenie najstaršej americkej kultúry*. Smena, Bratislava
- Bendefy László
1941 *Kummagyaría. A kaukázusi magyarság története*. Cserépfalvi, Bp.
- Benedek István
1979 *Mandragóra I-II*. Gondolat, Bp.
- Beranová, Magdalena
1988 *Slované*. Panorama, Praha
- Bermant, Chaim–Weitzman, Michael
1986 *Ebla. Egy ismeretlen ókori civilizáció*. Gondolat, Bp.
- Bernand, Carmen
1994 *Inkovia, národ Slnka*. Slovart, Bratislava
- Bethlenfalvy Géza
1972 *Tibeti könyvillusztrációk*. Kőrösi Csoma Társaság, Bp.
- Biedermann, Hans
1989 *A mágikus művészetek zseblexikona*. Szépirodalmi, Bp.
- Bisschop, Eric de
1965 *Polynéska záhada*. Mladá fronta, Praha
- Bitterli, Urs
1982 *„Vadak” és „civilizáltak”*. Gondolat, Bp.
- Bober, Juraj szerk.
1973 *Malá encyklopédia bádatelov a vynálezov*. Obzor, Bratislava
- Bodrogi Tibor, Dobossy László és mások
1978 *Mitológiai ábécé*. Gondolat, Bp.
- Bogdán István
1984 *Mestere volt egykor*. Magvető, Bp.
- Bogdán István
1973 *Régi magyar mesterségek*. Magvető, Bp.
- Bongard-Levin, G. M.–Iljin, G. F.
1985 *Ingyija v drevnosztyi (India az ókorban)*. Moszkva
- Botheroyd, Sylvia–Botheroyd, Paul
1998 *Lexikon keltské mytologie*. Ivo Železný, Praha
- Boulnois, Luce
1972 *A selyemút*. Kossuth Könyvkiadó, Bp.
- Bouzek, Jan
1990 *Thrákové*. Panorama, Praha
- Braudel, Fernand
1985 *Anyagi kultúra, gazdaság és kapitalizmus XV–XVIII. század. A mindennapi élet struktúrái: a lehetséges és a lehetetlen*. Gondolat, Bp.
- Brent, Peter
1982 *Sága Vikingov*. Smena, Bratislava
- Brentejs, Burchard
1985 *Kánok, szultánok, emírek*. Kossuth Könyvkiadó, Bp.
- Burian, Jan
1967 *Hannibal*. Nakladatelství Svoboda, Praha
- Burrows, Millar
1961 *A holt-tengeri tekercek*. Gondolat, Bp.
- Castiglione László
1984 *Az ókor nagyjai*. Akadémiai, Bp.
- Castiglione László
1979 *Pompeji. Herculaneum*. Gondolat–Magyar Helikon, Bp.
- Cavendish, Richard
1994 *Dějiny magie*. Odeon, Praha
- Ceram, C. W.
1964 *A hettiták regénye*. Gondolat, Bp.
- Ceram, C. W.
1965 *A régészet regénye*. Gondolat, Bp.
- Ceram, C. W.
1979 *Az első amerikai*. Gondolat, Bp.
- Cocchiara, Giuseppe
1962 *Az európai folklór története*. Gondolat, Bp.
- Collins, Roger
1997 *Baskové*. Lidové noviny, Praha
- Croiset, M.
é. n. *A görög kultúra*, Atheneum, Bp.
- Csató Tamás–Gunst Péter–Jemnitz János–Márkus László
1984 *Egyetemes történelmi kronológia*. Tankönyvkiadó, Bp.
- Czettler Jenő
é. n. *Az emberi gazdálkodás története*. Franklin Társulat, Bp.

- Diószegi Vilmos
1978 *A pogány magyarok hitvilága*. Akadémiai Kiadó, Bp.
- Dobiáš, Josef
1948 *Dějepisectví starověké*. Historický klub, Praha
- Doblhofer, Ernst
1972 *Od obrázkov k písmu*. Obzor, Bratislava
- Drössler, Rudolf
1986 *Amikor a csillagok istenek voltak*. Kossuth Könyvkiadó, Bp.
- Duby, Georges
1984 *A katedrálisok kora*. Gondolat, Bp.
- Duby, Georges–Mandrou, Robert
1975 *A francia civilizáció ezer éve*. Gondolat, Bp.
- Ekschmitt, Werner
1974 *Paměť národů*. Orbis, Praha
- Emersleben, Otto
1985 *Az arany országai*. Kossuth Könyvkiadó, Bp.
- Epperlein, Siegfried
1982 *Nagy Károly*. Gondolat, Bp.
- Erdődy János
1973 *Így élt Gutenberg*. Móra, Bp.
- Falus Róbert
1981 *A Római Birodalom*. Móra, Bp.
- Falus Róbert
1980 *Az antik világ irodalmi*. Gondolat, Bp.
- Farrington, Benjamin
1950 *Věda ve starém Řecku*. Rovnost, Praha
- Filep László–Bereznai Gyula
1982 *A számírás története*. Gondolat, Bp.
- Fináczy Ernő
1906 *Az ókori nevelés története*. Hornyánszky Viktor Könyvkiadóhivatala, Bp.
- Finley, Moses I.
1985 *Odüsszeusz világa*. Európa, Bp.
- Finley, Moses I.–Pleket, H. W.
1980 *Az olimpiai játékok első ezer éve*. Móra, Bp.
- Fišer, Zbyněk
1968 *Buddha*. Orbis, Praha
- Földes Péter
1982 *Ha az ősi krónikák igazat mondanak*. Móra, Bp.
- Földes Péter
1986 *Vallanak az ősi krónikák*. Kozmosz, Bp.
- Frédéric, Louis
1974 *Japán hétköznapijai a szamurájok korában 1185–1603*. Gondolat, Bp.
- Gaál Ernő
1988 *A sör*. Gondolat, Bp.
- Gallion, Patrick–Jones, Michael
1998 *Bretonci*. Lidové noviny, Praha
- Gecse Gusztáv
1980 *Vallástörténet*. Kossuth Könyvkiadó, Bp.
- Gecse Gusztáv–Horváth Henrik szerk.
1978 *Bibliai kislexikon*. Kossuth Könyvkiadó, Bp.
- Germanus Gyula
1979 *Az arab irodalom története*. Gondolat, Bp.
- Gernet, Jacques
1980 *Kína hétköznapijai a mongol hódítás előestéjén 1250–1276*. Gondolat, Bp.
- Ghirshman, Roman
1985 *Az ókori Irán*. Gondolat, Bp.
- Glaserapp, Helmuth von
1981 *Az öt világvallás*. Gondolat, Bp.
- Graves, Robert
1985 *Görög mítoszok*. Európa, Bp.
- Hahn István
1980 *Istenek és népek*. Minerva, Bp.
- Hahn István
1983 *Naptári rendszerek és időszámítás*. Gondolat, Bp.
- Hédervári Péter
1972 *A görög Pompeji*. Gondolat, Bp.
- Hegyi Dolores
1981 *Az iónok Kis-Ázsiában*. Akadémiai Kiadó, Bp.
- Hérodotosz
1989 *A görög–perzsa háború*. Európa, Bp.
- Heyerdahl, Thor
1974 *A Kon-tikitől a Raig*. Gondolat, Bp.
- Heyerdahl, Thor
1960 *Aku-Aku. A Húsvét-sziget titka*. Gondolat, Bp.
- Heyerdahl, Thor
1983 *Staré civilizace a oceán*. Panorama, Praha
- Hoffmann, Wilhelm
1971 *Hannibal*. Gondolat, Bp.
- Homo, Léon
é. n. *A római kultúra*. Atheneum Bp.
- Hood, Sinclair
1983 *A minószi Kréta*. Gondolat, Bp.
- Hubinger, Václav–Honzák, František–Polišenský, Jiří
1985 *Národy celého světa*. Mladá fronta, Praha
- Chadwick, John
1980 *A lineáris B megfejtése*. Gondolat, Bp.
- Chvojka, Miloš–Skála, Jiří
1982 *Malý slovník jednotek měření*. Mladá fronta, Praha
- Jacobi, Bernhard
1966 *Templomok és paloták*. Gondolat, Bp.
- Jelínek, Jan
1980 *Velký obrazový atlas pravekého člověka*. Mladé letá, Bratislava
- Juhász Vilmos
é. n. *Az aranyföld hajósai*. Atheneum, Bp.
- Juhász Vilmos
é. n. *Az inkák birodalma*. Atheneum, Bp.
- Juhász Vilmos
é. n. *Tibet*. Atheneum, Bp.
- Kákósy László
1978 *Egyiptomi és antik csillaghit*. Akadémiai Kiadó, Bp.
- Kákósy László
1984 *Fény és káosz. A kopt gnóosztikus kódexek*. Gondolat, Bp.
- Kákósy László
1979 *Ré fiai*. Gondolat, Bp.

- Kákosity László
1974 *Varázslás az ókori Egyiptomban*. Akadémiai Kiadó, Bp.
- Kalmár Péter
1980 *A kétezer éves papír*. Gondolat, Bp.
- Kehnscherper, Günther
1981 *Hledání Atlantídy*. Horizont, Praha
- Kéki Béla
1975 *Az írás története*. Gondolat, Bp.
- Keller, Werner
1974 *Etruskové*. Orbis, Praha
- Keresztényi József
1980 *Az olimpiák története*. Gondolat, Bp.
- Kleibl, Josef
1983 *Ádám nyomában*. Madách, Bratislava
- Klengel, Horst
1985 *Nomádok az ókori Elő-Ázsiában*. Gondolat, Bp.
- Klengel-Brandt, Evelyn
1983 *Starověký Babylon*. Vyšehrad, Praha
- Klíma, Josef
1985 *Zákony Asýrie a Chaldejce. Pokračovatelé Chammurapiho*. Academia, Praha
- Klíma, Otakar
1977 *Sláva a pád starého Íránu*. Orbis, Praha
- Komoróczy Géza
1979 *A šumer irodalmi hagyomány*. Magvető, Bp.
- Kondratov, Alekszandr M.
1987 *Atlantidü pjatyj okeanov*. Hidrometeoizdat, Leningrád
- Kondratov, Alekszandr M.
1989 *Atlantidy moře Tethys*. Lidové nakladatelství, Praha
- Kondratov, Alekszandr M.
1981 *Kniha o písme*. Smena, Bratislava,
- Kondratov, Alekszandr M.
1989 *Legendy o potope*. Obzor, Bratislava
- Kondratov, Alekszandr M.
1974 *Zaniknuté civilizácie*. Smena, Bratislava
- Kramer, Samuel Noah
1961 *Historie začíná v Sumeru*. Nakladatelství Československé akademie věd, Praha
- Krawczuk, Aleksander
1981 *Néró*. Európa, Bp.
- Krämer, Walter
1976 *A messzeség titka.*, Kossuth Könyvkiadó, Bp.
- Krupa, Viktor–Genzor, Jozef
1989 *Písma sveta*. Obzor, Bratislava
- Krupa, Viktor
1988 *Polynézia*. Obzor, Bratislava
- Kukal, Zdeněk
1985 *Atlantis ve světle moderní vědy*. Academia, Praha
- Kulcsár Zsuzsanna
1964 *Középkori élet*. Gondolat, Bp.
- Kuzmicsev, Vlagyimir Alekszandrovics
1980 *A maja papok titkai*. Kossuth Könyvkiadó, Bp.
- László Gyula
1979 „Emlékezzünk régiokról...”. Móra, Bp.
- László Gyula
1944 *A honfoglaló magyar nép élete*. Magyar élet, Bp.
- László Gyula
1983 *Őstörténetünk*. Tankönyvkiadó, Bp.
- Lederer Emma
1935 *Egyetemes művelődéstörténet*. Káldor Könyvkiadóvállalat, Bp.
- Lehmann, Alfred
1900 *Babona és varázslat*. Természettudományi Társulat, Bp.
- Lewis, Bernard
1981 *Isztambul és az oszmán civilizáció*. Gondolat, Bp.
- Lipin, L.–Belov, A.
1955 *Az ékírás regénye*. Művelt Nép, Bp.
- Lips, Julius
1962 *A dolgok eredete*. Gondolat, Bp.
- Lommel, Andreas
1972 *Prehistorické a primitívne umenie*. Palas, Bratislava
- Ludwig, Günter
1988 *A borostyánkő története*. Kossuth Könyvkiadó, Bp.
- Lukács József
1979 *Istenek útjai*. Kossuth Könyvkiadó, Bp.
- Mahler Ede
1911 *Az assuáni és elephantinei arameus papyrusokmányok történeti jelentősége*. Magyar Tudományos Akadémia kiadása, Bp.
- Mandics György
1987 *Rejtélyes írások*. Akadémiai Kiadó, Bp.
- Maróti Egon–Horváth István Károly–Castiglione László
1967 *A régi Róma aranykora*. Gondolat, Bp.
- Maspero, Henri
1978 *Az ókori Kína*. Gondolat, Bp.
- Mauduit, J. A.
1979 *Keltové*. Panorama, Praha
- Mazahéri, Aly
1989 *A muszlimok mindennapi élete a középkorban a 10-től a 13. századig*. Európa, Bp.
- Métraux, Alfred
1962 *A Húsvét-sziget. Kőkori kultúra a Csendes-óceánon*. Gondolat, Bp.
- Mezey László (szerk.)
1960 *Krónikások – krónikák I–II*. Gondolat, Bp.
- Mezey László (szerk.)
1986 *Róma utódai*. Szépirodalmi, Bp.
- Michałowski, Kazimierz
1977 *Nielen piramídy*. Obzor, Bratislava
- Molnár József–Simon Györgyi
1976 *Magyar nyelvemlékek*. Tankönyvkiadó, Bp.
- Morley, Sylvanus Griswold
1977 *Mayové*. Orbis, Praha
- Moscatti, Sabatino
1975 *Foiničané*. Orbis, Praha
- Moscatti, Sabatino
1984 *Živoucí minulost*. Panorama, Praha
- Nonev, Bogomil
1984 *Řeč kamene, zlata a mramoru*. Panorama, Praha

- Novotný, Bohuslav a kol.
1986 *Encyklopédia archeológie*. Obzor, Bratislava
- Oláh Tamás (szerk.)
1986 *Fejezetek a szexualitás történetéből*. Gondolat, Bp.
- Oliva, Pavel
1976 *Zrození řecké civilizace*. Academia, Praha
- Olivová, Věra
1979 *Lidé a hry*. Olympia, Praha
- Pallottino, Massimo
1980 *Az etruszok*. Gondolat, Bp.
- Pokora, Timoteus
1967 *Čchin Š'Chuang-ti*. Orbis, Praha
- Polonyi Péter
1988 *Kína története*. Móra, Bp.
- Postgate, Nicholas
1985 *Az első birodalmak*. Helikon, Bp.
- Prescott, William Hickling
1980 *Dějiny dobytí Peru*. Panorama, Praha
- Pressova, Ludwika
1978 *Stará Kréta*. Panorama, Praha
- Rackl, Hanns-Wolf
1966 *Ponory do minulosti*. Mladá fronta, Praha
- Rákos Sándor (ford.)
1963 *Agyagtáblák üzenete*. Magyar Helikon, Bp.
- Révay József
1965 *Séták a római Magyarországon*. Kozmosz Könyvek, Bp.
- Robinson, Andrew
2003 *Az írás története*. József Műhely Kiadó, Bp.
- Róna-Tas András
1978 *A nyelvrokonság*. Gondolat, Bp.
- Rosso, Francesco
1975 *V mrtvých městech*. Orbis, Praha
- Sábl, Václav
1968 *Hrdinové antických olympiád*. Olympia, Praha
- Schlette, Friedrich
1977 *Germáni. Mezi Thorsbergem a Ravennou*. Orbis, Praha
- Schmidt József
é. n. *A szanszkrit irodalom története*. Atheneum, Bp.
- Sklenář, Karel
1979 *Objevitelé zlatého věku*. Mladá fronta, Praha
- Smetáček, Vladimír
1981 *Lidé a informace*. Albatros, Praha
- Souček, Ludvík
1973 *A betlehemi csillag nyomában*. Madách, Bratislava
- Souček, Ludvík
1974 *Tušení stínu. Hledání ztracených civilizací*. Československý spisovatel, Praha
- Staněk, Josef
1998 *Blahoslovený sládek. Kapitoly z dějin piva*. Paseka, Praha
- Stingl, Miloslav
1979 *Az indián futó*. Madách, Bratislava
- Strabón
1977 *Geographika*. Gondolat, Bp.
- Suggs, Robert C.
1966 *Záhady polynézských ostrovov*. Obzor, Bratislava
- Svoboda, Jiří
1986 *Mistři kamenného dláta*. Panorama, Praha
- Svoboda, Karel
1990 *Tajemné megality*. Horizont, Praha
- Szabó Árpád
1978 *A görög matematika kibontakozása*. Magvető, Bp.
- Szabó Árpád
1956 *A trójai háború*. Ifjúsági Könyvkiadó, Bp.
- Szabó Miklós
1975 *Hellasz fénykora*. Móra, Bp.
- Székely András
1983 *Az ókori Kelet művészete*. Képzőművészeti Kiadó, Bp.
- Szmirnov, A. P.
1980 *Skytové*. Panorama, Praha
- Šolc, Václav–Hořejš, Petr
1970 *Amerika őslakói*. Madách, Bratislava
- Šolc, Václav
1986 *Tíwanaku – klenot And*. Mladá fronta, Praha
- Špetko, Jozef
1969 *Knižná kultúra a písmo*. Matica Slovenská, Martin
- Tardy Lajos szerk.
1977 *Rabok, követek, kalmárok az Oszmán Birodalomról*. Gondolat, Bp.
- Tarics Péter
1998 *A magyar rovásírás és annak elsajátítási módja*. Püski Kiadó, Bp.
- Tevan Andor
1973 *A könyv évezredek útja*. Gondolat, Bp.
- Trencsényi-Waldapfel Imre
1976 *Görög regék*. Móra, Bp.
- Trencsényi-Waldapfel Imre
1968 *Mitológia*. Gondolat, Bp.
- Trócsányi Zoltán
é. n. *Észak nomádjai*. Atheneum, Bp.
- Ürögdi György
1963 *A régi Róma*. Gondolat, Bp.
- Ürögdi György
1979 *Hogyan utaztak a régi rómaiak*. Panoráma, Bp.
- Ürögdi György
1974 *Kard és törvény*. Gondolat, Bp.
- Ürögdi György
1983 *Kleopátra*. Gondolat, Bp.
- Vahlen, Angelika
1985 *Az ókor világcsoái*. Gondolat, Bp.
- Vaillant, George C.
1974 *Aztekové*. Orbis, Praha
- Váňa, Zdeněk
1990 *Svět slovanských bohů a démonů*. Panorama, Praha

- Vandenberg, Philipp
1983 *Tajomstvo veštiarní*. Obzor, Bratislava
- Varga Domokos
1979 *Ős Napkelet*. Móra, Bp.
- Varga Domokos–Vekerdi László
1977 *Európa születése*. Móra, Bp.
- Várkonyi Nándor
2001 *Az írás és a könyv története*. Széphalom Könyvműhely, Bp.
- Várkonyi Nándor
1972 *Szíriat oszlopai*. Magvető, Bp.
- Vasziljev, Leonyid Sz.
1977 *Kultuszok, vallások és hagyományok Kínában*. Gondolat, Bp.
- Vavřínek, Vladimír
1967 *Alexandr Veliký*. Nakladatelství Svoboda, Praha
- Vécsey Zoltán
1966 *Elpusztult népek, elpusztult kultúrák*. Móra, Bp.
- Vega, de la Garcilaso
é.n. *Az Inka Birodalom*. Franklin Társulat, Bp.
- Végh Oszkár
1976 *Nyomdászat Magyarországon*. Táncsics, Bp.
- Vidman, Ladislav
1975 *Psáno do kamene*. Academia, Praha
- Vilímková, Milada
1977 *Starověký Egypt*. Mladá fronta, Praha
- Waerden, B. L. van der
1977 *Egy tudomány ébredése. Egyiptomi, babiloni és görög matematika*. Gondolat, Bp.
- Warmington, B. H.
1967 *Karthágó*. Gondolat, Bp.
- Wheeler, Mortimer
1973 *Dávná civilizace v údolí Indu*. Mladá fronta, Praha
- Wojtilla Gyula
1998 *A mesés India*. Édesvíz Kiadó, Bp.
- Wolle, Helmut
1989 *Istenek, múmiák, hetérák*. Kossuth Könyvkiadó, Bp.
- Zajdler, Ludwik
1973 *Atlantida*. Orbis, Praha
- Zamarovský, Vojtech
1981 *A felséges piramisok*. Madách, Bratislava
- Zamarovský, Vojtech
1978 *A görög csoda*. Madách, Bratislava
- Zamarovský, Vojtech
1972 *Egy eltűnt birodalom titkai nyomában*. Madách, Bratislava
- Zamarovský, Vojtech
1984 *Élő Olimpia*. Madách, Bratislava
- Zamarovský, Vojtech
1970 *Istenek és hősök a görög-római mondavilágban A-Z*. Móra, Bp.
- Zsámbéki László
1986 *Magyar művelődéstörténeti kislexikon*. Könyvértékesítő Vállalat, Bp.

Lacza Tihamér
AZ ÓKOR EMLÉKEZETE

Első kiadás
Felelős kiadó: Hodossy Gyula
Felelős szerkesztő: Kulcsár Ferenc
Borítóterv: Szabó Anikó
Nyomdai előkészítés: Kalligram Typography Kft., Érsekújvár
Nyomta: Žilinské tlačiarne, a.s.
Kiadta: Lilium Aurum, Dunaszerdahely – Dunajská Streda, 2004
ISBN 80-8062-208-6